

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 40



Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 8 від 29.08.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2022

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ****Зубченко О. С.**ТЕЛЕГРАМ-ЧАТ ЯК ІНСТРУМЕНТ САМООРГАНІЗАЦІЇ
ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....9**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Бадалова Н. С.**ВЛИЯНИЕ МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
НА СОЦИАЛИЗАЦИЮ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ16**Борисова А. В.**ЧИННИКИ ЗАЛУЧЕНОСТІ ГРОМАДИ
ДО СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ.....21**Хелашвілі А. В.**

МІГРАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС: ЕТАПИ ЗМІНИ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ.....29

Ямпонець П. В., Гаврилюк Т. В., Прудченко І. І.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ У ВОЄННИЙ ЧАС.....35

СЕКЦІЯ 3**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Солодько С. Ю., Євтухов Д. В.**ЦІННІСТЬ ЗНАННЯ У СТРУКТУРІ
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ.....40**СЕКЦІЯ 4****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Гура Н. А.**РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО УМОВНІ РЕФЛЕКСИ
У СВІТОВІЙ НАУЦІ: ВНЕСОК К.-Ч. ТОЙЧА.....51**Завгородня О. В.**ПРИНЦИПИ ТА НАПРЯМКИ РОЗРОБКИ
МЕТОДОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ
ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ.....58**Матохнюк Л. О., Гальчевська Н. А.**ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ
РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА.....64**Степура Є. В.**

ЗВ'ЯЗОК ЩАСТЯ ТА СЕНСУ ЖИТТЯ ІЗ ТРИВОГОЮ СМЕРТІ.....71

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Власова О. І., Шістко Л. О.

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДІТЕЙ,
ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ВТРАТУ БАТЬКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ77

Жданюк Л. О., Сохань І. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРЕДИКТОРИ МОНЕТАРНОЇ
СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ.....83

Зимянський А. Р.

ПРИНЦИПИ ТА НАУКОВІ ПІДХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАКТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ВИКЛАДАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІВ.....88

Шукалова О. С., Бужинська С. Н., Зайцева О. О.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ
ЯК ЧИННИКА САМОСТАВЛЕННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....94

Шулдик А. В., Шулдик Г. О.

ДИНАМІКА ЗМІН ЕМОЦІЙ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ 2022 РОКУ В УКРАЇНІ.....99

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Герасіна С. В.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ.....106

Дрозд О. В.

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА БЕЗПЕКИ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА.....110

Клименко М. Р.

НАРЦИСИЧНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ:
ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВИХ ВІДМІННОСТЕЙ.....115

Михальчук Ю. О.

ПАРАДИГМИ ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНОГО ПІДХОДУ
У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДОПОМОЗІ ПРИ ТРАВМІ.....121

Нерубасська А. О., Бальбуза О. М.

ПСИХОЛОГО-ФІЛОСОФСЬКА КОРЕКЦІЯ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ
В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....126

Руденко О. В.

НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНА
«ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧА КОМПЕТЕНЦІЯ».....132

Свідерська Г. М., Пшик С. А.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ
ТА ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ СТУДЕНТІВ.....136

Стасюк В. В., Кириченко А. В.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ДЕСАНТНО-ШТУРМОВИХ ВІЙСЬК ДО ДІЯЛЬНОСТІ В БОЙОВИХ УМОВАХ143

| | |
|---|-----|
| Яскевич О. І., Турецька Х. І., Гнилко В. СТРУКТУРА ЕСТЕТИЧНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ ПРИ ДЕФІЦИТІ МЕНТАЛІЗАЦІЙНОЇ ЗДАТНОСТІ..... | 148 |
|---|-----|

СЕКЦІЯ 7 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

| | |
|---|-----|
| Андрійчук І. П. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ У СФЕРІ ОБСЛУГОВУВАННЯ..... | 155 |
| Капацина А. О. МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ КОМПЕТЕНЦІЙ МЕНЕДЖЕРІВ ПО РОБОТІ З КЛІЄНТАМИ..... | 161 |
| Некрасов А. Є. ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ..... | 166 |
| Павлушенко С. М. ФРУСТРАЦІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРОФЕСІЙНА ВЛАСТИВІСТЬ ОПЕРАТОРА СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ..... | 172 |

СЕКЦІЯ 8 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

| | |
|--|-----|
| Полшкова С. Г., Крайлюк А. І. ВПЛИВ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ НА САМОАКТУАЛІЗАЦІЮ ЖІНОК..... | 178 |
| Потапчук Н. Д., Карпова Д. Є. ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО СІМ'ЯНИНА ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА | 183 |
| Сурякова М. В., Учитель І. Б. СІМ'Я У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ..... | 189 |

СЕКЦІЯ 9 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

| | |
|--|-----|
| Лазаренко О. В. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФАКТОРІВ НЕВДАЧ В ПСИХОТЕРАПІЇ..... | 194 |
| НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ..... | 200 |

CONTENTS

SECTION 1**METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH****Zubchenko O. S.**TELEGRAM-CHAT AS A TOOL FOR SELF-ORGANIZATION
OF THE VOLUNTEER MOVEMENT DURING THE WAR..... 9**SECTION 2****SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Badalova N. S.**ISSUES OF INTERGENERATIONAL RELATIONS
IN THE SOCIALIZATION OF THE GROWING GENERATION16**Borysova A. V.**FACTORS OF COMMUNITY INVOLVEMENT
IN SOCIAL SUPPORT OF FAMILIES..... 21**Khelashvili A. V.**

MIGRATION PROCESS: STAGES OF RESIDENCE CHANGE.....29

Yampolets P. V., Havryliuk T. V., Prudchenko I. I.

MATERIAL SITUATION OF THE POPULATION IN WARTIME.....35

SECTION 3**SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Solodko S. Yu., Yevtukhov D. V.**THE VALUE OF KNOWLEDGE
IN THE STRUCTURE OF INDIVIDUAL LIFE ACTIVITY..... 40**SECTION 4****GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Hura N. A.**DEVELOPMENT OF THE DOCTRINE OF CONDITIONED REFLEXES
IN WORLD SCIENCE: CONTRIBUTION OF C.-K. TEUTSCH.....51**Zavhorodnia O. V.**PRINCIPLES AND DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT
OF METHODOLOGICAL MEANS OF INTEGRATION
OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE..... 58**Matokhniuk L. O., Halchevska N. A.**THEORETICAL MODEL OF PROFESSIONAL
REFLECTIVE COMPETENCE OF A TEACHER..... 64**Stepura Ye. V.**THE RELATIONSHIP BETWEEN HAPPINESS
AND THE MEANING OF LIFE WITH DEATH ANXIETY..... 71

SECTION 5 AGE AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

| | |
|---|----|
| Vlasova O. I., Shistko L. O. FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF CHILDREN EXPERIENCING THE LOSS OF THEIR PARENTS IN THE CONDITIONS OF WAR..... | 77 |
| Zhdaniuk L. O., Sokhan I. V. PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF MONETARY ORIENTATION OF PERSONALITY IN STUDENT AGE..... | 83 |
| Zymianskyi A. R. PRINCIPLES AND SCIENTIFIC APPROACHES ENSURING PRACTICAL ORIENTATION OF TEACHING PSYCHOLOGICAL DISCIPLINES FOR STUDENT TEACHERS..... | 88 |
| Shukalova O. S., Buzhynska S. N., Zaitseva O. O. PECULIARITIES OF POSITIVE PSYCHOTHERAPY AS A FACTOR OF SELF-ESTEEM IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATION..... | 94 |
| Shuldyk A. V., Shuldyk H. O. DYNAMICS OF EMOTIONAL CHANGES AMONG HIGHER EDUCATION STUDENTS AT THE BEGINNING OF THE 2022 WAR IN UKRAINE..... | 99 |

SECTION 6 PERSONALITY PSYCHOLOGY

| | |
|---|-----|
| Herasina S. V. THEORETICAL ASPECTS OF LIFE AND HEALTH CARE COMPETENCE..... | 106 |
| Drozd O. V. PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF SAFETY OF THE FAMILY ENVIRONMENT..... | 110 |
| Klymenko M. R. NARCISSISTIC SELF-REGULATION: STUDYING SEX DIFFERENCES..... | 115 |
| Mykhalchuk Yu. O. THE PARADIGMS OF THE INTERSUBJECTIVE APPROACH IN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE OF TRAUMA..... | 121 |
| Nerubasska A. O., Balbuza O. M. PSYCHOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL CORRECTION OF EMOTIONAL STATES DURING THE PERIOD OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE..... | 126 |
| Rudenko O. V. SCIENTIFIC APPROACHES TO DEFINING THE PHENOMENON "HEALTH PRESERVING COMPETENCE"..... | 132 |
| Sviderska H. M., Pshyk S. A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERFECTIONISM AND PERSONAL MATURITY DEVELOPMENT IN STUDENTS..... | 136 |
| Stasiuk V. V., Kyrychenko A. V. RESULTS OF THE EMPIRICAL STUDY OF THE PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE AIRBORNE ASSAULT TROOPS FOR ACTIVITIES IN COMBAT CONDITIONS..... | 143 |

| | |
|--|-----|
| Yaskevych O. I., Turetska Kh. I., Hnylko V. THE STRUCTURE OF AESTHETIC EXPERIENCE IN DEFICIENCY OF MENTALIZATION ABILITY..... | 148 |
|--|-----|

SECTION 7

PSYCHOLOGY OF WORK

| | |
|---|-----|
| Andriichuk I. P. EMPIRICAL RESEARCH OF THE FEATURES OF PROFESSIONAL STAFF MOTIVATION IN THE FIELD OF SERVICES..... | 155 |
| Kapatsyna A. O. MODEL OF THE DEVELOPMENT OF MANAGERS' COMPETENCES IN WORKING WITH CLIENTS..... | 161 |
| Nekrasov A. Ye. FACTORS FOR FORMING THE CORPORATE CULTURE OF FUTURE SPECIALISTS..... | 166 |
| Pavlushenko S. M. FRUSTRATION TOLERANCE AS A PROFESSIONAL PROPERTY OF THE OPERATOR OF SPECIAL OPERATIONS FORCES..... | 172 |

SECTION 8

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

| | |
|---|-----|
| Polshkova S. H., Krailiuk A. I. INFLUENCE OF GENDER STEREOTYPES ON WOMEN'S SELF-ACTUALIZATION..... | 178 |
| Potapchuk N. D., Karpova D. Ye. FORMATION OF THE FUTURE FAMILY AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM..... | 183 |
| Suriakova M. V., Uchytel I. B. FAMILY IN THE SYSTEM OF VALUES OF MODERN UKRAINIANS..... | 189 |

SECTION 9

PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY

| | |
|---|-----|
| Lazarenko O. V. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF FAILURE FACTORS IN PSYCHOTHERAPY..... | 194 |
| A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES..... | 200 |

СЕКЦІЯ 1 МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ТЕЛЕГРАМ-ЧАТ ЯК ІНСТРУМЕНТ САМООРГАНІЗАЦІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ ПІД ЧАС ВІЙНИ

TELEGRAM-CHAT AS A TOOL FOR SELF-ORGANIZATION OF THE VOLUNTEER MOVEMENT DURING THE WAR

Статтю присвячено проблемам соціальної самоорганізації громадян із використанням соціальних мереж за умов широкомасштабної російської агресії. Особливу увагу приділено волонтерському руху, форми та напрями якого за часів війни аналізуються на прикладі телеграм-чату «Волонтеры. Это Запорожье». Даний масив інформації розглядається як гіпертекст та досліджується за допомогою методу неформалізованого контент аналізу, з певними хронологічними інтервалами, протягом лютого-липня 2022 року.

Автор показує, що з перших днів війни онлайн-платформа стала важливим інструментом залучення людей до захисту Батьківщини. Продемонстровано, що за умов розгубленості влади, паніки серед населення та браку достовірної інформації чат допомагає перевести активність людей та їхнє бажання бути корисними у практичну офлайн-площину, виконуючи інформаційну, комунікативну, координуючу, мобілізаційну та емоційно-релаксаційну функції. Відзначається, що спочатку пріоритетом була оборона міста, спорудження захисних рубежів та спорядження для військовослужбовців, а згодом акцент змістився на гуманітарні питання, підтримку вимушених переселенців та сприяння виїзду із тимчасово окупованих територій.

У статті відзначено, що через взаємодію на онлайн-майданчику відбувалось вироблення нових соціальних практик допомоги, розподіл рольових та функціональних обов'язків та поступова інституціоналізація зв'язків, що виникали стихійно, як реакція на певні потреби. Наголошується, що за таких умов досвід участі у самоорганізаційних структурах набували люди, які раніше не долучалися до громадської роботи та не цікавилися політикою. Робиться висновок, що висока громадянська активність жителів Запоріжжя та масові приготування до відбиття нападу стали одним із важливих чинників зупинки руху окупаційних військ на північ.

Ключові слова: соціальні мережі, телеграм-чат, волонтерський рух, соціальна самоорганізація, вимушені переселенці.

The article is devoted to the problems of social self-organization of citizens using social networks under the conditions of large-scale Russian aggression. Special attention is paid to the volunteer movement, the forms and directions of which during the war are analyzed using the example of the Telegram chat "Volunteers. This is Zaporozhye". This mass of information is considered as a hypertext and is examined using the method of informal content analysis, with certain chronological intervals, during February-July 2022.

The author shows that from the first days of the war, the online platform became an important tool for attracting people to the defense of the Motherland. It has been demonstrated that under the conditions of confusion of the authorities, panic among the population and lack of reliable information, the chat helps to translate people's activity and their desire to be useful into a practical offline plane, performing informational, communicative, coordinating, mobilization and emotional relaxation functions. It is noted that at first the priority was the defense of the city, the construction of defensive lines and equipment for military personnel, and later the emphasis shifted to humanitarian issues, support for forced migrants and assistance in leaving the temporarily occupied territories.

The article noted that through interaction on the online platform, the development of new social practices of assistance, the distribution of role and functional responsibilities, and the gradual institutionalization of connections that arose spontaneously as a reaction to certain needs took place. It is emphasized that under such conditions, people who had not previously participated in public work and were not interested in politics gained the experience of participating in self-organizing structures. It is concluded that the high civic activity of Zaporizhzhya residents and mass preparations to repulse an attack became one of the important factors in stopping the movement of occupation troops to the north.

Key words: social networks, Telegram chat, volunteer movement, social self-organization, forced migrants.

УДК 316.772.5+316.472.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.1>

Зубченко О. С.

к. соціол. н.,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

Вступ. Широкомасштабне російське вторгнення до України у лютому 2022 року призводить до глибинних соціальних трансформацій на мікро- та макрорівні. Відбувається переосмислення традиційних та зародження нових соціальних інститутів, оновлення повсякденних соціальних практик, зміна місця та ролі

різних соціальних груп у соціальній структурі суспільства. Особливе місце у цих процесах займає розвиток волонтерського руху, який, з одного боку продовжує традиції Майдану та АТО, а з іншого – набуває принципово нових рис та якостей за умов всеохоплюючої та надзвичайно жорстокої російської агресії.

Велике значення для координації активних людей, добровільних помічників українських військових та вимушених переселенців із початку Революції Гідності та першого кремлівського нападу мали соціальні мережі. У 2013–2015 роках головним комунікатором для цієї спільноти був Facebook, де формувалися тематичні відкриті та закриті групи, розміщувалися запрошення на патріотичні заходи, організовувались збір коштів для наших захисників, зустрічі військових частин, які приходили на ротацію, тощо. Після 24.02.2022 лідерство у цій сфері впевнено перебрав новий месенджер – Telegram. Раніше його використовувала незначна кількість наших співвітчизників, переважно для отримання інсайдерських політичних новин із сенсаційним присмаком. Але в перші дні війни саме Telegram-канали – як офіційні, так і персональні чи журналістські, перейшли до цілодобового режиму роботи та стали основним джерелом оперативної інформації для мільйонів людей. За даними Kantar Україна, у середині березня цього року найбільшою популярністю серед українців користувалися офіційні та новостійні Telegram-канали (57% та 37% опитаних відповідно) [Телега на війні].

Разом з тим під час кризи соціальні мережі перетворюються на потужний інструмент самоорганізації, планування спільних дій та привернення уваги до гострих проблем та формування громадської думки. При цьому нинішня ситуація суттєво відрізняється від подій восьмирічної давнини. Адже війна разом із російськими ракетами та бомбами прийшла вже не лише на Донбас, але й до кожної української оселі, значно прискорився темп та інтенсивність військових дій, незрівняними були масштаби людських втрат та руйнувань. У особливій небезпеці опинились південні регіони України. До Запорізького краю російські війська вторглися у перший день війни, а вже на початку березня вони контролювали 80% території області, де проживало близько 45% населення, та стояли за 30-40 кілометрів від обласного центру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Відповідна проблематика знаходила висвітлення у роботах О. Боднарчука (політична самоорганізація в соціальних мережах) [1], Б. Ковалевича (використання соцмереж у інформаційних війнах) [6], А. Руденка (роль месенджерів у формуванні політичного активізму) [13], О. Гоцур та О. Данька (комунікативний вимір соціальних мереж) [2; 3]. Про використання мережевого ресурсу в організації протестних акцій писав у своїх науково-публіцистичних розвідках Б. Мирошніченко [10], а І. Парфенюк вивчав можливості соцмереж у просуванні політичних лідерів [12]. Разом з тим у спеціальній літературі досі не розглядалось питання волонтерської

активності у соціальних мережах у період суспільно-політичних криз.

Мета статті – проаналізувати форми та напрями самоорганізації волонтерського руху на прикладі телеграм-чату «Волонтеры. Это Запорожье».

Методологія дослідження. Емпіричною базою нашої наукової розвідки став контент вищезазначеного онлайн-ресурсу від 27 лютого (день запуску) до 5 липня 2022 року. Цей масив інформації є гіпертекстом – особливим способом комунікації та організації мережевого простору, за якого повідомлення подаються у вигляді сітки взаємопов'язаних смислів та значень. Серед основних характеристик гіпертексту дослідники виділяють інтерактивність, відкритість та гранулярність [11]. В контексті нашого дослідження до них також варто додати високий зовнішній вплив та емоційну заангажованість авторів. Все це дозволяє застосовувати для організації наукового пошуку метод неформалізованого контент-аналізу через виділення тематичних одиниць аналізу інформації (допомога армії, підтримка вимушених переселенців, сприяння в евакуації із окупованих територій, логістика по Україні та за кордон тощо). Через швидкі зміни військової та соціально-економічної ситуації нами було обрано три періоди для аналізу гіпертекстової інформації телеграм-чату «Волонтеры. Это Запорожье», кожний з яких охоплював п'ять днів, – із 27 лютого по 2 березня, із 1 по 5 травня та з 1 по 5 липня 2022 року. Це дозволило повною мірою відстежити динаміку настроїв та активності волонтерської спільноти Запоріжжя у перші п'ять місяців війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як і по всій країні, перші дні війни у Запоріжжі запам'яталися довгими чергами та пустими полицями у супермаркетах, облогою банкоматів та переповненими потягами на Захід. Через запровадження комендантської години та масовий виїзд людей із міста було фактично паралізовано роботу громадського транспорту, аптек та сфери обслуговування. Вперше з часів Другої світової війни призупинили виробництво металургійні підприємства – головні роботодавці обласного центру. На цьому тлі, враховуючи інформаційний хаос та практично повну відсутність офіційної інформації про військову ситуацію у регіоні, набуває поширення паніка. Характерними проявами її стають поширення різноманітних чуток та фейків – «російський десант вже висадився на мости», «завтра буде штурм обласної поліції» або «танкова колона підходить до Запоріжжя з Півдня, все пропало».

У той же час початок широкомасштабної російської агресії став потужним стимулом для громадянської активності та самоорганізації. Коріння волонтерського руху в обласному цен-

трі сягають 2013–2014 років, коли протягом трьох місяців до участі у запорізькому Майдані долучалось від 10 до 15 тисяч городян. Згодом значна частина із них збирали гроші, продукти та амуніцію для Української армії, підтримували вимушених переселенців із Донецької та Луганської областей, родини загиблих та поранених. За оцінками соціологів, наприкінці 2017 року у різних формах волонтерської активності брали участь 37% жителів Запоріжжя [4, с. 23]. Після певної стабілізації ситуації на Сході, зміни внутрішньополітичних пріоритетів команди В. Зеленського та зникнення військової тематики з інформаційного простору цей рух пішов на спад, але після 24 лютого набув принципово нового кількісного та якісного наповнення.

Одним із важливих цифрових інструментів залучення громадян до захисту рідного міста став телеграм-чат «Волонтеры. Это Запорожье», який створили адміністратори одного іменного інформаційного ресурсу (понад 160 тис. підписників). Свій загальний емоційний стан учасники нової платформи описували так: «сидеть дома нет сил, пробуем принести хоть какую-то пользу», «уже невозможно читать эти страшные новости», «если что-то не так, то поправьте, я все это делаю впервые». Вже із четвертого дня великого нападу Росії чат став виконувати одразу декілька важливих функцій – інформаційну (поширення важливих новин про особливості життя міста за військового стану), комунікативну (обмін даними про потреби оборонців Запоріжжя), координуючу («перекличка» хто і чим може допомогти), мобілізаційну (збір людей для будівництва укріплень, виготовлення запалювальних сумішей проти техніки та живої сили противника, плетіння маскувальних сіток тощо) та емоційно-релаксаційну (можливість долучитися до

корисної справи, зняти стрес та нервовість, відчуті причетність до соціальної спільноти із схожими цінностями). У цьому контексті сформувати повне уявлення про волонтерську активність на першому тижні війни нам допоможе таблиця 1.

Наведені дані демонструють нам кілька тенденцій. По-перше, із зростанням популярності та кількості абонентів чату майже у геометричній прогресії збільшувалось число людей, які пропонували свою допомогу на будь-які роботи, пов'язані із захистом міста. Багато хто писав цілими родинами та компаніями («на завтра есть четыре пары свободных рук – два парня и две девушки, Правый берег», «две девушки на Кичкасе готовы помогать», «три крепких парня 23 лет, скажите, что нужно делать и куда подъезжать»). Значна кількість волонтерів одразу повідомляли про свої професійні компетентності («автослесарь, могу ремонтировать технику для военных», «профессиональная швея, готова шить бронежилеты»), а дехто готувався працювати зі своїм професійним інструментом.

По-друге, вже за кілька днів почався процес самоорганізації волонтерської спільноти, територіальний та функціональний розподіл обов'язків із збирання, сортування та передачі допомоги. У процесі спілкування учасники самі брали на себе певні обов'язки, розподілялись по районах міста, визначались із місцями розташування складів та волонтерських центрів. Варто відзначити, що абсолютна більшість із цих активістів раніше не займалися громадською діяльністю та не цікавились політикою. Таким чином, завдяки мережевим інструментам відбувався процес інституціоналізації соціальних зв'язків. Спочатку виділялась група зацікавлених осіб, які знайомились у телеграм-чаті та далі продовжували між-

Таблиця 1

Тематика повідомлень у телеграм-чаті «Волонтеры. Это Запорожье» протягом 27 лютого – 3 березня 2022 року

| Дата | Вільні руки | «Бендеро-смузі» та «їжаки» | Будівництво укріплень | їжа та одяг для військових | Військове спорядження | Медична допомога та ліки | Транспорт | Допомога переселенцям | Безпека | Інше | Разом |
|-------|-------------|----------------------------|-----------------------|----------------------------|-----------------------|--------------------------|-----------|-----------------------|---------|------|-------|
| 27.02 | 21 | 29 | 6 | 16 | 13 | 10 | 15 | 3 | 9 | 5 | 127 |
| 28.02 | 69 | 71 | 15 | 44 | 31 | 9 | 32 | 7 | 9 | 7 | 294 |
| 01.03 | 70 | 37 | 22 | 78 | 28 | 24 | 39 | 10 | 7 | 4 | 319 |
| 02.03 | 130 | 27 | 20 | 80 | 61 | 23 | 77 | 9 | | 6 | 433 |
| 03.03 | 115 | 22 | 37 | 48 | 62 | 42 | 65 | 24 | 1 | 2 | 418 |
| Разом | 405 | 186 | 100 | 266 | 195 | 108 | 228 | 53 | 26 | 24 | 1591 |
| у % | 25,5 | 11,7 | 6,3 | 16,7 | 12,3 | 6,8 | 14,3 | 3,3 | 1,6 | 1,5 | 100 |

собистісне онлайн- чи офлайн-спілкування, визначали пріоритетні напрями своєї роботи, оформлювалися в усталені спільноти, налагоджували сталі зв'язки із більш-менш стабільним колом військових частин, загонів територіальної оборони та добровольчих формувань.

По-третє, через тематичні діалоги на онлайн-ресурсі відбувалось вироблення нових соціальних практик за екстремальних умов, коли традиційні соціальні інститути були не в змозі задовольнити важливі потреби. Закрито більшість аптек – виникають домовленості про обмін необхідними ліками; не працює громадський транспорт – набуває поширення «телеграм-бла-бла-кар» – безкоштовний підвіз людей на власному авто; лікарні не справляються із великим потоком поранених бійців – активісти оголошують збір медпрепаратів, харчів, одягу тощо.

На окрему увагу заслуговує самоорганізація заради захисту Батьківщини. Вже з обіду 24 лютого у всіх районах міста тисячі людей почали готувати коктейлі Молотова або «бендеро-смузі» для боротьби із ворогом в умовах щільної міської забудови. Загроза швидкого початку вуличних боїв була досить реальною, адже, за інформацією депутата міської ради, військовослужбовця Андрія Согоріна на його сторінці у мережі Фейсбук, на той час на захисті Запоріжжя проти набагато переважаючих сил Росії стояв лише 9-й оперативний полк Національної Гвардії України. До цієї роботи долучилися містяни різного віку та соціального стану. Наприклад, до групи у складі якої працював автор в обласному центрі молоді протягом 26 лютого – 1 березня 2022 року, входили два айтішники, бармен, троє школярів, двоє студенток, пара пенсіонерів, шкільна вчителька та працівник «Запоріжсталі». Також варто звернути увагу і на стихійну розробку піщаних кар'єрів для постачання будівельного матеріалу для блокпостів. Як бачимо із таблиці, кількість таких звернень зростала щодня, адже входили та вікна на всіх важливих об'єктах управлінської та соціальної інфраструктури міста барикадувалися мішками з піском. На території Запоріжжя працювали щонайменше чотири «розкопи» у Комунарському, Олександрівському та Хортицькому районах, де у різні дні було задіяно від 300 до 500 наших земляків.

Також у перші дні великого російського вторгнення виникає ситуативна консолідація людей заради охорони громадського порядку. Лунають пропозиції об'єднуватись для патрулювання вулиць та збереження власного майна – «охотники, у кого есть гладкоствольное или нарезное оружие, давайте сами создавать отряды», «кто готов на патрулирование по районам или срочную помощь, ставит хештег района и количество человек», «в спальные районы города нужны большие

засовы на подъезды от мародеров». Поруч із цим у обговореннях всередині ресурсу стаються напади страху та підозрливості – «Ребята, что значит красная лампочка? Шли два парня, на голове какая-то красная лампочка, типа как фонарь у шахтеров», «если 2 дня подряд видим, как идёт переключка фонарями, что делать?». Разом з тим висловлювались ідеї «самостійно відкрити» (тобто, фактично пограбувати) мережу магазинів «Спортмастер», яка начебто належить російським інвесторам.

Разом із координацією соціальної активності телеграм-чат став відігравати роль гуманітарної платформи, до якої долучаються не лише фізичні, але й юридичні особи. Підприємці запрошували співробітників до «чоловічої» мережі супермаркетів «TRASH», багато штатних працівників було мобілізовано, шукали транспорт для підвозу персоналу на хлібозаводи, безкоштовно пропонували бетонні блоки для загородження доріг, 1,5 тони сиру та 500 кг сметани, солоні горішки, в'ялене м'ясо, воду, енергетичні напої та навіть чоловічий одяг.

Загалом, на першому етапі війни, коли існувала значна загроза захоплення Запоріжжя російськими загарбниками, ресурс «Волонтеры. Это Запорожье», кількість передплатників якого досягла 15 тис. осіб, відіграв значну роль у розгортанні та координації волонтерського руху на підтримку Української армії та захисту рідного міста. Його діяльність стимулювала появу волонтерських телеграм-спільнот – «Руки допомоги», «Перекресток Шевченковский», «Волонтеры Запоріжжя», «Волонтеры ЖД Запоріжжя» та багатьох інших.

На середину весни, після поразки окупантів під Києвом, перенесення епіцентру бойових дій на Донбас та стабілізації фронту на Запорізькому напрямку, загальна атмосфера у місті суттєво змінилася, а разом із нею – і тематика онлайн-чату.

Таблиця звертає нашу увагу на кілька моментів. По-перше, із середини березня 2022 року Запоріжжя зіткнулось із величезним потоком біженців із тимчасово окупованих територій, зокрема, із зруйнованого рашистами Маріуполя. Окупанти жодного разу не дали можливості провести повноцінну евакуацію «зеленими коридорами». За таких умов люди намагались самоорганізуватися та на свій страх і ризик, під обстрілами ворога, їхати на вільну територію. Виникає цілий ряд нових соціальних практик – кому, скільки і коли давати хабарів для швидкого проїзду ворожих блокпостів та принизливих фільтраційних процедур, як спілкуватися із перевізниками, щоб гарантовано доїхати до місця призначення, з яких точок збору в окупованих містах та селах можна потрапити на евакуаційні автобуси, як підготуватися до далекої дороги, щоб не опинитися у концтаборі загарбників тощо.

**Тематика повідомлень у телеграм-чаті
«Волонтери. Это Запорожье» протягом 1-5 травня 2022 року**

| Дата | Вільні руки | Поїздки на тимчасово окуповану територію | Поїздки по Україні та за кордон | Житло для переселенців | Гуманітарна та фінансова допомога для переселенців | Робота для переселенців | Допомога армії | Медицина та ліки | Інше | Разом |
|-------|-------------|--|---------------------------------|------------------------|--|-------------------------|----------------|------------------|------|-------|
| 01.05 | 1 | 16 | 10 | 10 | 16 | 3 | 26 | 4 | 8 | 94 |
| 02.05 | 1 | 31 | 12 | 7 | 20 | 3 | 33 | 6 | 10 | 123 |
| 03.05 | 4 | 23 | 12 | 21 | 20 | 4 | 34 | 2 | 6 | 126 |
| 04.05 | 3 | 35 | 10 | 9 | 23 | 2 | 45 | 9 | 9 | 145 |
| 05.05 | 5 | 17 | 17 | 11 | 15 | 2 | 24 | 6 | 2 | 99 |
| Разом | 14 | 122 | 61 | 58 | 94 | 14 | 162 | 27 | 35 | 587 |
| у % | 2,4 | 20,8 | 10,4 | 9,9 | 16,1 | 2,4 | 27,6 | 4,5 | 5,9 | 100 |

По-друге, варто враховувати той факт, що рух через єдиний на всю лінію фронт пункт пропуску в м. Василівка має двохсторонній характер. Незважаючи на всі жахи окупації, багато людей все ж таки прагне потрапити до захоплених Росією населених пунктів, не бажаючи змінювати свої звички на тлі нових історичних обставин. Незмінна протягом тривалого часу лінія бойових зіткнень де-факто починає виконувати функції державного кордону та створювати замкнуті поля інституціональної регуляції [7, с. 48]. Прагнучи закріпити такий порядок, голова окупаційної адміністрації Є.Балицький запровадив практику примусової депортації українців, які чинять опір російським загарбникам [5].

По-третє, істотні зміни сталися у самому обласному центрі, який стає не лише форпостом національного спротиву Південної України, але й потужним переселенським хабом. За півроку війни через Запоріжжя пройшло понад 400 тис. біженців, 90 тис. із яких залишилися на постійне проживання (майже 13% довоєнного населення міста). Серед них було 16 тис. мешканців Донецької області, зокрема, близько семи тис. маріупольців, багато полонівців, гуляйпільців та оріхівців [14]. При цьому російські військові активно протидіяли міграції населення із окупованих територій – постійно перекривали блокпости, вимагали гроші за можливість швидкого проїзду, залякували швидким наступом та знищенням Запоріжжя.

Поруч із гуманітарними питаннями вагоме значення у цей період також зберігає допомога Збройним Силам України. Проте, порівняно з першими днями війни, характер запитів суттєво змінився. Замість їжі та теплої одягу

сотні щойно мобілізованих військовослужбовців просили бронезилети, плитоноски, тактичне взуття, автомобілі, дрони і тепловізори для своїх підрозділів. На жаль, це свідчить, що держава виявилася абсолютно неготовою для швидкого розгортання армії за умов найбільшої за останні 80 років війни в Європі. У той же час слід звернути увагу і на подальший розвиток взаємодопомоги через нашу онлайн-платформу, завдяки якій вимушені переселенці безкоштовно або за пільговими цінами швидко знаходили меблі, дитячі іграшки, кухонне приладдя та інші речі для життя у новому місті. А ось різке зменшення кількості людей, які пропонували свою допомогу, пов'язане як із похваленням економічного життя, відновленням роботи частини господарчого комплексу, так і зі зміною характеру волонтерської діяльності, переходу від масштабних разових заходів до кропіткої системної роботи.

До середини літа стає зрозуміло, що війна не закінчиться ні за два тижні, ані за місяць. Із спринтерського забігу волонтерська праця перетворюється на затяжний марафон. Дуже часто це призводить до виникнення синдрому емоційного вигорання (СЕВ) – стресової реакції на професійне або громадське навантаження, що зумовлює зниження якості роботи, втрату інтересу до неї та навіть зміни виду діяльності. Окремі прояви СЕВ (наростання тривоги та депресії, порушення сну, байдужість та деперсоналізація навколишнього світу) спостерігаються у 61% армійських волонтерів [9, с. 60].

Із таблиці бачимо, що на тлі загального падіння онлайн-активності, структура звернень за два місяці майже не зазнала змін.

Тематика повідомлень у телеграм-чаті
«Волонтеры. Это Запорожье» протягом 1-5 липня 2022 року

| Дата | Вільні руки | Поїздки на тимчасово окуповану територію | Поїздки по Україні та за кордон | Житло для переселенців | Гуманітарна та фінансова допомога для переселенців | Робота для переселенців | Допомога армії | Медицина та ліки | Інше | Разом |
|-------|-------------|--|---------------------------------|------------------------|--|-------------------------|----------------|------------------|------|-------|
| 01.07 | 1 | 8 | 11 | 6 | 17 | 5 | 15 | 6 | 3 | 72 |
| 02.07 | 1 | 7 | 6 | 8 | 15 | 1 | 7 | 5 | 2 | 52 |
| 03.07 | - | 8 | 9 | 7 | 15 | 1 | 9 | 1 | - | 50 |
| 04.07 | 1 | 6 | 2 | 6 | 18 | 3 | 6 | 3 | 2 | 47 |
| 05.07 | 2 | 9 | 4 | 1 | 4 | 6 | 6 | 1 | 5 | 38 |
| Разом | 5 | 38 | 32 | 28 | 69 | 5 | 43 | 16 | 12 | 248 |
| у % | 2,0 | 15,3 | 12,9 | 11,3 | 27,8 | 2,0 | 17,3 | 6,5 | 4,8 | 100 |

Позитивним моментом є суттєве зменшення частки запитів від військовослужбовців, їхніх рідних та близьких, що може свідчити про поліпшення постачання у нашому війську. Разом з тим актуальними лишаються прохання про авто, тепловізори та маскувальні сітки на лінію фронту.

Незважаючи на нормалізацію роботи залізничного та автомобільного транспорту, актуальними лишаються безкоштовні або пільгові поїздки по Україні та за кордон. Від підписників звучать запитання щодо можливості виїзду чоловіків призовного віку за межі нашої області, правил ввезення домашніх тварин до країн Європейського Союзу, передачі вантажів та посилок до зони активних бойових дій тощо.

Разом з тим набагато ускладнилось сполучення із територіями, які тимчасово зайнято ворогом. З одного боку, збільшився потік біженців із Херсонщини, Мелітополя та Бердянська Люди, які ще навесні та на початку літа чекали на швидке звільнення, не витримують життя у полоні та за будь-якої нагоди намагаються потрапити до вільної України. З іншого – окупанти намагаються повністю ізолювати від зовнішнього світу підконтрольні їм райони, запроваджуючи спеціальні перепустки, викрадаючи чоловіків та забороняючи виїзд дітям шкільного віку [8]. Виходячи із цього, можемо впевнено говорити, що на тимчасово окупованих територіях Півдня України відбувається швидкий експорт неототалітарного режиму із Росії – із суворим механізмом поліцейського контролю, придушення незгодних та тотального ізоляціонізму.

Проте у Запоріжжі перед вимушеними мігрантами також постає чимало перешкод, основна із яких – труднощі із пошуком житла.

Чим щільнішим стає потік людей зі Сходу та Півдня, тим важче стає знайти помешкання для родин із дітьми та хатніми улюбленицями. Найбільше проблем виникає у переселенців із сільської місцевості, значна частина з яких раніше ніколи на тривалий час не покидали рідний край. Вони змушені кардинально змінювати своє життя, оселятися у багатоповерхівках, оскільки орендувати приватні будинки за нормальною ціною стає майже нереально, змінювати сферу професійної діяльності, набувати нових трудових навичок та компетенцій, які потрібні на ринку праці великого міста. Загалом, у цих людей спостерігається криза ідентичності – втрата почуття самого себе та неможливість пристосування до нових обставин, уявний розрив між вимогами нової ситуації та колишніми установками і поглядами [15, с. 112]. Для сприяння адаптації вимушених переселенців у Запоріжжі було створено гуманітарні хаби для жителів Бердянського, Василівського, Мелітопольського та Пологівського районів, де вони можуть отримати повний спектр допомоги – від гуманітарної до правової.

Висновки. У ході нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, із початку широкомасштабної російської агресії проти України одним із потужних інструментів консолідації небайдужих громадян для захисту рідного міста стає телеграм-чат «Волонтеры. Это Запорожье». За умов розгубленості влади, паніки серед населення та браку достовірної інформації про стан справ на передовій, цей майданчик допомагає перевести активність людей та їхнє бажання бути корисними у практичну офлайн-площину, швидко організувати необхідні оборонні роботи, забезпечити

речами першої необхідності щойно створені армійські підрозділи. Можна стверджувати, що висока громадянська активність жителів Запоріжжя та масові приготування до відбиття ворожого нападу і вуличних боїв стали одним із важливих чинників зупинки руху окупаційних військ на північ.

По-друге, завдяки мережевим інструментам відбувалось зародження нових соціальних практик та інституціоналізація організаційних і ресурсних зв'язків, що виникали стихійно. При цьому досвід участі у самоорганізаційних структурах, де немає жорсткого вертикального керівництва та детального планування, набували люди, які раніше не долучались до громадської роботи та не цікавилися політикою. Ситуативна консолідація користувачів чату виникає під час видобування піску, спорудження блокпостів на ключових об'єктах та магістралях міста, приготування їжі для солдат, патрулювання вулиць та охорони громадського порядку, виготовлення «бендеро-смузи» тощо.

По-третє, контент онлайн-чату змінювався відповідно до динаміки військової та соціально-економічної ситуації. Якщо на початку переважала оборонна та безпекова проблематика (47%), то за п'ять місяців акцент змістився на гуманітарні питання (72%). До середини літа одним із пріоритетів стає допомога у соціальній адаптації та працевлаштуванні для вимушених переселенців, які відчувають гостру ідентифікаційну кризу, що пов'язана із зміною місця проживання, найближчого соціального оточення та способу життя.

Серед перспектив подальших наукових розвідок – дослідження внеску телеграм-каналів у формування інформаційного простору за часів війни, донесення об'єктивної інформації до мешканців тимчасово окупованих регіонів, виявлення та висвітлення діяльності колаборантів для майбутніх судових процесів над посібниками ворога.

ЛІТЕРАТУРА:

- Боднарчук О.В. Політична самоорганізація громадян України у соціальних мережах. *Грані*. 2014. № 6. С. 121–125.
- Гоцур О. Соціальні мережі та блоги як інструменти реалізації PR-кампанії. *Вісник Львівського університету. Серія «журналістика»*. 2021. Вип. 50. С. 196–204. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.50.11110>
- Данько Ю. Соціальні мережі як засіб політичної комунікації. *European political and law discourse*. 2015. Vol. 2. Is. 2. С. 204–209. Режим доступу: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/32.pdf> (дата звернення: 05.08.2022).
- Звіт про результати соціологічного дослідження «Електоральні настрої запоріжців: осінь 2017 року» / За ред. Кузьмичової Н.Ю. Запоріжжя : MLS-group, 2017. 35 с.
- Из Мелитополя депортируют всех, кто не любит Россию – обыкновенный фашизм. Режим доступу: https://ria-m.tv/news/292647/iz_melitopolya_deportiruyut_vseh_kto_ne_lyubit_rossiyu_obyiknovennyiy_fashizm.html (дата звернення: 06.08.2022).
- Ковалевич Б.В. Соціальні мережі як новий інструмент ведення інформаційних війн у сучасному світі. *Грані*. 2014. № 4. С. 118–121.
- Кононов И.Ф. Проблема границ и ее значение для социологии. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць* / відп. ред. В.С. Бакіров. Харків : Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2004. С. 45–49.
- Люди умирают в очереди на блокпосту в Васильевке: оккупанты блокируют проезд. Режим доступу: <https://radatv.online/ru/news/12237> (дата звернення: 05.08.2022).
- Маркова М.В., Глаголич С.Ю. Особливості емоційного вигорання та його роль в структурі дезадаптації волонтерів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням військових в зоні АТО. *Psychological journal*. 2018. № 2. С. 50–66. DOI: <https://doi.org/10.31108/2018vol12iss2pp50-66>
- Мирошниченко Б. Технологии протеста. Как через мессенджеры и соцсети борются с диктаторами и запускают мировые революции. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2020/08/27/7264300> (дата звернення: 04.08.2022).
- Місяць Н. Гіпертекст – новий крок у розвитку тексту. Волинь–Житомирщина, 2002. № 9. С. 103–105. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/14824/1/Misyats2.pdf> (дата звернення: 06.08.2022).
- Парфенюк І. Соціальні мережі інтернету як засіб комунікації політичного лідера (на прикладі соцмереж Президента України). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 2. С. 58–65. DOI: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2017.150208>
- Руденко А.Ф. Соціальні мережі як ефективний засіб громадської самоорганізації в сучасній Україні. Режим доступу: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-05/Rudenko-52ea7.pdf> (дата звернення: 06.08.2022).
- Старух: із захоплених територій через Запоріжжя вже виїхали майже 400 тисяч українців. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3540917-staruh-iz-zahoplenih-teritorij-cerez-zaporizza-vze-viihali-majze-400-tisac-ukrainciv.html> (дата звернення: 06.08.2022).
- Хесле В. Кризис индивидуальности и коллективной идентичности. *Вопросы философии*. 1994. № 10. С. 112–113.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ВЛИЯНИЕ МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА СОЦИАЛИЗАЦИЮ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

ISSUES OF INTERGENERATIONAL RELATIONS IN THE SOCIALIZATION OF THE GROWING GENERATION

У статті розглядаються соціально-психологічні та духовно-моральні питання взаємовідносин поколінь та вплив їх вирішення на соціалізацію підростаючого покоління. На цей процес впливає глобалізація, перш за все, у сфері духовних цінностей, коли деякі сторони етнічної ментальності змінюються новими уявленнями про сенс життя і ставлення до колишніх життєвих цінностей, що стрімко розвиваються під впливом західної культури. Визначено, що можливість знайти баланс у цьому процесі пов'язана з покращенням якості освіти, виховання підростаючого покоління на основі нових підходів у сприйнятті дійсності, пов'язаної із збереженням найціннішого в етнічній ідентичності для подальшого прогресивного розвитку. Виділено етапи розвитку особистості, на яких вплив того чи іншого покоління є найбільш значущим. Зміна поколінь означає як нові цінності та норми життя, а й нову структуру розподілу сімейних ролей, організацію побуту новому матеріально-технічному рівні, систем взаємовідносин між родичами і сусідами. Поступово відходить другий план роль громади у регулюванні міжпоколенческих відносин. Звується роль старших поколінь, які дедалі менше входять до складу сім'ї. Сучасна переважно двох поколінна, що обмежує вплив старшого, більш зрілого покоління. Різко зросло значення нових технологій, пов'язаних із споживанням інформації та її використанням. Це значною мірою вплинуло на уявлення та потреби підростаючого покоління. Йде процес раннього дорослішання, який одночасно супроводжується відчуженням членів сім'ї один від одного. Цей процес посилюється зайнятістю батьків на роботі, що зменшує можливості безпосередньої участі у вихованні дітей та загалом у соціалізації підростаючого покоління.

Ключові слова: соціалізація, молоде покоління, національні пріоритети, виховання та освіта, ціннісні орієнтації.

The article deals with socio-psychological, spiritual and moral issues of intergenerational relationships and the impact of their solution on the socialization of the younger generation. This process is influenced by globalization, primarily in the sphere of spiritual values, when some aspects of the ethnic mentality are replaced by rapidly developing under the influence of Western culture, new ideas about the meaning of life and attitudes towards former life values. It has been determined that the ability to find a balance in this process is associated with improving the quality of education, upbringing of the younger generation based on new approaches to the perception of reality, associated with the preservation of the most valuable thing in ethnic identity for further progressive development. The stages of personality development, at which the influence of one or another generation is the most significant, are singled out. The change of generations means not only new values and norms of life, but also a new structure for the distribution of family roles, the organization of life at a new material and technical level, and systems of relationships between relatives and neighbors. The role of the community in regulating intergenerational relations is gradually fading into the background. The role of older generations, which are less and less part of the family, is narrowing. The modern one is mainly two-generation, which limits the influence of the older, more mature generation. The importance of new technologies related to the consumption of information and its use has sharply increased. This greatly influenced the ideas and needs of the younger generation. There is a process of early maturation, which is simultaneously accompanied by the alienation of family members from each other. This process is enhanced by the employment of parents at work, which reduces the possibility of direct participation in the upbringing of children and, in general, in the socialization of the younger generation.

Key words: socialization, young generation, national priorities, upbringing and education, value orientations.

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.2>

Бадалова Н. С.

докторант кафедри общественных наук
Сумгаитский Государственный
Университет

Введение в проблему. Считается нормальным, что каждое поколение, как бы заново открывая для себя жизнь, усваивает ценности и нормы в повседневном поведении, в идеалах, которые они стремятся реализовать в жизни. Вместе с тем есть некоторая часть ценностных ориентаций, представлений и норм социальной жизни, которые передаются из поколения в поколение, создавая крепость во взаимоотношениях между людьми, способствуя передаче

социального опыта и устойчивому функционированию всего общества в целом. Благодаря этой связи между поколениями и формируются цивилизации, внутри которых складываются большие культурные пласты, связанные с жизнедеятельностью отдельных этносов, народов, регионов и государств.

Механизм передачи такой информации от старшего поколения к младшему и от них к последующему достаточно тонкий и хрупкий,

особенно в условиях современных информационных технологий, когда огромный информационный массив, в который попадают незрелые психологически и морально дети и подростки, приводит к тому, что из этих детей вырастают люди с неустойчивыми представлениями о нравственных нормах и ценностях, о традициях и обычаях, принятых в том сообществе, в котором они проживают.

Проблемы социализации подрастающего поколения в современной литературе. Вопросы социализации подрастающего поколения являются предметом исследования многих социальных и гуманитарных дисциплин. Прежде всего, следует выделить психологию, социологию, коррекционную и социальную педагогику, этнографию и так далее. Социологический подход обеспечивает системный анализ проблемы с учётом всех компонентов формирования личности детей и подростков [1; 2; 3]. Это наследственность, среда, воспитание, различные формы жизнедеятельности, и пронизывающие их современные средства массовой коммуникации, оснащенные технологическими новшествами. Считается, что «большинство людей, вовлеченных в межпоколенческие отношения, пытаются сбалансировать напряженность между социальной структурой и личностью, выбирая различные формы межпоколенческих жизненных отношений, которые формируют уникальные развивающиеся семейные межпоколенческие отношения» [7]. Проблема рассматривается во многих аспектах, в том числе социологических, психологических, демографических и социально-экономических [4; 5; 6].

Особенности межпоколенческих взаимоотношений в современной семье. Прежде всего, следует обратить внимание на то, что семья стала в основном двухпоколенной. Следовательно, более богатые межпоколенческие связи и традиционность будут свойственны семьям, которые располагаются в сельской местности, что накладывает свои особенности на быт, образ жизни, хозяйственную жизнь, верования, характер воспитания детей и традиционные семейные ценности в целом. Учитывая, что сегодня больше половины населения Земли проживают в городах и городских агломерациях, то становится ясным, что возможности подобного взаимовлияния между поколениями становятся все уже. Однако появляются новые возможности передачи социального опыта от одного поколения другому. Они связаны со следующими направлениями социальной деятельности людей:

- расширяются социальные коммуникации, основанные на возможностях цифровых сетей;
- растет уровень образованности родителей и в целом старших поколений, что влияет

на содержание и характер подготовки детей к будущей жизни;

- общение между детьми меняет формы и содержание из-за широких возможностей получения информации сверх личного общения, которое все время сужается;

- меняется роль информационных потоков, через которые дети получают необходимую о жизни информацию, в частности, сужается сфера воздействия печатной продукции, прежде всего, книги.

- изменяются формы досуга во взаимоотношениях между родителями и детьми, между близкими родственниками, соседями, знакомыми людьми. Кроме того сам процесс воспитания и обучения подрастающего поколения отражается на характере взаимоотношений между поколениями. Дело в том, что уровень подготовленности к жизни детей разных возрастов и этапов взросления совершенно разный в различных семьях. В тоже время здесь есть и момент унификации. Он связан с влиянием информационно-коммуникационных технологий и в целом цифрового развития на все сферы общественной жизни. Меняется характер усваиваемой информации, и отсюда – возможности её воздействия на взаимоотношения людей, в том числе в семье, в школе, в социальной среде [11]. Скорость социальных процессов значительно выросла, восприятие мира, среды, характера взаимоотношений людей влияет на последующее поведение детей и их отношение к жизни. Общение больше носит системно-знаковый характер, то есть теряется близость, искренность, правдивость и доходчивость. Всё это заменяется формально-логическими схемами адаптированного общения на уровне буквально сценически подготовленного. То есть имеется трафареты, которым следует подражать во всех сферах взаимоотношений между детьми и родителями, между родителями и старшими поколениями, и так далее.

Об этапах формирования межпоколенческих отношений и их особенностях. При рассмотрении влияния межличностных отношений на социализацию подрастающего поколения следует иметь в виду также и влияние каждого поколения в отдельности на этот процесс. Рассмотрим эту сторону вопроса подробнее. В условиях патриархальных семейных отношений ведущая роль в формировании личности играли старейшины, возглавлявшие род. Их авторитет складывался соответственно сложившимся нормам и традициям. Именно следование этим нормам могло сформировать у подрастающего поколения необходимые качества для адаптации к жизни в существующих условиях.

Однако исторические периоды общественного развития сменяли друг друга, семейные

устой и отношения также не могли оставаться стабильными. Общественное сознание, основанное на представлении о социальной жизни, в том числе и таких социальных институтов, как религия, образование и право, политика, общественное производство, быстро менялось. Менялись условия жизни, в том числе и географическая среда, ближайшее социальное окружение, структура семьи, быт и культурные коды. В итоге влияние старшего или любого другого поколения также менялось.

Это отражалось на манерах поведения, в стиле одежды, выборе брачного партнёра, вкусовых предпочтениях, представлениях о себе и мире в целом, а также на взаимоотношениях между поколениями. Отсюда – понятия цивилизационных витков, смены эпох, переходных периодов и так далее. Стимулом к развитию служил человеческий труд, усовершенствование орудий труда и технологий их применения. Понятие авторитета, взаимного уважения, следование проложенному пути, совокупность нравственных этических ценностей, на которых строились взаимоотношения – всё подвергалось изменениям.

Несмотря на усилия старших, когда-то бывших ведущими, поколений сохранить комфорт прежней жизни, им это со временем удаётся всё хуже и хуже. Парадигма сознания уже основана и исходит из мировоззрения последующих поколений. Это по жизни проявляется в нарушении общепринятого ранее порядка, характера и содержания норм поведения, связанных с социализацией.

В Азербайджане, где до сих пор сильны элементы традиционализма и влияние старших поколений, то есть родителей, отца и матери родителей и более старших людей, достаточно сильно. Однако следует уточнить, что это влияние в основном сильно там, где люди живут небольшими общинами, – это сельская местность, в том числе предгорья.

Следование нормам и ценностям здесь выражается в обрядовости, связанной со всеми жизненными этапами человека от рождения до смерти; к примеру, обряды, связанные с рождением ребёнка, его воспитанием, обучением и последующими жизненными ступенями. Сюда входят, к примеру, обычаи ухода за ребёнком с 40-дневным карантином, одежда, колыбель, способы кормления, купания, укладывание спать, нареkanie именем, и так далее. Здесь имеются гендерные различия, в том числе в характере воспитания, привитии трудовых навыков, и прочее.

Указанные особенности поощрялись общиной и потому проявлялись всегда и переходили от одного поколения к другому. Их нарушение вызывало осуждение и общественное порицание. Однако времена меняются; стали меняться и указанные формы воспитания

и ухода за детьми. Также можно отметить соблюдение традиций в брачных обрядах – это сватовство, женитьба, налаживание новых родственных связей. Сюда входят принятые нормы поведения, как для молодых, так и их родственников, то есть матери с отцом, бабушек и дедушек, дядей и тётъ по матери или по отцу, их братьев и сестёр, как родных, так и двоюродных.

Имеются особые обряды, связанные с организацией свадебных торжеств: обручение, сватовство, послесвадебные действия стороны жениха и стороны невесты, посещение имени родных и близких по праздникам, подношение подарков, и так далее.

Если в указанных сферах и других, таких, как похороны и поминки, традиции играют всё-таки определённую стабилизирующую роль, то в среде за пределами семейно-брачных и бытовых отношений данная стабильность сочетается с рядом внешних факторов воздействия, которые влияют на неё положительно или отрицательно.

Как только ребёнок выходит за пределы общины, традиционный уклад начинает деформироваться и совмещаться с внешним. Это, прежде всего, школа. Технологии обучения всегда модернизируются и способствуют формированию новых мыслительных навыков и умений у детей. Порой они носят революционный характер. Видоизменяется вся жизнь подрастающего поколения. Так, если раньше стремились дать образование, прежде всего, юношам, как будущим главам семьи, и в наследовании они были всегда первоочередными, то сейчас право на образование реализуют и девушки.

Раньше поощрялись ранние браки, как для девушек, так и юношей, но теперь брачной средний возраст как той, так и другой стороны значительно вырос и продолжает расти. Изменились ценности, что отражается на поведении молодёжи в быту, в труде, отдыхе и так далее. Все изменения, которые происходят в жизни подрастающего поколения, составляют основу противоречий между отдельными поколениями. Это, прежде всего, родители и дети, бабушки и дедушки, и так далее.

Не следует забывать, что современные семьи сталкиваются с подобными противоречиями, однако могут и обходить их стороной. Сегодня редко какая семья составлена из трех поколений. В основном родители родителей живут отдельно. Дети живут вместе со своими родителями, Однако и они стремятся отделиться и стать самостоятельными как можно быстрее.

На рост противоречий в межпоколенческих отношениях влияет городской образ жизни. С каждым годом растёт численность городского населения, и параллельно растёт отчуждён-

ность людей и семей, идет индивидуализация образа жизни, что способствует стремительному разрушению прежних общинных связей и стереотипов. Даже родные братья и сестры, живущие в пределах города и создавшие собственные семьи, как повзрослевшие люди, очень редко общаются между собой, можно сказать, что лишь по праздникам и по каким-то другим значительным событиям.

Отметим, что характер взаимоотношений между представителями одного и того же поколения также меняется. Современная жизнь, основанная на богатстве технологий, обеспечивающих доступ к информации, непосредственно отражается на взаимоотношениях между людьми. Очень быстро формируются различные социальные сети, передается информация, доступность которой представляет большой соблазн для юных умов, ещё не созревших для осмысления многих аспектов этой информации. В итоге большая внушаемость, зависимость от социальных сетей, возможность определёнными силами манипулировать созданной группой, что порой доводит до суицидального уровня, и так далее.

В таких условиях возможность традиционного устоявшегося воздействия на сознание подрастающего поколения намного уменьшается. Вместе с тем можно воздействовать на «врага» тем же оружием – воспитывать подрастающее поколение через медиа, организацию групп по интересам, формирование общественного мнения, и так далее.

Из-за указанных факторов упрощается, или совсем теряется воспитательная роль родителей и более старших членов семьи. Говорить о роли или значимости дяди и тёти и других родственников уже не приходится, поскольку они все живут отдельно. Общее руководство всей группой родственников уже осуществляться не может, поскольку в роду таких уважаемых людей просто не остаётся. В какой-то степени подобные роли ещё сохранились в южных регионах нашей страны. Там семейственность и общинные взаимоотношения сохранились и функционируют достаточно активно. Здесь следует также подчеркнуть высокую религиозность местного населения. Возможно, это и влияет на консервацию прежних общинных отношений. Однако и здесь расширились связи с внешним миром. Большая миграция, в том числе трудовая, разобщает людей, приводит их к атомарному жизненному состоянию.

Всё больше распространение получают ценности и нормы поведения общечеловеческого плана, а также сформированные в пределах западноевропейской цивилизации. Это проявляется в брачном поведении, как девушек, так и юношей; структура взаимоотношений в молодой семье всё больше носит эгалитарный характер.

Раньше женщина в основном не работала и занималась домашними делами и уходом за детьми. Теперь картина совсем иная. Работавшие женщины двигают прогресс, разрушается традиционная структура разделения ролей и характер взаимоотношений родителей и детей. Дети остаются на попечении детских садов, нянь, родственников, группы продленного дня в школе, телевизора, лишаясь внимания и заботы как матери, так и отца.

Выводы. Современное общество часто сотрясают кризисы, в мире идет явная или скрытая борьба за ресурсы. В то же время возрастает целостность и единство мира, поэтому необходимо создавать и применять общие парадигмы развития. В противном случае миропорядок будет нарушен, и род человеческий вообще дойдет до тупикового, безвыходного состояния. Социальные отношения становятся все более сложными, человеку, как личности, приходится реализовывать множество статусов и ролей. Однако он еще не полностью готов к выполнению этих обязанностей. Это касается и родительских обязанностей. Одной из важных функций семьи является воспитание ребенка и формирование его как члена общества, в том числе через сохранение и передачу опыта и традиций через поколения. В этой области им также помогает общество.

Однако бывают моменты, при которых исправить ситуацию и правильно решить вопрос обычными средствами и методами, то есть обучением, медико-профилактическими мероприятиями, социально-психологической помощью, мерами, принимаемыми на уровне общины, не представляется возможным. Речь идет как об обычных, повседневных задачах, так и о возникших необычных, порой экстраординарных ситуациях. В любом случае родитель не должен оставаться один на один со своими проблемами, общество должно оказать ему всестороннюю помощь. Такую помощь каждая семья ждет и от своей семейной общины, связи с которой следует укреплять на основе новых коммуникационных возможностей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Тайкова Л.В., Тайков С.М. Проблема межпоколенных отношений в современном обществе и семье. *Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого*. 2015. № 88. С. 92–96.
2. Морозова О.Н. Межпоколенные взаимоотношения в современной Российской семье как фактор социализации молодежи. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*. 2010. № 4. С. 86–73.
3. Сизова М.А. Взаимосвязь межпоколенных отношений и функциональности семьи : автореф. дисс. ... кандидата психологических наук. Кострома, 2012. 29 с.
4. Судьин С.А., Кутявина Е.Е., Курамшев А.В. Межпоколенные отношения в современной нижегородской семье. Национальный исследовательский Ниже-

городский государственный исследовательский университет им. Н.И. Лобачевского. 2018. № 3. С. 51–71.

5. Постникова М.И. Особенности отношений между поколениями в семье. *Альманах современной науки и образования*. Тамбов : Грамота, 2009. № 4. Ч. 1. С. 140–147.

6. Лисовский В.Т. «Отцы» и «дети»: за диалог в отношениях. *Социологические исследования*. 2002. № 7. С. 111–116.

7. Jinqun Shi. The evolvement of family intergenerational relationship in transition: mechanism, logic, and tension. *The Journal of Chinese Sociology*. Volume 4. Article number: 20 (2017).

8. Berry Mayall. Generational Relations at Family Level. *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. P. 175–187. URL: <https://link.springer.com/chapter/>

9. Linda Hantrais, Julia Brannen & Fran Bennett. Family change, intergenerational relations and policy implications. *Contemporary Social Science, Journal of the Academy of Social Sciences*. 2020. Volume 15. Issue 3. P. 275–290.

10. “Nəsillər arası münasibətlərin cəmiyyətin formalaşmasında rolu”. URL: <https://qafqazinfo.az/news/>

11. Бугадинова Р. Особенности взаимоотношений между поколениями в современных условиях // Баки Slavyan Universiteti Elmi Əsərlər. İctimai-siyasi elmlər seriyası. № 1. Bakı-Minsk, 2016. С. 119–127.

12. Бугадинова Р. Проблемы организации свободного времени у детей и подростков в семье: межпоколенческая интеграция. *Актуальные проблемы философии и социологии*. Выпуск 7. Одесса, 2015. С. 26–28.

ЧИННИКИ ЗАЛУЧЕНОСТІ ГРОМАДИ ДО СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ

FACTORS OF COMMUNITY INVOLVEMENT IN SOCIAL SUPPORT OF FAMILIES

Мета статті полягає у проведенні деталізованого науково-практичного обґрунтування чинників залученості громади до соціальної підтримки сімей. У дослідженні було використано загальнонаукові, емпірико-теоретичні методи та системно-структурний аналіз. Використання опитування дало можливість розмежувати чинники залученості громади до соціальної підтримки сімей. Обґрунтовано необхідність залученості та розробки стратегії діяльності громад до соціальної підтримки сімей. Виокремлено проблеми залученості громади до соціальної підтримки. Новизна отриманих у статті результатів зумовлена вирішенням важливого наукового завдання, яке полягає у розробці теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо чинників залучення громади до соціального супроводу сімей. Встановлено, що територіальна громада – це самоорганізація громадян за місцем проживання в частині населеного пункту для самостійного та під власну відповідальність реалізації власних ініціатив з питань місцевого значення. Встановлено, що серед факторів, які впливають на стан залученості територіальної громади до соціального супроводу сімей, найбільш визначальним вважаємо інноваційність їх середовища. У статті розвивається дослідження основних факторів залучення громади до соціальної підтримки сімей у національному вимірі. Отримані результати можуть бути спрямовані на вдосконалення новітніх підходів до вирішення проблеми залучення громади до соціальної підтримки сімей як каталізаторів демократичних процесів у суспільстві. Визначено причини обмеження фінансування соціально значущих соціальних проектів, що зумовлює необхідність пошуку альтернативних джерел фінансування відповідно до потреб та можливостей ОТГ, належного представлення власних проектів та розробки програми заходів щодо їх реалізації у сфері соціальної підтримки.

Ключові слова: громада, соціальна підтримка, сім'я, чинники залученості.

The purpose of the article is to conduct a detailed scientific and practical justification of the factors of community involvement in social support of families. The study used general scientific (generalization, comparison, induction and deduction) and empirical-theoretical methods (analysis, synthesis) and system-structural analysis. The use of the survey made it possible to differentiate the factors of community involvement in social support of families. The necessity of involvement and development of strategy of community activity in social support of families is substantiated. The problems of community involvement in social support are highlighted. The novelty of the obtained results in the article is due to the solution of an important scientific task, which is to develop theoretical provisions and practical recommendations on the factors of community involvement in social support of families. It is established that the territorial community means the self-organization of citizens at their place of residence in part of the settlement for independent and under their own responsibility to implement their own initiatives on local issues. It is established that among the factors influencing the state of involvement of the territorial community in the social support of families, we consider the most decisive factor is the innovativeness of their environment. The article further develops the study on the main factors of community involvement in social support of families in the national dimension. The results can be aimed at improving the latest approaches to address the problem of community involvement in social support of families as catalysts for democratic processes in society. The reasons for limiting the funding of socially significant social projects are identified, which necessitates finding alternative sources of financial resources in accordance with the needs and capabilities of OTG, proper presentation of own projects and development of a program of measures for their implementation in social support.

Key words: community, social support, family, factors of involvement.

УДК 364.78
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.3>

Борисова А. В.
аспірантка IV року навчання
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Серед актуальних завдань, що стоять на сьогодні перед країною і суспільством, пріоритетним напрямком є захист прав та свобод громадянина. Перспективи успішного розв'язання більшості проблем та викликів щодо соціальної підтримки сімей пов'язані зі здатністю влади до налагодження співпраці з громадськістю. Визначення участі громадськості у процесах прийняття рішень державної влади з питань реформування соціальної підтримки сімей являється важливим актуальним завданням, особливо в умовах зростаючої ролі та ініціатив представників громадянського суспільства. При цьому завданням органів влади являється

сформулювати і запропонувати ясне бачення цілей, стратегій і завдань реформування ринку соціальних послуг, отримати підтримку зацікавлених груп та встановити згоду між цими зацікавленими громадськими організаціями.

Аналізуючи світовий досвід, який демонструє, що найбільш ефективною є наступна соціальна система, в якій гармонійно та вдало реалізуються інструменти державного регулювання шляхом залучення громадських організацій до участі в прийнятті рішень у даній сфері, які в результаті забезпечуватимуть належну та повноцінну діяльність закладів, які сприятимуть наданню відповідних соціальних послуг. Таким чином, деталізоване дослі-

дження чинників залученості громади до соціальної підтримки сімей набуває особливого змісту і актуальності.

Тематику чинників залученості громади до соціальної підтримки сімей досліджує незначна кількість науковців. Зокрема, наукові праці Г. І. Слосанської, І. Бернацької, І. М. Архипенка, І. Сидора, К. О. Ковязіна, М. Бриля, О. Бруха, О. В. Батанова, О. Врублевського, О. Данчева, Р. Хірівського, Т. Скобляка, Х. Мітюшкіна, присвячені аналізу нормативно-правовому регулюванню питань забезпечення соціальної підтримки сімей, шляхом залученості громади.

Мета статті – провести деталізоване науково-практичне обґрунтування чинників залученості громади до соціальної підтримки сімей. Для досягнення мети визначено наступні завдання: визначити сутність та описати особливості діяльності територіальних громад; провести опитування сімей для встановлення стану залученості громади до соціальної підтримки сімей. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз, опитування.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Участь громади у процесах місцевого самоврядування являється обов'язковою умовою для цивілізованого демократичного розвитку будь-якої держави. Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» [1] та «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [2] визначає широкий спектр форм участі населення у здійсненні місцевого самоврядування (далі – МСУ), де серед них особливе місце займає добровільне об'єднання територіальних громад (далі – ОТГ). Відповідно до Закону, ОТГ визначається, як самоорганізація громадян за місцем їх проживання на частині території поселення для самостійного й під своєю відповідальністю здійснення власних ініціатив з питань місцевого значення. Самостійно організуючись в ОТГ і взаємодіючи зі структурами і організаціями різних форм власності, населення здатне позиціонувати себе як джерело і носій влади на локальній внутрішній території [3, с. 250–251].

Головна роль ОТГ полягає у асекурації інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на встановленій території на сучасному етапі та визначається ключовою. Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади на засадах децентралізації, концептуальні засади якої були схвалені 2014 року, а практична імплементація відбулася з 2015 року, виявилась серед найрезультативніших і найпомітніших із проголошених стратегічних реформ Урядом країни. Реформу децентралізації скеровано на створення сучасної системи місцевого самоврядування

в Україні на основі європейських цінностей розвитку місцевої демократії, наділення територіальних громад повноваженнями та ресурсами, що забезпечать місцевий економічний розвиток та надання населенню високоякісних і доступних публічних послуг [4].

Серед чинників, що впливають на стан залученості територіальної громади до соціальної підтримки сімей, найбільш визначальним вважаємо чинник інновативності їх середовища. Оскільки розвиток територіальних громад загалом неможливий без наявності кондицій інноваційного зростання і мотивації суб'єктів для активізації своїх інноваційних здібностей. У свою чергу, активізація інноваційних здібностей реалізується у відповідному середовищі, якому характерні наявність ресурсного потенціалу, рівень розвитку інфраструктури, результативність господарської діяльності та рівень життя населення. Інновативність середовища територіальних громад, на наш погляд, включає наступні елементи, які відображені на рис. 1.

Батанов О. В. у своїй роботі «Територіальна громада – основа місцевого самоврядування» (2001) зазначає, що вирішальну роль при мотивації жителів до об'єднання (формального чи неформального) відіграє стан розуміння тих можливостей, які надає їм самоорганізація. Проаналізувавши процеси об'єднання жителів виокремлюємо наступні головні чинники залученості: економічну зацікавленість та можливість здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю; підвищення якості послуг; соціальну захищеність. Саме дану модель ми застосували у дослідженні чинники залученості громади, які сприяють процесу підтримки сім'ї [7].

Для досягнення мети дослідження було проведено глибинні інтерв'ю з 52-ма представниками 10 громад, з яких 12 осіб є працівниками органів місцевого самоврядування, 15 – громадські активісти та представники громадських організацій, 25 – жителі міських та селищних громад Київської та Сумської областей, де кількість населення складає в середньому 5000 осіб.

Опитування складається з 4 блоків запитань, перші 3 («Соціальна захищеність», «Економічна зацікавленість», «Підвищення якості послуг») визначають ключові компоненти соціальної мотивації за Батановим, а четвертий блок («Соціальні очікування від сім'ї») – уявлення про соціально-успішну сім'ю за моделлю Сканзоні (1971) [7; 8], яка відображена на рис. 2.

На основі отриманих результатів опитування, систематизуємо відповіді респондентів за відповідним блоком запитань. У блоці «Соціальна захищеність» містилося 9 питань, котрі стосувалися процедури одержання сім'ями допомоги від громади.

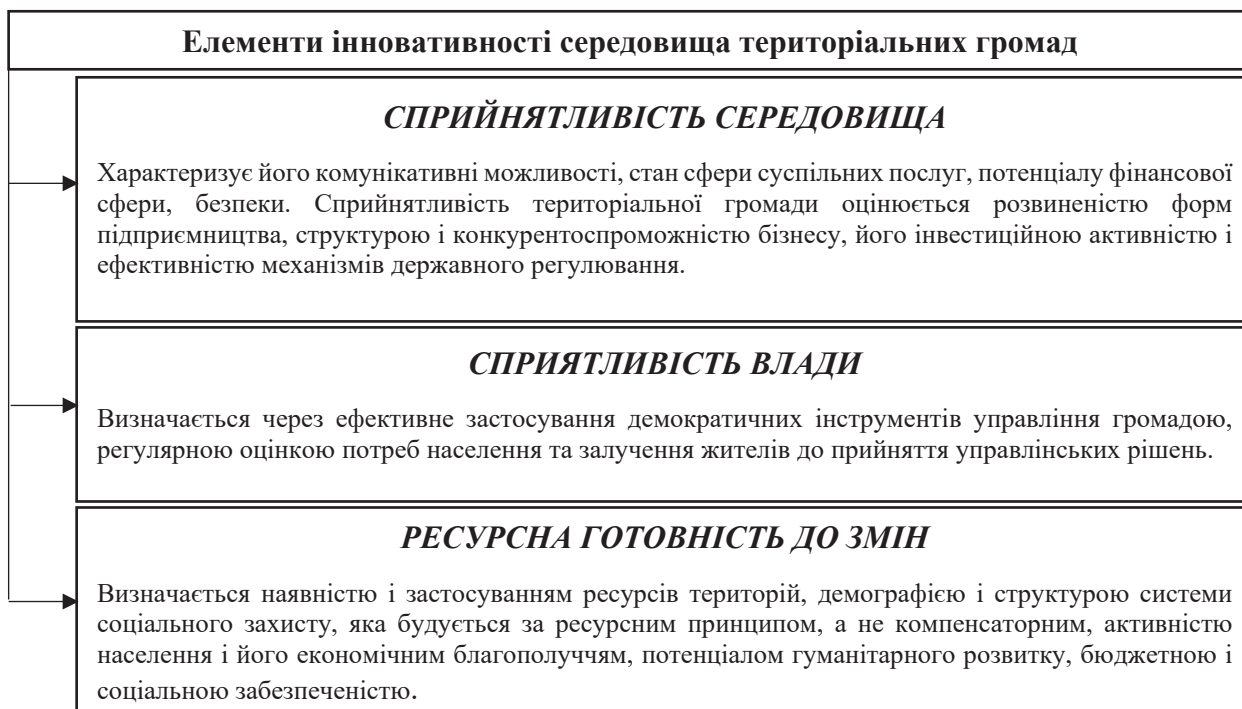


Рис. 1. Елементи інновативності середовища територіальних громад

Джерело: сформовано на основі [5, с. 102; 6]

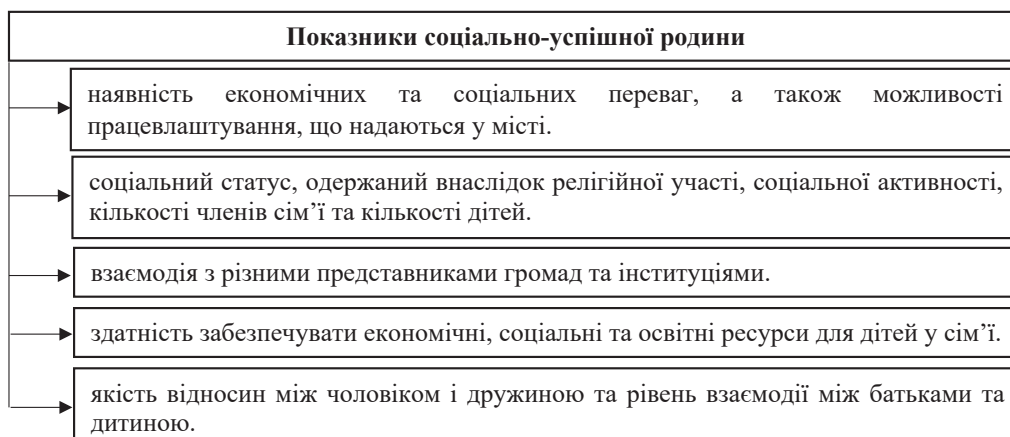


Рис. 2. Показники соціально-успішної родини

Джерело: сформовано на основі [8]

Однією з важливих задач дослідження було розмежування допомоги, яку сім'ї одержували чи очікували одержати від влади та громади. Відповідно до результатів дослідження, 91 % опитаних зіштовхувались з ситуаціями, коли їм була потрібна допомога громади/влади (див. рис. 3).

Серед опитуваних основна кількість звернень була з приводу питань оформлення соціальної допомоги та реєстрації прав на майно (див. рис. 4).

На запитання «Як Ви одержували послуги від громади? До кого звертались і які саме послуги одержували?» в основному респонденти зазначали, що місцем, куди звертались

за одержанням публічних та соціальних послуг, були центри надання соціальних послуг. Значна кількість учасників дослідження одержували адміністративні послуги (виплати, пільги).

На запитання «Як Ви дізнаєтесь про послуги та програми підтримки сімей у Вашій громаді?», респонденти зазначили, що отримували інформацію з листів та розпоряджень міністерств/органів місцевого самоврядування. Достатньо популярним інструментом одержання інформації являються офіційні сайти органів влади. В ході досліджень учасники стверджували, що вони намагались користуватися офіційними сайтами, але у зв'язку



Рис. 3. Відсоток респондентів, що звертались до громади з питань отримання допомоги

Джерело: сформовано автором на основі опитування

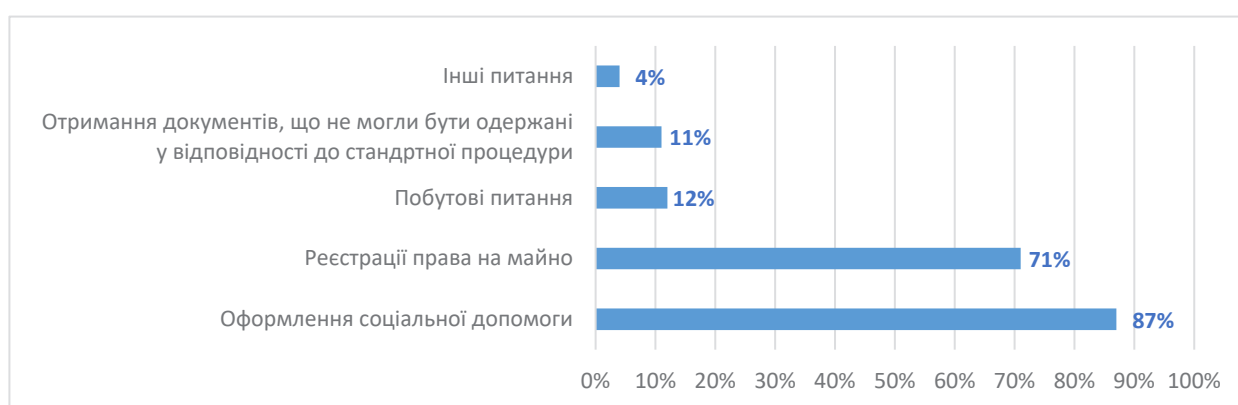


Рис. 4. Види питань, з приводу яких учасники опитування звертались до громади

Джерело: сформовано автором на основі опитування

з низьким рівнем наповнюваності вони застосували телефонний довідник, де брали контакти тих установ та служб, які, на їхню думку, могли задовольнити їх потреби та надати необхідну підтримку.

Найбільший рівень довіри серед учасників дослідження має таке джерело інформації як соціальні мережі (приватні сторінки активістів, сторінки громадських організацій, офіційні сторінки представників органів влади). В соціальних мережах люди дотичні до певних спільнот зі схожими поглядами, проблемами, тому довіряючи досвіду інших, дізнаються про можливість підтримки з цього джерела.

Відповіді на запитання «Яким сім'ям, на Вашу думку, потрібна допомога та підтримка громади/держави?» показали, що наразі значущості набуває потреба у наданні соціальних послуг молодим сім'ям на етапі їх становлення, оскільки матеріальна сторона питання є ключовим фактором створення та розширення сімей для людей молодого віку.

Наступними за своїм значенням категорією осіб, що потребують допомоги, являються особи, що потерпають від насилля в сім'ї,

а також ті, що мають проблеми у одержанні належного медичного обслуговування. На основі досліджень встановлено, що насильство властиве всім соціальним групам і не залежить від економічного становища родини.

Досить цінними виявилися висновки, одержані в результаті обробки відповідей на запитання «Чому, на Вашу думку, сім'я потребує допомоги та підтримки? Що заважає їм подолати кризу чи складну життєву обставину?».

Однією з першочергових завдань діяльності соціальних працівників/фахівців із соціальної роботи є включення в соціум сімей, що потребують допомоги, формування кондицій для збереження сім'ї, в тому числі для дитини. Оскільки гармонійний розвиток дитини не можливий поза сім'єю, батьки мають уміти формувати сприятливе сімейне середовище.

Сім'ї, з якими проводиться робота стосовно можливості надання підтримки, повинні чітко усвідомити, що в разі невиконання встановлених умов співжиття допомога не буде надана. Разом з тим, такі сім'ї повинні відчувати, що в разі досягнення домовленості, соціальний працівник у боротьбі з життєвими обстави-

нами знаходиться на стороні сім'ї, яка не залишиться на одинці з проблемами, які обов'язково будуть у майбутньому.

Важливими для розуміння існуючої проблеми є відповіді респондентів на запитання «Як, на Вашу думку, на Вас впливає факт «сусідства» з сім'єю, яке не може впоратись з кризою чи складними життєвими обставинами?». Всі ці зміни у поведінці та повсякденному житті людей викликають в оточуючих різноманітні, часто суперечливі, почуття: з одного боку такі, як співчуття, жаль, бажання допомогти, а з іншого – побоювання за власну безпеку та спокій, відчуття провини за те, що не можеш допомогти людині по сусідству, а, відповідно, агресія, страх, звинувачення у його бідах його ж самого, а також найпоширенішим типом поведінки серед мешканців громади до сімей є байдуже ставлення і не втручання.

Одним з найбільш важливим з точки зору мети даного дослідження є аналіз відповідей на запитання «Як Ви можете допомогти чи підтримати такі сім'ї?». Важливо наголосити, що у випадках, коли члени сімей у скрутних життєвих обставинах бачать, що люди навколо них справляються із аналогічними ситуаціями спокійно і впевнено, вони тим самим отримують найкращу допомогу в якості прикладу ефективної поведінки. Опитування показало, що члени громади усвідомлюють, що кожен, хто з тієї чи іншої причини є поряд з такими сім'ями, можуть надати неабияку допомогу, просто ставши друзями для нових членів громади, залучивши такі сім'ї до спільних заходів, надавши психологічну підтримку.

Респонденти дослідження на запитання схотілись у тому, що для високого рівня надання підтримки зі сторони громади важливим є:

1. Доступність послуг, щоб у випадку, коли клієнту потрібно пройти відповідну процедуру для одержання послуги, було сформовано кондції для комфортного процесу взаємодії та враховувати особливості кожного клієнта.

2. Відповідність змісту, який закладають в поняття «підтримка» в громаді, реальним потребам сімей у підтримці. Мова йде про оцінку потреб та формування системи соціального захисту та підтримки, яка базується на актуальному стані потреб. Для цього важливо враховувати кількісну та якісну складову потреб сімей, які вимушені були переїхати до нової громади.

Таким чином, очікуваним результатом відповіді на дане питання є відповідність запиту і можливостей громади для його задоволення. Показовими були відповіді на запитання «Що має зробити громада, щоб створити Вам умови для допомоги і підтримки сім'ям?». Респонденти вбачають суттєву проблему у нормативному та фактичному виокремленні осіб особливих категорій, в процесі цього відбу-

вається помітна для таких категорії громадян штучна ізоляція. З точки зору учасників опитування, у випадку, коли громада не справляється зі своїми обов'язками з надання підтримки, влада перекладає відповідальність за відсутність вирішення проблем на самих членів цих сімей, чим формує стереотипне уявлення щодо них та сприяє дискримінації та агресії з боку інших членів суспільства. Респонденти вважають за доцільне не виділяти такі сім'ї в окремі категорії, цим самим прибирати бар'єри, не створювати штучну інвалідизацію, що полегшить психологічне становище таких сімей та зменшить бар'єри для інших членів суспільства у наданні допомоги.

Важливим блоком запитань даного дослідження являється «Економічна зацікавленість», адже економічні фактори є одними з найбільш важливими факторами поведінки. При аналізі відповідей респондентів на запитання «Чи знаєте Ви, як формується бюджет громади? Яка Ваша участь у формуванні бюджету?» виявилось, що 37 учасників опитування з 52 не знають, як формується бюджет. У відповіді на запитання «Чи знаєте Ви як витрачаються бюджетні кошти Вашої громади? Якщо так, то з яких джерел дізнаєтесь про це?» найчастіше учасники вказували як джерела витрат інфраструктуру, медицину та освіту, тобто ті послуги, витрати на які є для них візуально видимими та відчутними. Опитування показало, що майже ніхто не відслідковує суму коштів від загального бюджету громади, який витрачається на різні статті бюджету, в тому числі і на сферу соціального захисту.

В процесі відповіді на запитання «На Вашу думку, чи впливає економічний рівень розвитку громади на рівень Вашого життя?» було з'ясовано, що для переважної більшості респондентів достатній рівень розвитку громади забезпечує наявність робочих місць з конкурентоздатним рівнем оплати, надання якісних послуг та формування кондицій для цікавого дозвілля, а також відповіді про зв'язок економічного рівня розвитку громади пов'язують з можливістю «...піти в гарний парк, отримати доступні послуги».

Отже, у свідомості респондентів рівень ефективності економічного управління співвідноситься зі зручністю побутових аспектів життя, однак не співвідноситься з обсягом фінансування особливо вразливих категорій громадян. В результаті опитування встановлено низький ступінь довіри громадян до можливості впливу на процес фінансування витрат громади, низький рівень зацікавленості та не значне бажання брати участь у бюджетуванні.

Для оцінки перспектив підвищення якості роботи органів місцевого самоврядування важливими є результати відповіді на питання Блоку «Підвищення якості послуг». При дослі-

дженні відповідей на запитання «Якими є основні проблеми/виклики в системі надання соціальних послуг? Які, на вашу думку, шляхи вирішення таких проблем?» можна відзначити, що, у роботі соціального працівника переважають напрями діяльності, пов'язані з переорієнтацією асоціальних груп чи деяких їх членів у просоціальні, і робота вимагає значних фізичних та моральних зусиль, виявлено незацікавленість соціальних працівників в своїй роботі, а також до основних проблем відносять низький рівень престижності такої роду діяльності. Респондентами зазначили, що у ході їх професійної діяльності має місце намагання не братись за вирішення проблем, з причин, пов'язаних з потребою формувати складні звіти за результатами виконаної роботи.

Однією з прогалин законодавства є відсутність затверджених стандартів якості соціальних послуг, що унеможлиблює імплементації ефективної системи моніторингу, контролю та оцінювання якості соціальних послуг. Респонденти зазначили, що для вирішення існуючих проблем необхідне введення системи оцінки послуг, підвищення ресурсної бази їх надання, зменшення кількості та спрощення звітів про роботу соціальних працівників.

Відповідаючи на запитання «Які соціальні послуги є найбільш складними з точки зору організації їх надання? В чому полягають такі складності?» респонденти зазначають, що найбільш незрозумілими є послуги стосовно допомоги нематеріального характеру, а також такі, що передбачають участь представників громадськості у слуханнях, застосування технічних процедур тощо. Відзначено, що не розроблено чіткий і зрозумілий порядок дій потенційних отримувачів послуг, саме тому їх одержання ускладнено.

Основною частиною дослідження є відповіді на запитання Блоку «Соціальні очікування від сім'ї». Значна чисельність респондентів на питання «Який, на Вашу думку, має бути економічний стан «благополучної» родини?» зазначили, що родиною з достатнім рівнем благополуччя можна назвати таку, яка покриває власні потреби, не вдаючись до позик, іншою відповіддю є те що, члени сім'ї є працюючими.

На запитання «Як, на Вашу думку, впливає соціальний статус дорослих на всю родину? (наприклад на підставі релігії, економічної зайнятості, кількості сімей в родині)? Чому це важливо для громади?» респонденти відзначили більше негативних прикладів ознак соціального статусу, ніж позитивних. Зустрічалися твердження щодо того, що родини, які мають проблеми – виховують таких же дітей. Однією з проблем, що стосуються соціального статусу когось з членів родини, є цькування через стереотипи.

Майже всі учасники на запитання «Яку роль громада має брати на себе у забезпеченні

базових потреб родини?» відповіли, що фінансово людина має забезпечувати себе сама, а держава тільки формує місце для роботи, надаючи можливість людині працювати, також державні органи повинні забезпечити в обов'язковому порядку освіту та медицину.

Четвертим запитанням даного блоку є «Чи важливо, щоб представники різних професій (вчитель, продавець, представник органу влади) взаємодіяли з різними представниками громади? якщо так, то чому?» Відповідаючи на дане запитання, респонденти відзначили, що даний аспект є важливим і необхідним, адже у осіб, які потребують підтримки, це дає відчуття наявності опори та зацікавленості громади в житті кожної сім'ї, при чому сім'я відчуває свою значимість і приналежність до громади.

Учасники дослідження відповідали на запитання «Чи важливо, щоб представники сім'ї брали участь у публічних заходах, які проходять в громаді? Яка роль – учасника, організатора, партнера, спонсора, – для Вас є важливішою і чому?». Найпопулярнішою відповіддю на дане питання було чітке позитивне відношення до даної участі, при цьому більшість респондентів зазначила, що роль представником громади не є важливою, а головною функцією участі громади у публічних заходах визначено комунікаційну, що суттєво полегшить формування нових соціальних зв'язків.

Отже, найважливішим аспектом у становленні та розвитку спроможної громади є формування бачення її майбутнього із рівним доступом до послуг, високою якістю життя та комфортними і безпечними умовами проживання, де у зв'язку із цим зростає роль і значення стратегічного управління на рівні громади [9, с. 90]. Водночас, щоб громада стала успішною, стратегічне управління повинно стати щоденним методом її діяльності, навіть способом її життєдіяльності. Одним із пріоритетних завдань після об'єднання громади є розробка стратегії її розвитку [10, с. 4].

Розробку ефективної стратегії діяльності громади не можна повноцінно застосовувати на етапі створення перших громад в Україні. Основною проблематикою являється, те що у новостворюваних громад, відсутня «історія» стосовно результативності діяльності, через що важко відстежити поведінку громади як територіальної соціально-економічної системи за попередні періоди, а період ідентифікації базових умов, котрі мають вагомий вплив на подальшу суб'єктність громад, триватиме упродовж 2022–2024 рр. [11, с. 20].

Однією з визначальних поточних проблем розвитку громад являється тенденція до забезпечення соціального розвитку та реалізацію проектів місцевого значення тільки за рахунок бюджетних коштів [12, с. 236].

Тому фінансування сфери соціальних послуг та проектів залишається в незадовільному стані, оскільки на даному етапі головним джерелом фінансування стосовно надання соціальних послуг являється місцевий бюджет. Так, 85,5 % наданої територіальними центрами соціального обслуговування грошової та натуральної допомоги були профінансовані за рахунок місцевих бюджетів і тільки 15,4 % – із позабюджетних коштів [13].

Місцева влада майже не застосовує різні механізми фінансування вирішення соціальних проблем громади, окрім бюджетних коштів різних рівнів. Поза увагою посадовців залишається використання різного роду інструментів фандрейзингу для залучення позабюджетних коштів, наприклад тих, якими володіють негромадські організації. Застосовуючи дані інструменти, місцева влада може значно розширити можливості для імплементації необхідних програм та проектів у соціальній сфері, тому в ідеалі фандрейзинг повинен використовуватися системно.

Ще одним важливим чинником, який гальмує розвиток системи надання соціальних послуг у громад, являється низький рівень співпраці між місцевою владою сусідніх громад, недостатнє усвідомлення перспективи від спільного розв'язання проблеми, що постає перед двома або й більше громадами, та ефективності такого способу співробітництва. Прийнятий у 2014 р. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» забезпечив правові рамки для взаємодії громад з метою організаційного та інституційного забезпечення територіального розвитку. Тому кооперація громад має також проявлятися у сфері фандрейзингу, участі в програмах міжнародних організацій, оскільки це є ефективним способом для залучення додаткових фінансів на розв'язання спільних для громад проблем у межах спільних місцевих проектів [14, с. 104].

Висновки. Враховуючи результати дослідження, можемо підсумувати, що чинники залученості громади до соціальної підтримки сімей, визначаються від спроможності ОТГ, в якій місцеві джерела наповнення бюджету, інфраструктурні та кадрові ресурси є достатніми для вирішення її органами місцевого самоврядування питань місцевого значення, передбачених законодавством, в інтересах жителів громади, а саме стосовно соціальної підтримки сімей. Одним із стратегічних завдань ОТГ є забезпечення інноваційного розвитку територіальної громади. В цілому, ефективна реалізація управління діяльністю ОТГ з-за кондицій соціальної підтримки сімей, виявляється в якісному поліпшенні показників безпеки і комфорту життя. Встановлено, що до чинників, які впливають на стан залученості територіальної громади до соціальної під-

тримки сімей, найбільш визначальним вважаємо чинник інновативності їх середовища.

Сучасне впровадження реформи надання соціальних послуг також тісно пов'язане з децентралізацією влади, що створює нові можливості для місцевої влади в покращенні системи надання соціальних послуг у громаді, щодо соціальної підтримки сімей. Однак існують труднощі у фінансуванні розвитку системи надання соціальних послуг, а також неспроможність місцевої влади залучати додаткові позабюджетні кошти. Водночас використання нових механізмів фінансування та активізація співробітництва матиме позитивні економічно-соціальні ефекти, що у сукупності сприяє удосконаленню системи управління на місцевому та державному рівнях.

Отримані результати дослідження можуть бути використані для розробки стратегії діяльності територіальних громад, що дасть змогу стимулювати інноваційну діяльність та підвищити рівень надання послуг населенню, сприятиме соціальній підтримці сімей та покращить наявну інфраструктуру, завдяки співпраці та взаємній вигоді від реалізації проектів місцевого значення ОТГ.

Перспективи дослідження. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці новітніх підходів для вирішення проблеми залученості громади до соціальної підтримки сімей. Процес залученості громади до соціальної підтримки сімей стане предметом подальших наукових досліджень. Вважаємо, що дослідження чинників залученості громади до соціальної підтримки сімей дозволить спрямувати зусилля законодавців на подальше вдосконалення даного правового інституту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
3. Аксютіна Ю. В. Технологія фандрейзингу в діяльності територіального общественного самоуправления по реализации социально значимых проектов (опыт города Перми). *Соврем. город: власть, упр., экономика*. 2017. Т. 1. С. 250–259.
4. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>
5. Наказ М. С. П. Методичні рекомендації щодо діяльності об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей. 2017. URL: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Decentralizaciya-vladi-.html>

6. Методичні рекомендації щодо виконання власних (самоврядних) повноважень об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення. 2016. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=186204&cat_id=107177
7. Батанов О. В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
8. Слосанська Г. І. Соціальна робота в територіальній громаді: теорії, моделі та методи : монографія / за наук. ред. д-ра пед. наук, проф. В. А. Поліщук. Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка, 2018. 382 с.
9. Успішна територіальна громада: будуємо разом / М. Бриль, О. Врублевський, О. Данчева [та ін.]. Харків : Фактор, 2018. 128 с.
10. Архипенко І. М. Стратегічне управління розвитком об'єднаних територіальних громад. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2019. Вип. 2(22). С. 1–10.
11. Хірівський Р., Бернацька І., Брух О., Мітюшкіна Х. Методологічні аспекти стратегічного планування у контексті розвитку об'єднаних територіальних громад України. *Аграрна економіка*. 2019. Т. 12. № 3-4. С. 17–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ae_2019_12_3-4_4
12. Sydor I., Skoblyak T. Fundraising in Ukraine: essence and prospects of development. Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку держави в умовах глобалізації : збірник тез IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 20 вересня 2019 року) / за заг. ред. д. е. н., проф. Синчака В. П. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 235–237.
13. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
14. Ковязіна К. О. Актуальний стан системи надання соціальних послуг: що дають реформи? *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 3-4. С. 100–107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2018_3-4_13

МІГРАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС: ЕТАПИ ЗМІНИ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

MIGRATION PROCESS: STAGES OF RESIDENCE CHANGE

Збільшення темпів міжнародної міграції актуалізують дослідження цієї тематики, проте увага науковців досить часто прикута до одного чи декількох аспектів міграційного руху або адаптації. У статті ми пропонуємо розглядати міграцію більш системно, через аналіз послідовності дій та виборів, що здійснюються індивідом. Таку системність забезпечує погляд на міграцію як на процес з трьох етапів: доміграційного, переїзду та постміграційної адаптації. Доміграційний етап ми розглядаємо як сукупність процесів, що сприяють прийняттю рішення про міграцію, вибір країни, планування переїзду, формування очікувань, зважування втрат та здобутків. За підготовчим етапом слідує переїзд в іншу країну з переходом у постміграційний етап. Останній етап міграції ми пропонуємо розуміти як адаптацію, що розпочинається з перебування індивіда в динамічному стані маргінальності. Адаптація ж відбувається через переозначення мігрантом своїх позицій та зв'язків з країною походження, вбудовування в структури країни-реципієнта, які можемо дослідити крізь призму концептів «утвердження на місцевості», «транснаціональність» та «діаспоризація». Кожен з етапів міграційного процесу ми вважаємо таким, що послідовно перетікає в наступний, є залежним від попереднього, створює унікальну міграційну ситуацію для кожного індивіда. Запропонований нами підхід дозволяє простежити усі зміни, що стаються в житті мігранта, трансформацію ідентичностей, кола контактів, позицій у соціумі, економічного становища, статусного набору, проаналізувати зв'язок між ними. Це уможливило оприлюднення джерел проблем адаптації, комунікації з етносом-реципієнтом, вбудовування в структури країни-реципієнта чи відмови від зв'язків з країною походження, діаспорою тощо. Ідентифікація саме джерел негативних явищ в постміграційній адаптації, а не їх наслідків чи проявів, дозволяє планувати успішні, більш гнучкі програми та заходи допомоги мігрантам, сприяння їх інтеграції, запобігання конфліктам.

Ключові слова: міграційний процес, утвердження мігрантів на місцевості, діаспоризація, транснаціональність, маргінальність мігранта.

The increase in the pace of international migration actualizes research on this topic, but the attention of scientists is quite often focused on one or several aspects of the migration movement or adaptation. In the article, we propose to consider migration more systematically, through the analysis of the sequence of actions and choices made by an individual. Such systematicity is provided by the view of migration as a process of three stages: pre-migration, relocation, and post-migration adaptation. We consider the pre-migration stage as a number of processes that contribute to decision-making about migration, choosing a country, planning a move, forming expectations, and comparing losses and gains. The preparatory stage is followed by moving to another country with the transition to the post-migration stage. We propose to understand the last stage of migration as adaptation begins with the individual's stay in a dynamic state of marginality. Adaptation takes place through the migrant's rebuilding of his positions and bonds with the origin-country and integration into the structures of the recipient country, which we can explore through the prism of the concepts of "localization of migrants", "transnationality" and "diasporization". We consider each of the stages of the migration process as flowing successively into the next one, dependent on the previous one, and creating a unique migration situation for everyone. The approach proposed by us allows to track all the changes that occur in the life of a migrant, the transformation of identities, circle of contacts, positions in society, economic situation, status set, and analyze the connection between them. This makes it possible to find the sources of adaptation problems, communication with the recipient ethnic group, integration into the structures of the recipient country or rejection of bonds with the origin-country, diaspora, etc. Identification of the sources of negative phenomena in post-migration adaptation, instead of their consequences or manifestations, allows planning of successful, more flexible programs and measures to help migrants, promote their integration, and prevent conflicts.

Key words: migration process, localization of migrants, diasporization, transnationality, marginality of a migrant.

УДК 316.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.4>

Хелашвілі А. В.

магістр соціології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Вступ

Щороку кількість мігрантів у світі збільшується, станом на 2022 рік індивіди, які змінили своє постійне місце проживання на іншу країну, складають 3,6% всього населення планети [14, с. 10]. Темпи міграції зростають як внаслідок збільшення кількості добровільних переїздів (з метою отримання освіти, покращення рівня життя тощо), так і вимушених, що пов'язані зі зменшенням придатності певних територій для безпечного проживання (кліматичні ризики, війна, дискримінація тощо). Відповідно, актуалізуються питання адаптації та інтеграції нових мешканців у структури та спільноти

країн. Увага дослідників міграційних процесів переважно зосереджується на різних сферах адаптації індивідів, з-поміж яких працевлаштування, кар'єрне зростання та можливості, взаємодія з місцевими громадами, налагодження зв'язків різного типу з країною походження, адаптація наявного культурного капіталу та набуття нового, трансформації ідентичностей тощо. Проте, для розробки ефективних програм інтеграції індивідів необхідним є застосування системного підходу в дослідженні їх міграційних шляхів. Такий підхід дозволяє простежити усі етапи життєвих змін індивіда, пов'язані з переїздом. Ми пропонуємо підхід

до аналізу міграційного процесу, що включає всі етапи переїзду від підготовки та прийняття рішення до адаптації до постміграційних змін в різних сферах життя індивіда, зосереджений на вивченні взаємодії мігрантів з трьома спільнотами – суспільством-реципієнтом, діаспорою, суспільством країни походження, дозволяє простежити успішність міграції та рівень задоволеності індивіда наслідками переїзду. Такий підхід допомагає усебічно розглянути міграційний процес індивідів та сформувані необхідні заходи допомоги та програми інтеграції, уможливорює уникнення суспільних криз та появи розколів між суспільством-реципієнтом та мігрантами.

Етапи міграційного процесу

Найбільш поширеним підходом до окреслення перебігу міграційного процесу є його поділ на три етапи: підготовчий, переїзд та постміграційний етап інтеграції в країну-реципієнта [2; 9, с. 68]. Підготовчий етап або ж доміграційний охоплює часовий проміжок, під час якого мігрант приймає рішення про зміну місця проживання і розпочинає його детальне планування. На другому етапі здійснюється безпосередній переїзд в іншу країну, третій охоплює всі процеси постміграційної адаптації. Існує також інша традиція визначення етапів, вона повторює перші два етапи, проте останньою стадією замість адаптації розглядає зворотну міграцію [17, с. 26]. Ми більше схилиємося до першого підходу, адже другий, по-перше, не приділяє достатньої уваги питанням пристосування до постміграційних змін. По-друге, розглядає зворотну міграцію як останню стадію, тоді як, з огляду на особливості перебігу такого переїзду, його скоріше варто розглядати як новий міграційний процес, а не як етап попереднього. Зворотна міграція, попри те, що виникає лише внаслідок минулої зміни місця проживання, вимагає від індивіда проходження тих же підготовчих заходів, прийняття рішення, здійснення переїзду та реадаптації. Ми схилиємося до розгляду зворотної міграції як окремого міграційного процесу, або ж як індикаторів невдалої адаптації до нового місця проживання. Тож, ми пропонуємо розглядати етапність міграції в рамках першого підходу, дещо уточнюючи та поглиблюючи розуміння процесів, що супроводжують кожен етап. Розпочинається міграційний процес із доміграційного етапу, що охоплює прийняття рішення про переїзд, вибір нової країни для проживання, формування очікувань щодо здобутків та втрат після переїзду, підготовку до переїзду із вибором типу та способу міграції. Другим етапом є переїзд, під час якого індивід здійснює переміщення у нову країну (прямо, або покроково, певний час перебуваючи в проміжних країнах). Третій етап розпочинається зі стану маргінальності, який переходить в адаптацію до нового місця проживання

шляхом проходження процесів утвердження на місцевості, діаспоризації та встановлення рівня транснаціональності свого життя.

Доміграційний етап та переїзд

Міграційний процес розпочинається прийняттям рішення про переїзд та планування його реалізації. На цьому етапі формуються засадничі характеристики подальшої зміни місця проживання – приймається рішення про переїзд, відбувається вибір країни призначення, способу та типу міграції, періоду, плануються кроки по здійсненню переїзду та адаптації до життя у новій країні, формуються очікування щодо втрат і здобутків від переїзду. Кожен з наведених процесів може залежати від низки факторів, серед яких найчастіше дослідники називають соціодемографічні та соціокультурні характеристики індивіда. Далі детальніше розглянемо особливості складових доміграційного етапу та груп факторів, що впливають на їх перебіг. (1)Прийняття рішення про міграцію або відмову від неї відбувається під впливом таких факторів як пропонувані можливості та перспективи, соціальне середовище, персональні характеристики індивіда [11, с. 39], умови країни проживання. У випадку добровільної (невимушеної) міграції індивід при прийнятті рішення про зміну місця проживання орієнтується на наявність прийнятних для нього пропозицій по вбудовуванню у соціальну структуру іншої країни. Переважно такі пропозиції стосуються економічної сфери (можливості працевлаштування) або сфери освіти (яка є поєднанням соціокультурних та економічних аспектів життя індивіда) [11 с. 39], проте також можуть стосуватися житла, допомоги в реалізації переїзду, вивчення місцевої мови тощо [10, с. 534]. Наявність подібних можливостей полегшує процес постміграційної адаптації і тому має позитивний вплив на прийняття рішення про переїзд. Інша група факторів пов'язана з соціальним середовищем, в якому перебуває індивід [8, с. 310]. До таких факторів належать характеристики домогосподарства індивіда: наявність дітей зменшує ймовірність прийняття позитивного рішення щодо міграції, також менш схильні до переїздів неповні сім'ї, домогосподарства, в яких проживають люди з інвалідністю, особи, що проживають у власному, а не орендованому житлі [5, с. 15]. Окрім цього зазвичай прийняття рішення відбувається не індивідуально, а за принципом «пов'язаних життів» – з огляду на соціальні, родинні зв'язки, склад домогосподарства [21, с. 202]. До факторів соціального середовища належать й наявність підтримки та схвалення рішення про міграцію, а також цінності, звичаї, норми спільноти, в якій проживає індивід [8, с. 310]. До персональних характеристик, що впливають на прийняття рішення належить система капіта-

лів індивіда та демографічні характеристики. Капітали індивіда (культурний, соціальний, економічний) означають обсяги доступних для використання ресурсів під час переїзду та адаптації [11, с. 40]. До демографічних характеристик належать такі як вік, раса, етап життєвого циклу тощо. Зокрема, проведені дослідження показують, що молодші вікові групи більш схильні приймати позитивне рішення про міграцію, що пов'язано, перш за все, з можливістю отримати більші здобутки від зміни місця проживання. Відмінності у рівні мобільності представників різних рас у європейських спільнотах є наслідком чіткої різниці між кількостями орендарів та власників житла у цих групах (як зазначали вище, власники житла менш схильні переїжджати в іншу країну) [5, с. 15]. До умов середовища, що можуть впливати на рішення про міграцію, належать клімат у країні проживання індивіда, злочинність, розвиненість інфраструктури, система охорони здоров'я тощо [4, с. 14].

(2) Вибір країни для переїзду може відбуватися як в процесі прийняття рішення про міграцію, так і слідувати за ним, тому й фактори впливу є дещо подібними. На вибір країни призначення впливає зважування наявних можливостей, здобутків та втрат в кожній окремій країні. Можливості можемо означити як обсяги ресурсів, що доступні або можуть бути доступними в перспективі. З-поміж, таких ресурсів можливий рівень добробуту (розваги, відпочинок, вартість життя, житло, шопінг), кар'єрні можливості (освіта, робота) та інші особисті перспективи, соціальна мережа, спектр прав [10, с. 534]. Також вплив може мати ситуація безпеки та охорони здоров'я в країні призначення, її віддаленість від країни походження, особливості транспортного сполучення, наявність відповідного культурного капіталу (освіти, знання мови).

(3) Під час прийняття рішення про міграцію індивід формує очікування щодо здобутків та витрат, отриманих внаслідок міграційного процесу. Такі очікування можемо розділити на три основні групи: очікування щодо власної соціо-структурної позиції (соціального, економічного статусу, місця у системі зайнятості тощо), очікування соціального середовища (ставлення суспільства-реципієнта до мігранта, поширеність мови ворожнечі, стереотипів та дискримінації щодо етнічної групи мігранта тощо), очікування щодо власного психологічно-емоційного стану (очікування цієї групи тісно пов'язані з емоційним забарвленням очікувань попередніх двох груп) [7, с. 471]. Очікування від міграції залежать не лише від обраної країни та причин прийняття рішення про переїзд, але й від особливостей соціалізації індивіда, його соціо-структурної позиції, наявних капіталів та використовуваних джерел інформації [6, с. 20].

Важливо розуміти, що вплив наведених факторів на доміграційні процеси не є обов'язковим, залежно від життєвої ситуації, ціннісних орієнтацій індивіда, на його прийняття рішення будуть мати визначальний вплив одні фактори і не впливатимуть інші. Окрім цього така схема застосовна лише для добровільної міграції, для вимушеної чи примусової ситуація є більш складною. В цьому випадку, залежно від причин переїзду, певні складові доміграційного етапу можуть бути нереалізованими повноцінно. Більше значення також матиме ситуація в країні походження, її міжнародних зв'язків та статусу на міжнародній арені.

(4) Ще однією складовою доміграційного етапу є безпосередня підготовка до переїзду, що полягає у плануванні всіх особливостей переміщення та перших кроків адаптації до нового місця проживання. Серед таких підготовчих заходів: вибір міграційного шляху – прямого (переміщення здійснюється одразу в країну призначення) чи покрокового (переміщення включає також тимчасове проживання у проміжних країнах), вибір транспорту для переміщення, постійного чи тимчасового житла, вибір способу міграції – колективного чи індивідуального, збір інформації щодо документального оформлення міграції, можливостей в країні реципієнта тощо. Після закінчення такого планування індивід переходить до наступного етапу міграційного процесу – переміщення з країни походження до країни-реципієнта. В ідеальній ситуації особливості переміщення будуть визначатися доміграційним етапом й, зокрема, підготовчою діяльністю. Проте, індивіди також можуть стикатися із незапланованими подіями, що в подальшому впливатимуть на їх адаптацію. Такими подіями можуть бути труднощі з перетином кордону (чи кордонів у випадку наявності проміжних країн на шляху переміщення), його документальним оформленням, користуванням транспортними засобами, поселенням у житло, контактами з інституціями та індивідами суспільства-реципієнта.

Постміграційний етап

Наступним етапом зміни місця проживання є постміграційний, під час якого відбувається адаптація до умов проживання в іншій країні, вбудовування індивіда в соціо-структурний простір країни-реципієнта, переозначення кола контактів та зв'язків з країною походження. Починається постміграційний етап з перебування індивіда у стані маргінальності через невизначеність його соціо-структурних позицій у просторах як країни-реципієнта, так і країни походження. Така невизначеність у країні походження пов'язана із припиненням безпосередньої фізичної присутності і, відповідно, необхідністю переведення зв'язків та контактів у віртуальний простір. В країні-реципієнта маргінальність пов'язана з потребою адаптації наяв-

них капіталів (культурного, соціального, економічного) та набуття нових, для вбудовування у структури нового суспільства. Такий стан маргінальності є тимчасовим, проміжним між переїздом та адаптацією, це динамічний стан, який проходить індивід перед пристосування до нових життєвих умов. Проте, маргінальність також може перетворитися на статичну характеристику у випадку неуспішної адаптації, або ж відсутності спроб адаптації [16, с. 4–5].

Адаптація до постміграційних змін відбувається через проходження індивідом низки процесів, що перевпорядковують його зв'язки та переозначають позиції. Узагальнюючи можемо розподілити такі процеси на дві групи – утвердження на місцевості та встановлення рівня транснаціональності життя. Перша група – утвердження на місцевості – включає процеси, які індивід проходить під час адаптації до проживання в країні-реципієнті, а саме пристосування до проживання у новому суспільстві (вбудовування у структури суспільства-реципієнта) та діаспоризацію (інтеграція у групи мігрантів). Друга група – встановлення рівня транснаціональності життя – говорить про дії індивіда для збереження або ж навпаки відмови від зв'язків з країною походження, далі по чергово розглянемо обидві групи детальніше.

Пристосування до проживання у новому суспільстві розглядається науковцями відносно соціальної, економічної та культурної сфер. Важливо розуміти, що адаптація до кожної з цих сфер є взаємопов'язаною з іншими, неуспіхи в одній з них можуть призводити до труднощів в інших, так само як й вдале налагодження функціонування в одній з них полегшуватиме вбудовування в інші (такий зв'язок демонструє, наприклад, залежність між адаптацією культурного капіталу із можливостями працевлаштування та непроблемного контактування з етносом-реципієнтом). Адаптація до економічної сфери розглядається крізь призму працевлаштування [18, с. 931–932], професійної реалізації та кар'єрного зростання мігрантів [19], нерівності доходів та нерівномірності розподілення по сферах зайнятості між етносом-реципієнтом та мігрантами [13]. Соціальна сфера включає адаптацію до нормативного поля країни-реципієнта, діяльності соціальних інститутів, налагодження контактів з етносом-реципієнтом (самоцінних та інструментальних). Культурна адаптація полягає у включенні індивіда до культурного та символічного простору країни-реципієнта, яке відбувається через оволодіння мовою, визнання основних цінностей, знайомство з історією, дотримання традицій, залучення до інформаційного простору тощо. Окремими концептами, щодо яких розглядається адаптація мігрантів у соціальній та культурній сферах, є міжкультурні стратегії Джона

Беррі та колективна ідентичність Ентоні Сміта. Міжкультурні стратегії є патернами поведінки мігранта по відношенню до етносу-реципієнта, що вбудовуються на основі його готовності та бажання вступати у самоцінні контакти з етносом-реципієнтом та бажання підтримувати культуру країни-реципієнта. Таких стратегій чотири – інтеграція, асиміляція, відокремлення та маргіналізація, кожна з яких має унікальне співвідношення контактів з суспільством-реципієнтом та підтримки культури [1, с. 330–331]. Колективну ідентичність Ентоні Сміт поділяє на культурно-територіальну (етнічну) та культурно-політичну (національну). Ми розглядаємо ідентичність крізь призму конструктивістського підходу, як самовизначення, що не є прив'язаним до кровних зв'язків та походження, тому дотримуємося погляду, що обидва типи ідентичностей мігрант може як зберігати з країною походження, так і встановлювати з країною-реципієнтом [22, с. 31].

Діаспоризація – це долучення індивіда в групи мігрантів його країни походження. Серед науковців відсутній консенсус щодо того, кого саме потрібно вважати представниками діаспори. Підходи щодо означення діаспори відносять умовно поділити на два табори: перший відносить до діаспори індивідів по факту національного походження та спадковості (тобто до діаспори належать усі мігранти з певної країни) [20, с. 16], другий навпаки звертає увагу на самоідентифікацію індивіда та його діяльність (до діаспори належатимуть лише ті індивіди, що своєю діяльністю зберігають зв'язок з країною походження, вважають себе її представниками та підтримують контакти з іншими мігрантами зі своєї країни) [3, с. 5–6]. Другий підхід є більш гнучким і передбачає можливість реалізації мігрантом будь-яких стратегій адаптації, зокрема асиміляції з етносом-реципієнтом та відмовою від ідентичності з країною походження, ми розуміємо діаспору саме в такому напрямку. Процес діаспоризації не є лінійним рухом від відсутності належності до цієї групи до її появи, чи в зворотному напрямку, навпаки ж, вона є динамічним коливанням рівня інтеграції в групу та вираженості ідентичності. Діаспора може відігравати не лише символічне значення через надання мігранту відчуття належності до груп країни походження, але й практичне, допомагаючи адаптуватися до постміграційних умов, засвоїти мову, вбудуватися у систему зайнятості, знайти житло тощо. Процеси інтеграції у діаспору та пристосування до проживання у суспільстві-реципієнті не мають визначеної послідовності, вони можуть відбуватися паралельно, або ж будь-який з них передуватиме другому.

Друга група постміграційних процесів пов'язана зі встановленням рівня транснаціональності. Ми розглядаємо транснаціональ-

ність у широкому значенні, як таку, що означає одночасне «перебування» (реальне чи віртуальне) мігранта в двох країнах – країні-реципієнті та країні походження [4, с. 4]. Транснаціональність може розглядатися щодо будь-якої сфери життя індивіда, проте найчастіше при згадці цього поняття йдеться саме про соціальну – підтримку контактів з представниками обох країн. В цьому випадку йдеться про регулярні самоцінні контакти з етносом-реципієнтом та країною походження, без розмежування їх на безпосередні та опосередковані засобами зв'язку. Контакти, що не набувають ознак повторюваності або ж є інструментальними не належать до таких, що свідчать про транснаціональність. Контакти з країною походження можуть відбуватися через поїздки на батьківщину, чи за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій [15, с. 1341]. Також до контактів з країною походження належать й контакти з діаспорою, що мають нижчий рівень транснаціональності, проте все ж забезпечують індивіду залученість в соціальний, культурний та символічний простори країни. Транснаціональність може бути властивою індивіду не лише у соціальній сфері, а й у культурній, економічній, релігій тощо. Так, наприклад, транснаціональність в економічній сфері може реалізовуватися через одночасне працевлаштування в країні-реципієнті та володінні бізнесом у країні походження [12, с. 134]. Рівні залученості індивіда в поля країн в кожній зі сфер можуть бути відмінними, наявність ознак транснаціональності в одній зі сфер не передбачає обов'язкової її наявності в інших, проте може збільшувати ймовірність її появи.

Попри таку розгалуженість процесів постміграційної адаптації, жоден з них не є обов'язковим для проходження мігрантом. Як ми згадували вище індивід може зависати у стані маргінальності, не переходячи до адаптації до нового місця проживання, або ж після невдалих спроб адаптації повертатися до такого стану. Діаспоризація та транснаціональність також можуть бути повністю відсутніми у постміграційному етапі індивіда, або внаслідок своєї динамічності бути наявними лише тимчасово. Обов'язковими для проходження мігрантом є лише етап прийняття рішення та планування зміни місця проживання, переїзд та маргінальність. Усі етапи міграційного процесу є взаємопов'язаними, попередні визначають наступні. Так, наприклад, від очікуваних втрат та здобутків, використовуваної інформації в подальшому може залежати задоволеність міграцією, особливості поведінки індивіда в процесах утвердження на місцевості; ретельність підготовки та планування впливатиме на успішність переїзду та перетікання перших контактів з панівним етносом. Важливо помітити й те, що наведена схема етапів міграційного

процесу застосовною лише для добровільної міграції, адже примусова чи вимушена зміна місця проживання можуть мати нижчий рівень агентності мігранта, менше простору для прийняття рішень та вибору, часу для планування переїзду, засобів та типу міграції.

Висновки

Міграція є складним поступовим процесом зміни місця проживання, що передбачає проходження таких етапів як: прийняття рішення про міграцію та планування переїзду, здійснення переїзду, постміграційна адаптація. Кожен з цих етапів передбачає проходження індивідом низки процесів та здійснення відповідних виборів. Міграція розпочинається прийняттям рішення про зміну місця проживання, що супроводжується оглядом пропонованих можливостей та перспектив, вибором нової країни, формуванням очікуваних втрат та здобутків, та перетікає у безпосередню підготовку до переїзду. Під час підготовки мігрант означає основні характеристики власного переїзду, планує тип, спосіб міграції, займається її документальним супроводом. Такий доміграційний етап визначає засадничі моменти зміни місця проживання та в подальшому впливатиме на перебіг кожного наступного етапу.

Після проходження підготовчих заходів індивід переходить до безпосереднього здійснення переїзду, що також може вносити певні корективи щодо його очікувань та можливостей. Першим кроком після переїзду, початком постміграційного етапу, для індивіда стає проходження динамічної маргінальності з невизначеним його положенням у структурах країни походження та реципієнта. Таке перебування поза структурами перетікає в процес адаптації, під час якого мігрант утверджується на місцевості через пристосування до проживання в новому суспільстві та інтеграцію до діаспори. Під час адаптації також відбувається окреслення індивідом його рівнів транснаціональності у різних сферах життя, через підтримку зв'язків з країною походження та країною-реципієнтом. Процеси адаптації не мають чітко визначеної послідовності проходження, вони можуть відбуватися одночасно, або ж слідувати один за одним в будь-якому порядку. Крім того, кожен з цих процесів не є обов'язковим, мігрант може уникати проходження як деяких з них, так і всієї адаптації загалом, зависаючи у стані маргінальності.

Поетапний підхід до розгляду міграційного процесу дозволяє повною мірою відстежити всі зміни, через які проходить індивід, оцінити зв'язки між особливостями проходження кожного етапу міграції, встановити причинно-наслідкові зв'язки. Саме через таке фіксування послідовності життєвих подій та виборів мігранта на кожному з етапів міграції ми можемо з'ясувати джерела труднощів

інтеграції, незадоволення наслідками міграції, причини вибору міжкультурної стратегії, відсутності зв'язку з країною походження, інших постміграційних проблем. Саме такий аналіз причин та джерел труднощів в подальшому дозволить сформувати заходи ефективної допомоги, що могла б допомогти мігранту подолати постміграційні проблеми, а не лише перекривала їх негативні зовнішні прояви.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Berry J. Globalisation and acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*. 2008. № 32. С. 328–336.
2. Bhugra D., Becker M. Migration, cultural bereavement and cultural identity. *World Psychiatry*. 2005. № 4(1). С. 18–24.
3. Brubaker R. The 'diaspora' diaspora. *Ethnic and Racial Studies*. 2005. № 28(1). С. 1–19.
4. Carling J., Erdal J.B., Talleraas C. Living in two countries: Transnational living as an alternative to migration. *Population, Space Place*. 2021. № 27. С. 1–10.
5. Chi G., Voss P. Migration Decision-making: A Hierarchical Regression Approach. *Journal Of Regional Analysis and Policy*. 2005. № 35(2). С. 11–22.
6. Czaika M., Bijak J., Prike T. Migration Decision-Making and Its Key Dimensions. *THE ANNALS*. 2021. № 697. С. 15–31.
7. De Jong G. F., Abad R. G., Arnold F., Carino B. V., Fawcett J. T., Gardner R. W. International and Internal Migration Decision Making: A Value-Expectancy Based Analytical Framework of Intentions to Move From a Rural Philippine Province. *International Migration Review*. 1983. № 17(3). С. 470–484.
8. De Jong G.F. Expectations, gender, and norms in migration decision-making. *Population Studies: A Journal of Demography*. 2000. № 54(3). С. 307–319.
9. Drachman D. A stage of migration framework for service to immigrant population. *Social Work*. 1992. № 37(1). С. 68–72.
10. Gustavus S., Brown L.A. Place attributes in a migration decision context. *Environment and Planning A*. 1977. № 9. С. 529–548.
11. Kley S. Facilitators and constraints at each stage of the migration decision process. *Population Studies*. 2017. № 71(1). С. 35–49.
12. Levitt P., Jaworsky B. N. Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends. *The Annual Review of Sociology*. 2007. № 33. С. 129–156.
13. Lightman N., Banerjee R., Tungohan E., de Leon C., Kelly P. An intersectional pathway penalty: Filipina immigrant women inside and outside Canada's Live-In Caregiver Program. *International Migration*. 2021. № 60(1). С. 1–20.
14. McAuliffe M., Triandafyllidou A. World Migration Report 2022. International Organization for Migration (IOM). 2021. 522 с.
15. Nedelcu M. Migrants' New Transnational Habitus: Rethinking Migration Through a Cosmopolitan Lens in the Digital Age. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2012. № 38(9). С. 1339–1356.
16. Nshimbi C. Globalization and the Threat of Marginalization. *SSRN Electronic Journal*. 2009. С. 1–16.
17. Toth-Bos A., Wisse B., Farago K. Goal pursuit during the three stages of the migration process. *International Journal of Intercultural Relations*. 2019. № 73. С. 25–42.
18. Van Hear N., Bakewell O., Long K. Push-pull Plus: Reconsidering the Drivers of Migration. *Ethnic and Migration Studies*. 2018. № 44. С. 927–944.
19. Venugopal V., Huq A. Migrant trailing spouses: Career adaptability and occupational downshifting. *International Migration*. 2021. № 60(1). С. 1–17.
20. Walker C. The impact of homelands upon diasporas. *Modern Diasporas in International Politics*. 1986. С. 16–46.
21. Zhang V. Im/mobilising the migration decision. *Environment and Space D*. 2018. № 36(2). С. 199–216.
22. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. *Основи*. 1994. 224 с.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ У ВОЄННИЙ ЧАС

MATERIAL SITUATION OF THE POPULATION IN WARTIME

В статті розглянуто питання особливостей матеріального становища населення України в умовах війни. Визначено, що глибокий спад економіки призвів до різкого падіння доходів населення та зростання безробіття. Доведено, що складні освітні процеси, проблеми з доступом до ліків і навіть базових людських потреб матимуть значний негативний вплив на ключові демографічні показники та пропозицію робочої сили в найближчі роки, особливо на окупованих територіях. Виявлено, що рівень добробуту українців у 2022 році погіршився через зниження номінальних зарплат та девальвацію гривні й інфляцію в Україні. З'ясовано, що з червня рівень середньої заробітної плати українців у більшості регіонів залишається стабільним, а восени передбачається, що зарплати підвищаться, причому за період війни зарплати українців упали в середньому на 30-40%, зокрема найбільше постраждали такі галузі як медіаринок, туризм, ресторани, кав'ярні, готелі, роздрібна торгівля. Встановлено, що індекс споживчих настроїв, який характеризує матеріальне становище населення України, у липні зріс на 1,1 пункту до 73,2, а індикатор поточного стану – знизився і становив 37,2, що на 1,1 пункту нижче рівня цього показника в червні. Визначено, що з метою підвищення рівня матеріального становища українців в умовах війни передбачається надання громадян України фінансової допомоги, зокрема від таких міжнародних організацій: Представництва дитячого фонду ООН в Україні (ЮНІСЕФ), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Всесвітньої продовольчої програми ООН (ВПП ООН), Місії Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні та Товариства Червоного Хреста України (МЧКХ та ТЧХУ), Міжнародної організації з міграції (МОМ), RED ROSE CDS LIMITED.

Ключові слова: матеріальне становище, рівень доходів, якість життя, добробут.

The article examines the issue of the peculiarities of the material situation of the population of Ukraine in the conditions of the war. It was determined that the deep recession of the economy led to a sharp drop in the incomes of the population and an increase in unemployment. Difficult educational processes, problems with access to medicines and even basic human needs are proven to have a significant negative impact on key demographics and labor supply in the coming years, especially in the occupied territories. It was found that the level of well-being of Ukrainians in 2022 worsened due to a decrease in nominal wages and the devaluation of the hryvnia and inflation in Ukraine. It was found that since June, the level of average wages of Ukrainians in most regions has remained stable, and in the fall it is assumed that wages will rise, and during the war, wages of Ukrainians fell by an average of 30-40%, in particular, such industries as the media market, tourism were the most affected, restaurants, coffee shops, hotels, retail. It was established that the index of consumer sentiment, which characterizes the material situation of the population of Ukraine, increased by 1.1 points to 73.2 in July, while the indicator of the current state decreased to 37.2, which is 1.1 points below the level of this indicator in June. It was determined that in order to improve the level of the material situation of Ukrainians in the conditions of the war, the provision of financial assistance to the citizens of Ukraine, in particular from the following international organizations, is envisaged: Representations of the United Nations Children's Fund in Ukraine (UNICEF), the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the United Nations World Food Program (WFP), the Mission of the International Committee of the Red Cross in Ukraine and the Red Cross Society of Ukraine (ICRC and ICRC), the International Organization for Migration (IOM), RED ROSE CDS LIMITED.

Key words: material situation, income level, quality of life, well-being.

УДК 331.215.4(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.5>

Ямпольський П. В.

к.істор.н.,
завідувач кафедри загальнонаукових,
соціальних і поведінкових дисциплін
Чернігівський інститут імені Героїв Крут
Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

Гаврилюк Т. В.

д.філос.н., професор,
завідувач кафедри філософії, права
та соціально-гуманітарних дисциплін
Національна академія статистики,
обліку та аудиту

Прудченко І. І.

к.пед.н., доцент,
завідувач кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Київський кооперативний інститут
бізнесу і права

Постановка проблеми. З 24 лютого 2022 року життя в Україні зазнало кардинальних змін. Повномасштабне вторгнення держави-окупанта суттєво вплинуло на рівень життя та матеріальне становище населення. Варто зауважити, що пандемія навчила українців економити, з огляду на те – дала певний досвід пристосування до кризових ситуацій. Але навіть у стані війни економічні умови, як правило, критичні. Якщо економіка не відновиться найближчим часом, то матеріальне становище населення України буде на низькому рівні.

Матеріальна база підтримує основні людські потреби, забезпечує відчуття безпеки, зменшує тривогу щодо невизначеного майбутнього та впливає на впевненість у подоланні труднощів. Сьогодні, коли вже понад півроку триває війна, багато громадян за цей період втратили роботу і відповідно доходи, при тому, хто її не втратив, то багатьом із них скоротили зарплату.

Враховуючи останні тенденції, які прослідковуються в Україні, особливої актуальності набувають питання підвищення рівня матеріального становища населення України в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням соціального забезпечення населення присвячені праці багатьох науковців, зокрема ґрунтовні дослідження у цьому напрямку здійснили та продовжують здійснювати такі науковці, як О. Амоша, Н. Белікова, М. Біль, С. Качула, А. Колосок, М. Купира, Р. Магієвич, О. Насібова, О. Новікова, І. Сидор, В. Ткачук, І. Хомич та інші.

Р. Магієвич [1] зауважує, що економічне зростання, яке дозволяє людям стати самодостатніми, підвищити свій життєвий рівень і захистити себе від ризику бідності, є важливою умовою для забезпечення більших можливостей отримання громадянами доходів. Крім того, за відсутності збільшення національного

доходу та супутнього збільшення бюджетних ресурсів, процес залучення інвестиції в соціальний, людський і фізичний капітал стає проблематичним, тому вимагає відповідних коригувань з точки зору перерозподілу доходів для покращення та захисту рівня життя. Сьогодні реалізувати такі заходи стає все складніше, тому стійке економічне зростання є необхідною умовою для покращення добробуту всіх груп населення. Проте досягти вищого рівня життя більшості населення та значного скорочення масштабів бідності в країні можливо лише за умови рівномірного розподілу результатів економічного зростання між усіма групами населення. Сучасні принципи, які формують ефективні соціальні та економічні стратегії всіх без винятку демократій, базуються на забезпеченні пріоритету людського розвитку в економічно, політично та екологічно сприятливому середовищі.

С. Качула [2] стверджує, що рівень доходів населення на сучасному етапі розвитку економіки України є одним із найважливіших факторів, що впливає на якість життя, що потребує ефективних заходів фіскальної політики країни. Досягнення високої якості життя людей має бути стратегічною метою національної фінансової політики, а економічний розвиток – засобом її досягнення. Результатом цілеспрямованої, дієвої та результативної державної фінансової політики є створення умов для високої якості життя та інклюзивного людського розвитку, достатності населення як найважливіших критеріїв загального добробуту, забезпечення соціальної безпеки в нестабільних соціально-економічних, політичних та інших несприятливих ситуаціях. З якістю життя пов'язані демографічні, фінансові, соціально-економічні, інвестиційні та інноваційні процеси.

Що стосується впливу війни на матеріальне становище населення України, колектив науковців під керівництвом Н. Белікової [3] наголошують, що війна впливає на здоров'я, фізичну форму, самооцінку емоційного та психічного здоров'я всіх груп населення, залучених у військовий конфлікт. Прогнозами поганої якості життя є молодий вік та вік старше 55 років, нижчий рівень освіти та доходу, втрата сімейних зв'язків, наявність психічних розладів, тривалість військового конфлікту.

Проте, враховуючи думки зазначених вище авторів, слід зазначити, що в Україні в сучасних умовах війни актуальною стає проблема поліпшення матеріального становища населення, що зумовлює актуальність теми та потребує проведення подальшого дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей матеріального становища населення України в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Війна спричинила найшвидше та найбільше вимушене

переміщення в Європі з часів Другої світової війни. Мільйони людей були переміщені, деякі перетинали кордони в пошуках безпеки. Загибель людей і серйозні поранення внаслідок обстрілів цивільної інфраструктури, лікарень, шкіл і притулків є такими ж руйнівними, як і масштаби руйнувань. Деякі міста залишаються в облозі та повністю зруйновані авіаударами та важкою артилерією.

Масштабна війна в Україні призводить до гуманітарних криз і активного переміщення населення, в тому числі за кордон, визначає демографічний розвиток і стан ринку праці на багато років. Глибокий спад економіки призвів до різкого падіння доходів населення та зростання безробіття. Незважаючи на відновлення економіки та збільшення попиту на робочу силу, довгострокові наслідки війни утримуватимуть безробіття вище природного рівня протягом тривалого періоду часу. Реальна заробітна плата поступово відновиться, але зростання буде стриманим, оскільки пропозиція праці перевищує попит.

Смерть близьких, фізичні та психічні травми, вимушена міграція, втрата житла, роботи та майна впливають на життя переважної більшості громадян України, в тому числі й на матеріальне становище. Складні освітні процеси, проблеми з доступом до ліків і навіть базових людських потреб (вода, їжа тощо) матимуть значний негативний вплив на ключові демографічні показники та пропозицію робочої сили в найближчі роки, особливо на окупованих територіях. На демографічні показники та стан ринку праці також впливає високий рівень міграції, в тому числі за кордон.

За дослідженнями НБУ [4], коли почалася війна, діяльність на ринку праці практично припинилася. Незважаючи на поступове відновлення протягом останніх місяців, пропозиція робочої сили й надалі значно перевищуватиме попит. У перші кілька тижнів повномасштабної війни кількість вакансій і резюме різко скоротилася. Проте з квітня кількість робочих місць та кількість шукачів роботи почала швидко збільшуватися через повернення деяких мігрантів і відносно низьку економічну міцність домогосподарств після економічної кризи. Натомість кількість вакансій зростає дуже повільно, навіть у відділах IT. Це пояснюється значним падінням економічної активності, невизначеністю та скороченням фінансових ресурсів фірм. У перші дні війни більшість підприємств практично не змінювали ні персонал, ні фонди оплати праці – про це свідчать результати дослідження діяльності НБУ, проведеного з березня по травень. Але з усвідомленням того, що війна закінчиться нескоро, а також через погіршення фінансово-економічної ситуації, компанії почали оптимізувати витрати. У майбутньому відновлення економічної активності сприятиме відновленню

попиту на робочу силу. При цьому його структура може істотно змінюватися. Особливо в логістиці попит на працівників зростає в міру відновлення інфраструктури та виробничих потужностей. З іншого боку, попит на працівників промислової діяльності залишається відносно слабким, оскільки для відновлення зруйнованих виробничих потужностей потрібен тривалий час. З іншого боку, скорочення робочої сили, особливо її відтік, може призвести до серйозної нестачі робочої сили в певних галузях. Усе це поглибить існуючу нерівність на ринку праці. Крім того, недостатні інвестиції в економіку відразу після війни та погіршення корпоративних фінансових умов перешкоджатимуть загальному відновленню попиту на робочу силу.

Варто зауважити, що рівень добробуту українців у 2022 році обвалився з двох причин [5]: 1) зниження номінальних зарплат; 2) девальвація гривні й інфляція в Україні.

Сьогодні ринок праці під загрозою – вакансій в рази менше, ніж до війни. Роботодавці мають більший вибір претендентів, компанії більш вимогливі до кандидатів, а підбір працівників займає більше часу.

Другим фактором, який погіршує рівень життя українців, є інфляція та девальвація гривні. За прогнозами НБУ, інфляція у 2022 році перевищить 30%, а якщо гривневі зарплати залишаться на довоєнному рівні, їхня купівельна спроможність впаде майже на третину. Загалом скорочення зарплат у 2022 році, а також девальвація та інфляція в Україні призведуть до того, що купівельна спроможність українців знизиться приблизно на 60% порівняно з довоєнним рівнем.

Дослідження показало, що зниження зарплат у приватному секторі в травні становило від 25% до 50% порівняно з довоєнним рівнем. За оцінками бюджетних видатків ситуація в бюджетному відомстві дещо покращилася. Крім того, втрату доходів населення від праці було частково компенсовано значним підвищенням соціальних виплат, пенсій та військових виплат. Загалом передбачено, що у 2022 році номінальна зарплата впаде на 12%, а в реальному – на 27%. У майбутньому через відновлення економіки та відновлення попиту на робочу силу номінальна заробітна плата швидко зростатиме і планується, що вона перевищить довоєнний рівень у 2023 році. Однак, враховуючи процес інфляції, реальна зарплата наприкінці 2024 року все ще буде нижчою за довоєнний рівень [4].

Рівень заробітної плати є індикатором економічного здоров'я країни, і зараз Україна переживає серйозну економічну кризу, спричинену війною. Бізнес оптимізує витрати. Найчастіше це урізання заробітної плати та премій. Зниження заробітної плати, що почалося на другому місяці після війни, тепер менш суттєве.

За результатами П'ятнадцятого загальнонаціонального опитування в умовах війни, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 23-24 липня 2022 року отримано такі результати [6]:

- регіональна динаміка свідчить про подальше зростання безробіття серед жителів сходу (53% у червні та 57% у липні);
- постійне зростання безробіття також помітне серед жителів центральних та західних регіонів (37% у центральному регіоні та 32% у західному);
- половина працівників зазнала скорочення зарплати на 10% і більше;
- зарплати залишилися без змін у 43% і зросли у 9%;
- більшість людей, які відчули падіння доходу, зараз працюють віддалено або неповний робочий день, а також є підприємцями;
- серед державних службовців відносна більшість зберегла попередні зарплати;
- відносна більшість (57%) готові продовжувати працювати з нижчими зарплатами, а 40% зайняти більш активну посаду (шукати нову роботу); останнє частіше зустрічається серед молодих людей, які працюють у приватному секторі або працюють самостійно.

Що стосується допомоги, якою передбачено підвищити рівень матеріального становища населення в Україні в умовах війни, то Положення постанови Кабінету Міністрів України від 07 березня 2022 року № 214 «Про деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану» [7] передбачає надання наступних виплат:

- 1) допомоги малозабезпеченим сім'ям;
- 2) допомоги на дітей одиноким матерям;
- 3) допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- 4) підтримки важкохворих дітей з невиявленою інвалідністю;
- 5) щомісячної грошової допомоги особам, які проживають разом з інвалідами I або II групи внаслідок психічного розладу;
- 6) тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місцеперебування яких невідоме;
- 7) щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам на покриття витрат на проживання, у тому числі на оплату житла та комунальних послуг;
- 8) тимчасової державної соціальної допомоги безробітним, які досягли загального пенсійного віку, але не набули права на пенсійне забезпечення.

З практичного боку, згідно з дослідженням порталу grc.ua [8], з червня рівень середньої заробітної плати українців у більшості регіонів залишається стабільним, а восени передбачається, що зарплати підвищаться. Очікується, що зарплати всіх працівників поступово повер-

нуться до довоєнного рівня. Найбільше падіння зарплат відбулося у квітні та травні. Тоді зниження рівня середньої заробітної плати становило від 9% до 58% залежно від спеціальності. Високі зарплати пропонуються в IT-сфері і консалтингових сферах. Мінімальна заробітна плата пропонується студентам, фахівцям без досвіду роботи та домашнім робітникам.

Крім того, експерти Work.ua [9] також досліджували воєнні зарплати за статусом, рівнем професіоналізму, статтю та знанням англійської мови. Вони опитали 20 000 українців і 600 роботодавців у найбільш поширених в Україні галузях (фінанси та банківська справа, логістика, сільське господарство, торгівля, медицина та фармацевтика, готельно-ресторанний бізнес, туризм). Опитування проводилося в липні 2022 року. При аналізі заробітної плати не враховувалися відповіді учасників (близько 8 тис.), які втратили роботу більше трьох місяців тому і досі не знайшли нову. Результати опитування свідчать, що 30% респондентів втратили роботу (19% респондентів були скорочені або звільнені, а 11% повністю залишилися без роботи через закриття компаній). 18% респондентів через війну були змушені змінити місто чи країну проживання. 93% респондентів працюють в українських компаніях. Лише 3% респондентів сказали, що їхня зарплата зросла під час війни. 52% заявили про скорочення зарплати. 30 тис. грн – це найвищий рівень зарплати, який відзначають роботодавці у великих містах (Дніпро, Одеса, Львів, Харків, окрім Києва).

Водночас доречно зазначити, що за період війни зарплати українців упали в середньому на 30-40%. Найбільше постраждали такі галузі як медіа ринок, туризм, ресторани, кав'ярні, готелі, роздрібна торгівля [4].

Що стосується матеріального становища українців, то за останніми даними індекс споживчих настроїв у липні зріс на 1,1 пункту до 73,2. Це завдяки покращеній оцінці матеріального становища українців. Зменшилися індекси особистого матеріального стану та очікуваного розвитку економіки протягом п'яти років. Показник, що характеризує матеріальний стан українців, індикатор поточного стану, знизився і становив 37,2, що на 1,1 пункту нижче рівня цього показника в червні.

Індекс поточних особистих фінансів, який є складовою цього індексу поточного матеріального становища, знизився на 2,9 до 30,7, а індекс доцільності оптових покупок підвищився на 0,8 до 43,8. Індекс економічних прогнозів у липні зріс на 2,5 пункту до 97,2 пункту. Показник очікуваної динаміки безробіття знизився на 4,3 до 133,3. Індекс інфляційних очікувань зріс на 3,7 до 146,4. Очікування українців щодо курсу гривні погіршилися протягом трьох останніх місяців. Індекс девальваційних очікувань зріс на 5,4 до 157,5 [10].

З метою підвищення рівня матеріального становища українців в умовах війни передбачається надання громадян України фінансової допомоги. Наприклад, Запорізький благодійний фонд «Єдність» за майбутнє» за підтримки Естонської ради у справах біженців, Міжнародного Комітету Порятунку, Управління ООН з координації гуманітарних питань (UN OCHA) та Всесвітньої продовольчої програми запровадив надання матеріальної допомоги для найбільш вразливих категорій громадян, які постраждали під час війни [11].

Разом з тим, сьогодні особливе значення для підвищення матеріального стану та добробуту українців має є фінансова допомога від міжнародних організацій. Так, громадянам України фінансову допомогу можуть надати такі фінансові організації [12]:

- 1) Представництво дитячого фонду ООН в Україні (ЮНІСЕФ);
- 2) Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН);
- 3) Всесвітня продовольча програма ООН (ВПП ООН);
- 4) Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні та Товариство Червоного Хреста України (МЧКХ та ТЧХУ);
- 5) Міжнародна організація з міграції (МОМ);
- 6) RED ROSE CDS LIMITED.

Варто зауважити, що на шляху вступу до ЄС при формуванні нової соціальної політики Україна має керуватися основним принципом функціонування ЄС, тобто «неподільністю соціально-економічного прогресу». Цей принцип означає неможливість і неприпустимість досягнення одного на шкоду іншому. Таким чином, соціальна політика держави утверджує принципи та культуру взаємоповаги між людьми та між людьми та установами, що повністю відповідає баченню Європейської комісії з підтримки політик держав-членів у сфері соціального залучення (безбар'єрності) та соціального захисту.

Висновки. В ході дослідження встановлено, що через війну значно погіршилося матеріальне становище населення України – багато осіб втратили здоров'я, житло, місце праці, деякі змушені були емігрувати, зокрема закордон. У повоєнний час цілісна система соціального захисту повинна враховувала особливості, пов'язані з особливим правовим статусом окремих категорій населення України. Це має забезпечуватися завдяки міжвідомчій та міжгалузевій координації. Тому необхідно переглянути складові існуючих соціальних систем, щоб забезпечити людям можливість жити повноцінним і незалежним життям. Необхідно встановити чіткі, прозорі та об'єктивні критерії для отримання права на соціальні послуги та соціальні виплати, що у перспективі дозволить підвищити рівень та якість життя і покращити матеріальне становище населення України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Магійович Р. Рівень життя українців в умовах сьогодення. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія : Економіка АПК.* 2017. № 24(1). С. 165–173.
2. Качула С. Рівень та якість життя як результат ефективної державної фінансової політики. *Contemporary Problems of Improve Living Standards in a Globalized World.* 2018. С. 253–261.
3. Бєлікова Н., Індика С., Цьось А., Ващук Л. Якість життя населення, яке постраждало від військових дій. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві.* 2022. № 1(57). С. 3–9.
4. Інфляційний звіт. Липень 2022 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-lipen-2022-roku>
5. Як інфляція та девальвація в Україні знецінюють зарплати громадян (інфографіка). URL: <https://focus.ua/uk/economics/524580-kak-inflyaciya-i-devalvaciya-v-ukraine-obescenivayut-zarplaty-grazdan-infografika>
6. П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи (23-24 липня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_zanyatost_i_dohody_23-24_ilyulya_2022_goda.html
7. Деякі питання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-%D0%BF#Text>
8. Ринок праці України після півроку війни. URL: <https://grc.ua/article/30707?hhtmFrom=main>
9. Велике дослідження: як війна вплинула на зарплати українців. URL: <https://mind.ua/publications/20246330-velike-doslidzhennya-yak-vijna-vplinula-na-zarplati-ukrayinciv>
10. Індекс споживчих настроїв. URL: <https://sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=240#>
11. Фінансова допомога українцям: запрацювала нова програма для вразливих категорій населення. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/615/finansova-dopomoga-ukraincyam-zapracuyvala-nova-programa-dlya-vrazlivix-kategorii-naselennya>
12. Які Міжнародні організації виплачують грошову допомогу? URL: <https://www.msp.gov.ua/news/22122.html>

ЦІННІСТЬ ЗНАННЯ У СТРУКТУРІ
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІTHE VALUE OF KNOWLEDGE
IN THE STRUCTURE OF INDIVIDUAL LIFE ACTIVITY

У статті оглянуто теоретичне підґрунтя концепту цінності знання в соціології та емпірично проінтерпретовано його місце в структурі інших індивідуальних цінностей та соціально-економічних диспозицій суб'єктних груп.

Емпіричний аналіз спирається на дані двох онлайн опитувань, що були проведені у березні 2020 року серед студентів КНУ імені Тараса Шевченка (N = 417) та серед жителів Київської області у червні та липні 2021 року (N = 728). Головний інструмент вимірювання індивідуальних цінностей – соціологічне анкетування «Індивідуальні цінності та інтереси – 13». Для аналізу отриманих даних використано такі методи: експлораторний факторний аналіз, ієрархічний кластерний аналіз змінних, критерій незалежності χ^2 -квадрат (для аналізу взаємозв'язків із зовнішніми факторами), Z-тест для однієї вибірки у застосуванні до модельованих даних (для аналізу взаємозв'язків з іншими цінностями), метод кондорсе (для виявлення сукупного рейтингу цінностей), аналіз структури розподілу значень змінних.

Зафіксовано зв'язок рівня значимості ціннісного об'єкту «знання/обізнаність» з соціально-економічним статусом, способом проведення вільного часу, а також – психологічним локус-контролем.

Ключові слова: індивідуальна цінність, знання, пізнання, влада, соціальна реальність, феноменологія.

The article reviews the theoretical background of the concept of the value of knowledge in sociology and empirically interprets its place in the structure of other individual values and socio-economic dispositions of subject groups.

The empirical analysis is based on the data of two online surveys conducted in March 2020 among students of Taras Shevchenko KNU (N = 417) and among residents of the Kyiv region in June and July 2021 (N = 728). The main tool for measuring individual values is the sociological questionnaire «Individual values and interests – 13». The following methods were used to analyze the obtained data: exploratory factor analysis, hierarchical cluster analysis of variables, chi-square independence test (to analyze relationships with external factors), Z-test for one sample applied to simulated data (to analyze relationships with other values), the Condorcet method (to identify the aggregate rating of values), analysis of the structure of the distribution of variable values.

The connection between the level of importance of the value object «knowledge/awareness» and the socio-economic status, the way of spending free time, as well as psychological locus of control, was recorded.

Key words: individual value, knowledge, cognition, power, social reality, phenomenology.

УДК 316.752

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.6>

Солодько С. Ю.

к.соціол.н.,

відділ соціальної психології

Інститут соціології

Національної академії наук України

Євтухов Д. В.

магістр соціології

Збройні Сили України

Теорія та методологія. Знання в різних культурних контекстах може розумітись по-різному: як раціональне розуміння, отриманий досвід, навички, духовний розвиток. Але в кожному разі воно наділяється особливою цінністю і протиставляється не-знанню, невігластву, пасивності. За відомою метафорою, знання проливає світло на темряву. Індивід, що володіє певними знаннями володіє інструментами впливу, дії, інтерпретації реальності тощо.

В теоретичних конструкціях соціальних наук феномен знання тісно переплетений зі сферами соціального порядку та влади.

Соціальні витоки знання про навколишній світ, зокрема логічних категорій осмислення часу та простору демонструє в своїй праці «Первісні форми релігійного життя» Еміль Дюркгайм [2]. За Дюркгаймом, ці концепти безпосередньо пов'язані з соціальним струк-

туруванням колективного життя та відповідним географічним використанням простору.

Карл Маркс пов'язував розвиток основного капіталу зі ступенем того, якою мірою загальне суспільне знання перетворюється в «безпосередню виробничу силу, а звідси – показником того, до якої міри умови самого суспільного життєвого процесу підкорені контролю загального інтелекту та перетворені відповідно до нього» [4, с. 19].

Одним з основоположників соціології знання як окремої сфери дослідження вважається Карл Мангейм. В своїй праці «Ідеологія та утопія» він показав соціально-історичну обумовленість мислення та знання. Втім, на відміну від Маркса, Мангейм пов'язує цю обумовленість з соціальними позиціями в широкому сенсі, а не лише з класовою належністю. Також Мангейм підкреслює відносність різних форм знання та точок зору, не надаючи переваги

одній з них як такій, що більшої мірої наближена до істини [3] (в Маркса такою є позиція пролетаріату).

Теза англійського філософа Френсиса Бекона про те, що знання саме по собі є силою («*Ipsa scientia potestas est*») можна вважати одним із визначальних для становлення напрямку досліджень співвідношення між знанням і силою/владою [7].

У «Наглядати й карати» Мішель Фуко осмислює знання як форму сили та влади, що може дисциплінувати індивідів та визначати можливості їх проявлення як суб'єктів [9]. Фуко узагальнює легітимні в певному суспільстві системи знань концептом епістема – набір дискурсивних практик, що створюють апарат виробництва знання. Епістема – це знання, що передує науковим дискурсам пізнання, визначає межі можливостей їх існування.

Відносно нова дисципліна – соціологія наукового знання – стала важливим напрямком емпіричних досліджень останніх десятиліть.

Революційним в цьому контексті був підхід «сильної програми» Девіда Блурма [8]. Наукове знання, за Блуrom, має досліджуватись симетричним шляхом, коли продукування як вдалих, так і невдалих наукових розробок досліджуються однаковою чином. Відтак, ідея об'єктивного знання переосмислюється, як знання щодо істинності якого учасники наукового процесу дійшли колективної згоди. В такому розумінні наукове знання не є нейтральним, відірваним від контексту, а навпаки, воно безпосередньо вплетене в соціальний контекст та носить в собі ціннісну складову. Бруно Латур додав матеріальну складову в таку радикально конструктивістську перспективу. В його акторно-мережеві теорії знання продукується не лише в соціальному вимірі, а й в матеріальному. Елементи реальності зв'язуються з концептами та утворюють мережі, що й надають об'єктивної сили певному знанню, тобто сили протистояти діям, які можуть підірвати цю об'єктивність [11].

Роль знання особливо підкреслюється і теоретиками сучасного постіндустріального суспільства.

Футурист Елвін Тоффлер наголошував на важливості знання в розвитку суспільств та його основоположну роль в суспільстві майбутнього. За Тоффлером, знання є мультиплікатором багатства та сили, оскільки вони примножує *наявне*, або ж зменшує кількість *необхідного* для досягнення певної мети [12].

Попри таку увагу до знання в соціальних контекстах, знання як індивідуальна цінність, а саме – *можливість вивчення навколишнього світу і/або отримання важливої інформації* [1] є малодосліджуваним феноменом.

В дослідженні WVS респондентів запитують чи вони згодні з твердженням «Для мого

повсякденного життя мені не потрібні наукові знання». В Україні є тенденція зменшення цінності наукового знання в повсякденні за останні 10 років [6].

Втім, більшого вивчення потребує безпосереднє місце цієї цінності в соціальній структурі індивідуальної життєдіяльності. Це дасть змогу як контекстуально розкрити та наповнити сам цей концепт, так і зрозуміти його ціннісну природу. Це і є завданням нашої статті.

Дизайн дослідження. Ми використовуємо дані двох різних опитувань. Одне – проведене у березні 2020 року [1, с. 6–28]. Респонденти – студенти КНУ імені Тараса Шевченка. Вибірка – 417 респондентів, з них жінки – 71,4%, чоловіки – 28,6%. Вік від 17 до 28 років, середній вік 19,2 роки. Опитувались студенти різних курсів з 19 факультетів та інститутів. Вибірка опитування не є репрезентативною за факультетами, курсами та статтю [1, с. 6–28].

Студенти залучалися через персональну розсилку на email тим, хто брав участь в дослідженні UniDOS і дав згоду на участь у інших дослідженнях.

Інше онлайн опитування проведене фірмою Factum Group [1, с. 6–28]. Вибірка – 728 респондентів, з них жінок – 54,58%, чоловіків – 45,5%. Географія вибірки – Київська область, час опитування – червень і липень 2021 року.

Охоплено чоловіків та жінок різних вікових груп у чотирьох групах поселень: 1) м. Київ; 2) невеликі міста-супутники Києва – Вишневе, Вишгород, Ірпінь, Буча, Бровари; 3) невеликі міста області, віддалені від Києва (Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща); 4) Біла Церква (велике місто області, віддалене від Києва) [1, с. 6–28].

Інструменти дослідження. Для того, щоб виміряти цінності ми залучили тест «Індивідуальні цінності та інтереси – 13» (див. додаток 3). Респондентам було запропоновано вибрати, чи готові вони відмовитись від кожної з цінностей на певний час або назавжди (три рівні) [1, с. 6–28]. Таким чином було здійснено ранжування цінностей, від яких респондент: 1) не готовий відмовитись; 2) готовий відмовитись на певний час; 3) готовий відмовитись назавжди. Після цього ранжовані сукупності об'єднано в єдиний рейтинг, де кожна цінність має унікальне значення (1 отримує найважливіша цінність, 13 – найменш важлива) [1, с. 6–28]. Наступний крок – рейтингові значення перекодувалися в дихотомію. Цінності притаманні кожному респонденту поділені на ті, що характеризуються високою значимістю (з 1 по 4 ранг, або перша третина), та ті, що нею не характеризуються (з 5 по 13 ранг, або всі решта) [1, с. 6–28].

Статистичний аналіз. Метод Кондорсе був застосований для побудови загального

рейтингу цінностей на основі персональних рейтингів респондентів [5].

Використання критерію незалежності Хі-квадрат дозволило проаналізувати взаємозв'язки між цінностями та іншими аспектами індивідуального життя.

Для перевірки того, чи збільшується/зменшується статистично значима ймовірність інших цінностей мати високу значущість для респондентів за умови, що цінність знання має високу вагу використовувався Z-тест для однієї вибірки [1, с. 6–28].

В загальному, ми розглядаємо відповіді про цінності як свідчення про характер того чи іншого процесу (в агентному полі), а попередньо дихотомізовані відповіді на соціально-економічний та інші блоки питань – як характеристики тих чи інших референтних середовищ. У середовищі [А] частіше трапляються події що призводять до відповіді Х, ніж до відповіді Y. Змістовним процесам в ціннісному явищі знання/обізнаності, припустимо, відповідають інтерналізовані елементи якостей середовища. Так, структурні характеристики суспільства реалізуються та прогресують в повсякденній життєдіяльності респондента, що виторює і структуру індивідуальної життєдіяльності, яку ми в повсякденні спостерігаємо в стереотипах, фреймах поведінки.

Змістовні для нас статистичні відмінності, в наявних даних, найчастіше виявляються невеликими, проте мають відповідником стереотипи, фрейми поведінки.

В якості формального критерію для оцінки відмінностей, як «наявних» застосовується десятивідсотковий довірчий інтервал в аналізі середніх (Means) та інших параметрів варі-

ативності (ANOVA). Себто, щонайменше Sig < 0,1, проте не традиційно порогові 0,05), себто з десятивідсотковим ризиком, що для окремих наших спостережень, статистичних об'єктів зв'язку нема, або він виникає випадково.

Більшість таких статистичних об'єктів виявились реплікованими щонайменше для двох масивів – Київської обл. та студентів КНУ ім. Шевченка.

Сукупність відмінностей та застосованих до них стереотипів складає цілісну інтерпретаційну модель та поєднує теоретичні засади, описані нами вище.

Назвемо, для подальшої зручності, відповіді на питання V1-V13, ціннісно-категоризуючими змінними, а результати ранжування – порівняльними в межах категорії.

Знання, обізнаність, невігластво та уявлення про знання як цінність. Загалом знання є середньо поціновуваним об'єктом порівняно з іншими ціннісними об'єктами і займає 7 місце в їх рейтингу у вибірці для Київської області.

На основі відповідей на питання V8 ми створили кілька аналітичних класів. Аналізуючи послідовно «обізнаних» та «необізнаних» на фоні генсукупності, доходимо деяких висновків, відповідних до усталених позитивних стереотипів про престижність та вигідність знання.

Серед осіб з повною вищою та фахово-технічною освітою середня частка (3%) осіб виявились представниками групи «необізнаних». Це суттєво менше, аніж серед осіб з освітою середньою чи з незакінченою вищою (10%). Іншими словами, якщо низькорейтингова відповідь на ключове питання серед фахівців різ-

Таблиця 1

Ранги індивідуальних цінностей у відповідності з методом Кондорсе

| Ранг | Дані опитування жителів Київської області, N = 728 | | Дані опитування студентів, N = 396 | |
|------|--|------|------------------------------------|------|
| | Цінність | ЕЗМ* | Цінність | ЕЗМ* |
| 1 | Фізичне здоров'я | 7244 | Фізичне здоров'я | 3707 |
| 2 | Міжособистісні стосунки | 6240 | Психологічний комфорт | 3753 |
| 3 | Психологічний комфорт | 5797 | Міжособистісні стосунки | 3433 |
| 4 | Особиста свобода | 5254 | Особиста свобода | 3475 |
| 5 | Моральність | 5246 | Моральність | 3085 |
| 6 | Домашній комфорт | 5127 | Самореалізація | 3095 |
| 7 | Знання | 4481 | Знання | 2734 |
| 8 | Самореалізація | 4066 | Домашній комфорт | 2355 |
| 9 | Багатство | 3732 | Дозвілля | 1984 |
| 10 | Дозвілля | 3177 | Багатство | 1747 |
| 11 | Краса | 2791 | Краса | 1409 |
| 12 | Статус | 1784 | Статус | 862 |
| 13 | Влада | 1845 | Влада | 679 |

* Емпіричне значення цінності за результатами застосування методу Кондорсе.

ного класу є радше артефактом, то для другої групи така відповідь є відносно вживаною/характерною/трендовою.

За блоком повсякденної активності, виявляється, що в кластері «ймовірних невігласів» частіше трапляються ті, хто й в повсякденні не регулярно, майже або геть ніколи не споживають інформацію, а також ті, хто не приділяють часу релаксації чи відпочинку за містом. окрім того, скоріш за все, навіть не розважаються на дискотеках і в нічних клубах (таких нуль, супроти 18 із «загалу», що відвідували такі розваги незадовго до опитування).

Також менш ймовірно що ці люди відвідують ТЦ та бутіки або сприймають шопінг, як вільний час. Ймовірно тут менше тих, хто займається спортом чи оздоровчою руховою активністю. Також їх рідше можна зустріти серед відвідувачів кафе. Також їх частка рідкісна серед тих, хто займається творчою роботою, або займається з дітьми у вільний час.

Характерні відмінності є між частками кластеру у референтних підгрупах за самооцінкою економічного та соціального благополуччя. Узагальнено, умовні «невігласи» трапляються суттєво рідше в підгрупах середнього достатку і благополуччя, натомість крайньо багаті та

бідні, крайньо благополучні та неблагополучні «незнайки» трапляються частіше.

В цілому, на нашу думку справедливо узагальнити таку картину для кластера осіб, що можуть нехтувати знанням: для цих людей характерна менша задоволеність життям, менше благополуччя і, вірогідно, сам доступ до соціальних благ, вони мають нижчий соціальний статус, аніж середній загал. Водночас, далеко не обов'язково одночасно діють всі наведені види неблагополуччя (як і інші пов'язані з чинником «знання» змінні).

Більше того, частка людей що нехтують знанням, наприклад, є вищою у групі найбільш заможних та задоволених, але таких – одиниці. Спадає на думку розгляд такої закономірності в контексті порівняння груп з різними показниками соціальної нерівності. Чи характерні одні й ті самі «пороки» для «верхів» та «низів»? Чи аморальність і неблагополучність суспільств пов'язані з низькою цінністю знання та відкиданням ліберальних/постліберальних якостей загалом? Чи із збільшенням нерівності доходів і соціальних благ, зменшуються показники цінування ліберальних якостей у «верхах» і «низах»? Це, щонайменше, відповідає як класовим теоріям, так і теоріям влади.

Таблиця 2

Факторний аналіз загальної рейтингової оцінок VCx(VRx)

| Змінні, як компоненти факторів: компоненти | | | | | |
|--|-----------------------------|---------------------------------|------------|-----------|-----------|
| | F1. консерватизм | F2. Пост- лібералізм | F3. | F4 | F5 |
| <i>Знання: отримання важливої інформації та/або вивчення оточуючого світу</i> | 0,176 | 0,642 | 0,175 | | |
| Самореалізація: досягнення високих цілей в професійній, творчій або іншій сфері | -0,229 | 0,634 | -0,211 | | |
| Моральність: здійснення вчинків, керуючись власними моральними орієнтирами | 0,209 | 0,591 | | -0,156 | |
| Особиста свобода: побудова свого життя у відповідності до своїх планів | 0,232 | 0,431 | | 0,159 | 0,298 |
| Міжособистісні стосунки: підтримання стосунків з рідними та/або іншими близьким людьми | 0,617 | 0,235 | | | |
| Психологічний комфорт: хороший емоційний стан | 0,601 | 0,184 | | | 0,263 |
| Дозвілля: проведення вільного часу в своє задоволення, розваги | -0,255 | 0,152 | | 0,192 | 0,685 |
| Багатство: наявність значних фінансових та/або матеріальних ресурсів | | -0,17 | 0,154 | 0,664 | |
| Домашній комфорт: домашній затишок і хороші умови за місцем проживання | 0,27 | | -0,282 | 0,642 | |
| Краса: зовнішня привабливість, в тому числі модний одяг | -0,23 | | 0,157 | 0,43 | -0,618 |
| Влада: можливість керувати, вирішувати, що робити іншим людям | | | 0,812 | | |
| Фізичне здоров'я: хороше фізичне самопочуття та стан здоров'я | 0,695 | | | | |
| Статус: престиж, відомість, популярність | | | 0,778 | | |

Серед осіб з повною вищою та фахово-технічною освітою середня частка (3%) осіб виявились представниками групи «необізнаних», аніж середня серед осіб з освітою середньою чи з незакінченою вищою (10%). Іншими словами, якщо така відповідь на питання серед фахівців різного класу є радше артефактом, то для другої групи така відповідь є відносно вживаною/характерною/трендовою.

Інші, порівняно з «пізнайками», частіше відчувають себе далеко від ідеалу власного повсякденного життя.

До того ж, і, можливо, найбільш потужно вирізняється кластер «незнайок» для ще однієї характеристики.

Нехтування знанням – синдром питома найбільш розповсюджений серед протилежних крайніх варіантів відповіді на питання про локус контролю {ext}. А протилежний йому кластер питома найбільш розповсюджений в двох категоріях прихильності до самовизначеності (self-determination). Відповідно, в першому випадку йдеться про групу «радикальні за локус-контролем», а в другому – «самовизначальні за локус-контролем».

Лише 22% «знайок» і аж 72% «незнайок» є радикальними за локус-контролем (при $cl_radical = 19,2\%$ від вибірки). 41% «знайок» і лише 27,8% «незнайок» є самовизначальними за локус-контролем (при $cl_self = 34,8\%$ від вибірки).

Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що на нашу думку саме зовнішній локус контролю вкупі з нижчим статусом є ймовірним тлом для ще одної закономірності: якщо особа відносить об'єкт знання до третьорядних, то за одиничним виключенням, вона не відносить моральність та знання до цінностей першого ряду.

Також ми були дещо ангажовані спостереженням відсутності відмінності між студентами і загалом, в загальній рейтинговій оцінці пріоритетності знання. Чи «обізнаність і знання» є неочікувано популярнішими серед загалу, чи нижчою за певний гіпотетичний рівень – серед студентів, себто людей, для яких цінність знання є імпліцитною, з точки зору суспільства?

Як і наскільки саме такі соціально-економічні зв'язки ціннісного об'єкту знання знання-обізнаності пов'язані з іншими цінностями?

Таблиця 3

Кореляційна матриця для ціннісного блоку

| | Знання: отримання важливої інформації та/або вивчення оточуючого світу | Домашній комфорт: домашній затишок і хороші умови за місцем проживання | Психологічний комфорт: хороший емоційний стан | Міжособистісні стосунки: підтримання стосунків з рідними та/або іншими близьким людьми | Особиста свобода: побудова свого життя у відповідності до своїх планів | Моральність: здійснення вчинків, керуючись власними моральними орієнтирами | Самореалізація: досягнення високих цілей в професійній, творчій або іншій сфері |
|------------------|--|--|---|--|--|--|---|
| Домашній комфорт | 0,111 | | 0,131 | 0,141 | 0,13 | 0,044 | -0,004 |
| Багатство | 0,001 | 0,088 | -0,017 | -0,087 | -0,036 | -0,098 | -0,034 |
| Краса | -0,027 | 0,057 | -0,1 | -0,071 | -0,048 | -0,029 | -0,018 |
| Влада | 0,045 | -0,167 | -0,07 | -0,06 | -0,109 | -0,015 | -0,048 |
| Фізичне здоров'я | 0,075 | 0,161 | 0,236 | 0,213 | 0,096 | 0,067 | -0,011 |
| Психол. комфорт | 0,185 | 0,131 | | 0,234 | 0,251 | 0,117 | 0,053 |
| Між-ос. стосунки | 0,135 | 0,141 | 0,234 | | 0,101 | 0,203 | 0,066 |
| Знання | | 0,111 | 0,185 | 0,135 | 0,213 | 0,246 | 0,173 |
| Особиста свобода | 0,213 | 0,13 | 0,251 | 0,101 | | 0,171 | 0,082 |
| Статус | 0,087 | -0,125 | -0,092 | -0,067 | -0,055 | 0,015 | -0,052 |
| Моральність | 0,246 | 0,044 | 0,117 | 0,203 | 0,171 | | 0,101 |
| Дозвілля | 0,08 | 0,047 | 0,014 | -0,059 | 0,047 | 0,045 | 0,009 |
| Самореалізація | 0,173 | -0,004 | 0,053 | 0,066 | 0,082 | 0,101 | |

Таблиця 4

Зв'язок високої значимості індивідуальної цінності «Знання» з імовірністю високої значимості інших індивідуальних цінностей (основний масив, N = 154)

| Індивідуальна цінність | Наявне | Очікуване | Z-score | p-value, two side | p-value, one side |
|----------------------------|--------|-----------|---------|-------------------|-------------------|
| Домашній комфорт ↓↓ | 22,7 | 29,9 | -1,95 | 0,05 | < 0,05 |
| Багатство | 16,8 | 15,6 | 0,41 | 0,68 | 0,32 |
| Краса | 6,5 | 6,5 | 0 | 1 | 1 |
| Влада | 2,6 | 4,2 | -0,99 | 0,32 | 0,15 |
| Фізичне здоров'я ↓↓ | 68,8 | 75,4 | -1,90 | 0,06 | 0,03 |
| Психологічний комфорт ↓↓ | 30,5 | 45,7 | -3,79 | < 0,001 | < 0,001 |
| Міжособистісні стосунки ↓↓ | 43,5 | 55,7 | -3,05 | < 0,01 | < 0,01 |
| Свобода | 36,4 | 32,3 | 1,09 | 0,28 | 0,14 |
| Статус ↑ | 7,1 | 3,9 | 2,05 | 0,04 | 0,02 |
| Мораль | 37,7 | 35,6 | 0,54 | 0,59 | 0,30 |
| Дозвілля | 3,9 | 5,9 | -1,05 | 0,29 | 0,15 |
| Самореалізація ↑ | 24,0 | 14,8 | 3,22 | < 0,01 | < 0,001 |

Фактор F1 – це консервативний напрямок життєдіяльності, що характеризується високими показниками цінностей міжособистісних стосунків, здоров'я та психологічного комфорту. Фактор F2 відображає так-званий пост ліберальний підхід до життєдіяльності, де важливими є знання, самореалізація, моральність та свобода. Тоді як третій фактор – абсолютизує цінність влади.

Ми бачимо що найбільш поширений прямий вид зв'язку між знанням та моральністю і особистою свободою. Проте також знання є унікальною корелятою для цінності самореалізації. І це відрізняє даний зв'язок, наприклад від дещо більшого численно, проте менш унікального зв'язку з психологічним комфортом.

Така трактовка кореляційної матриці підтверджується ієрархічним кластерним аналізом. Проте насамперед, звернемо увагу, що згідно підходу до аналізу рейтингових оцінок ціннісних об'єктів, оснований на методі Кондорсе, саме унікальний зв'язок знання і самореалізації є найбільш характерним для усіх парних зв'язків рейтингів знання та інших об'єктів цього модуля.

При високій значимості цінності «Знання» збільшується ймовірність високої значимості цінностей «Статус» та «Самореалізація», а також зменшується відповідна ймовірність для цінностей «Домашній комфорт», «Фізичне здоров'я», «Психологічний комфорт» та «Міжособистісні стосунки». Власне це матеріал для ваших подальших фантазій.

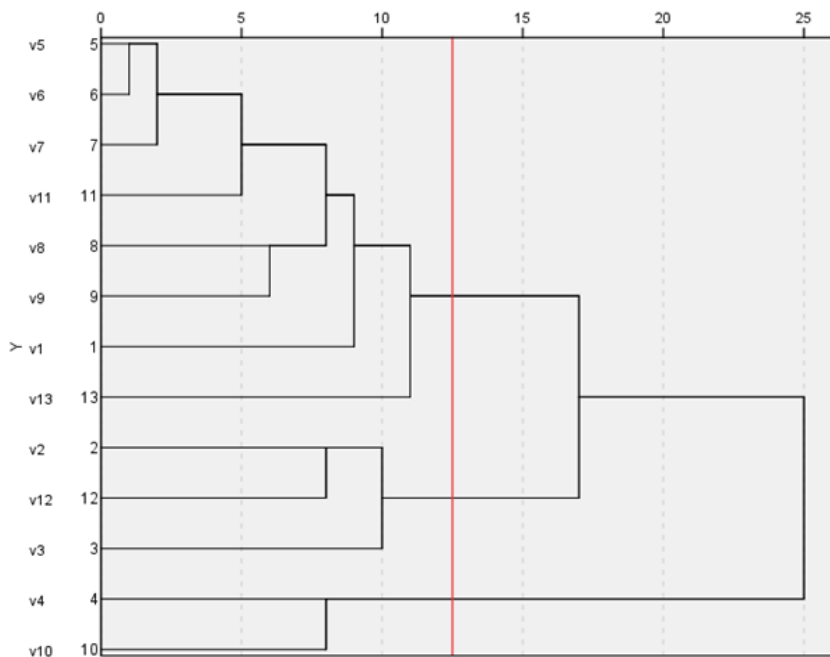
Втім за кластерним аналізом, суто категоризуючих оцінок, самореалізація зачасту не становить саме цінність найвищого ряду. Найближчими «сусідами» цінності «Знання» V8 виявились «Особиста свобода» та «Моральність».

V9 «Особиста свобода» – в межах одного кластеру показує максимальний середній зв'язок змінної V8 усередині великого надкластеру CL1 та усього ціннісного модуля опитувальника. До цієї великої групи потрапили також «самореалізація» та «домашній затишок», що виявляють позитивний зв'язок з усіма тринадцятьма змінними. Водночас, останній виявився слабшим для будь якого зв'язку v13 та v1 з можливими групами змінних, відмінного від v13 = CL1 та v1 = CL1.

Натомість, V11, «Моральність» є найвіддаленіша від своїх сусідів по кластеру, і водночас, найближча з них до V8, має третій за величиною показник кореляції з нею та ідентичні за направленістю і схожі числовим значенням показники кореляції щодо CL2 і CL3.

Таким чином за основу роботи ми взяли конструкт Знання_Свобода_Моральність (KFM), що на нашу думку відображає постліберальну концепцію знання.

Моральність за визначенням опитувальника, на нашу думку вказує на два можливих чинника: Перш за все – готовність діяти усвідомлено та відповідально, що загалом є функцією моралі поза ідеологічними навантаженнями. Критерії і навики такої усвідомленості і відповідальності, попри різні форми свого утвердження, спираються на доступні наукові знання, в тому числі знання про власну свободу. (Подальший хід аналізу добутих нами даних вказує на те, що якщо знання знецінені та відкинуті із системи цінностей певної соціальної групи – найімовірніше нема підстав шукати в цій групі сталі моральні засади та апелювати до свободи індивіда. Виходячи, зокрема, із цієї тези, друга можлива функція моралі для індивіда – готовність опору зовнішньому тиску: можливо як ритуалізованим умовностям так і девіантним



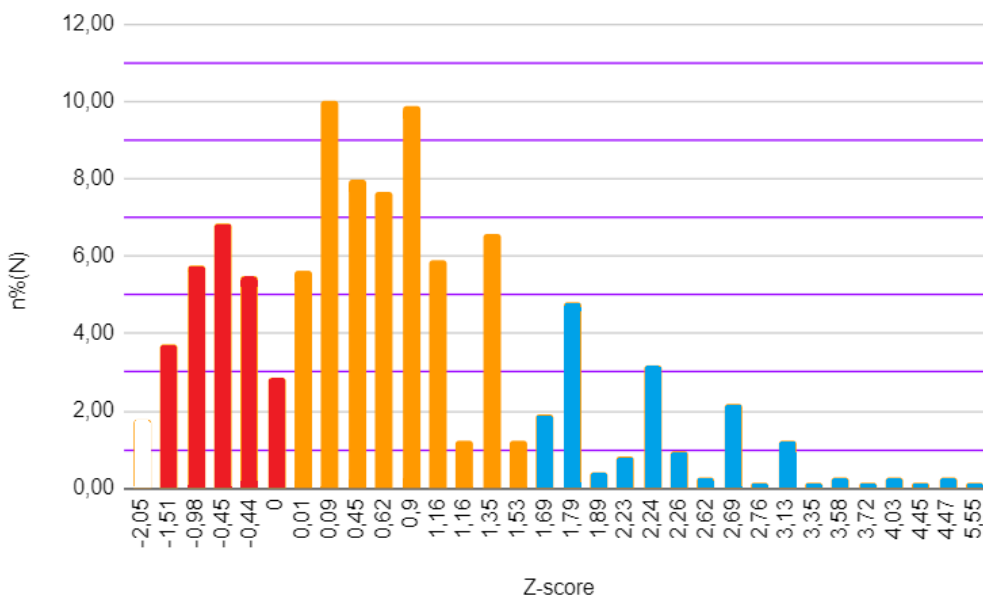
Діаграма 1. Дендрограма ієрархічного КА змінних ціннісного модуля, з використанням методу середнього зв'язку всередині груп змінних

новаціям, а чи навіть просто вадам обивательства та пристосуванства, які можуть проростати в тіні звичного буденного життя. Врешті, питання № 11 – це єдине питання модуля що вказує на цінність постановки обмежень, які власне і відображаються в моральних орієнтирах. Відповідно, на нашу думку, конструкт knowledge+freedom+morality (постліберального знання) відображає знання не лише як продукт, в обігу якого засвоєння інформації поєднане з власним інтересом, а й знання, як цінність, що передбачає додаткові зусилля та дисциплінованість мислення (що особливо актуально коли

поширення псевдонаукових сенсацій під соусом «справжніх знань» через доступні інтернет сервіси стало звичним явищем.

Втім, є засторога до такого потрактування включення моральності в концепт постліберального знання чи постліберальної обізнаності. Це – порівняно високий рейтинг цінності моральності.

Загальна потужність умовних «переконань в дусі постліберального знання (далі – індекс постліберального знання), також суттєво менша серед страти менш задоволених своїм життям, ніж тих, хто вдоволений середньо, помірно та вище помірного. Винятком є ті, хто



Діаграма 2. Розподіл значень індекса KFM

найбільш вдоволені своїм життям – у цієї групи індекс суттєво нижчий.

Також виявлено ще більш послідовний, прямий зв'язок ступеню «постліберального знання» із ступенем залучення індивіда в змістовно складні види діяльності.

Дещо згрубіше представимо дані, додавши значення z-розподілів та поглянувши на їх характеристики.

Слід врахувати, що саме оця тенденція акцентувати моральність, притаманна традиціоналістським і псевдо-традиціоналістським культурним групам. Ми залишимо в якості відкритої гіпотези припущення, що структура розподілу KFM-індекса буде суттєво різнитись у правій частині ряду для вибірок більш пост-матеріалістичних [10] або універсалістичних [13] країн/формацій та кластерів.

Загалом, у більшості залежностей, описаних вище, «погоду» роблять переважно крайні значення розподілів відповідей. Водночас, найбільш класична пряма залежність виявлена нами між об'єктом постліберальної обізнаності та діяльністю, що можна узагальнити як інтелектуально та пізнаннево-спрямовану (act as nerd, act_nerd):

h1_6. Споживання інформації (в тому числі онлайн): наприклад, читання газет або художньої літературі і т.п.);

h1_12. Підвищення кваліфікації: наприклад, відвідування курсів, гуртків або студій (в тому числі онлайн) і т.п.;

h1_18. Творча діяльність: художня, прикладна, раціоналізаторство або конструювання, програмування, проведення досліджень тощо.

Висновки. Таким чином, перш за все ми побачили велику різноманітність виявлення ставлення до знання, у різних математико-статистичних виявах, та з'ясували, що навіть невеликі відхилення від критерію незалежності інших змінних від змінної знання, часто відповідають певним стереотипам про знання, окремим змістовним видам «знань про знання».

На основі виявлених зв'язків та відмінностей можна стверджувати, що одного боку доступ до знання є фактичним суспільним благом для мешканців Київської області, з іншого, більш загального, залучення до отримання знань є необхідною формою владного впливу, починаючи з інституту сім'ї та виховання та протягом життя через надання відкритої верифікованої інформації та через підвищення науково-пізнавальних компетенцій в різних сферах життя різного віку.

Відмова від знань, відмова від політик реалізації наукового знання в суспільному виробництві, коли таке трапляється, найімовірніше, є антистратегією чи попросту недбалістю, та тягне за собою несприятливі соціальні наслідки «незнайства». Серед таких і є властиві «незнайкам» чи невігластву, характеристики, в числі яких тенденція відмови від свободи та практичної моралі.

Додаток 1

Розподіл студентів-учасників онлайн опитування за курсами та факультетами/інститутами

Серед студентів, які взяли участь у дослідженні: 41,2% – 1 курс, 16,5% – 2 курс, 14,6% – 3 курс, 13,2% – 4 курс, а 1-й та 2-й курс магістратури складають відповідно 9,8% та 4,6%.

| Назва факультету/інституту | % |
|--|------|
| Інститут біології та медицини | 7,7 |
| Географічний факультет | 4,1 |
| Інститут геології | 1,0 |
| Економічний факультет | 7,2 |
| Інститут високих технологій (ІВТ) | 2,4 |
| Інститут журналістики | 4,6 |
| Інститут міжнародних відносин (ІМВ) | 7,9 |
| Інститут філології | 14,9 |
| Історичний факультет | 6,2 |
| Механіко-математичний факультет | 4,8 |
| Радіофізичний факультет (ФРЕКС) | 1,9 |
| Факультет інформаційних технологій (ФІТ) | 5,0 |
| Факультет комп'ютерних наук та кібернетики | 4,6 |
| Факультет психології | 4,8 |
| Факультет соціології | 9,4 |
| Фізичний факультет | 5,3 |
| Філософський факультет | 0,4 |
| Хімічний факультет | 3,6 |
| Інститут права | 4,3 |
| Загалом | 100 |

Теоретична та емпірична вибірка онлайн опитування жителів Київської області

| Теоретична вибірка | | Вікові групи | | | | |
|--------------------------------------|--|--------------|-------|-------|-------|-------|
| | | 20-26 | 27-33 | 34-40 | 41-47 | 48-54 |
| Ч О Л О В І К И | Київ | 21 | 21 | 21 | 21 | 21 |
| | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари | 21 | 21 | 21 | 21 | 21 |
| | Біла Церква | 15 | 15 | 15 | 15 | 15 |
| | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 15 | 15 | 15 | 15 | 15 |
| Ж І Н К И | Київ | 21 | 21 | 21 | 21 | 21 |
| | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари | 21 | 21 | 21 | 21 | 21 |
| | Біла Церква | 15 | 15 | 15 | 15 | 15 |
| | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 15 | 15 | 15 | 15 | 15 |

| Емпірична вибірка | | Вікові групи | | | | |
|--------------------------------------|--|--------------|-------|-------|-------|-------|
| | | 20-26 | 27-33 | 34-40 | 41-47 | 48-54 |
| Ч О Л О В І К И | Київ | 23 | 23 | 21 | 22 | 24 |
| | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари | 10 | 20 | 26 | 22 | 18 |
| | Біла Церква | 8 | 13 | 17 | 16 | 10 |
| | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 8 | 8 | 15 | 12 | 15 |
| Ж І Н К И | Київ | 23 | 21 | 22 | 23 | 23 |
| | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари | 22 | 23 | 23 | 23 | 21 |
| | Біла Церква | 18 | 16 | 16 | 17 | 16 |
| | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 20 | 17 | 19 | 16 | 16 |

Оновлена версія соціологічного тесту «Індивідуальні цінності та інтереси – 13»

Нижче наведено список різних цінностей. Скажіть, якщо Вам це буде вигідно (тобто якщо Ви отримаєте бажану винагороду матеріального або нематеріального характеру), від яких з них Ви готові відмовитися назавжди (1), від яких – на певний час (2), а від яких Ви б не стали відмовлятися взагалі (3)?

Якщо якихось з цінностей у Вас зараз немає, то дайте відповідь виходячи зі свого досвіду або уявіть як би Ви вчинили за їх наявності.

v1. Домашній комфорт: домашній затишок і хороші умови за місцем проживання

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v2. Багатство: наявність значних фінансових та/або матеріальних ресурсів

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v3. Краса: зовнішня привабливість, в тому числі модний одяг

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v4. Влада: можливість керувати, вирішувати, що робити іншим людям

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v5. Фізичне здоров'я: хороше фізичне самопочуття та стан здоров'я

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v6. Психологічний комфорт: хороший емоційний стан

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v7. Міжособистісні стосунки: підтримання стосунків з рідними та/або іншими близькими людьми

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v8. Знання: отримання важливої інформації та/або вивчення оточуючого світу

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v9. Особиста свобода: побудова свого життя у відповідності до своїх планів

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v10. Статус: престиж, відомість, популярність

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v11. Моральність: здійснення вчинків, керуючись власними моральними орієнтирами

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v12. Дозвілля: проведення вільного часу в своє задоволення, розваги

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

v13. Самореалізація: досягнення високих цілей в професійній, творчій або іншій сфері

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

РАНЖУВАННЯ № 1

Спочатку впорядкуйте ті цінності, від яких Ви не готові відмовитися – на перше місце поставте найважливішу з них особисто для Вас, на друге – наступну за важливістю і так далі.

РАНЖУВАННЯ № 2

Тепер впорядкуйте ті цінності, від яких Ви готові відмовитися на певний час – на перше місце поставте найважливішу з них особисто для Вас, на друге – наступну за важливістю і так далі.

РАНЖУВАННЯ № 3

Нарешті, впорядкуйте ті цінності, від яких Ви готові відмовитися назавжди – на перше місце поставте найважливішу з них особисто для Вас, на друге – наступну за важливістю і так далі.

В наведених матрицях змість назв цінностей наведені їх шифри, що використовуються під час опитування перед формулюваннями індикаторів. Шифри та цінності, що їм відповідають містяться у додатку 3.

Матриця переваг цінностей серед жителів Київської області

| | v1 | v2 | v3 | v4 | v5 | v6 | v7 | v8 | v9 | v10 | v11 | v12 | v13 |
|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|
| v1 | 0 | 486 | 570 | 607 | 171 | 294 | 245 | 417 | 350 | 624 | 343 | 560 | 460 |
| v2 | 242 | 0 | 460 | 560 | 94 | 201 | 172 | 275 | 220 | 567 | 240 | 398 | 303 |
| v3 | 158 | 268 | 0 | 495 | 69 | 133 | 107 | 207 | 159 | 511 | 164 | 301 | 219 |
| v4 | 121 | 168 | 233 | 0 | 52 | 97 | 85 | 131 | 124 | 359 | 112 | 201 | 162 |
| v5 | 557 | 634 | 659 | 676 | 0 | 550 | 484 | 614 | 567 | 673 | 549 | 659 | 622 |
| v6 | 434 | 527 | 595 | 631 | 178 | 0 | 328 | 505 | 428 | 644 | 414 | 587 | 526 |
| v7 | 483 | 556 | 621 | 643 | 244 | 400 | 0 | 548 | 465 | 654 | 463 | 607 | 556 |
| v8 | 311 | 453 | 521 | 597 | 114 | 223 | 180 | 0 | 281 | 612 | 276 | 508 | 405 |
| v9 | 378 | 508 | 569 | 604 | 161 | 300 | 263 | 447 | 0 | 608 | 380 | 552 | 484 |
| v10 | 104 | 161 | 217 | 369 | 55 | 84 | 74 | 116 | 120 | 0 | 122 | 203 | 159 |
| v11 | 385 | 488 | 564 | 616 | 179 | 314 | 265 | 452 | 348 | 606 | 0 | 548 | 481 |
| v12 | 168 | 330 | 427 | 527 | 69 | 141 | 121 | 220 | 176 | 525 | 180 | 0 | 293 |
| v13 | 268 | 425 | 509 | 566 | 106 | 202 | 172 | 323 | 244 | 569 | 247 | 435 | 0 |

Матриця переваг цінностей серед студентів КНУ імені Тараса Шевченка

| | v1 | v2 | v3 | v4 | v5 | v6 | v7 | v8 | v9 | v10 | v11 | v12 | v13 |
|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|
| v1 | 0 | 266 | 307 | 356 | 92 | 78 | 102 | 171 | 110 | 350 | 143 | 234 | 146 |
| v2 | 147 | 0 | 223 | 342 | 53 | 55 | 69 | 112 | 72 | 316 | 104 | 168 | 86 |
| v3 | 105 | 189 | 0 | 304 | 41 | 36 | 54 | 77 | 54 | 273 | 79 | 129 | 68 |
| v4 | 55 | 70 | 104 | 0 | 26 | 26 | 34 | 31 | 25 | 165 | 43 | 75 | 25 |
| v5 | 323 | 363 | 374 | 388 | 0 | 209 | 243 | 297 | 241 | 385 | 276 | 341 | 267 |
| v6 | 335 | 359 | 377 | 387 | 207 | 0 | 249 | 306 | 245 | 385 | 268 | 353 | 282 |
| v7 | 313 | 346 | 360 | 380 | 173 | 166 | 0 | 287 | 215 | 380 | 233 | 333 | 247 |
| v8 | 245 | 305 | 338 | 384 | 120 | 110 | 130 | 0 | 124 | 374 | 158 | 288 | 158 |
| v9 | 305 | 343 | 360 | 389 | 176 | 170 | 201 | 292 | 0 | 382 | 239 | 348 | 270 |
| v10 | 62 | 97 | 136 | 243 | 29 | 28 | 34 | 41 | 32 | 0 | 49 | 82 | 29 |
| v11 | 270 | 310 | 333 | 369 | 140 | 145 | 182 | 257 | 176 | 363 | 0 | 318 | 222 |
| v12 | 179 | 247 | 284 | 337 | 73 | 61 | 82 | 128 | 67 | 330 | 96 | 0 | 100 |
| v13 | 270 | 331 | 348 | 391 | 150 | 134 | 170 | 258 | 146 | 387 | 194 | 316 | 0 |

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дембіцький С., Сидоров М., Плющ В., Соснюк Є., Шалімова О. Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3. С. 102–123.
2. Дюркгайм, Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. Київ : Юніверс, 2002.
3. Манхейм К. Избранное. Диагноз нашего времени. М. : Юристъ, 1994.
4. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Соч. 46, ч. II. М. : Издание политической литературы, 1974.
5. Сидоров М.В.-С., Костенко Я.О. Аналіз рангових шкал у масових опитуваннях. *Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. № 39. С. 110–117.
6. Український центр європейської політики. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. Київ, 2020.
7. Bacon F. «Meditationes Sacrae» //Wiki Source (CC). Режим доступу: https://en.wikisource.org/wiki/Meditationes_sacrae
8. Bloor, D. The strengths of the strong programme. *Scientific rationality: The sociological turn*. Springer Netherlands. 1984. P. 75–94.
9. Foucault, M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Harmondsworth, Penguin, 1977.
10. Inglehart, R. The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *The American Political Science Review*. 1971. № 65(4). P. 991–1017.
11. Latour, B. Science in action: how to follow scientists and engineers through society. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1987.
12. Toffler, A. Powershift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st Century. Bantam, 1990.
13. Schwartz, S. H., Bilsky, W. Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. 53(3). P. 550–562.

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО УМОВНІ РЕФЛЕКСИ У СВІТОВІЙ НАУЦІ: ВНЕСОК К.-Ч. ТОЙЧА

DEVELOPMENT OF THE DOCTRINE OF CONDITIONED REFLEXES IN WORLD SCIENCE: CONTRIBUTION OF C.-K. TEUTSCH

В публікації висвітлено історичні аспекти розвитку наукових уявлень про формування запрограмованих психічних реакцій та поведінкових автоматизмів. Окреслено загальний шлях розвитку учіння про придбані рефлексі: починаючи від фізіології вищої нервової діяльності І. М. Сеченова та В. М. Бехтерєва, через біхевіоризм Дж. Уотсона та Б. Скіннера, теорію соціального навчання А. Бандури, когнітивно-поведінкового підходу А. Бека, до сучасної холистичної психології. Детально розглянуто еволюцію законів класичного обумовлювання в працях І. П. Павлова та його послідовників; розкрито маловідомі факти з біографії вченого, що стосуються доказів ідеї успадкування придбаних ознак, їхньої критики та спекуляції в майбутньому. Вперше вітчизняному читачу представлені роботи американського психогенетика Ч.-К. Тойча (1921–2005), що поширюють закони класичного та оперантного обумовлення на міжособистісні зв'язки. Особи, керовані комплементарними обумовленими реакціями, неусвідомлено притягуються один до одного; їх поведінка запускає цикл взаємно обумовлених функціональних реакцій. Роботи подружжя Тойчів також пояснюють механізми передачі обумовлених реакцій між поколіннями у вигляді законів мислення або поведінкових патернів (реакція спадкується та діє 3-4 покоління, проте піддається терапевтичній корекції). Вивчення закономірностей успадкування психічних реакцій відкриває нові перспективи практичного вирішення багатьох складних проблем психологічного консультування, які сьогодні здаються нерозв'язними: страхів, почуття провини, віктимної поведінки, схильність до керованості або домінування в стосунках тощо.

Ключові слова: умовна реакція, безумовна реакція, стимул, поведінковий патерн, комплементарні реакції, епігенетика, спадкування психічних реакцій.

The article highlights the historical aspects of the development of scientific ideas about the formation of programmed mental reactions and behavioral automatisms. The general path of learning about acquired reflexes is outlined: starting from the physiology of higher nervous activity of I.M. Sechenov and V.M. Bekhterev, through the behaviorism of J. Watson and B. Skinner, the theory of social learning by A. Bandura, the cognitive-behavioral approach of A. Beck, to modern holistic psychology. The evolution of the laws of classical conditioning in the writings of I. P. Pavlov and his followers is considered in detail; little-known facts from the scientist's biography are revealed, relating to evidence of the idea of inheritance of acquired traits, their criticism and speculation in the future. For the first time, the domestic reader is presented with the works of the American psychogeneticist Ch.-K. Teutsch (1921–2005), extending the laws of classical and operant conditioning to interpersonal relationships. Individuals driven by complementary conditioned reactions are unconsciously attracted to each other; their behavior starts a cycle of mutually conditioned functional reactions. The Teutsch's works couple also explain the mechanisms of transmission of conditioned reactions between generations in the form of laws of thinking or behavioral patterns (the reaction is inherited and operates for 3-4 generations, but is amenable to therapeutic correction). The study of patterns of inheritance of mental reactions opens up new prospects for the practical solution of many complex problems of psychological counseling, which today seem unsolvable: fears, feelings of guilt, victim behavior, tendency to be controlled or dominated in relationships, etc.

Key words: conditioned reaction, unconditioned reaction, stimulus, behavioral pattern, complementary reactions, epigenetics, inheritance of mental reactions.

УДК 159.9.015

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.7>

Гура Н. А.

к.психол.н.,

Інститут ментальної генетики

Постановка проблеми. Психологія як точна наукова галузь багато в чому зобов'язана своїм існуванням фізіології вищої нервової діяльності, зокрема, вченню про формування умовних рефлексів. Розвиток цих ідей у ХХ столітті дозволив об'єднати в нероздільне ціле об'єктивне і суб'єктивне, фізіологічне і психологічне, тіло і свідомість. Сьогодні корисно повернутися до історії формування основних ідей і побачити нові перспективи у вивченні людської поведінки. Авторка представляє в Україні школу американського психогенетика К.-Ч. Тойча,

тому основне завдання цієї публікації – пояснити місце його теоретичних поглядів у загальному просторі дискурсу про проблеми «програмування» думок, емоцій і дій.

Виклад основного матеріалу. Головна тенденція початку ХХ століття – суперництво між психологією поведінки і психологією свідомості. Інтроективне вивчення свідомості як замкнутого в собі феномена (В. Вундт) до того часу втратило популярність і не відповідало зростаючим запитам практики. На противагу виник об'єктивний підхід, який ввів як предмет

вивчення поведінки живих істот, але при цьому викреслював зі сфери аналізу психіку і свідомість як недоступні об'єктивному вивченню феномени. Після періодів захопленості обома напрямками, була визнана їх обмеженість.

Сучасна психологія заснована на можливості об'єктивного вивчення суб'єктивних процесів (відображення свідомості в діяльності).

Загальна хронологія ідей, відкриттів і подій викладена в табл. 1.

Таблиця 1

Хронологія виникнення наукових відкриттів у сфері обумовлення

| Персоналії | Суть досягнень, відкриття | Значення і наслідки |
|---|--|--|
| Сеченов Ілля Михайлович (1829–1905) | Вчення про рефлекси головного мозку. Основна думка: «всі акти свідомого і несвідомого життя, за способом походження, суть рефлекси». | Природничий матеріалістичний напрямок у психології |
| Бехтерев Володимир Михайлович (1857–1927) Загадково помер в 1927 р. після того, як консультував І. Сталіна. Незабаром більшовики «згорнули» його школу, а потім і всю психологію. | 1885 – перша експериментально-психологічна лабораторія в Росії. 1907 – Психоневрологічний інститут. 1907–1910 три томи «Об'єктивної психології», 1921 «Коллективна рефлексологія». Засновник і найяскравіший представник рефлексології (об'єктивної психології) – інтегральної біо-соціальної науки про людину на основі вчення про фізіологічні рефлекси. Вивчав спостережувані реакції організму на зовнішні та внутрішні стимули, ігноруючи «суб'єктивні» аспекти індивідуальної та колективної свідомості (інтроспективний досвід). Аналог американського біхевіоризму. | Механістичне трактування психічних процесів. Як самостійна галузь була ліквідована в директивному порядку («ідеологічна боротьба» початку 1930-х), але вплинула на пов'язані дисципліни: психологію, педагогіку, соціологію тощо. |
| Павлов Іван Петрович (1849–1946) 1903 – доповідь на конгресі в Мадриді, 1904 – Нобелівська премія. 1927 – праці перекладено на англ. «Conditioned reflexes» (деякі терміни перекручено перекладом) | 1901–1903: серія експериментів на собаках і відкриття факту так званого «психічного слиновиділення», що пояснило природу умовних рефлексів . Розділив безумовні і умовні рефлекси (далі – БР і УР), ввів поняття підкріплення. Подальші дослідження школи Павлова: згасання та відновлення УР; механізм замикання; методика «штучних» умовних рефлексів; генералізація УР; послідовне гальмування; зовнішнє гальмування; диференціювання та ін. | Знайдено фізіологічну основу психічних процесів. Рефлекторна теорія лягла в основу навчання про вищу нервову діяльність (у радянській психології) і біхевіоризму (у західній психології). Дотримувався думки про успадкування УР у наступних поколіннях. |
| Ухтомський Олексій Олексійович (1875–1942) 1911 – дисертація «Про залежність кортикальних рухових ефектів від побічних центральних впливів» | Сформулював принцип домінанти і розвинув його. Домінанта – тимчасово пануючий осередок збудження в ЦНС, що створює приховану готовність організму до певної діяльності при одночасному гальмуванні інших рефлекторних актів. З 1920-х публічні виступи з обґрунтуванням принципу домінанти як одного з основних факторів роботи мозку. | Ключ для пояснення механізму тимчасових зв'язків, відкритих Павловим. Ввів у науку фактор змінної лабільності фізіологічного субстрату. Вчення про домінанту стало напрямком філософ. антропології. |
| Watson John Broadus (1878–1958) 1913 лекція «Психологія з точки зору біхевіориста»: маніфест біхевіоризму. З 1915 – президент АПА. | Заперечував психічний стан як предмет наукового дослідження. Фокус на різних формах поведінки, що розуміється як сукупність реакцій організму на стимули із зовнішнього середовища. Мета вивчення – визначити природу чинного стимулу і передбачити реакцію (прогноз і контроль поведінки). 1920: експерименти з формування умовних страхів у дітей. Застерігав матерів від «зайвої» прихильності до дитини, тому що любов з точки зору біхевіоризму, обумовлена. Обґрунтував емоційні порушення як результат сімейних відносин. У питаннях виховання підкреслював, що ніщо не є інстинктивним, а вбудоване в дитину через взаємодію з середовищем. Батьки можуть формувати поведінку дитини, плануючи контроль над усіма асоціаціями стимул-реакція; вони несуть відповідальність за вибір середовища, в якому розвиватиметься дитина. | Популяризував біхевіоризм, що визначило розвиток західної психології ХХ ст. Бурхливо розвиваються експериментальні галузі; підвищився статус прикладної психології. По суті, поширив в Америці теорію Павлова в спрощеному вигляді, просто перенісши висновки на людей. Відстоював пріоритет виховання над спадковістю, проте пізніше визнав неспроможність цієї концепції. До 1950-х років біхевіоризм вичерпав себе і поступився місцем когнітивній психології. |

(Продовження таблиці 1)

| Персоналії | Суть досягнень, відкриття | Значення і наслідки |
|---|--|---|
| <p>Skinner Burrhus Frederic (1904–1990) 1938 книга "The Behavior of Organisms: An Experimental Analysis" 1968 – національна медаль США за внесок у науку, 1990 – премія за довічний внесок у психологію.</p> | <p>1930-ті роки: експерименти, де навчав піддослідних тварин здійснювати певні дії (наприклад, натиснути важіль) в результаті впливу подразників (світловий або звуковий сигнал). Якщо піддослідний правильно виконує дії, механізм доставляє в камеру винагороду; або карає (б'є струмом) за неправильну або відсутню реакцію. Скіннер стверджував, що люди навчаються за таким же принципом. Теорія оперантного обумовлення – вплив наслідків поведінки на саму поведінку: зміни в навколишньому середовищі, які відбуваються відразу після поведінки, впливають на частоту виникнення цієї поведінки в майбутньому. Тобто, поведінка відбирається протягом життя за його наслідками. Вважав вільну волю ілюзією – дії людини залежать від наслідків її попередніх дій (принцип підкріплення).</p> | <p>Теорія оперантного обумовлення лягла в основу соціальної інженерії, багатьох методів навчання, поведінкової терапії.</p> |
| <p>Albert Bandura 1969 книга «Принципи модифікації поведінки» 1974 – президент АПА</p> | <p>1961: експерименти з лялькою Бобо – діти здійснювали побачені на екрані телевізора агресивні дії, слідуючи не командам, а лише копіюючи ці дії. <i>Теорія соціального навчання</i> – поведінка людини обумовлюється постійним взаємним впливом поведінкових, когнітивних і середніх факторів. Від народження людина наділена <i>обмеженою кількістю рефлексорних реакцій</i>, на основі яких у неї протягом життя поступово утворюються нові форми поведінки. Розширення поведінкового репертуару стає можливим завдяки <i>навчанню</i>. Людина може вчитися не тільки на власному досвіді, а й через спостереження за поведінкою інших. <i>Непряме підкріплення</i> здійснюється щоразу, коли спостерігач бачить дію моделі з подальшим результатом. <i>Самопідкріплення</i> – люди встановлюють для себе стандарти і реагують на них в душі самонагороди і самонаказання.</p> | <p>Теорія дозволила відійти від ідей класичного біхевіоризму, запропонувавши новий погляд на процес навчання та основні детермінанти поведінки людини. Не тільки середовище або особистісні фактори впливають на поведінку людини, а й сама людина відіграє активну роль у створенні умов навколишнього середовища.</p> |
| <p>Сідней Біджоу (Віжоу) і Дональд Байер (Баер), 1961: "Розвиток дитини: системна та емпірична теорія "</p> | <p>Поведінка здійснюється на основі механізмів, що відбираються в процесі еволюції. Психологічний розвиток людини – прогресивні зміни в його взаємодії з подіями і фактами навколишнього дійсності. Детермінізм навколишнього середовища включає в себе взаємодію між організмами та їх соціальним оточенням (в т. ч. генетичну обдарованість): «Індивід частково представляє оточення всередині власної самості». Людина розглядається не тільки як джерело респондентних і оперантних реакцій, але і як джерело стимулів. Індивід і середовище формують <i>поле взаємодії</i>, що приводить до взаємних ефектів.</p> | <p>Розширили можливості біхевіоризму, оперуючи сучасними соціально-психологічними уявленнями. Підкреслили роль оточення у впливі на організм до його реагування; генетичної обдарованості організму і чутливості до підкріплення згідно значущості для виживання.</p> |
| <p>Aaron Temkin Beck (1921–2021) засновник когнітивної терапії 1976: книга «Когнітивна терапія та емоційні розлади»</p> | <p>При вивченні депресії розробив когнітивну модель, яка являє собою систему переконань (установок) людини на трьох рівнях: – автоматичні думки. – проміжні переконання. – кореневі установки, базові переконання. Спосіб інтерпретації індивідом ситуацій, зовнішніх подій визначає його поведінку і почуття, реалізуючись за такою схемою: зовнішні події (стимули) когнітивна модель людини інтерпретація (думки) афект або поведінка.</p> | <p>Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) – комплексна форма психотерапії, ефективна при різних психічних розладах. Це короткострокове лікування, спрямоване на зміну неадаптивних емоційних реакцій за допомогою зміни думок і поведінки пацієнта.</p> |

| Персоналії | Суть досягнень, відкриття | Значення і наслідки |
|--|---|---|
| | Реакція на стимул, вибір конкретних схем реагування на подію визначається не тільки змістом моделі і характерами стимулу, але і станом суб'єкта, в т.ч. емоційним. Розбіжність інтерпретації зовнішніх подій суб'єктом та їх реальних характеристик може лежати в основі психічної патології. 2014 – «Advances in cognitive theory and therapy»: розширив когнітивну модель, додавши дисфункціональні переконання. | Когнітивний підхід виходить з припущення, що психологічні проблеми викликані недоцільними думками і переконаннями людини, а також дисфункціональними стереотипами її мислення, змінивши які, можна змінити емоції і поведінку і т. ч. вирішити проблеми. |
| Джоел Марі Тойч Чемпіон Курт Тойч (Teutsch) | 1. Пояснили, що вперше сформована обумовлена реакція при повторенні стає звичною (підсвідомою), а в наступному поколінні вже діє як патерн, т.зв. «закон функціонування чи правило життя». 2. ЦНС діє на основі патернів стимуляції, а не на основі специфічних якостей самого стимулюючого об'єкта. 3. Індивіди, керовані ідентичними комплементарними обумовленими реакціями, «притягуються» один до одного, формуючи функціональне ціле. 4. Для забезпечення функціональної взаємозалежності і співіснування обидва фактори мають бути рівними один одному за силою і протилежними за зарядженістю. 5. Кожен паралельний комплементарний фактор, що входить у функціональне ціле, працює як окремий цикл обумовлених реакцій, що складається з двох взаємодоповнюючих частин (активна і реактивна фази). | Подружжя Тойчі інтерпретувало закони формування умовних рефлексів, відкриті Павловим, до законів обумовленого реагування, які керують поведінкою людини на внутрішньо особистісному та міжособистісному (колективному та загальному) рівні. Показали, що обумовлена реакція спадкується і діє 3-4 покоління. Заклали основи спадкової психології. |

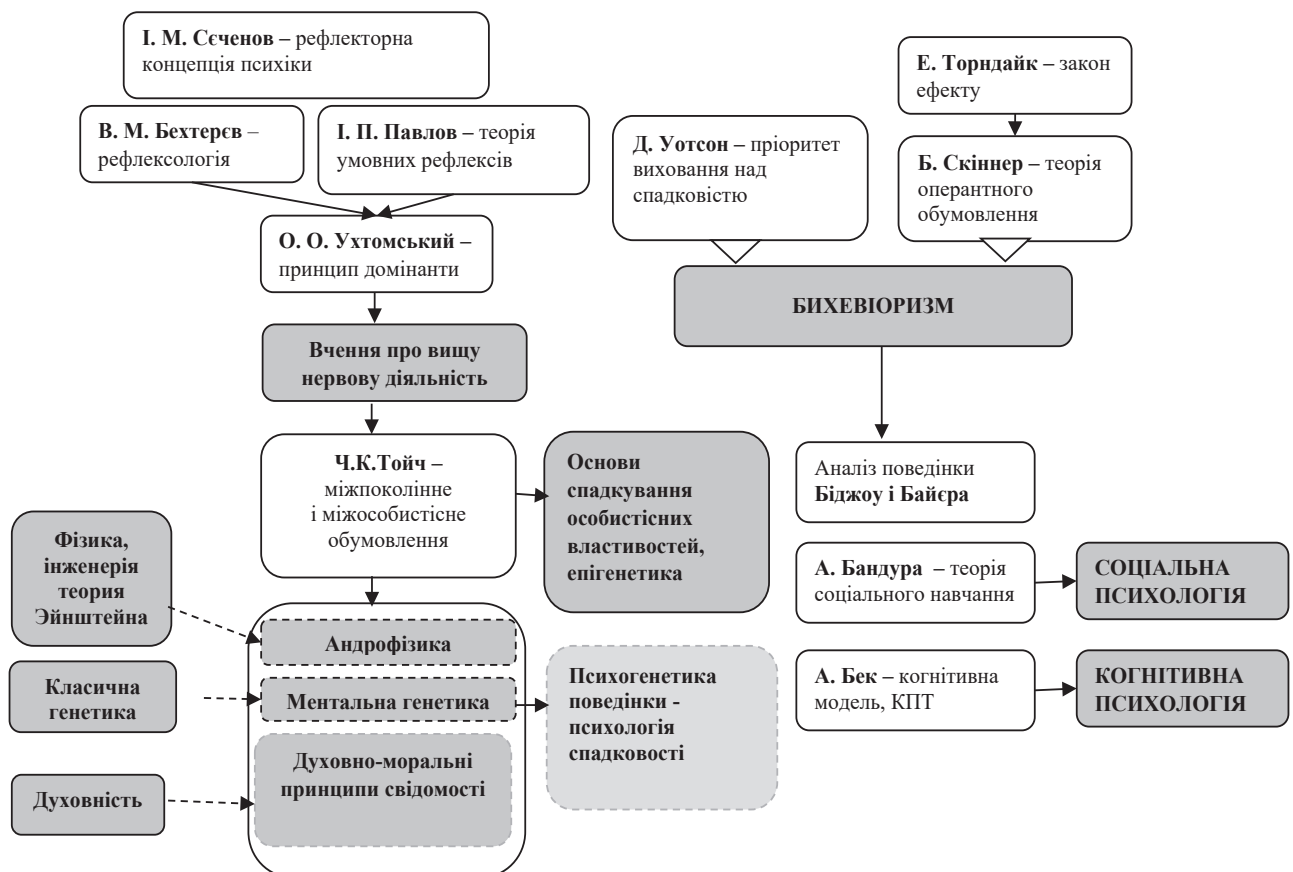


Рис. 1. Схема перетворення ідей обумовленості поведінки

Біхевіоризм був головним напрямком психології до 50-тих років і приніс багато корисних відкриттів (рис. 1). Він проголошував, що поведінку можна вивчити, передбачити і контролювати за допомогою управління середовищем, в яке залучений організм. Поведінковий підхід також передбачає зміну поведінки шляхом заохочення та підкріплення його бажаних форм і відсутності підкріплення небажаних форм, а внаслідок зміни поведінки – зміну емоцій і стереотипів. Потім стало зрозуміло, що експерименти на щурах і кішках не в змозі пояснити складну людську поведінку. Щоб пояснити обумовлення, необхідно враховувати, що знає цей організм про зв'язок між стимулом і реакцією; крім асоціацій слід враховувати стратегії, правила тощо. З'ясується, що не існує єдиного зводу правил, що лежать в основі навчання у всіх ситуаціях і у всіх організмів. У 70-тих провідним напрямком стає **когнітивна психологія**, вона вводить у формулу $S \rightarrow R$ інтрапсихічні змінні. Крім того біхевіоризм перероджується і переосмислюється в теоріях **соціальної поведінки** – рис. 1.

Роль і значення розробок К. -Ч. Тойча.

Курт-Чемпіон Тойч почав будувати свою теорію в 1958 р. Він шанобливо висловлювався про І.Павлова, який «вказав шлях до вивчення поведінки і керівництва ним, хоча і на обмеженій підставі» [1]. Також брав за основу теорію Дж. Уотсона, але сперечався з ним у тому, що ДНК є суб'єктом змін. Бачив обмеженість біхевіоризму у виключенні з розгляду міжособистісних взаємодій, у тому числі представників різних поколінь. Щоб подолати недоліки попередніх підходів (З. Фрейда, А. Адлера, К.-Г. Юнга, біхевіористів), вирішив пояснювати досвід на трьох рівнях: індивідуальний, колективний і загальнолюдський. Основна заслуга вченого, на наш погляд, полягає в перенесенні теорії УР на сферу міжособистісних відносин. Тойч розширив схему стимул-реакція за рахунок комплементарних зв'язків.

Велику роль Тойч приділяв підсвідомим і несвідомим процесам – у цьому відходив від матеріальної основи психіки. Більшість асоціативних зв'язків і процесів у Тойча віднесені до підсвідомості. Підсвідомість постає як інертний, стабільний механізм, що зберігає і оберігає всі вироблені раніше УР (внутрішня опозиція змінам). «Мета підсвідомості – зберегти недоторкану цілісність набутого індивідуального знання» [2]. По суті, вчений показує, як патерн предків зумовлює не тільки поведінку нащадка, але і його почуття, думки. Сьогодні ця ідея широко втілена в практичній психології (наприклад, у сімейних розстановках); вона все ще вимагає достатнього наукового обґрунтування, наука накопичує все більше емпіричних доказів підтвердження епігенетичного спадкування придбаних реакцій [3].

Слід врахувати, що на початку ХХ століття більшість вчених поділяли думку про спадковість набутих ознак. Подібно механістичному погляду на організм, це була частина давньої наукової традиції: Ж.-Б. Ламарк, Г. Спенсер, Ч. Дарвін та ін. Тоді тільки зароджувалась генетика, Томас Морган запропонував хромосомну теорію спадковості, яка сьогодні загальновізнана (опублікована в 1915 р., Нобелівська премія в 1933 р.).

Є цікава історія, що демонструє те, що відбувається в цій області. У 1923 р. І. П. Павлов, подолавши опір радянської влади, вирушив у подорож Європою та Америкою. Це була довгоочікувана подія, багато західних вчених чекали особистих зустрічей, щоб почути про його дослідження і новітні досягнення, особливо біхевіористи США, яких сам Павлов визначив як своїх найбільш ймовірних союзників у психології. У записах вченого зазначено, що він з ентузіазмом чекав розмови з колегами про недавні дослідження, включаючи експерименти, що показують, що придбані характеристики можуть бути успадковані. Під час турне, крім традиційних для його школи питань, Павлов захоплено описував свіжі результати свого співробітника М. П. Студенцова. Досліди охопили 5 поколінь мишей, вивчалася швидкість вироблення умовної харчової реакції *підбігання* на електричний дзвінок. За отриманими даними, швидкість вироблення умовного рефлексу зростала від покоління до покоління – виходило, що здатність вироблення умовних рефлексів закріплювалася прямим спадковим шляхом. Це були найновіші в той час експериментальні дані, Павлов певнено прогнозував, що «одне з наступних поколінь наших мишей покаже харчову реакцію, вперше почувши звук електричного дзвінка». На міжнародному конгресі в Голландії він оголосив: «Можна приймати, що деякі з умовних знову утворених рефлексів пізніше спадковістю перетворюються на безумовні» [5].

Схвалення ідеї про спадкування набутих ознак з боку Павлова викликало справжній переполох у науковому співтоваристві, в тому числі – скоординовану відсіч з боку генетиків. Лідер формальної генетики Т.Х. Морган негайно доручив своїм співробітникам підготувати публікації про експерименти, які спростовують, що досвід предків якимось допомагає наступним поколінням щурів і мишей. Сам Морган «пройшовся» особисто по Павлову у своїй публікації 1924 р. «Acquired Characters». Сама подія (усне повідомлення про проведені досліди та їхні попередні висновки) була занадто слабкою, щоб заслуговувати спростування, але генетики не могли ігнорувати заяву лауреата Нобелівської премії: «Ми знаємо, що він ніколи не працював в галузі генетики і, можливо, не представляє всієї

складності генетичних питань» [5]. Наведені аргументи не звернули всіх віруючих в ідею спадкування, але сам Павлов (йому на той момент вже 85 років!) сприймав таку публічну критику болісно. Він навіть заявив: «Тепер я буду працювати тільки з собаками, яких я знаю, і більше не хочу працювати з мишами». Збентеження Павлова зростало, коли західна наукова преса оприлюднила його виступи: авторитетні світові вчені – прихильники теорії спадкування набутих ознак цитували його і схвильовано розпитували про остаточні результати експериментів.

У 1925 р. Павлов доручив своєму помічнику Є. А. Ганіці перевірити зроблені висновки; той займався цим кілька років. У 1927 р. вчений визнав, що методологія дослідження Студенцова була неточною і при більш суворому контролі результати не підтвердилися. В англійському виданні своєї монографії в 1927 р. він прокоментував ранні виступи, зазначивши, що питання про спадкування УР надзвичайно важке для дослідження і поки «має бути залишене повністю відкритим» [5].

Іван Петрович ніколи не зрікся своєї віри в спадкування набутих ознак, хоча після скандалу уникав публічно висловлюватися на цю тему. Питання про «природу і виховання» стане центральним у лабораторних дослідженнях останніх років його життя. Через 15 років після смерті вчений потрапив у новий скандал. У 1948 р. до ідей про успадкування придбаних ознак знову звернулись для спростування генетики Морган, а сам Павлов проголошений мало не головним «мічурінцем». Почалися активні дослідження і пошуки доказів, які незабаром були знайдені. До 1970-х в СРСР теорія спадкування набутих ознак була загальноновизнаною. Сьогодні зрозуміло, що це було швидше політичне, ніж наукове питання. Через репресії та ідеологічне навантаження тема стала сприйматися болісно і негативно. За спогадами учнів, І. П. Павлов мріяв про розробку нової області – генетики вищої нервової діяльності тварин [6] – але тепер вже важко сказати, це правда чи черговий міф.

Повертаючись до праць Тойча, відзначимо, що він інтерпретував закони формування умов-

них рефлексів, відкриті Павловим, в закони обумовленого реагування, які керують поведінкою людини на внутрішню особистісну та міжособистісну рівні. Суть відкриття полягала в тому, що люди, керовані ідентичними комплементарними обумовленими реакціями, несвідомо притягуються один до одного [1, с. 126]. Сфера міжособистісних комунікацій розглядається автором як функціональне ціле, де є фактор, що очікує і фактор, що виконує очікування. Взаємодія людей відбувається відповідно до встановленого патерну думок, почуттів і поведінки, наприклад, очікує фактор «дай мені» притягує виконуючий фактор «бери у мене» (рис. 2).

Таким чином, всередині функціонального цілого взаємодіють комплементарні цикли обумовлених реакцій учасників. Їх міжпоколінна передача відбувається за наступним механізмом: те, що в одному поколінні «записалося» як обумовлена реакція, передається в наступне покоління як автоматична реакція або зразок поведінки на відповідний стимул. Таким чином, формуються закони або патерни мислення і поведінки, за якими живуть нащадки. Сучасна психологія накопичує численні емпіричні підтвердження цих фактів, зокрема в наших попередніх дослідженнях виявлено патерн переривання кар'єри, тісно пов'язаний з особливостями батьківського ставлення до людини в дитинстві [4; 7].

Міжпоколінне увічнення відбувається несвідомо, зміцнюючи патерн поведінки. Таким чином, кожен суб'єкт управляється корінним патерном і кількома вторинними патернами. Особистісна дія і реакція відбувається відповідно до знання тих, що містяться в індивідуальному мозковому записі кожного індивіда. Для зміни обумовленої реакції необхідно змінити успадковане знання ввівши в розум нове розуміння і цілеспрямовану дію. Важливо при цьому усвідомлювати наявність зовнішньої і внутрішньої опозиції, оскільки підсвідомість буде зберігати недоторканою цілісність старого знання.

Висновки. Безсумнівно, теоретична спадщина Тойча вимагає адаптації до тезаурусу і досягнень сучасної психології. І також безсумнівно, що вивчення законів успадкування психічних реакцій відкриває нові перспективи вирішення багатьох складних проблем, які сьогодні здаються нерозв'язними. Головним аспектом нашої уваги є наукове обґрунтування механізмів епігенетичного наслідування придбаних психічних реакцій, таких як страхи, почуття провини, віктимна поведінка, схильність до керованості або домінування та ін., а також використання цих знань для допомоги у подоланні психологічних проблем людини.

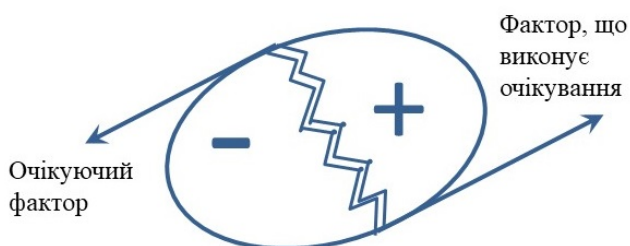


Рис. 2. Закон компліментарності обумовлених реакцій за Ч.-К. Тойчем

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тойч Дж. М., Тойч Ч. К. Из человеческой неволи к свободе. Введение в генофизику. М. : Сорина Т. М., Сорин Б. В., 2009. 248 с.
2. Teutsch J. M., & Teutsch C. K. (1974). Victimology: the result of the action of consciousness, interpersonal dynamics and human physics. *International journal of criminology and penology*, 2(3), 249–274.
3. Hura, N. A. (2021). Teutsch's psychogenetic concept of stress: experience of use in counseling. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*, 20(1), 23-34. URL: <https://ajfaer.org/index.php/ajfaer/article/view/72/65>
4. Gura, N. (2020). Parental families as a source forming adult women's conditional reactions and behavioral patterns. *Psychological journal*, 6(6), 114–126. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.6.12>
5. Todes, D. P. (2014). *Ivan Pavlov: A Russian Life in Science*. Oxford University Press USA.
6. Майоров Ф. П. История учения об условных рефлексах. Опыт работы павловской школы по изучению высшего отдела головного мозга. М. : Изд-во Академии Медицинских Наук СССР, 1948. 374 с.
7. Гура Н. А. Вплив батьківського фактору на розвиток і переривання кар'єри: результати емпіричного дослідження. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Том 1. № 50. С. 14–22. URL: <http://appsychology.org.ua/index.php/ua/arkhiv-vydannia/tom-1/vipusk-49-u-m-2019>

ПРИНЦИПИ ТА НАПРЯМКИ РОЗРОБКИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

PRINCIPLES AND DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL MEANS OF INTEGRATION OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE

У статті представлено теоретичні орієнтири та напрямки опрацювання проблеми методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання. Стверджується, що розвиток психологічного знання відбувається із залученням наявних методів, створенням нових, тобто використанням різних методів, які в сукупності утворюють теоретико-методологічний інструментарій психологічної науки. До складу зазначеного інструментарію психології входять поняттєві засоби, використовувані в описах психологічної феноменології, медіатори міжпарадигмальної взаємодії, а також прогностичні моделі психології та її галузей, відповідні сучасній пізнавальній ситуації та культурним контекстам. Концептуально-теоретичне різноманіття у сучасній психології зумовлює необхідність вводити в проблемне поле науки засоби конструювання психологічного знання, схеми предметного поля науки, багатовимірні моделі, здатні репрезентувати психологічну феноменологію у якнайширшому пізнавально-культурному контексті. Для подолання роздробленості психології, підготовки та сприяння її інтеграції, крім зазначених, необхідні методологічні інструменти формування та вдосконалення теоретичних моделей інтеграції психологічного знання, прогнозування процесів її здійснення. У дослідженні визначено теоретичні орієнтири та напрямки опрацювання проблеми методологічного інструментарію інтеграції. Такими орієнтирами можуть бути конструктивна ревізія категорії раціональності, діалогізм, осмислення маргінальних течій в розвитку знання, трансдисциплінарність наукового пошуку. Охарактеризовано низку принципів, доцільних в контексті опрацювання вказаної проблеми. Зокрема, це принципи потрібного моделювання досліджуваної психологічної феноменології; спіралі розуміння та постійного «відточування» інструментарію; рефлексивного «лінзоаналізу»; доповнювальності; транссистемності; прийняття антиномічності психологічної феноменології; сприйнятливості до контекстів сучасності та потреб практики; широкого трактування моделі; врахування структурно-функціональної різноманітності психологічної науки. Виходячи з характеристик сучасного стану психології, констатовано необхідність її саморефлексії з метою визначення меж, вимірів, специфіки її пізнавального поля, окреслення перспектив та напрямків розвитку. Із врахуванням онтологічної складності, епістемологічної різноманітності в психології на основі вже наявних в міждисциплінарному дискурсі ідей інтегративних стратегій виокремлено провідні напрямки вдосконалення методологічних інструментів інтеграції психологічного знання.

Ключові слова: психологічне знання, інтеграція, методологічний інструментарій, психологічна наука, теоретична модель, система, мережа.

The article examines theoretical orientations and directions for working out the problem of methodological tools for the integration of psychological knowledge. It is claimed that the development of psychological knowledge takes place with the involvement of existing methods, the creation of new ones, that is, the use of different methods, which together form the theoretical and methodological toolkit of psychological science. The specified toolkit of psychology includes categories and constructs used in descriptions of complex and diverse psychological phenomenology, mediators of interparadigm interaction, as well as prognostic models of psychology and its branches, corresponding to the modern cognitive situation and cultural contexts. Conceptual-theoretical diversity in modern psychology makes it necessary to introduce into the problem field of science means of constructing psychological knowledge, schemes of the subject area of science, the multidimensional models capable of representing psychological phenomenology in the widest possible cognitive and cultural context. To prepare and promote integration, in addition to the above, methodological tools for the formation and improvement of theoretical models of the integration of psychological knowledge, forecasting of the processes of its implementation are necessary. In the study, theoretical orientations and directions for working out the problem of the methodological toolkit of integration are defined. Such guidelines can be a constructive revision of the category of rationality, a dialogism, understanding of marginal currents in the development of knowledge, transdisciplinarity of scientific research. A number of principles appropriate in the context of working out the specified problem are characterized. In particular, these are the principle of triple modeling of the investigated psychological phenomenology; the principle of spiral of understanding and constant "sharpening" of tools; the principle of reflexive "lens analysis"; the principle of complementarity; the principle of transsystemicity; the principle of accepting the antinomic nature of psychological phenomenology; the principle of sensitivity to modern contexts and needs of practice; the principle of broad interpretation of the model; the principle of taking into account the structural and functional heterogeneity of psychological science. Based on the characteristics of the modern state of psychology, the necessity of its self-reflection in order to determine the limits, dimensions, specifics of its cognitive field, outline the prospects and directions of development has been ascertained. Taking into account the ontological complexity and epistemological diversity in psychology, on the basis of the ideas of integrative strategies already available in the interdisciplinary discourse, the leading directions for the improvement of methodological tools for the integration of psychological knowledge are singled out.

Key words: psychological knowledge, integration, methodological tools, psychological science, theoretical model, system, network.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.8>

Завгородня О. В.

д.психол.н.,
провідний науковий співробітник
лабораторії методології і теорії психології
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. В контексті тенденцій сучасної пізнавальної ситуації та методологічних проблем психології констатується стан дезінтеграції сучасного психологічного знання та необхідність його метарефлексії з метою визначення в перспективах його змістового розгортання. У функціонуванні та розвитку сучасної психології застосовуються різні методи, які в сукупності утворюють теоретико-методологічний інструментарій науки. Зазначений інструментарій трактується в широкому сенсі як сукупність конструктів науково-психологічного мислення [14]. Таким інструментарієм можуть бути поняттєві засоби високого рівня абстракції, використовувані в описах складної та різноманітної психологічної феноменології, медіатори міжпарадигмальної взаємодії, а також прогностичні моделі психології та її галузей, відповідні сучасній пізнавальній ситуації та культурним контекстам. Концептуально-теоретичне різноманіття у сучасній психології зумовлює необхідність вводити в проблемне поле науки засоби конструювання психологічного знання, схеми предметної області науки, багатовимірні моделі, здатні репрезентувати психологічну феноменологію у якнайширшому культурному контексті. Важливість розробки методологічного інструментарію, з допомогою якого було б можливим долати складність і суперечливість знань про психологічні явища, зумовлено його необхідністю для втілення інтеграційних проєктів, поєднання дослідницьких ресурсів різних наукових шкіл, сприяння інтеграції, розвитку психологічної науки та отримання нею більшого кумулятивного ефекту. Отже, актуальним є визначення принципів вдосконалення зазначеного інструментарію.

Аналіз останніх досліджень. В контексті нашого дослідження важливими є праці, в яких різнобічно висвітлено актуальні виклики сучасної психології [29; 30], проблематику методології психологічного знання [1; 24; 25; 26; 29 та ін.], зокрема, проблему його інтеграції [2; 13; 17], праці з розгляду метатеоретичних стратегій в соціогуманітарній сфері [3; 27], зокрема, в психології [6; 13; 17]. Важливими методологічними орієнтирами здійснюваного дослідження є роботи, в яких проаналізовано труднощі теоретичного об'єднання психології [19; 25; 28], обговорення ймовірних інструментів об'єднання [13; 22; 23; 26 та ін.], зокрема, із застосуванням метапарадигмального підходу [17].

Мета дослідження – запропонувати принципи розробки та вдосконалення методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання, окреслити напрямки зазначеної роботи.

Методи дослідження – аналіз дотичних до досліджуваної проблеми загальнонаукових, психологічних та інших інформаційних джерел; узагальнення, удосконалення теоретичних моделей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш за все окреслимо теоретичні орієнтири

опрацювання проблеми методологічного *інструментарію інтеграції* психологічного знання. Зокрема, такими орієнтирами можуть бути конструктивна ревізія категорії раціональності, діалогізм, осмислення маргінальних течій в розвитку знання, інтегративність та трансдисциплінарність наукового пошуку (більш детально в [5; 8]).

В роботі ми спираємося на загально-наукові принципи цілісності, активності, розвитку та взаємодії. Згідно із цими принципами, розвиток сфери психології ми розглядаємо як її еволюційно спрямовані якісні зміни – зростання диференційованості та інтегрованості, досягнення більшої внутрішньої узгодженості та цілісності через осягнення суб'єктами сфери психології її сенсу, екзистенційного призначення, через активну взаємодію зазначених суб'єктів, спрямовану на подолання перешкод на шляху посилення культуротвірної функції психології, її гуманізувального впливу, зокрема, передбачає інтеграційні зусилля.

Інтеграція; в широкому розумінні, означає об'єднання в ціле окремих елементів, відновлення єдності; стан пов'язаності окремих диференційованих частин в єдине ціле, а також процес, що сприяє такому стану. В контексті психології інтеграція означає активність суб'єктів цієї сфери, орієнтовану на її цілісність, через знаходження медіаторів-посередників між розрізненими частинами, чинників об'єднання психологічного знання, і ширше всієї сфери психології, включно з практикою, визначення спільних професійно-ціннісних орієнтирів. Будь-яка інтеграція, особливо цілеспрямована, пов'язана з активністю суб'єктів сфери психології, а також з їх взаємодією між собою. Взаємодія зазначених суб'єктів може різною мірою сприяти комунікаційним та інтеграційним процесам в психології (налаштованість на співробітництво, орієнтація на загальнолюдські цінності, дотримання етичних засад), може також мати гальмівний вплив (перевага стратегій еґо- або групоцентричного суперництва, уникання або імітація співробітництва, ігнорування етичних засад тощо). Цілеспрямована інтеграція пов'язана з налаштуванням на сполучення і комунікацію всього цінного, накопиченого психологією, попри суперечності, об'єднання елементів (різних ідей, підходів, методів, технологій) в мережу з достатнім діапазоном свободи, координації їх функцій. в залежності від проблеми, гнучке підлаштування під завдання психологічної роботи (зокрема, під проблему дослідження або надання допомоги). Без інтеграційних зусиль не можна подолати роздробленість психологічного знання, розщеплення психології на академічну і практичну, недостатню її ефективність, і відповідне розчарування, падіння престижу психології тощо.

Засадничим для нашого підходу є принцип раціогуманізму, що спирається на розроблену Г.О. Баллом концепцію раціогуманістичної сві-

тоглядної та методологічної орієнтації в людинознавстві. Концепція передбачає увагу до ціннісного аспекту наукової діяльності; конструктивну ревізію трансдисциплінарних категорій, із категорією раціональності включно; орієнтацію на гармонійний раціоналізм, який спирається на інтелектуальну культуру в її найширшому розумінні (а відтак передбачає діалогічну взаємодію логічно обґрунтованих та інтелектуально досягнутих позицій, розвиток потенціалу різних позицій через діалог); вимоги забезпечення адекватності, змістовності, логічної чіткості, ясності моделей (зокрема, системних описів психологічної феноменології) досліджуваних процесів з урахуванням їхньої складності; побудову відповідного понятійного інструментарію.

У вдосконаленні методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання доцільними виступають принципи потрійного моделювання досліджуваної психологічної феноменології; спіралі розуміння та постійного «відточування» інструментарію; рефлексивного «лінзоаналізу»; доповнювальності; транссистемності; прийняття антиномічності психологічної феноменології та врахування її різних станів; сприйнятливості до контекстів сучасності та потреб практики; широкого трактування моделі; врахування структурно-функціональної різноманітності психологічної науки.

Принцип потрійного моделювання досліджуваної феноменології. Зазначений принцип пов'язаний з уявленням про три сфери бачення психологічних явищ та поняттям «ученого незнання» (вираз М. Кузанського в творі «De Docta ignorantia»). «Учене незнання» невіддільне від глибокого погляду на психологічну феноменологію, зокрема, коли мова йде про духовно-екзистенційні джерела особистості. Ми виокремлюємо: 1) сферу проясненого, ясного бачення психологічних явищ (мережа видимих та пояснюваних фактів), 2) сферу проблемного, мінливого або тьмяного бачення (мережа частково видимих, але недостатньо пояснюваних фактів), 3) сферу потенційного знання (вченого незнання) невидимого, невідомого, але певною мірою передбачуваного. В залежності від сфери змінюються вимоги до розробки та адаптації інтеграційного інструментарію.

Принцип спіралі розуміння та «відточування» інструментарію полягає у постійному герменевтичному збагаченні моделі досліджуваної складної феноменології – відображає рух від початкового розуміння, яке передує дослідженню і поясненню, до розуміння, яке завершує пояснення, хоча й містить «непояснюваний надлишок», що стимулює до оновлення методологічного інструментарію. Постійне вдосконалення («відточування») інструментарію виявляється в можливості його переформатування в зв'язку з новими ідеями, методами, пізна-

вальними викликами, практичними потребами, зокрема, під впливом ідей системного, мережевого), синергетичного, коеволюційного та інших інтегративно орієнтованих підходів.

Принцип рефлексивного «лінзоаналізу» методологічного бачення полягає у рефлексії багатовимірності, багаторівневості та плинності психологічної феноменології, рефлексії взаємин між суб'єктом та об'єктом дослідження, суб'єктивності дослідника і суб'єктності досліджуваного (надання йому голосу), аналізі обмеженості окремих позицій і способів (методологічних «лінз») трактування, виявленні пізнавальних упереджень, їх соціально-психологічних, когнітивних та мотиваційних чинників (зокрема, психологічних захистів); вказані принципи запобігають абсолютизації та ригідності дослідницьких настановлень, сприяють гнучкому використанню методологічних інструментів.

Слід відзначити, що суб'єктивність є однією з характеристик нового методологічного інструментарію, оскільки створюючи його, розробник спирається на власний варіант суб'єктивної картини психологічної феноменології. Виходячи з факту «присутності» автора в творі (або «не-алібі-в-бутті», за М.М. Бахтіним) існує необхідність рефлексивного опрацювання суб'єктивності (переживань, прагнень, ціннісних пріоритетів) розробника методологічного інструментарію, простеженні зв'язків та спадкоємності різних близьких йому ідей, певного зрізу наукової культури, його проєкцій щодо об'єкта дослідження та аналізу його методологічних преференцій.

Подолання упередженості користувача інструментарію також передбачає критичну рефлексію, здатність «піднятися» над власними методологічними преференціями, усвідомити обмеження власних звичних інструментів; визнаючи їх додатковість, доповнювальність один щодо іншого, важливо визначити переваги різних інструментів, зону «найліпшої ефективності» кожного, межі застосовності, окреслити їх відмінності, збіги та перетини.

Принцип рефлексивного «лінзоаналізу» тісно пов'язаний з *принципом адитивності (доповнювальності)*, що полягає у визначенні діапазону придатності та дослідницьких переваг тих чи інших методологічних інструментів, їх доцільності поєднання та *внутрішньої логічної узгодженості* різних інструментів між собою.

Принцип толерантності до невизначеності, прийняття антиномічності феноменології та врахування різних її станів (застиглих, стійких, плинних, «летючих»), необхідний у пізнанні надскладних явищ, в контексті вдосконалення методологічного інструментарію полягає в увазі до медіаторів – інструментів узгодження суперечностей у розумінні явища (інтелектуальний стиль, спосіб розмірковування, норми обговорення, діалогічні універсалиї тощо).

Принцип сприйнятливості до контекстів сучасності та потреб практики (мова, зокрема, йде про особливості сучасної соціокультурної та пізнавальної ситуації – мультикультуральність, посилення міграційних процесів; зростання можливостей ІКТ тощо) полягає в важливості формування «екологічних» інструментів фасилітації як явних, так і латентних інтеграційних процесів, напрямків, течій; здатності методологічного узагальнення стихійно сформованих реалій, униканні деструктивного волюнтаризму. Поза такою чутливістю інтегративний інструмент може стати інструментом редукції, що призводитиме до відкидання дослідником найглибшого і найскладнішого в психологічній феноменології як «неінтегрованого залишку».

Принцип континуальності (наступності, безперервності) пов'язаний з цілісністю пізнавальних прагнень людини, еволюцією теоретико-методологічних інструментів пізнання, проте континуальність також може вбачатись в близькості функціональної спрямованості інструментів, тематичній спорідненості.

Принцип транссистемності полягає в тому, що хоча метафора системи (чи мережі чи навіть мережі систем різного рівня) не може охопити всю сукупність складних і надскладних психологічних явищ в усіх їх витоках, виявах та перетвореннях, зазначений конструкт (в різних формах системного підходу) сприяв напрацюванню низки відкритих до вдосконалення аналітичних процедур та технологій моделювання як ефективних інструментів пізнання та репрезентації людської психології (попри її транссистемну глибинну нескінченну неосяжну сутність та понадсистемний надлишок).

Поняття цілісності, системи, мережі, інтеграції тісно пов'язані між собою, проте їх трактування не усталене і може бути предметом дискусій. Зокрема, однією з проблем сучасної психології є непорозуміння в науковій спільноті, де частина дослідників спирається на конструкт системи (як на базовий), а частина – більш адекватним вважає звертатись до конструкту мережі. Прихильники мережевого підходу асоціюють систему з певним порядком, а мережу зі своєрідним плідним хаосом, що породжує лад (порядок), пов'язують «мережу» з різноманітністю і пластичністю, а «систему» – з ригідністю, відзначають переваги мережевого підходу – асиметричність, лабільність, гнучкість, чутливість до ситуації [3; 6].

Наразі переважає тенденція не протиставлення цих підходів, а пошуку спільного в них з урахуванням принципів *адитивності* і *континуальності*. «Спільними для двох підходів стають ідеї цілісності, неможливості звести ціле до окремих елементів, ідеї саморозвитку, самоорганізації, самоналаштування, безперервної динаміки перетворень у процесі як мікро- так і макрогенезу. Основна відмінність між підхо-

дами полягає у властивій системному підходу ідеї ієрархії. Однак, як відзначають дослідники [7], в мережевих моделях ієрархія так чи інакше може виявлятися (наприклад, у вбудованих мережах з більш стійкими структурами). У такому разі «мережевий підхід доповнює системний, наголошуючи на динаміці горизонтальних взаємозв'язків, проте не виключаючи і динаміку мереж різної ієрархії» [7, с. 11–12].

Відзначимо, що *принципи континуальності і доповнювальності* передбачають використання різних методологічних інструментів (в тому числі і напрацювань системного підходу). В інструментальному сенсі система (за Г.О. Баллом, широко трактована без зведення до типів систем, недостатньо адекватних для багатьох психологічних застосувань) виступає як модель досліджуваного складного об'єкту, з відповідним виокремленням основних компонентів, між якими зафіксовані певні відношення; сукупність відношень характеризує структуру системи. Дослідник зосереджує у компонентах і структурі такої моделі свої уявлення про найсуттєвіше в об'єкті, в тому числі уявлення, отримані в ході його гуманітарно орієнтованого пізнання, значною мірою базованого на культурних традиціях, спонтанних спостереженнях та інтуїтивних узагальненнях [9].

Принцип якнайширшого трактування моделі. З огляду на значущість моделювання в розробці інструментарію зазначений принцип має для нас також важливе значення. Ми виходимо з таких міркувань. Модель – об'єкт-замінник, який за певних умов може замінювати об'єкт-оригінал, відтворюючи ті властивості та характеристики, що цікавлять дослідника. Відтворення може здійснюватись в предметній (макет, пристрій), знаковій (графік, схема, програма, теорія) та образно-символічній (метафора, художній образ) та змішаних формах. Модель – будь-яка система, що несе інформацію, яка може бути використана, про іншу/модельовану/ систему. Модельне відношення є тернарним, тобто пов'язує три системи; модель, активну систему (зокрема, суб'єкта) та модельовану систему [2]. Модель має відповідати проблемі, бути практичною, гнучкою, придатною в роботі з фактами. Вона має гіпотетичний характер, відображає варіативність спроб вивчення об'єкта та прогнозування його змін (активності, розвитку, згасання), може стати його оригінальним поясненням, інструментом знаходження нових властивостей, осередком як визнаних, так і нових дискусійних ідей. Моделі в одних випадках можуть бути термінологічно витримані, побудовані переважно на основі логічного підходу, відрізнятись упорядкованістю та завершеністю, а в інших – можуть бути побудовані переважно на основі інтуїтивного підходу, відкритості, опори на вчування та емпатію, мати вербально-образну та образно-символічну форму [10].

Враховується перспектива виокремлення різних сфер досліджуваної феноменології, типів її функціонування, стадій розвитку; відповідно, знаходження зони найкращої придатності різних моделей для репрезентації різних сфер, типів, стадій, що відкриває можливості варіативності їх тлумачення в різних контекстах, побудови багатовимірних збагачених моделей та розширення пояснювальних можливостей щодо досліджуваних явищ.

Модель має підлаштовуватись під досліджувану реальність (як карта під репрезентовану нею територію), відобразити найсуттєвіше, зокрема, і її стан (затверділий, плинний, летючий, «речовий» чи «атмосферний» тощо); і, власне, цим може визначатись подібність моделі до системи чи мережі.

Принцип структурно-функціональної різнорівневості психологічної науки. Ми виходимо з того, що психологічна наука має різнорівневу структуру. Звичайно, рівнів, підрівнів може бути багато (напр., І.Є. Гарбер виокремлює 8 рівнів). Проте ми розглянемо три основні рівні психології, що є важливим в контексті інтеграції: I – від початкового опису проблеми до аналізу отриманих даних та перших концептуалізацій (початковий рівень); II – від перших концептуалізацій до психологічних теорій «середнього» рівня; III – від концептуалізацій, теорій середнього рівня до провідних психологічних теорій та метатеоретизування.

На різних рівнях функціонування психологічної науки (умовно – «згори», «знизу») інтеграційні процеси мають свої особливості, що виявляється, зокрема, у співвідношенні ознак стихійного протікання процесу та цілеспрямованого, свідомого керування ним.

Сприяння інтеграційним процесам «згори» можливе через розробку та вдосконалення таких інструментів: а) конструювання моделі гетерогенної психологічної феноменології; б) створення спільного багатовимірного теоретико-методологічного метапростору (матриці теорій) та обґрунтування місця в ньому різних теорій із врахуванням їх епістемологічних координат, пояснювальних можливостей, сфери застосовності, логічної послідовності положень, внутрішньої узгодженості, методичної витонченості; в) визначення складних зв'язків між модельованими матрицями феноменології та теорій.

Забезпечення умов фасилітації інтеграційних процесів «знизу» та розробка відповідних інструментів можливі через використання ресурсів (конструктивних складників) різних теорій і підходів для дослідження проблемного поля; визначення його місця та конкретної проблеми в модельованому багатовимірному просторі психологічної феноменології на підставі провідних вимірів зазначеного простору; врахування сфери застосовності, пояснювального

потенціалу теорій щодо конкретної проблеми.

Характеризуючи стан сучасної психології, можна констатувати необхідність її саморефлексії з метою визначення меж, вимірів, специфіки її пізнавального поля, окреслення перспектив та напрямків розвитку. Із врахуванням контекстів сучасної пізнавальної ситуації, онтологічної складності, методологічної і епістемологічної різноманітності в психології, вже наявних в міждисциплінарному дискурсі ідей інтегративних стратегій, ми виокремили такі провідні напрямки опрацювання методологічних інструментів інтеграції психологічного знання:

- психолого-феноменологічний (інтегративно орієнтоване визначення дослідницького поля психології);
- опрацювання інструментів фасилітації інтеграційних процесів у психології на метатеоретичному рівні;
- моделювання багатовимірного простору наявних психологічних знань (а також потенційних, ймовірних знань в динаміці пізнання) як інструменту інтеграції; вписування цього простору в ширшу перспективу людських знань;
- визначення інтегративно доцільних критеріїв впорядкування психологічних підходів;
- медіаційний (принципи й форми взаємодії різних психологічних підходів), зокрема, опис інструментів здійснення міжконцептуального діалогу та міжконцептуального «перекладу»;
- визначення принципів, критеріїв інтегративно орієнтованого впорядкування наявних методів дослідження;
- інтегративно орієнтована розробка або модифікація методів;
- опрацювання інтегративних інструментів в межах дослідження конкретної психологічної проблеми;
- розробка інтегративних інструментів в сфері перетину психологічного знання, яке застосовується в академічній і практичній психології;
- аналіз методологічних настановлень дослідника та сприяння інтеграційним тенденціям.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, до складу методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання входять поняттєві засоби, високого рівня абстракції, використовувані в описах складної та різноманітної психологічної феноменології, засоби конструювання психологічного знання, схеми предметного поля науки, медіатори міжпарадигмальної взаємодії, а також прогностичні моделі психології та її галузей, відповідні сучасній пізнавальній ситуації та культурним контекстам. В дослідженні визначено теоретичні орієнтири та напрямки опрацювання проблеми методологічного інструментарію інтеграції психологічного знання. Зокрема, охарактеризовано принципи потрійного моделювання досліджуваної психологічної феноменології; спіралі розуміння та постійного

«відточування» інструментарію; рефлексивного «лінзоаналізу»; доповнювальності; транссистемності; прийняття антиномічності психологічної феноменології; сприйнятливості до контекстів сучасності та потреб практики; широкого трактування моделі; врахування структурно-функціональної різноманітності психологічної науки. В перспективі розробка зазначеного інструментарію може забезпечити основу проектів інтеграції психологічного знання на різних рівнях наукових і прикладних досліджень, а також у контексті взаємозбагачення психологічної науки і практики та побудови інтегративних ІКТ технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г.О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 25–53.
2. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: наукове видання. Київ : Видавництво ПП «СКД». 2017. 300 с.
3. Василькова В.В. Сети в соціальному познанні: от метафори к метатеорії. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2012. Т. 15(5). С. 11–24.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.
5. Гуманний розум: збірник статей (присвячено пам'яті Георгія Олексійовича Балла) / [ред. О.В. Завгородня, В.Л. Злишков; уклад. С.О. Лукомська, О.В. Федан]. Київ : Педагогічна думка, 2017. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/706694>
6. Гусельцева М. С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4. С. 39–55.
7. Журавлев А.Л., Сергиенко Е.А. Системно-сетевая организация современных понятий психологии (на примере разработок сотрудников Института психологии РАН). *Психологический журнал*. 2022. Том 43. № 3. С. 5–14.
8. Завгородня О.В., Копилов С.О. Творчий спадок Г.О. Балла в контексті проблем сучасної психології. *Теоретичні дослідження у психології* : Збірник статей. Том III / Впор. В.О. Медінцев. Харків : Монограф, 2018. С. 136–151.
9. Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку : монографія / [Г.О. Балл, Н.А. Бастун, О.В. Губенко, В.В. Депутат, О.В. Завгородня, В.О. Медінцев, Т.А. Російчук, Є.В. Степура]; за ред. О.В. Завгородньої. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. 277с.
10. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности : монографія. Москва : Академический проект; Гаудеамус, 2007. 420 с.
11. Теоретико-методологічні основи інтеграції психологічного знання / [О.В. Завгородня, В.О. Медінцев, С.О. Копилов, В.Л. Злишков, О.В. Губенко, С.О. Лукомська, Є.В. Степура, В.В. Депутат, О.В. Котух,]; за ред. О.В. Завгородньої. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2020. 180 с.
12. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. М. : Шк. культ. полит., 1995. 760 с.
13. Янчук В. Культурно-диалогический интердетерминистский метаподход к анализу психологической феноменологии: теоретико-прикладные возможности. *Теоретичні дослідження у психології*. Харьков : Монограф, 2018. Том IV. С. 21–82.
14. Anderson N. Unified psychology based on three laws of information integration. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17(2). P. 125–132.
15. Garber I. Schemas of the Transformation of Psychology in an Information Society *J. Russian East Eur. Psychol.* 2019, 56, 296–313. DOI: <https://doi.org/10.1080/10610405.2019.1659699>
16. Healy P. Toward an integrative, pluralistic psychology: On the hermeneutico-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. *New Ideas in Psychology*, 2012, 30, 271–280.
17. Henriques G. Evolving from methodological to conceptual unification. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17. P. 168–173. DOI: 10.1037/a0032929
18. Lincoln, J., and Hoffman, L. Toward an integration of constructivism and existential psychotherapy. *J. Construct. Psychol.* 2019, 32, 108–125. DOI: 10.1080/10720537.2018.1461719
19. Mayrhofer R and Hutmacher F (2020) The Principle of Inversion: Why the Quantitative-Empirical Paradigm Cannot Serve as a Unifying Basis for Psychology as an Academic Discipline. *Front. Psychol.* 11:596425. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.596425
20. Newell A. Unified theories of cognition Harvard University Press Cambridge, MA, USA. 1990.
21. Pérez-Álvarez, M. Psychology as a Science of Subject and Comportment, beyond the Mind and Behavior. *Integr. psych. behav.* 52, 25–51 (2018). DOI: <https://doi.org/10.1007/s12124-017-9408-4>
22. Staats A. W. A psychological behaviorism theory of personality. In Millon, Theodore; Learner, Melvin J. (Eds.), *Handbook of psychology*. New York : John Wiley & Sons, 2003. P. 135–158.
23. Stam H. J. The neurosciences and the search for a unified psychology: the science and esthetics of a single framework. *Front Psychol.* 2015. Vol. 6. P. 1467. Oct 7. DOI: 10.3389/fpsyg.2015.01467
24. Smedslund J. Why psychology cannot be an empirical science. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2016. Vol. 50(2). P. 185–197.
25. Toomela, A. Psychology today: still in denial, still outdated. *Integr. Psychol. Behav. Sci.* 2020, 54, 563–571. DOI: 10.1007/s12124-020-09534-3
26. Valsiner J. An invitation to cultural psychology. London, UK: SAGE, 2014.
27. Wallis S. Toward a Science of Metatheory. *Integral Review. A Transdisciplinary and Transcultural Journal for New Thought, Research, and Praxis*. 2010. Vol. 6(3). P. 73–115.
28. Yanchar S. C., Slife B. D. Pursuing unity in a fragmented psychology: Problems and prospects, *Review of General Psychology*. 1997. Vol. 1. P. 235–255.
29. Yurevich A. Has 60 years of research in psychology really gone astray? *Integr Psychol Behav Sci.* 2007 Mar; 41(1): 21–27. DOI: 10.1007/s12124-007-9001-3
30. Zagaria, A., Ando, A., and Zennaro, A. Psychology: a giant with feet of clay. *Integr. Psychol. Behav. Sci.* 2020, 54, 521–562. DOI: 10.1007/s12124-020-09524-5

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА

THEORETICAL MODEL OF PROFESSIONAL REFLECTIVE COMPETENCE OF A TEACHER

Стаття присвячена дослідженню механізму безперервного професійного розвитку педагога на основі рефлексії та теоретичній розробці структурно-функціональної моделі розвитку рефлексивної компетентності вчителя. На основі теоретичного аналізу розглянуто психологічну природу рефлексивного механізму професійного розвитку освітянина, яка базувалась на принципових положеннях концепції з реалізації наступних підходів: проблемного, дослідницького та онтологічного. Постійний та системний огляд власної бази педагогічної теорії з позиції щоденної професійної практики дозволяє вчителю набувати вмінь, розвивати навички та досягати рівня компетентностей у різних аспектах професійної діяльності, що й призводить, у свою чергу до якісних результатів професійного розвитку. Така практика зорієнтована педагогіка, вбудована на осмисленні учителем свого професійного досвіду і – на основі подальшого корегування – набуття нового досвіду, є основою професійного розвитку, його конструктивним механізмом. Визначено теоретичну структурно-функціональну модель розвитку професійної рефлексивної компетентності педагога, яка охоплює такі блоки: рефлексія, професійна рефлексія, професійна рефлексивна компетентність, професійний розвиток. Встановлено, що рефлексія виконує наступні функції, пов'язані з усіма складовими професійної діяльності педагога, а саме: діагностичну, проєктувальну, організаторську, комунікативну, смислотворчу, мотиваційну, коригувальну. Рівень сформованості показників рефлексивної компетентності впливає на професійний розвиток, досяжність високих результатів у обраній професії. Рефлексуючий вчитель – це педагог, що активно мислить, аналізує, досліджує свій досвід і, співвідносячи його з реальними змінами та зовнішніми викликами, творить новий досвід, набуваючи необхідних компетентностей.

Ключові слова: саморозвиток, самовдосконалення, рефлексія, професійна рефлексивна компетентність педагога, рефлексуючий вчитель, професійний розвиток.

The article is devoted to the study of the mechanism of continuous professional development of a teacher based on reflection and the theoretical development of a structural-functional model of the development of a teacher's reflective competence. On the basis of theoretical analysis, the psychological nature of the reflexive mechanism of professional development of an educator was considered, which was based on the principle provisions of the concept of the implementation of the following approaches: problematic, research and ontological. A constant and systematic review of one's own base of pedagogical theory from the standpoint of daily professional practice allows a teacher to acquire skills, develop skills and achieve a level of competence in various aspects of professional activity, which, in turn, leads to quality results of professional development. Such practically-oriented pedagogy, built on the teacher's understanding of his professional experience and – on the basis of further correction – the acquisition of new experience, is the basis of professional development, its constructive mechanism. A theoretical structural-functional model of the development of the teacher's professional reflective competence has been defined, which covers the following blocks: reflection, professional reflection, professional reflective competence, professional development. It has been established that reflection performs the following functions related to all components of a teacher's professional activity, namely: diagnostic, projective, organizational, communicative, meaning-making, motivational, corrective. The level of formation of indicators of reflective competence affects professional development, the achievement of high results in the chosen profession. A reflective teacher is a teacher who actively thinks, analyzes, examines his experience and, correlating it with real changes and external challenges, creates new experience, acquiring the necessary competencies.

Key words: self-development, self-improvement, reflection, teacher's professional reflective competence, reflective teacher, professional development.

УДК 159.9.019:371.398
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.9>

Матохнюк Л. О.

д. психол. н., професор
КЗВО «Вінницька академія
безперервної освіти»

Гальчевська Н. А.

методист відділу початкової освіти
КЗВО «Вінницька академія
безперервної освіти»

Актуальність дослідження. У Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті підкреслюється, що головною запорукою успішного виконання місії освіти стає якість підготовки вчителя. Безперервний професійний розвиток на основі рефлексії допомагає педагогу усвідомити роль рефлексивної компетентності у власному професійному зростанні. Однією з найважливіших особливостей феномена рефлексії є вагомість прикладного характеру цього поняття, що надає особливий ціннісний інтерес і значущість досліджуваному об'єкту. Відображення такої прикладності виявлено у сучасних педагогіч-

них дослідженнях. Проте питання створення науково обґрунтованої моделі безперервного професійного розвитку педагога на основі професійної рефлексії недостатньо представлені в науковій літературі. Важливою умовою теоретичного обґрунтування рефлексивного механізму безперервного професійного розвитку педагога та рефлексивної компетентності як засобу такого розвитку є також підстава для їх подальшого емпіричного дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Рефлексія у педагогічній діяльності розглядається: як інструментальний засіб організації навчальної діяльності (О.С. Анісімова,

А.В. Зак, А.С. Захарова та ін.); як основа вдосконалення професійної майстерності вчителя (І.А. Мушкіна та ін.); як обов'язкова складова навчально-пізнавальної компетенції, яка входить до групи ключових освітніх компетенцій (І.О. Зимняя, О.Я. Савченко, А.В. Хуторської та ін.); як компетентість, яка має бути розвинутою на певному рівні вже на період завершення дитиною початкової школи (В.М. Белкіна, В.В. Давидов, В.В. Краєвський, І.Я. Лернер, І.І. Ревякіна, О.Я. Савченко, В.І. Слободчиков, Г.А. Цукерман та ін.). Прямо або опосередковано рефлексія пронизує всі компоненти процесу навчання, виступаючи одночасно механізмом ефективного регулювання руху до якісного результату (Г.О. Бізязєва, В.І. Бондар, В.В. Давидов, В.В. Краєвський, І.Я. Лернер, О.Я. Савченко, В.А. Семиченко, В.І. Слободчиков, А.В. Хуторської, Г.А. Цукерман, І.М. Шапошнікова та ін.).

Мета статті полягає в тому, щоб описати механізм безперервного професійного розвитку педагога на основі рефлексії та розробити теоретичну модель розвитку рефлексивної компетентності вчителя.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні ряду вчених професійна рефлексія освітянина ототожнюється з педагогічною рефлексією. За визначенням А.І. Федорової, педагогічна рефлексія – це система процесів, що забезпечує аналіз цілей, завдань, способів, прийомів і предметного змісту самої педагогічної діяльності та викликає трансформацію особистісного ставлення до себе та інших учасників педагогічної взаємодії [14]. Інші дослідники розрізняють ці поняття. М. Марусинець, зокрема, пропонує розглядати поняття професійної рефлексії ширше, ніж педагогічної. У межах професійної рефлексії вчителя науковець виокремлює такі складові: педагогічну (щодо учнів), ділову (щодо інших суб'єктів освітнього процесу) рефлексії та ауторефлексії, чи саморефлексії (щодо себе як особистості вчителя) [6].

Вагомий внесок щодо дослідження рефлексії як невід'ємної складової самореалізації педагога належить І.С. Архіповій. Вона стверджує: «професійну рефлексію педагога можна розглядати як здатність, що забезпечує формування навичок систематичного аналізу з подальшою творчою активізацією своєї професійної діяльності... здатність до рефлексії та усвідомлення наявності або відсутності необхідних професійних якостей допомагає майбутньому вчителю початкових класів сформулювати та виробити правильну лінію поведінки та дії, спрямовані на опанування професійно-педагогічною діяльністю» [2, с. 351–353].

Таким чином, дослідниками зроблено висновок про те, що корегування, удосконалення професійної діяльності неможливі без постійної системної рефлексивної практики.

У Законі України «Про освіту» безперервний професійний розвиток визначено як безперервний процес навчання та вдосконалення професійних компетентностей фахівців після здобуття вищої та/або післядипломної освіти, що дає змогу фахівцю підтримувати або покращувати стандарти професійної діяльності і триває впродовж усього періоду його професійної діяльності [10].

Безперервний професійний розвиток розглядається нами, з одного боку, як безперечна умова професійного зростання (згідно із рамковим документом визначена стандартизованою трудовою функцією педагога), а з іншого, – необхідний чинник якості освітньої діяльності педагога та якості освіти в цілому. Таким чином, охарактеризуємо сутність поняття рефлексії з точки зору її функціональної вагомості у процесі безперервного професійного розвитку освітянина.

У психології розвиток особистості трактується, як закономірна зміна етапів, на кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу, відносин та поведінки людини, в результаті чого вона як особистість отримує щось нове, характерне саме для даного етапу розвитку (за Еріксоном). Професійний аспект розвитку індивіда вивчали К. Чарнецькі, Е. Вітковська, Г. Новацький, С. Качур, Р. Ковалік, З. Вятровський, Ф. Шльосек, Я. Дудка, Е. Гондзький, Х. Храпкевич, С. Шарапата, В. Горішовський, С. Шаек, А.О. Деркач, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, Т.В. Кудрявцев, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, С. Чайка, Т. Новацький, А. Радзевич-Вінницький та інші. Психологічна природа професійного розвитку тісно пов'язана з психологічними процесами розвитку особистості як суб'єкта професійної діяльності – як протягом здобуття професійної освіти та початком фахового становлення, так і впродовж усієї професійної діяльності. Так, об'єктом досліджень А.О. Деркача, Н.В. Кузьміної, А.К. Маркової та ін. обрано поняття «особистісно-професійний розвиток», основою якого, на думку науковців, є самоактуалізація.

Відповідно до діяльнісного підходу розвиток особистості відбувається в процесі включення у різні види діяльності. Шляхи розв'язання проблеми розвитку особистості, окреслені П.П. Блонським і Л.С. Виготським, розгорнув і поглибив О.М. Леонт'єв, який вказував на залежність розвитку психіки не від діяльності взагалі, а від провідної діяльності.

Згідно з концепціями професіоналізму О.О. Бодальова, Є.О. Климова, Н.В. Кузьміної, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної, А.О. Реана та В.Д. Шадрікова характеристики особистості істотно впливають на результати діяльності, а саме, у процесі професіоналізації на становлення особистості як фахівця. Психологічними механізмами регуляції цієї діяльності висту-

пають самооцінка, саморефлексія, саморегуляція та самодетермінація фахівця, які безпосередньо залежать від розвиненості його особистісних, професійно важливих та індивідуально-психічних якостей, фахової компетентності і професійного досвіду, що проявляється в професіоналізмі діяльності.

У психології професійного розвитку поняття «професіоналізм» розуміється як «...інтегральна якість (новоутворення) суб'єкта праці, яка характеризує продуктивне виконання професійних завдань, обумовлена творчою самодіяльністю і високим рівнем професійної самоактуалізації», а «професіоналізація» – «формування суб'єкта, яке адекватне змісту і вимогам професійної діяльності» [15, с. 5]. У психології праці – це не тільки вищий рівень знань, умінь і результатів людини в цій галузі діяльності, але й певна система організації свідомості і психіки людини [15, с. 5]. Ягупов В. доводить те, що «...у процесі професійного розвитку у фахівця формуються нові складні психічні утворення, які набувають неповторного характеру, і є основою індивідуального стилю його професійної діяльності» [15].

На думку В. Луговського, «парадокс розвитку» проявляється найбільш виразно тоді, коли виникає необхідність поєднання двох тез:

- безперервність процесу розвитку, тобто формування нових структур на основі старих;
- якісні особливості двох структур – старої і нової [4].

Приходимо до висновку, що безперервність професійного розвитку неможлива без рефлексивного підходу педагога до діяльності і співвіднесення, таким чином, якісних особливостей власної професійної діяльності з якісними особливостями професійних вимог до освітнянської діяльності, які постійно змінюються, визначаючи нову структурну парадигму. При цьому саме професійна рефлексія є засобом й, водночас, механізмом набуття нових особистісних властивостей, відтак, професійних змін у діяльності.

Розглянемо детальніше психологічну природу рефлексивного механізму професійного розвитку освітянина. Ще у 12 ст. французький філософ П'єр Абеляр стверджував, що ключем до мудрості, у першу чергу, є постійне запитування та часті сумніви, які спонукають досліджувати і відкривати, таким чином, істини. Потреба у вирішенні сумнівів, за визначенням Дж. Дьюї, є постійним і провідним фактором у процесі рефлексії.

Постановка питання, виникнення проблеми, дилеми, труднощі, вирішення нетипового завдання, чи будь-який інший виклик створюють ефект так званої зупинки звичних дій, алгоритмів, того, що раніше спрацьовувало в звичній ситуації. З'являється ціль, що направляє потік думок на фіксацію ситуації та

знаходження виходу. Саме фіксація, на думку О. Мітіної, здійснює роздвоєння, поляризацію рефлексивного процесу, що призводить до глибшого розуміння проблеми [9]. Виникає «практично-прикладне» мислення, при якому вчитель шукає рішення, застосовуючи набуті або нові знання у кожній конкретній ситуації діяльності. «Проблема встановлює ціль думки, а ціль контролює процес мислення». За словами Д. Дьюї, вчитель «вічний учень своєї професії» із невтомною потребою до саморозвитку та самовдосконалення [13].

Структура рефлексивного акту при такому мисленні описана Самуелем Шермісом:

- 1) з'ясування для себе фактів, які підлягають аналізу;
- 2) осмислення основних ідей та принципів, що лежать в основі цих фактів;
- 3) аналіз усіх складових компонентів даної ситуації;
- 4) синтез знань та ідей для прийняття рішення;
- 5) оцінювання прийнятого рішення [17].

У дослідженнях В.В. Краєвського, А.В. Хуторського та ін. етапи рефлексії конкретизовані для процесу освітньої діяльності:

- 1) припинення або завершення предметної (дорефлексивної) діяльності при виникненні труднощів;
- 2) відновлення послідовності виконаних дій;
- 3) дослідження послідовності дій щодо їх ефективності, продуктивності та відповідності окресленим завданням;
- 4) формулювання результатів рефлексії (способи, гіпотези щодо майбутньої діяльності);
- 5) практична перевірка визначених гіпотез.

Після отримання освітнього результату або в разі виникнення протиріччя знову відбувається рефлексія, що означає нові перспективи вирішення проблеми [1].

Без рефлексивного опрацювання предметно-професійні знання, які мають інтегруватись у концептуальну картину власних педагогічних цінностей і установок, розрізнені, не пов'язані між собою і наче «розкидані» у свідомості. Таким чином, головна особливість рефлексії – це спрямованість на інформацію, на процес її отримання.

Рефлексія передбачає вміння аналізувати, усвідомлювати свої властивості, якості своєї особистості, пізнавати себе, корегувати свою поведінку та спосіб життя [7, с. 152].

Постійний та системний огляд власної бази педагогічної теорії з позиції щоденної професійної практики дозволяє вчителю набувати умінь, розвивати навички та досягати рівня компетентностей у різних аспектах професійної діяльності, що й призводить, у свою чергу до якісних результатів професійного розвитку. Така практико-орієнтована педагогіка, вибудована на осмисленні учителем свого професійного досвіду і – на основі подальшого коре-

гуювання – набуття нового досвіду, є основою професійного розвитку, його конструктивним механізмом, який працює як цілісна система: «досвід + рефлексія = розвиток» [16].

Зазначений механізм описано та підтверджено численними дослідженнями. Так, на думку Ю. Кулюткіна, рефлексивна інтеграція теоретичних знань учителя і його практичного досвіду народжує якісно нове, наповнене особистісним змістом, утворення особистості професіонала – провідні значущі ідеї, які несуть функцію управління його діяльністю [12]. Провідні ідеї акумулюють у собі переконання, ціннісні орієнтири, особистісні установки і визначають основні підходи та принципи, якими керується педагог у виборі методів, способів, форм, засобів професійної діяльності, набуваючи, таким чином необхідних компетенцій.

Таким чином, очевидним є те, що рефлексія виконує функції, пов'язані з усіма складовими професійної діяльності педагога, а саме:

діагностичну – передбачає визначення рівня домагань та готовності до взаємодії між учасниками педагогічного процесу;

проектувальну – передбачає планування, моделювання, проектування майбутньої діяльності та очікуваних результатів;

організаторську – пошук та вибір ефективних способів і засобів організації продуктивної діяльності, створення педагогічного дизайну освітнього простору та взаємодії;

комунікативну – передбачає пошук ефективних стратегій і практик продуктивної комунікації між усіма стейкхолдерами освітнього процесу;

смислотворчу – усвідомлення учасниками педагогічного процесу сенсу власної діяльності та взаємодії, формування ціннісних установок та ставлень, продукування власних педагогічних ідей;

мотиваційну – визначення професійних потреб, спрямованості і цільових установок діяльності;

коригувальну – формування готовності постійно удосконалювати свою діяльність відповідно до суспільно значущих змін та викликів у сфері освіти.

Професійна рефлексивна компетентність педагога визначена як здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що дозволяє усвідомлене керівництво власним професійним розвитком [8].

У наукових дослідженнях Веремчук А. доведено, що структура професійної діяльності рефлексія набуває системоутворювального характеру, стаючи особистісною основою професіоналізму фахівця [3].

У результаті аналізу найбільш поширених підходів до дослідження рефлексії, професійної рефлексивної компетентності та професіоналізму особистості визначено теоретичну структурно-функціональну модель розвитку професійної рефлексивної компетентності педагога, яка охоплює такі блоки, які є її структурними компонентами:

рефлексія – продуктивна мислительна діяльність індивіда, спрямована на власну свідомість, поведінку, думки, позицію, набуті знання, вчинені чи задумані дії тощо з метою осмислення, самопізнання, самоаналізу внутрішніх психічних актів, станів, якостей, процесів;

професійна рефлексія – осмислення та переосмислення різних аспектів, пов'язаних із професійною діяльністю: власних дій, потреб, мотивів, поведінки, комунікування, мислення, способів і засобів діяльності, тощо, і є з одного боку необхідною умовою самоконтролю власного професійного розвитку, з іншого – його механізмом;

професійна рефлексивна компетентність – здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що уможливорює усвідомлене керівництво власним професійним розвитком. А також здатність за допомогою рефлексивних дій (сумніву, висування гіпотез, постановки запитань самому собі, порівняння, пошуку причин, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, прогнозування та ін.) визначати власні освітні потреби, згідно з якими планувати професійний розвиток та коригувати власну професійну діяльність;

професійний розвиток – характеризується набуттям нових особистісних властивостей, високим рівнем професійних компетентностей, професійно значущі результати діяльності (рис. 1).

Професійний розвиток, що базується на рефлексивному підході, безпосередньо пов'язаний з усіма компонентами рефлексії: *мотиваційно-ціннісним* (умотивована зорієнтованість особистості щодо здійснення педагогічної рефлексії, *когнітивним* (рефлексивні знання) та *операційно-діяльним* (рефлексивні вміння).

Поділяючи позицію А. Лозенко щодо трактування рефлексивних умінь як наскрізних метавмінь, які інтегруються з усіма педагогічними вміннями вчителя, наведемо їх:

1) умінь відрізнити межі свого знання (незнання), відоме від невідомого; умінь вирішувати професійні завдання, аналізувати різні способи рішення, знаходити раціональніші (**інтелектуальна рефлексія**);

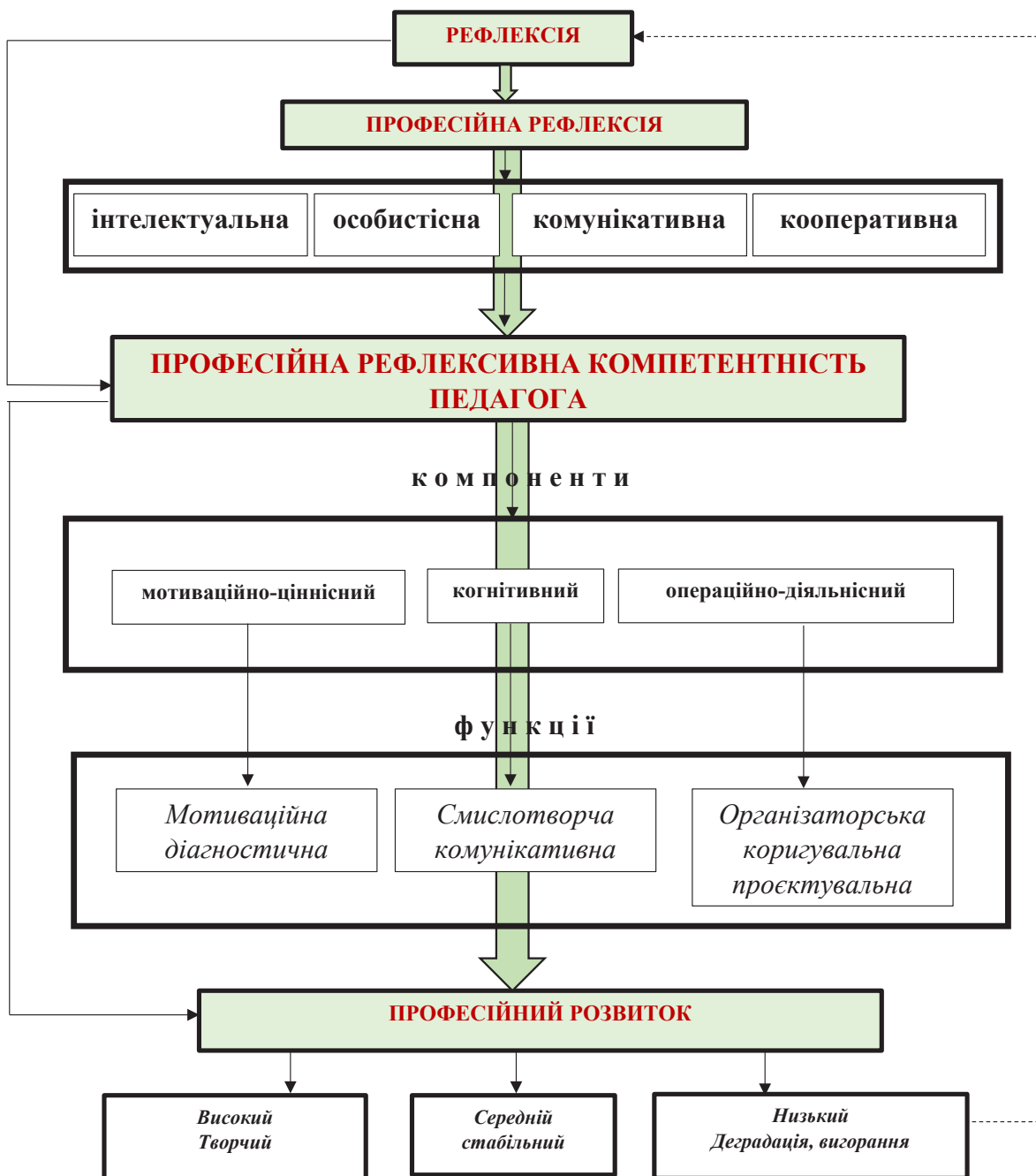


Рис. 1. Теоретична структурно-функціональна модель розвитку професійної рефлексивної компетентності педагога

2) уміння аналізувати власні сильні сторони та визначати освітні потреби; уміння адекватно оцінювати свої властивості та якості, поведінкові характеристики, досягнення у зіставленні теперішнього й минулого та прогнозувати перспективи розвитку (**особистісна рефлексія**);

3) уміння критично й екологічно оцінювати думки й дії інших; уміння оцінювати власні дії й поведінку з позиції тих, хто оточує; уміння аналізувати свої взаємини, професійні дії з усіма стейкхолдерами освітнього простору: учнями, батьками, колегами, керівництвом тощо (**комунікативна рефлексія**);

4) уміння аналізувати процесуальні та результативні складники спільної діяльності; уміння ефективно взаємодіяти в професійних спільнотах на засадах партнерства (**кооперативна рефлексія**) [5].

Рефлексивні вміння набувають особливої значущості, коли людина зіштовхується з викликами у своїй професії, які потребують пошук нетрадиційних рішень, експериментування щодо використання нових шляхів та підходів. Саме на здатності педагога зайняти дослідницьку позицію по відношенню до своєї діяльності і до самого себе як її суб'єкта, за

переконанням Раскалінос В., ґрунтується рефлексивна компетентність [11].

Дослідницька парадигма лежить в основі сучасної концепції педагогічної рефлексії, дослідженій в американській психології. Вона ґрунтується на ідеї Дж. Дьюї про принципову відмінність між стандартним («рутинним») і рефлексуючим педагогом. Принципові положення концепції полягають у реалізації наступних підходів:

– *проблемний*, який передбачає, що педагог у кожній конкретній ситуації враховує особливі, притаманні саме їй, так звані «внутрішні умови» та гнучко використовує засоби для її вирішення як альтернативні традиційному, стереотипному підходу.

– *дослідницький*, передбачає орієнтацію на формування практичного мислення, розвиток та застосування умінь і навичок дослідницької діяльності.

– *онтологічний* (від грецьк. «ontos» – суще, буття), передбачає, що рефлексуючий учитель аналізує власну діяльність не лише за професійно-педагогічними, а й за соціально значимими критеріями; тобто він оцінює процес навчання як з позиції відповідності психолого-віковим особливостям здобувачів, так і з погляду значущості, життєвої затребуваності змісту.

Рівень сформованості показників рефлексивної компетентності, таким чином, впливає на професійний розвиток, досяжність високих результатів у обраній професії. У психологічних дослідженнях про вплив рефлексивної компетентності на формування і розвиток інших видів професійних компетентностей освітянина (комунікативної, соціальнопсихологічної, професійно-педагогічної, аутопсихологічної) відзначається провідна системоутворювальна роль першої щодо забезпечення системного корегування й адекватного розвитку всіх інших видів зазначених компетентностей. Рефлексивна компетентність освітянина сприяє формуванню нових професійних еталонів і стандартів, що стимулюють його безперервний професійний розвиток.

Одним із виразних індикаторів сформованості професійної рефлексивної компетентності є застосування педагогом творчого підходу до професійної діяльності. Згідно із дослідженнями Дж. Локка, І.Н. Семенова і С.Ю. Степанова рефлексія є джерелом творчих резервів мислення. На їхню думку, рефлексія значно підвищує продуктивність мислення при рішенні різних завдань, у тому числі й творчих. Так, за визначенням С. Степанова, рефлексивна компетентність, – це «професійна якість особистості, яка дозволяє ефективно та адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує розвиток і саморозвиток, сприяє творчому підходу в професійній

діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності» [11].

Високий рівень професійного розвитку, який здійснюється на рефлексивній основі, таким чином, передбачає високий рівень творчості педагога, проявленої як в особистісному зростанні, так й в усіх сферах професійної діяльності, формування творчої індивідуальності вчителя.

Низький рівень професійного розвитку призводить до професійної деградації та вигорання, які, у свою чергу, передбачають фізичне, емоційне, мотиваційне виснаження, що характеризуються порушенням продуктивності в роботі, відсутністю результативності, втому, безсонням, схильністю до соматичних захворювань і в результаті – втратою мотивації і бажання працювати. Емоційне вигорання нерідко стає не лише серйозним джерелом професійних проблем, а й ставить під загрозу фізичне здоров'я педагога.

Висновок. На основі теоретичного аналізу детально розглянуто психологічну природу рефлексивного механізму професійного розвитку освітянина, яка базувалась на принципових положеннях концепції з реалізації наступних підходів: проблемного, дослідницького та онтологічного. Визначено теоретичну структурно-функціональну модель розвитку професійної рефлексивної компетентності педагога, яка охоплює такі блоки, які є її структурними компонентами: рефлексія, професійна рефлексія, професійна рефлексивна компетентність, професійний розвиток. Встановлено, що рефлексія виконує наступні функції, пов'язані з усіма складовими професійної діяльності педагога, а саме: діагностичну, проєктувальну, організаторську, комунікативну, смислотворчу, мотиваційну, коригувальну. Отже, рефлексуючий вчитель – це педагог, що активно мислить, аналізує, досліджує свій досвід і, співвідносячи його з реальними змінами та зовнішніми викликами, творить новий досвід, набуваючи необхідних компетентностей.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів зазначеної проблеми. Інтересом для подальших наукових досліджень може бути емпіричне вивчення впливу рефлексивної діяльності педагога на професійний розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко О. О. Розвиток рефлексивних умінь учителів початкових класів у системі післядипломної педагогічної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Запоріжжя, 2020. 313 с.
2. Архіпова І. С. Розвиток рефлексії майбутнього вчителя початкових класів у контексті соціалізації. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Серія : Педагогічні науки.* 2009. Вип. 51. С. 351–353.
3. Веремчук А. М. Рефлексія в професійній діяльності педагога. *Збірник наукових праць Інституту*

психології ім. Г. С. Костюка АПН України. *Актуальні проблеми психології*. 2007. Т. 7. Вип. 10. С. 56–63.

4. Казимєж Ч. Психологія професійного розвитку особистості : автореф. дис. ... док. психол. наук : 19.00.07. Київ, 1999. 44 с.

5. Лозенко А. П. Формування рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі дидактичної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. Київ, 2010. 23 с.

6. Марусинець М. Професійна діяльність педагога: рефлексивний аспект. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(1). С. 39–45.

7. Матохнюк Л. О. Психологія інформаційної компетентності особистості (генеза онтологічного розвитку) : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2019. 527 с.

8. Матохнюк Л. О., Гальчевська Н. А. Рефлексія як системоутворювальний механізм безперервного професійного розвитку педагога. *Габітус*. 2022. Вип. 38. С. 20–24.

9. Мітіна Л. М. Особистісний та професійний розвиток людини в нових соціально-економічних умовах. *Питання психології*. 1997. № 4. С. 28–39.

10. Про освіту : Закон України 05.07.2022 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 05.07.2022).

11. Раскалінос В. Рефлексивна компетентність як складова професійної характеристики майбутнього фахівця. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2011. № 4(1). С. 176–182.

12. Сухобська Г. С. Психологічні аспекти проблемного навчання та розвиток пізнавальної активності дорослих учнів. *Питання психології*. 1984. № 5. С. 45.

13. Терно С. Критичне мислення та філософське усвідомлення світу. *Посібник для підготовки докторів філософії*. Запоріжжя, 2021. 107 с.

14. Федорова А. І. особливості педагогічної рефлексії педагога. *Педагогічна майстерність викладача вищої школи*. 2017. № 5. С. 191–203. URL: <http://dspace.opu.ua/jspui/bitstream/123456789/6516/1/191-203.pdf>

15. Ягупов В. Професійний розвиток особистості фахівця: поняття, зміст та особливості. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Т. 175. С. 22–28. URL: <https://cutt.ly/uZLfsA>

16. Posner D. *Field Experience: A Guide to Reflective Practice. Manual*. NY. Pearson. 2009. 152 с.

17. Shermis, S. Samuel, and ERIC Clearinghouse on Reading, English, and Communication. *Reflective thinking, critical thinking. Manual*. Eric Digest, 1999. № 143. 8 с.

ЗВ'ЯЗОК ЩАСТЯ ТА СЕНСУ ЖИТТЯ ІЗ ТРИВОГОЮ СМЕРТІ

THE RELATIONSHIP BETWEEN HAPPINESS
AND THE MEANING OF LIFE WITH DEATH ANXIETY

Тривога смерті є однією із найбільш фундаментальних тривог, що можуть переслідувати людину. Тож постає проблема пошуку ресурсів, які можуть бути протиставлені цій тривозі. Визначено, що одними із таких ресурсів можуть бути сенс життя та відчуття щастя. Вказується, що сама наявність сенсу життя, у концепціях деяких вчених, є важливим компонентом щастя людини. У цілому на сьогоднішній день у світі є достатньо більш-менш сучасних емпіричних досліджень зв'язку страху смерті з сенсом життя та щастям. Відмічається, що в Україні проблема тривоги смерті розглядалася здебільшого лише в теоретичному аспекті. Наше дослідження показало, що ні наявність сенсу життя, ні прагнення відшукати цей сенс ніяк не пов'язано з відчуттям щастя. Не було знайдено значимих кореляційних зв'язків між щастям і тривожністю щодо смерті, окрім позитивного зв'язку наявності сенсу життя з усвідомлення перебігу часу. Тут ми маємо в наявності значиму позитивну кореляцію зі шкалою щастя. Це йде дещо в розріз з отриманими результатами інших вчених, що проводили опитування студентів у інших країнах. Визначено, що наявність сенсу життя корелює з когнітивно-афективною стурбованістю смертю. Крім того, нами була отримана значима негативна кореляція між фактором усвідомлення перебігу часу та пошуком сенсу життя. Цей зв'язок свідчить, що люди, які шукають сенс життя слабше усвідомлюють перебіг часу та його устремління до смерті. Також визначено, що люди, які шукають сенс життя менше тривожаться відносно смерті або, навпаки сильна тривога смерті заважає людині шукати нові сенси, ставити нові цілі тощо. Треба відмітити, що наш результат суттєво відрізняється від результатів отриманих в зарубіжних дослідженнях. Тож можна говорити про наявність культуральних відмінностей у кореляціях між наявністю сенсу життя та тривогою смерті.

Ключові слова: сенс життя, щастя, тривога смерті, культуральні відмінності, юнацький вік.

Death anxiety is a most fundamental anxiety that may chase a person. Correspondingly there arises a problem of looking for resources that can be contraposed to this anxiety. It is determined that the meaning of life and the feeling of happiness can belong to such resources. It is pointed out that in the conceptions of some scientists the very presence of the meaning of life is an important component of human happiness. In general there is a sufficient number of more or less modern empirical investigations of the connection of death anxiety with the meaning of life and happiness. It is noted that in Ukraine the problem of death anxiety is mainly treated merely in its theoretical aspect. Our investigation demonstrates that neither the meaning of life presence nor the aspiration to find this meaning are not in any way connected with the feeling of happiness. No considerable correlation was found between happiness and death anxiety with the exception of positive connection between meaning of life presence and the awareness of time flow. Here we observe considerable positive correlation with the happiness scale. To a certain extent these results contradict the results of other scientists, which conducted the survey of students in other countries. It is determined that the meaning of life presence correlate with cognitive-affective death anxiety. In addition we observed considerable negative correlation between the factor of time flow awareness and the search for the meaning of life. This connection indicates that people, who search for the meaning of life, are less aware of time flow and of its striving towards death. It is also determined that people who search for the meaning of life are less anxious about death or, vice versa, strong death anxiety hinders person's search of new meanings, setting of new goals etc. It should be noted that our results are essentially different from the results of foreign investigations. So it is possible to state the presence of cultural differences in the correlation between the meaning of life presence and death anxiety.

Key words: the meaning of life, happiness, death anxiety, cultural differences, youth.

УДК 159.928.234
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.10>

Степура Є. В.

к. психол. н.,
науковий співробітник
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. Кожна людина у своєму житті рано чи пізно стикається із смертю. Тривога смерті є однією із найбільш фундаментальних тривог, що можуть переслідувати людину, оскільки вона відображає пряму загрозу нашому буттю. Іншою базовою тривогою є відчуття беззмістовності існування, яке напряму загрожує нашому духовному існуванню [9]. Як вказував В. Франкл, у кожної людини є потреба в сенсі життя, і саме цей сенс допомагає їй переносити всі тяготи життєвої ситуації, у якій вона опинилась, що особливо актуально під час перебування в екстремальних умовах життєдіяльності [10]. Взагалі смерть є не тільки загрозою нашого фізичного

існування, вона також відбирає у нас цінності та сенси, які є справжньою основою нашого буття. Ірвін Ялом в слід за Фрідріхом Ніцше, вказує, що остаточна реалізація людиною своєї життєвої місії позбавляє її страху перед смертю [13]. Навіть якщо відволіктись від дещо пафосної філософії, буде закономірно припустити наявність зв'язків між тривогою смерті та сенсом особистості. Взагалі, у процесі життєдіяльності людина завжди повинна долати різні види тривог, реалізуючи свої життєві цілі. Тривога смерті та беззмістовності існування є одними із основних таких тривог [6]. Тривога смерті може лежати в основі різних як наших повсякденних турбувань та страхів, так і різних

психічних розладів (тривожні розлади, фобії, обсесивно-компульсивний розлад тощо) [13]. Перехід тривоги смерті в інший емоційний процес часто має місце, коли людина пережила близький контакт зі смертю, що є актуальним для багатьох людей у нашій країні. То ж постає проблема пошуку способів зменшення рівня тривоги смерті, що були б релевантними нашій культурі. З іншої сторони близька зустріч зі смертю може вивести життя людини на новий рівень, зробивши його більш змістовним [13]. У світі уже розроблюються спеціальні програми підготовки до зустрічі зі смертю, що, як свідчать деякі дослідження, зменшують тривогу смерті і підвищують рівень відчуття сенсу життя учасників цих програм [21].

Треба відмітити, що сама наявність сенсу життя, у концепціях деяких вчених, є важливим компонентом щастя людини [2]. Інші автори зазначають, що сенс життя може бути посередником між релігійністю та психологічним здоров'ям, які знаходяться серед факторів, що визначають загальну задоволеність життям [4]. У будь-якому випадку відчуття щастя й реалізація сенсу життя повинні бути двома сторонами одного процесу самореалізації особистості, нехай щастя і виступає як побічний продукт реалізації сенсів, як вказував В. Франкл [10]. Крім того, варто згадати класичні роботи М. Чіксентміхаї про стан потоку як невід'ємного компоненту реалізації важливих для людини цілей та сенсів [11].

У цілому на сьогоднішній день у світі є достатньо більш-менш сучасних емпіричних досліджень зв'язку страху смерті зі сенсом життя та щастям. Ми маємо дослідження зв'язку страху смерті та щастя на вибірках студентів [14; 17]. Те ж саме відноситься й до сенсу життя [16; 19]. Але треба відмітити, що в Україні проблема тривоги смерті розглядалася здебільшого лише в теоретичному аспекті (Приклад [8]). Усе вище зазначене робить актуальними емпіричні дослідження подібні до нашого, оскільки не завжди можна перенести результати зарубіжних досліджень у реалію нашої культури.

Метою нашої статті є викладення результатів емпіричного дослідження зв'язку щастя та сенсу життя з тривогою смерті на вітчизняній вибірці, а також деякий аналіз зазначених результатів.

Процедура і методи дослідження. Вибірка складалася з 109 студентів різних факультетів Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», а також студентів факультету психології та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (96 для шкали Фордіса, що пов'язано з недоліками в заповненні цієї шкали). Вік досліджуваних складав 18-23 роки. Гендерний фактор до

уваги не брався, але більшість досліджуваних (67%) становили жінки. Дослідження проводилося до початку війни.

Використовувались такі методи.

Шкала щастя Фордіса, яка складається з двох питань:

1. «Загалом наскільки щасливим чи нещасливим ви себе відчуваєте?» Пропонуються варіанти відповіді від «надзвичайно щасливим» (узахваті, відчуваю радість, відчуваюся чудово), за що нараховується 10 балів, до «абсолютно нещасних» (вкрай пригнічених, в абсолютному сумі), що дає 1 бал.

2. «У середньому, яку частину часу у відсотках ви відчуваєте себе щасливим (або нещасливим, або в нейтральному стані)?»

Друге питання нами в дослідженні не використовувалося через некоректні відповіді респондентів.

Для виміру рівня тривоги смерті нами була використана «Шкала тривожності щодо смерті Д. Темплера». Треба відмітити, що численні дослідження свідчать, що дана методика відзначається достатньо високим рівнем надійності та валідності [15]. Вона складається з 15 питань, на які досліджувані повинні дати відповідь: так або ні. Крім того, в структурі цієї методики можна виділити 4 незалежних фактори, які, в принципі, можуть розглядатися як певні самостійні її субшкали, з яких складається основна методика, оскільки саме за даними факторами, а не за самою шкалою тривожності щодо смерті часто можна виявити відмінності між респондентами [3]. Перерахуємо ці фактори: 1. Фактор когнітивно-афективної стурбованості смертю. 2. Фактор стурбованості фізичними змінами. 3. Фактор усвідомлення перебігу часу. 4. Фактор занепокоєння болем та стресом. Хоча треба відмітити, що в більшості сучасних дослідженнях відмінності між респондентами по даним факторам не розглядаються, використовується лише цілісна шкала Д. Темплера.

Також нами застосовувався «Опитувальник сенсу життя» для дослідження рівня змістовності життя особистості. Цей опитувальник спрямований на визначення двох вимірів сенсу життя: наявність сенсу (чи вважає людина, що її життя має сенс) та пошук сенсу (наскільки людина мотивована на розуміння сенсу свого життя) [6]. Досліджувані оцінюють кожне із запропонованих 10 тверджень за 7-бальною шкалою від 1 (Абсолютно згоден) до 7 (Абсолютно незгоден) [4].

Для вивчення кількісної міри зв'язків між даними нами було використано коефіцієнт кореляції Спірмена. Також ми застосували аналіз множинної регресії для дослідження передбачувальної сили цих зв'язків. Значимими вважалися результати на рівні $p < 0,05$. Для статистичного аналізу отриманих даних використовувалась програма «IBM SPSS Statistics 23 for Windows».

Виклад основного матеріалу дослідження. Зразу відмітимо, що ми не знайшли значимих кореляцій між шкалою щастя Фордіса та шкалами опитувальника сенсу життя. Наше дослідження показало, що ні наявність сенсу життя, ні прагнення відшукати цей сенс ніяк не пов'язано з відчуттям щастя. І навпаки, відчуття щастя не впливає на наявність сенсу життя і прагнення людини знайти цей сенс. Відмітимо, що вихідний постулат В. Франкла і передбачав, що відчуття щастя та насолоди, саме по собі, не робить життя людини більш змістовним. Якщо точно передавати позицію Франкла, то він вказував, що відчуття щастя може бути лише побічним продуктом реалізації сенсу [10]. Як ми можемо бачити, ці постулати йдуть дещо урозріз із результатами нашого дослідження. Тут можна виділити декілька можливих причин. Зразу треба відмітити обмеженість нашої вибірки у кількісному плані, тому ми повинні обережно ставитись до цих результатів з точки зору статистичної теорії (див. про це [5]). Підсумовуючи, скажемо, що всі наші результати носять попередній характер і потребують відтворення на більш великій вибірці. Крім того, завжди треба враховувати віковий та гендерний склад вибірки, а також соціально-економічний статус респондентів. Цілком можливо, що відчуття щастя може корелювати з наявністю сенсу життя у якійсь із вище перерахованих груп респондентів, що потребує подальших досліджень. Це ж, звичайно, стосується й інших параметрів, що будуть розглядатися далі. Говорячи про зв'язок сенсу життя та відчуття щастя, треба відмітити, що він може мати лише ситуативний характер. Приміром, такий різновид щастя, як стан потоку, виникає лише під час сильної концентрації на діяльності, яка пов'язана зі сенсом життя та цінностями людини [11].

Треба відмітити, що наявність сенсу життя корелює задоволеністю життям у дослідженні, проведеному на індійській вибірці [19]. Тому можна висловити гіпотезу про наявність культуральних відмінностей у цьому питанні.

Загалом же, наші методики просто можуть бути недостатньо чутливими, щоб відобразити психологічну реальність, яка проявляється лише в ситуативних переживаннях людини, а не в загальних оцінках того чи іншого психічного параметру. Проблема нечутливості стандартизованих психологічних методик до переживань та індивідуального життєвого досвіду особи є типовою для досліджень, що стосуються екзистенційної проблематики [13]. І, на жаль, на даний момент вона не має свого остаточного вирішення.

У цілому нами не було знайдено значимих кореляційних зв'язків між шкалою щастя Фордіса та шкалою тривожності щодо смерті Темплера, що йде у розріз з отриманими результа-

тами інших вчених, які проводили опитування студентів в інших країнах. У тих дослідженнях було виявлено, що високе суб'єктивне благополуччя в студентів асоціюється з помірною тривогою смерті [17]. Хоча в інших дослідженнях були отримані в цілому подібні до наших результати, які дозволили дослідникам стверджувати, що щастя та страх смерті являють собою два окремі фактори [14]. Треба відмітити, що ці результати можуть відображувати лише вікові особливості зв'язку між цими двома факторами, оскільки є дослідження, що свідчать про сильну негативну кореляцію між задоволеністю життям та страхом смерті у старшому віці [18; 20].

Також нами не було виявлено кореляцій між шкалою Фордіса та субшкалами шкали Темплера, окрім субшкали усвідомлення перебігу часу. Тут ми маємо в наявності значиму позитивну кореляцію зі шкалою щастя ($r = 0.25$, $p < 0.05$). Треба відмітити, що субшкала усвідомлення перебігу часу складається із двох тверджень: «Я часто засмучуюсь від того, що час летить так швидко» та «Я часто думаю про те, як насправді коротке життя». Як ми бачимо ці питання відображають відчуття плинності життя та його устремління до неминучої смерті, а також негативні емоційні переживання, які пов'язані із зазначеними відчуттями. Передбачається, що наявність відчуття скороминучості життя та неухильне наближення смерті повинно підсилити тривогу людини перед цією самою смертю. Також треба відмітити, що кореляційний аналіз загалом не дає відповіді про причинно-наслідкові зв'язки між явищами, відображаючи лише статистичну пов'язаність феноменів, що розглядаються. Тож тут ми можемо мати справу з одним із варіантів загальної тенденції до відчуття прискорення плину часу, яка виникає при сильних позитивних емоціях. Згадку про цю тенденцію можна знайти ще в класичній праці С. Л. Рубінштейна в розділі, присвяченому відчуттю часу [7]. Про феномен прискорення часу писав і М. Чиксентміхаї, коли вказував на характеристики стану потоку – одного із найбільш сильних різновидів позитивних емоційних переживань [11]. Тож ми приходимо до дещо парадоксального висновку: сильні позитивні емоції можуть сприяти виникненню відчуття скороминучості життя й підсилювати тривогу смерті. Правда, інший варіант інтерпретації отриманої кореляції виглядає ще більш дивним. Відчуття плинності життя сприяє щастю людини. Треба відмітити, що у людей похилого віку, коли найбільше відчувається плинність часу, спостерігається більший рівень щастя у порівнянні з іншими віковими категоріями [1]. Але ми, звичайно, не можемо переносити результати людей похилого віку на наших респондентів, які є представниками значно молодшої вікової категорії. Можливо, відчуття

щастя та плинності часу мають певну спільну нейрофізіологічну основу, яка не залежить від віку людини. У всякому випадку отримані нами результати заслуговують на певну рефлексію та подальші емпіричні дослідження.

У таблиці 1 представлені статистично значимі кореляції між «Шкалою тривожності щодо смерті Д. Темплера» з її субшкалами та шкалами «Опитувальника сенсу життя». Як ми можемо бачити, кореляційні зв'язки не характеризуються розгалуженістю, що де в чому протирічить концепціям екзистенційної психології про роль сенсу як засобу протидії тривозі смерті [10] [13]. Скоріше, у повсякденності сенс життя та емоційна сфера особистості в цьому плані існують паралельно, хоча отримані нами результати протирічать аналогічному дослідженню на індійській вибірці. Там, у вибірці молодих людей, була продемонстрована негативна кореляція між наявністю сенсу життя та страхом смерті [19]. Можливо, існують якісь культуральні відмінності між цими показниками, що потребує додаткових досліджень.

Втім, у нашому дослідженні наявність сенсу життя корелює з когнітивно-афективною стурбованістю смертю ($r = 0.23, p < 0.05$). Ми можемо сказати, що люди з наявним конкретизованим сенсом життя повинні чіткіше усвідомлювати власну смертність та мають виразнішу тривожну реакцію на неї, хоча сама кореляція є доволі слабкою. Як ми уже зазначили раніше, наші результати не носять остаточний характер і потребують додаткових досліджень на більшій вибірці. Але якщо припустити, що ці результати є вірними, то їх можна пояснити усвідомленням тотальності смерті, яка забирає не тільки життя людини, але й її сенси, цілі та устремління. Людина боїться втратити все, що їй дорого і це, у свою чергу, ще більше посилює страх смерті. З іншої сторони, страх смерті може посилювати відчуття сенсу життя, оскільки дозволяє відкинути різні нашарування, не критично взяті у соціума, і віднайти те, що дійсно є важливим для особистості. У всякому випадку, це твердження ніяк не протирічить емпіричним спостереженням про

зміну ціннісних пріоритетів та про перебування в більш змістовному модусі існування людей, які пережили зустріч зі смертю.

Крім того, нами була отримана значима негативна кореляція між фактором усвідомлення перебігу часу та субшкалою «Пошук сенсу» опитувальника сенсу життя ($r = -0.27, p < 0.01$). Цей зв'язок свідчить, що люди, які шукають сенс життя слабше усвідомлюють перебіг часу та його устремління до смерті. Можливо, це пояснюється відчуттям нудьги, що пов'язана з відсутністю чітких цілей та сенсу життя, і яка примушує людину шукати останній [11]. В цьому стані час може тягнутися безкінечно довго [7]. Людина сконцентрована на досить недалекому проміжку часу, який намагається зараз змінити в сторону більшої змістовності, тому вона не дуже задумується про смерть, яка чекає на неї в майбутньому. Можлива й інша інтерпретація цього результату. Ймовірно, людина, усвідомлюючи нестримний перебіг часу, що веде до неминучої смерті, відмовляється від пошуку нових сенсів, цілей, а повністю концентрується на реалізації уже наявних, якими недосконалыми вони б не були.

Відносно цілісної шкали тривоги щодо смерті Д. Темплера, то нами отримана лише одна значима кореляція з опитувальником сенсу життя. Це негативний зв'язок шкали Д. Темплера з субшкалою «Пошук сенсу» вказаного опитувальника ($r = -0.22, p < 0.05$). Люди, які шукають сенс життя, менше тривожаться відносно смерті або, навпаки, сильна тривога смерті заважає людині шукати нові сенси, ставити нові цілі тощо. Останнє цілком вписується в концепцію життестійкості С. Мадді, згідно з якою людина повинна долати екзистенційну тривогу для реалізації своїх дійсних устремлінь [6]. Відмітимо, що тільки долаючи різні страхи та тривоги (страх смерті, страх невдачі, страх відчуженості та самотності тощо), людина може знайти та реалізувати сенс життя. Можливо, що саме зниження різних видів тривог, у тому числі й тривоги смерті, дозволяє людині замислитись над сенсом життя, своїми дійсними цілями і почати їх пошук та реалізацію.

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між субшкалами «Шкали тривожності щодо смерті Д. Темплера» та шкалами «Опитувальника сенсу життя»

| | Шкала тривоги щодо смерті Д. Темплера | | | | | | | | | |
|--------------------------|---|------|--|---|-----------------------------------|------|--------------------------------------|---|-----------------------------------|------|
| | Фактор когнітивно-афективної стурбованості смертю | | Фактор стурбованості фізичними змінами | | Фактор усвідомлення перебігу часу | | Фактор занепокоєння болем та стресом | | Загальний показник тривоги смерті | |
| Опитувальник сенсу життя | r | p | r | p | r | p | r | p | r | p |
| Наявність сенсу | 0.23 | 0.05 | | | | | | | | |
| Пошук сенсу | | | | | -0.27 | 0.01 | | | -0.22 | 0.05 |

Треба відмітити, що наш результат суттєво відрізняється від кореляцій між цими методиками отриманими в зарубіжних дослідженнях. Так, на індійській вибірці була отримана значима кореляція між вказаними методиками, але з протилежним знаком відносно нашого результату. Там шкала Д. Темплера позитивно корелює з субшкалою «Пошук сенсу» опитувальника сенсу життя [19]. Тож ми маємо культуральні відмінності у взаємовідносинах тривоги смерті з сенсом життя. Як можливу гіпотезу, що пояснює отримані результати, можна розглядати вплив більшої традиційності індійського суспільства у порівнянні з українським. Пошук сенсу життя означає відхід від ролей, які задані суспільством, певний розрив відносин із ним, що призводить до певної самотності та відчуженості людини, що веде до зростання страху смерті, оскільки відносини між людьми можуть бути одним із факторів, який зменшує тривогу смерті [12]. У рамках же українського суспільства пошук сенсу життя в юнацькому віці не передбачає якогось розриву із соціумом, а розглядається як щось закономірне для зазначеного віку. Втім, це тільки гіпотеза, яка потребує своєї перевірки.

Висновки з проведеного дослідження.

Наше дослідження продемонструвало неоднозначність зв'язків між сенсом життя, щастям та страхом смерті, що вказує на необхідність подальших емпіричних досліджень у цьому напрямку, а також їх теоретичного осмислення. Цікавими є відносини між наявністю сенсу життя та щастям. Постає питання умов відповідності певних теоретичних концепцій, що постулюють наявність сенсу життя важливим компонентом щастя, емпіричній реальності. Чи справді завжди наявність сенсу життя завжди буде асоціюватися зі щастям? Чи це в цілому незалежні психологічні конструкти, які можуть перетинатися лише за певних умов? Яка роль культуральних відмінностей у цьому?

Цікавими є наші результати відносно позитивної кореляції відчуття щастя та відчуття плинності часу. Звісно, ці результати можуть мати випадковий характер. Але сама по собі є цікавою можливістю переходу сильних позитивних емоцій у бік певної меланхолії та паралельного існування таких дещо протилежних емоцій у свідомості людини. Цей феномен заслуговує на самостійне дослідження з використанням більш адекватних та надійних методів, а також, у разі його підтвердження, на своє теоретичне осмислення.

Наше дослідження показало, що пошук сенсу життя певною мірою протидіє тривозі смерті. З іншої сторони, наявність певного сенсу життя може бути пов'язана з певною стурбованістю смертю. Ці результати дещо протирічать деяким зарубіжним дослідженням. Тому важливо провести аналогічні дослідження на більшій вибірці, щоб відкинути випадковий характер отриманих результатів. У разі ж їх підтвердження ми можемо говорити про наявність культуральних відмінностей у зв'язку між сенсом життя та тривогою смерті. В цілому ж, цікавою видається ідея про активізацію пошуку сенсу життя після зниження різних видів тривоги, в тому числі й тривоги смерті. Вона, безумовно, заслуговує на подальшу розробку в теоретичному плані та емпіричні дослідження.

дження на більшій вибірці, щоб відкинути випадковий характер отриманих результатів. У разі ж їх підтвердження ми можемо говорити про наявність культуральних відмінностей у зв'язку між сенсом життя та тривогою смерті. В цілому ж, цікавою видається ідея про активізацію пошуку сенсу життя після зниження різних видів тривоги, в тому числі й тривоги смерті. Вона, безумовно, заслуговує на подальшу розробку в теоретичному плані та емпіричні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аргайл М. Психология счастья / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 272 с.
2. Бен-Шахар Т. Научиться быть счастливым / пер. с англ. Минск : Поппури, 2009. 240 с.
3. Гаврилова Т. А. Страх смерти в подростковом и юношеском возрасте. *Вопросы психологии*. 2004. 6. С. 63–71.
4. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
5. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / пер. с англ. Харьков : Изд-во Институт прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005. 632 с.
6. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений. *Психологический журнал*. 6(26), 2005. С. 87–101.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 713 с.
8. Турбан В. В. Страх смерті як етична проблема. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. 6. С. 28–30.
9. Тиллих П. Мужество быть / пер. с англ. Москва : Модерн, 2011. 240 с.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / пер. с англ. и нем. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
11. Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2018. 461 с.
12. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти / пер. с англ. Москва : Эксмо, 2010. 352 с.
13. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / пер. с англ. Москва : Независимая фирма «Класс», 2005. 576 с.
14. Abdel-Khalek A. M. Happiness and death distress: Two separate factors. *Death studies*. 2005. 29(10). P. 949–958.
15. Abdel-Khalek A., Neimeyer R. A. Death anxiety scale. *Encyclopedia of personality and individual differences*. New York : Springer International Publishing, 2017. P. 1–4.
16. Çakar, F. S. The levels predicting the death anxiety of loneliness and meaning in life in youth. *European Journal of Education Studies*. 2020. 11(6). P. 97–121.
17. Colomo Magaña, E., Gabarda Méndez, V., Cívico Ariza, A., Cuevas Monzonís, N. Death Anxiety and Happiness in the Primary Education Degree's Students

of the University of Malaga. *REMIE-Multidisciplinary Journal of Educational Research*. 2021. 11(1). P. 49–76.

18. Kang, T. K. Life satisfaction as a correlate of death anxiety among elderly. *Indian Journal of Health and Wellbeing*. 2013. 4(1). P. 121–124.

19. Latha, K. S., Sahana, M., Mariella, D., Subbannayya, K., Asha, K. Factors related to life satisfaction, meaning of life, religiosity and death anxiety in health care staff and students: A cross sectional study from India. *Online Journal of Health and Allied Sciences*.

2013. 12(2). URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.651.3911&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення: 18.08.2022).

20. Roshani, K. Relationship between religious beliefs and life satisfaction with death anxiety in the elderly. *Annals of Biological Research*. 2012. 3(9). P. 4400–4405.

21. Yoon, M. O. The effects of a death preparing education program on death anxiety, spiritual well-being, and meaning of life in adults. *Journal of Korean Academy of Community Health Nursing*. 2009. 20(4). P. 513–521.

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ ВТРАТУ БАТЬКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF CHILDREN EXPERIENCING THE LOSS OF THEIR PARENTS IN THE CONDITIONS OF WAR

Актуальність статті пов'язана з необхідністю виявлення особливостей соціалізації дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни, опосередкованої їх психологічним благополуччям та психологічним самопочуттям у різних умовах. При цьому враховано психологічне самопочуття як фактор, що визначає сприйнятливості таких дітей до зовнішніх впливів. Відповідно до ідей культурно-історичного підходу прийнято виділяти поряд із зовнішніми об'єктивними характеристиками середовища, що впливає на дитину, суб'єктивний аспект соціальної ситуації розвитку, що аналізується через переживання соціальної дійсності. Ставлення дитини до впливів середовища, її психологічне самопочуття в заданих умовах визначає роль та вплив цих умов на перебіг її психічного розвитку. На сьогоднішній день інтерес до проблеми психологічного благополуччя та психологічного самопочуття в науці зріс, але в умовах війни недостатньо розкрито тема психологічного благополуччя дітей, які переживають втрату батьків. Цей феномен деякі дослідники розглядають як окремих компонент соціального самопочуття, але зараз він повинен диференціюватися в окреме поняття і суспільство має застосовувати усі методи для пошуку нових шляхів до збереження і підвищення психологічного благополуччя таких дітей.

У статті детально проаналізовано вплив втрати батьків на психологічне благополуччя дітей різних вікових категорій. На основі теоретичного аналізу сформовано стадії переживання горя та етапи його розгортання у дітей, які переживають втрату батьків в умовах військового конфлікту. Стаття детально описує особливості соціалізації дітей, які переживають втрату, опосередкованої їх психологічним благополуччям та психологічним самопочуттям у різних умовах (міграція, стосунки з найближчими рідними, тощо). На основі проведеного аналізу побудовано теоретичну модель соціально-психологічного супроводу дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни.

Ключові слова: психологічне благополуччя дітей, стадії переживання горя, соціалізація

дітей, психологічне благополуччя, емоційні та поведінкові реакції на втрату, психологічний супровід.

The relevance of the article is related to the need to identify the features of the socialization of children who experience the loss of their parents in the conditions of war, mediated by their psychological well-being and psychological well-being in various conditions. At the same time, psychological well-being is taken into account as a factor that determines the susceptibility of such children to external influences. In accordance with the ideas of the cultural-historical approach, it is customary to distinguish, along with the external objective characteristics of the environment that affects the child, the subjective aspect of the social situation of development, which is analyzed through the experience of social reality. A child's attitude to environmental influences, his psychological well-being in given conditions determines the role and influence of these conditions on the course of his mental development. To date, interest in the problem of psychological well-being and psychological well-being in science has increased, but in the conditions of war, the topic of psychological well-being of children who experience the loss of their parents is not sufficiently disclosed.

The article analyzes in detail the impact of the loss of parents on the psychological well-being of children of different age categories. On the basis of the theoretical analysis, the stages of experiencing grief and the stages of its unfolding in children who experience the loss of their parents in the conditions of a military conflict were formed. The article describes in detail the features of the socialization of children experiencing loss, mediated by their psychological well-being and psychological well-being in various conditions. On the basis of the conducted analysis, a theoretical model of socio-psychological support of children experiencing the loss of their parents in war conditions was built.

Key words: psychological well-being of children, stages of grief, socialization of children, psychological well-being, emotional and behavioral reactions to loss, psychological support.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.11>

Власова О. І.

д. психол. н., професор,
завідувачка кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Шітко Л. О.

аспірантка кафедри психології розвитку
факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Однією з найбільш вразливих категорій населення під час війни є діти [5]. Травматичні події, тривалий стрес та психічне навантаження мають негативний вплив на психоемоційний розвиток. Аналіз наслідків війни для психічного здоров'я (проведений в зонах збройного конфлікту в Афганістані, Балканах, Камбоджі, Чечні, Іраку,

Ізраїлі, Лівані, Палестині, Руанді, Шрі-Ланці, Сомалі та Уганді) чітко демонструє, що психологічні травми, зумовлені війною, мають довготривалі наслідки для дитячої психіки: чим довший конфлікт, тим серйозніші симптоми [13].

За оцінками ВООЗ, у ситуаціях збройних конфліктів по всьому світу 10% людей, які

пережили травматичні події, матимуть серйозні проблеми з психічним здоров'ям, а ще 10% розвинуть поведінку, яка перешкоджає тиме їхній здатності ефективно функціонувати. Найбільш поширеними станами є депресія, тривога та психосоматичні проблеми, такі як безсоння або болі в спині та животі. Наприклад, дослідження серед дітей, які постраждали від ізраїльсько-палестинського конфлікту, повідомляють про поширеність посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у дітей має діапазон від 18% до 68,9%.

Психологи уже сьогодні фіксують високі наслідки стресу серед дитячого населення країни: розлади сну та апетиту, почуття страху, спалахи гніву, розосередженість уваги, пригнічення, безпорадність або навпаки значне збудження та гіперактивність.

Згідно з опитуваннями, які проводив Харківський інститут соціальних досліджень, серед евакуйованих сімей із дітьми, дорослі помічають зміни в поведінці й труднощі в спілкуванні, а психоемоційний стан дітей оцінюють в середньому на 5,1 із 10.

Соціологічна компанія Gradus проводила опитування дітей зі сходу, півночі й півдня України. За її даними, 33% батьків оцінюють психологічний стан дітей як середній. Водночас 79% вважають, що психологічний стан дитини погіршився від початку повномасштабної війни. 75% дітей мають ознаки нервового розладу (перепади настрою, підвищена тривожність, погіршення сну і апетиту, порушення уваги і пам'яті тощо).

Крім того, що діти стають свідками бомбардувань та обстрілів, вони ще стикаються з наступними проблемами:

- відсутність базових ресурсів (як-от притулок, вода, їжа, освіта, медична допомога тощо);
- розрив сімейних стосунків (через втрату, розлуку або переміщення);
- стигматизація і дискримінація (мають значний вплив на ідентичність);
- песимістичний погляд на життя (постійне відчуття втрати та горя, нездатність уявити світле майбутнє);
- нормалізація насильства.

Н. С. Палагіна вважає, що у вимушених мігрантів відбуваються значні зміни особистісного плану, що виражаються в зниженні самооцінки та рівня домагань, деформації ціннісних орієнтацій, перспектив і соціальних установок [6, с. 48]. В її дослідженні було встановлено, що більшість вимушених мігрантів дезадаптовані, що проявляється в гіпотимному типі реагування, хаотичному характері активності, в тенденції займати оборонну позицію, екстернальності та ескапізмі. Емоційний фон у вимушених мігрантів знижений, проявляються емоційна напруженість, дратівливість, тривожність. Комплекс проблем, що відображають особистісні тран-

сформації в ситуації міграції, можна позначити як кризу ідентичності – втрату свого Я. Таким чином, соціальна ситуація вимушеної міграції може бути охарактеризована як кризова, тобто така, що створює загрозу здоров'ю і життю.

Результативність роботи з психологічними травмами у кожній дитині відбувається індивідуально та залежить від родинних, соціальних та особистісних умов відновлення. Дослідження прихильності показують згубні наслідки депривації та розлуки з батьками в різних контекстах та обставинах [5]. Загалом, розлучення батьків та дітей постійно негативно впливає на соціально-емоційний розвиток, благополуччя та психічне здоров'я [9].

За даними Національної соціальної служби станом на початок червня 2022 року уже понад 3 тисячі дітей війна позбавила батьківського піклування. А число військовослужбовців, які загинули під час виконання своїх службових обов'язків, стане відомо після закінчення війни.

Смерть одного з батьків вражає дітей різного віку: від немовлят до підлітків. Доктори Франклін (Френк) Дел Джонс, Кенет Артис і Альберт Глас, які займаються діагностикою та лікуванням бойового та оперативного стресу сформували перелік можливих емоційних та поведінкових реакцій дітей різного віку на смерть одного з батьків [7].

Немовлята і малюки переживають втрату через емоційні реакції чи зміни в наявності важливих дорослих в їхньому житті. Дуже маленькі діти демонструють зміни в харчових звичках та сні, частіше можуть мати істерики та гіперактивну поведінку. Діти шкільного віку можуть висловити психічні проблеми через фізичні скарги, як-то біль у животі чи головний біль. Підлітки часто хочуть видаватись незалежними, ніби вони не потребують допомоги дорослих. Їхні похмурість та вдавану відірваність не потрібно сприймати як відсутність емоційної реакції на втрату. Поведінкові зміни дитини, яка переживає горе, найчастіше, викликані психічною реакцією, а не дисциплінарними проблемами. Оскільки військові смерті у воєнний час розглядаються як суспільна подія, сімейна конфіденційність під час скорботи може бути зменшена, або взагалі втрачена.

Проаналізувавши різні теорії щодо стадій горювання дорослими та дітьми (Е. Ліндемманн, Е. Паркес, Дж. Міллер, О.І. Крукович) переживання дитиною втрати одного з батьків в умовах війни може характеризуватись наступними проявами:

1. *Переживання шоку* характеризується мовчанням, зануренням в себе та періодичними нападами сліз від декількох хвилин до години. В ці моменти може прослідковуватись прискорене дихання і постійна потреба зітхнути. Дитина може відчувати порожнечу

Таблиця 1

Дитячі емоційні та поведінкові реакції на смерть

| | |
|---|--|
| Немовлята і малюки | <ul style="list-style-type: none"> – плачуть – шукають батьків/вихователів – змінюють звички, пов'язані з сном та їжею – регресують до більш ранньої форми поведінки (нічне нетримання сечі, смоктання пальця) |
| Дошкільнята (3-5 років) | <ul style="list-style-type: none"> – бояться розділення (з тими хто завжди поряд) – стаються істерики, дратівливі спалахи – спостерігається відсторонення – регресують до більш ранньої форми поведінки – спостерігаються труднощі зі сном (нічні кошмари, важко засинати на самоті) – підвищується частота звичайних страхів (наприклад, темрява, монстри) – з'являється магічне мислення – діються і говорять так, ніби людина досі жива |
| Діти молодшого шкільного віку (6-9 років) | <ul style="list-style-type: none"> – гніваються, брешуть, заперечують, легко дратуються – звинувачують себе – спостерігається коливання настрою – бояться розділення, самоти або відчуття повторюваної події – відсторонюються – регресують до більш ранньої форми поведінки – спостерігаються фізичні скарги (біль у животі, головний біль) – з'являються труднощі з концентрацією уваги |
| Діти середнього шкільного віку (9-12 років) | <ul style="list-style-type: none"> – часто плачуть – прагнуть до того, хто помер – діють агресивно, роздратовано – відчують смуток, замкнутість, відчуження – мають побоювання, неспокій – придушують емоції, заперечують, уникають – звинувачують себе, відчують провини – спостерігається порушення сну – знижується успішність, дисципліна, погіршується пам'ять – повторно думають та говорять – можуть висловлювати істеричні побоювання |
| Ранні підлітки та підлітки (13-18 років) | <ul style="list-style-type: none"> – відчують обурення, втрату довіри – відчують провини, сором – відчують депресію, мають суїцидальні думки – дистанціюються, спостерігається відчуженість, паніка – змінюється настрій, з'являється дратівливість – відчують занепокоєння, паніку, дисоціацію – відчують гнів – поглиблюють себе – спостерігається перебільшена ейфорія – можуть брати участь у ризикованій, незаконній поведінці – зловживають алкоголем або наркотиками – відчують фізичні проблеми із станом здоров'я |

в животі, втрату апетиту, м'язової сили. На цьому етапі може відбуватись збільшення емоційної дистанції з найближчим оточенням. Тут важливо емоційно підтримувати дитину та не дозволяти дистанціюватись, обговорювати втрату та активно залучати дитину до підготовки церемонії прощання.

2. *Стадія заперечення* характеризується відмовою визнавати те що близька людина загинула. Інколи можуть виникати зорові, слухові або поєднані ілюзії. Часто діти можуть уявляти, як грають із загиблим або фантазують про зустріч.

3. *Почуття провини, гнів та образа.* Інколи дітям властиво шукати свою провини у смерті близького, а інколи – навпаки, шукають провини в оточуючих. На цьому фоні часто можуть

бути спалахи агресії та неконтрольованої поведінки (діти ламають іграшки, тупають ногами та влаштовують істерики без явних причин).

4. *Стадія ворожих реакцій.* Страждання, що відчуває дитина, наступають хвилями і супроводжуються плачем. Нерідко дитина говорить із роздратуванням або злістю, висловлює бажання, щоб її не турбували. Дитина, яка переживає горе, стає особливо чутливою і готова заплакати у будь-який момент. Приводом для сліз може стати також відчуття самотності, покинутості.

5. *Втрата колишніх моделей поведінки.* Дитина поступово приходиться до емоційного прийняття втрати, знову освоює коло повсякденних справ, повертається до іграшок з якими давно не грала. Також на цьому етапі відбува-

ється перебудова, реорганізація звичайного життя, яке було до втрати.

6. *Ідентифікація з втраченою людиною.* Дана стадія проявляється у дітей більш старшого віку, при умові тісного контакту з батьком/матір'ю, які загинули. У висловлюваннях і вчинках дитини з'являються риси поведінки померлого.

Слід також зазначити, що чинники оточення можуть відігравати захисну роль. Кауфман [2] виявив, що сильна соціальна підтримка захищає від розвитку депресії у дітей, які пережили травму і є тимчасово всиновленими, попри наявність генетичної уразливості до психопатологій.

Ще одна серйозна проблема під час втрати батьків під час війни – це втрата безпечних місць для проживання із наступним високим рівнем тривалого стресу. В рамках теорії соціальної безпеки вважається, що когнітивні схеми соціальної безпеки розвиваються в дитинстві та підлітковому віці у зв'язку з оцінкою дитиною себе, соціального світу та прогнозованого майбутнього [4]. Таке сприйняття формується реальними ситуаціями, з якими стикається дитина (наприклад, жорстоке поводження та насильство), а також значенням та наративами, які люди загалом та їхні батьки зокрема приписують таким подіям [5]. Таким чином, діти, які живуть в умовах війни, позбавлені відчуття безпеки на багатьох рівнях: від індивідуального почуття безпеки під час розлуки та втрати сімейного життя до перебування далеко від друзів, своїх будинків, міст, а іноді навіть своєї країни.

На сьогоднішній день є досить багато методичних розробок психологів щодо надання допомоги вразливим категоріям населення у кризових ситуаціях (Д. Берлінгем, В. Панок, І. Малкіна-Пих, В. Оклендер та ін.), але бракує науково обґрунтованого підходу щодо психологічного супроводу дітей, які втратили батьків або одного з членів батьків під час війни. У науковій літературі проблема переживання дітьми смерті близьких не розкрита повністю, хоча потребує особливої уваги. В країні є необхідність розробки системи соціально-психологічного супроводу дітей, які переживають втрату рідних через наслідки війни. В контексті соціально-психологічної підтримки дітей які переживають батьківську втрату працювали Ю.В. Заманаєвою, Р. Кастенбаумом, Д. Морганом, Т.О. Новіковою, В.В. Отрадинською, Р.Г. Стевенсоном та ін.

Так, Ірвін Ялом називає смерть одного з батьків – катастрофою в житті дитини [6]. Водночас, раптова втрата дитиною батьків може мати і конструктивні наслідки у духовному її розвитку, і викликати також деструктивні розлади. Конструктивний вплив досвіду горювання та скорботи за рідними полягає в усвідомленні дитиною цінності життя, люд-

ської гідності, наступності поколінь, впливає на стрімке її дорослішання. Деструктивний вплив виявляється у формуванні психічних розладів, порушенні адаптації, "капітуляції" перед життєвими фрустраціями. Іншим деструктивним чинником її розвитку є почуття самотності дитини, яке пов'язане з раптово розірваним зв'язком прив'язаності.

Важливо розуміти, що психологічне благополуччя особистості являє собою складне психологічне утворення, що включає емоційний, когнітивний і конативний компоненти, які формуються в процесі соціально-психологічної діяльності, в системі реальних відносин особистості до об'єктів навколишньої дійсності [2]. Під впливом даних процесів формується соціально-психологічні установки, цінності та стратегії поведінки. На психологічне благополуччя особистості впливають внутрішні (ціннісні і смислові утворення особистості, соціально-психологічні установки, стратегії поведінки) і зовнішні (умови соціалізації) фактори. Складність війни в тому, що вона є зовнішнім та внутрішнім фактором, який активно впливає на формування психологічного благополуччя дитини та може мати згубні наслідки на формування психологічного благополуччя.

Для прикладу, одна з найвідоміших евдемоністичних моделей благополуччя є модель психологічного благополуччя К. Ріфф (С. Ryff, 1989; С. Ryff, & М. Keyes, 1995), що складається з 6 елементів: прийняття себе; контроль над обставинами; позитивні стосунки з іншими; наявність мети в житті; особистісне зростання; самодетермінація [12]. Психологічне благополуччя трактується К. Ріфф як позитивний аспект психічного здоров'я людини [3] та може бути розкрито через поняття самоактуалізації А. Маслоу; особистісної зрілості Г. Олпорта; повно функціонуючої особистості К. Роджерса та індивідуальності К. Юнга [1]. Під час активних військових дій усі ці елементи нівелюються та втрачають своє значення, особливо в умовах коли дитина переживає втрату рідних.

Щодо гедоністичної психології, то тут основна увага приділяється здатності людини адаптуватися до умов навколишнього соціального середовища та отримати бажане в актуальних обставинах. Тут слід згадати модель Р. Райана і Е. Десі (R. Ryan, E. Deci, 2001), яка передбачає три компоненти: самодетермінація; компетентність; позитивні стосунки [10].

Отже, вивчення проблем благополуччя особистості можна розділити на два підходи:

– гедоністичний підхід – більше уваги приділяє соціальним обставинам життя та впливу суспільства на те, як людина оцінює зміст власного існування, а позитивність його розглядає як досягнення стану задоволеності потреб, тобто таке бачення можна розглядати як соціально-психологічне;

– евдомоністичний підхід – акцентує увагу на особливостях особистості, необхідних для позитивного функціонування, що полягає у протидії її розвитку, його можемо визначити як особистісно-психологічний.

В свою чергу, Я. Павловська впевнена, що особлива система відносин особи до себе, світу та оточуючих є одним із головних факторів психологічного благополуччя, до яких входять відносини інших людей (самостійність, самооцінка в контексті міжособистісних відносин, турбота про іншого, довіра, соціальна адаптація); відносини до світу; відносини до себе (рефлексія власних почуттів та емоцій, поведінки та дії) [2].

Л. Куліков зосереджує увагу на наступних чинниках психологічного благополуччя дітей:

- соціальні – задоволення особи власним соціальним статусом, міжособистісними зв'язками;
- духовні – усвідомлення своєї причетності до духовної сторони суспільства, розуміння можливості долучення до сутності та призначення людства, осягнення сенсу життя;
- фізичні – задовільний фізичний стан, добре самопочуття, внутрішнє відчуття комфорту;

– матеріальні – фінансовий аспект власного життя (житлові умови, харчування та інше), стабільність матеріального забезпечення;

– психологічні – гармонія психічних процесів та функцій, відчуття внутрішньої рівноваги та цілісності [8].

У традиціях вітчизняної психологічної науки людина сприймається не тільки такою, що визначається зовнішніми умовами життєдіяльності, а й такою, що й сама якимось чином належить до них. Запропонована в рамках суб'єктно-діяльнісного підходу парадигма, згідно з якою зовнішні причини діють через внутрішні умови [Чудновський, 1998], дозволяє розглядати психологічне благополуччя як фактор, що формує спрямованість особистості та її поведінку в соціумі. Ставлення людини до впливів середовища, її психологічне самопочуття в заданих умовах визначає роль та вплив цих умов на перебіг її психічного розвитку.

Здійснений теоретичний огляд дозволяє висунути припущення, що психологічне благополуччя дітей в умовах війни визначається специфікою середовища (присутність батьків та родини, зміни місця проживання), складом соціального оточення та ситуацією взаємодії (наявність батьківського піклування, спілку-

Теоретична модель соціально-психологічного супроводу дітей, які переживають втрату батьків в умовах війни



вання з однолітками, спільна діяльність з однолітками, спілкування з дорослими). При дослідженні чинників психологічного благополуччя дітей, які переживають втрату батьків слід робити аналіз специфічної для кожного віку соціальної ситуації розвитку, а також враховувати наявність психологічних новоутворень та саму вікову діяльність особистості, її емоційний стан та механізми захисту.

Масштаби наслідків війни на психічний стан населення залежать, в тому числі, від післявоєнних подій, зокрема від того, чи успішною є післявоєнна відбудова країни та чи покращилася соціально-економічна ситуація. Неабияке значення також має притягнення до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини, визнання сторонами відповідальності за свої злочини й впровадження місцевих механізмів примирення.

Ефективна робота подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей можлива лише при комплексному підході, який об'єднує в себе різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів. Як вважає Я. О. Овсяннікова, психологічна допомога дітям та підліткам повинна здійснюватися з урахуванням вікового, фізичного та психічного розвитку, стану фізичного та психічного здоров'я, тяжкості психотравми і сили переживання травматичного досвіду [8]. На думку Т. С. Яценко, робота у групі актуалізує внутрішньо детерміновані форми поведінки, стає цінною для соціального навчання. У групі виникають стосунки, які виявляють стереотипність поведінки, сформованої в процесі життя [13].

Вплив таких психогенних факторів, як смерть близької людини, постійний стрес мають на психіку дитини значний вплив. Важкість протистояння такій психічній травмі очевидна, оскільки дитяча психіка є ще недостатньо сформованою, вольовий контроль емоційних реакцій слабкий – все це може спричинити зміни в усіх сферах особистості. Важливо використовувати всесвітній досвід фахівців при роботі з психотравмою та знаходити нові шляхи допомоги таким категоріям. Чим швидше допомогти дитині впоратись зі стресами, страхами та гнітючими переживаннями, тим легше буде їй уникнути проблем у майбутньому. Крім того, діти – повністю емоційні і їх здібності розвиваються в залежності від їх емоційного стану. В даному випадку значимі дорослі і фахівці повинні об'єднати зусилля, щоб негативні емоції не зламали дитину, щоб зберегти її психічне здоров'я. У людини, як

істоти суспільної, емоційно-почуттєва сфера є своєрідною формою орієнтування, що виражається в потребі двостороннього емоційного контакту, у якому особистість відчуває, що сама є предметом зацікавленості, і що інші співзвучні з її власними почуттями. У такому співзвучному емоційному контакті і перебуває кожна здорова людина незалежно від віку та ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 308 с.
2. Москаленко В. В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
3. Мурашкевич М. І. Особливості групової психокорекційної роботи з дітьми учасників АТО: теорія та практика. Психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їх сімей : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 100–200.
4. Найдьонова Л. А. Психологічне благополуччя людини. *Директор школи. Україна*. 2007. Вип. 2. С. 10–19.
5. Овсяннікова Я. О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації. *Право і безпека*. 2012. Вип. 1. С. 317–321.
6. Романовська Д. Д., Ілащук О.В. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : методичний посібник. Чернівці : Технодрук, 2014. С. 133.
7. Семігіна Т. В., Паленко І. В., Овсяннікова Є. В. Охорона психічного здоров'я в умовах війни/пер. з англ. *Combat and Operational Behavioral Health*. Наш формат. 2017. С. 1068.
8. Швалб Ю. М. Проектирование форм организации и технологий социальной и психологической помощи пострадавшему населению. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7. Вип. 39. С. 431–440.
9. Hardway T. Treatment of psychological trauma in children of military families. *Mass Trauma and Violence: Helping Families and Children Cope*. 2004. P. 259–282.
10. Verny M. D., Kelly J. The Secret Life of the Unborn Child: How you can prepare your baby for a happy, healthy life. 1981. P. 253.
11. Reid S. A. Social psychological approaches to intergroup communication. *The Handbook of Intergroup Communication*. Cambridge. 2012. P. 249–252.
12. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.
13. Tremblay G.C., Israel A. C. Children's adjustment to parental death. *Clinical Psychology: Science and Practice*. 1998. Vol. 5. P. 424–438.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРЕДИКТОРИ МОНЕТАРНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF MONETARY ORIENTATION OF PERSONALITY IN STUDENT AGE

Формування монетарної культури особистості в сучасному соціально-економічному вимірі є актуальним викликом. Теперішні студенти в найближчому майбутньому будуть обіймати активні позиції в суспільстві. Саме студентський вік є сенситивним для формування монетарної поведінки особистості, оскільки саме у цей час суб'єкт навчально-професійної діяльності включається в економічну сферу суспільства, виступаючи також суб'єктом економічної діяльності. Дослідження психологічних предикторів (вихідної характеристики індивіда та її оточення, через яку здійснюється спроба передбачити іншу (очікувану) характеристику того самого індивіда), монетарної спрямованості особистості студентів не є досить поширеними, та залишаються поза увагою науковців. Авторами представлено результати емпіричного дослідження визначення психологічних предикторів монетарної спрямованості особистості. Визначено мету та розкрито основні методики дослідження визначено показники монетарної спрямованості студентів, серед яких визначено: мотиви нужди, прагматичні мотиви, підприємницькі мотиви, мотиви незалежності та самоствердження, уникнення грошей, гроші як статус, поклоніння грошам, стурбованість грошима, грошова одержимість, влада, економічність, неадекватна поведінка, позитивне і раціональне ставлення до грошей, фіксація на грошах, тривожність через гроші, напруга через гроші, терапевтична функція грошей. Досліджено, що структура монетарної спрямованості студентів містить п'ять факторів – «Переоцінювання значення та занепокоєність грошима», «Інструментальна монетарна мотивація», «Монетарна мотивація самоствердження», «Монетарне відчуження», «Монетарна мотивація збагачення». Виявлено психологічні предиктори компонентів монетарної спрямованості студентів. Емпірично перевірено припущення, про те, що такі якості до здатності як психологічне благополуччя, особистісна зрілість та вольові якості можуть зумовлювати актуалізацію тих чи інших компонентів монетарної спрямованості.

Ключові слова: ставлення, монетарна спрямованість, гроші, студенти, психологічні предиктори.

The formation of the monetary culture of the individual in the modern socio-economic dimension is an urgent challenge. Current students will occupy active positions in society in the near future. It is the student age that is sensitive for the formation of the monetary behavior of an individual, since it is at this time that the subject of educational and professional activity is included in the economic sphere of society, acting also as a subject of economic activity. Studies of psychological predictors (the original characteristic of an individual and his environment, through which an attempt is made to predict another (expected) characteristic of the same individual), monetary orientation of the personality of students are not common enough, and remain outside the attention of scientists. The authors present the results of an empirical study of the determination of psychological predictors of a person's monetary orientation. The goal is determined and the main research methods are disclosed. In the presented research results, the indicators of monetary orientation of students are determined, among which are determined: motives of need, pragmatic motives, entrepreneurial motives, motives of independence and self-assertion, avoidance of money, money as a status, worship of money, preoccupation with money, money obsession, power, frugality, inadequate behavior, positive and rational attitude to money, fixation on money, anxiety due to money, tension due to money, therapeutic function of money. It was investigated that the structure of monetary orientation of students contains five factors – "Overestimation of the value and anxiety about money", "Instrumental monetary motivation", "Monetary motivation of self-affirmation", "Monetary alienation", "Monetary motivation of enrichment". The psychological predictors of the components of students' monetary orientation were revealed. It has been empirically verified the assumption that such qualities as psychological well-being, personal maturity, and strong-willed qualities can determine the actualization of certain components of monetary orientation.

Key words: attitude, monetary orientation, money, students, psychological predictors.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.12>

Жданюк Л. О.

к.психол.н.,
асистент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

Сохань І. В.

аспірант кафедри психології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Актуальність дослідження. Студентський вік є сенситивним для формування монетарної поведінки особистості, оскільки саме у цей час суб'єкт навчально-професійної діяльності включається в економічну сферу суспільства, виступаючи також суб'єктом економічної діяльності [4; 7]. Утім проблема психологічних предикторів монетарної спрямованості особистості студента є маловивченою у сучасній психології.

Мета дослідження – визначити психологічні предиктори монетарної спрямованості особистості.

Вибірку досліджуваних склали студенти ХНПУ імені Г.С. Сковороди, що навчаються за ОКР «бакалавр», кількістю 98 осіб.

У дослідженні були використані такі методики:

1. Опитувальник «Мотиви, що спонукають оволодівати власністю» [2], спрямований на вивчення мотиву нужди, прагматичних мотивів, підприємницьких мотивів, мотивів незалежності та самоствердження.

2. «Опитувальник монетарних атитюдів» Б. і Т. Клонц [1] що спрямований на вивчення схильності до уникнення грошей, уявлення про

гроші як високий статус, поклоніння грошам, занепокоєність грошами.

3. Опитувальник Фенема «Шкала грошових уявлень та поведінки» (адаптація О.С. Дейнека, 2000), спрямований на вивчення одержимості грошами, уявлення про гроші як джерело влади, економністю, неадекватною монетарною поведінкою [3].

4. «Опитувальник для визначення ставлення школярів до грошей» (варіант для старшокласників) [5] присвячений вивченню особливостей монетарних атиюдів особистості.

5. Методика діагностики психологічного благополуччя особистості [10].

6. Методика діагностики особистісної зрілості [8].

7. Дослідження схильності до ризику (за О.Г. Шмельовим) [11].

8. Шкала самоконтролю Р. Баумайстера [1].

Результати дослідження. У результаті факторизації показників монетарної спрямованості студентів було виявлено її структуру, що пояснює понад 80% дисперсії (таблиця 2.7).

Перший фактор (факторна вага становить 4,24, 24,9% дисперсії) утворений показниками поклоніння грошам, терапевтична функція грошей, тривожність через гроші, напруга через гроші. Фактор був названий «Переоцінення значення та занепокоєність грошима».

Другий фактор (2,61; 15,3%) містить показники позитивного і раціонального ставлення до грошей, економності, підприємниць-

ких мотивів, прагматичних мотивів, грошей як влади. Фактор був названий «Інструментальна монетарна мотивація».

Третій фактор (2,62; 15,4%) утворений показниками мотивів незалежності та самоствердження, неадекватної поведінки, фіксації на грошах. Фактор був названий «Монетарна мотивація самоствердження».

Четвертий фактор (2,18; 12,8%) утворений показниками уникнення грошей, грошей як статусу, стурбованості грошима та поклоніння грошам. Фактор був названий «Монетарне відчуження».

П'ятий фактор (2,05; 12%) утворений показниками підприємницьких мотивів нужди та грошової одержимості. Фактор був названий «Монетарна мотивація збагачення».

Наступним завданням емпіричного дослідження було виявлення психологічних предикторів компонентів монетарної спрямованості студентів. У межах теоретико-методологічного дослідження нами було здійснено припущення, що такі якості до здатності як психологічне благополуччя, особистісна зрілість та вольові якості можуть зумовлювати актуалізацію тих чи інших компонентів монетарної спрямованості.

Серед психологічних предикторів переоцінення значення та занепокоєності грошима у студентів найбільш впливовим виявилось Его-благополуччя із негативним значенням ($\beta = -0,76$; $t = -3,21$; $p < 0,01$). Також було вста-

Таблиця 2.7

Факторна структура монетарної поведінки студентів

| Показники | Фактор 1 | Фактор 2 | Фактор 3 | Фактор 4 | Фактор 5 |
|---|----------|----------|----------|----------|----------|
| Мотиви нужди | | | | | 0,87206 |
| Прагматичні мотиви | | 0,77933 | | | |
| Підприємницькі мотиви | | 0,83688 | | | |
| Мотиви незалежності та самоствердження | | | 0,92042 | | |
| Уникнення грошей | | | | 0,83207 | |
| Гроші як статус | | | | 0,73241 | |
| Поклоніння грошам | 0,64251 | | | 0,50807 | |
| Стурбованість грошима | | | | 0,54468 | |
| Грошова одержимість | | | | | 0,87206 |
| Влада | | 0,77933 | | | |
| Економність | | 0,83688 | | | |
| Неадекватна поведінка | | | 0,92042 | | |
| Позитивне і раціональне ставлення до грошей | | 0,84908 | | | |
| Фіксація на грошах | | | 0,63517 | | |
| Тривожність через гроші | 0,75696 | | | | |
| Напруга через гроші | 0,66406 | | | | |
| Терапевтична функція грошей | 0,75446 | | | | |
| Факторна вага | 4,24271 | 2,61610 | 2,62438 | 2,18141 | 2,31069 |
| % дисперсії | 0,24957 | 0,15389 | 0,15438 | 0,12832 | 0,13592 |

Таблиця 2.8

Психологічні предиктори «Переоцінення значення та занепокоєність грошима»

| Предиктори | В | Стд. п. | В | Стд. п. | T | p |
|---------------------------------------|----------------|---------------|----------------|---------------|---------------|---------------|
| В.член | | | 3,7560 | 1,7908 | 2,097 | 0,0411 |
| Емоційне благополуччя | 0,4063 | 0,2048 | 0,0631 | 0,0318 | 1,984 | 0,0529 |
| Екзистенційно-діяльнісне благополуччя | -0,1292 | 0,2345 | -0,0208 | 0,0378 | -0,551 | 0,5844 |
| Его-благополуччя | -0,7552 | 0,2356 | -0,2233 | 0,0697 | -3,206 | 0,0024 |
| Гедоністичне благополуччя | 0,4580 | 0,1838 | 0,1467 | 0,0589 | 2,492 | 0,0161 |
| Соціально-нормативне благополуччя | 0,0962 | 0,2044 | 0,0347 | 0,0737 | 0,471 | 0,6401 |
| Самоконтроль | -0,3028 | 0,2111 | -0,0412 | 0,0287 | -1,435 | 0,1578 |
| Відповідальність | -0,1015 | 0,1575 | -0,0260 | 0,0404 | -0,644 | 0,5224 |
| Терпимість | -0,0915 | 0,1139 | -0,0245 | 0,0305 | -0,804 | 0,4255 |
| Саморозвиток | 0,1312 | 0,1573 | 0,0381 | 0,0456 | 0,834 | 0,4083 |
| Позитивне мислення | -0,1255 | 0,1791 | -0,0337 | 0,0480 | -0,701 | 0,4866 |
| Самостійність | -0,2844 | 0,1434 | -0,1038 | 0,0524 | -1,983 | 0,0530 |
| Схильність до ризику | -0,0018 | 0,1310 | -0,0004 | 0,0288 | -0,013 | 0,9894 |

новлено позитивну роль показників гедоністичного благополуччя ($\beta = 0,46$; $t = 2,49$; $p < 0,05$) та низької самостійності ($\beta = -0,28$; $t = -1,98$; $p < 0,05$) Зазначені предиктори увійшли до регресійного рівняння:

«Переоцінення значення та занепокоєність грошима» = $3,75 + 0,46$ Гедоністичне благополуччя – $0,76$ Его-благополуччя – $0,28$ Самостійність.

До психологічних предикторів «Інструментальної монетарної мотивації» у студентів значущими виявились гедоністичне благополуччя ($\beta = -0,69$; $t = 2,33$; $p < 0,01$), схильність до ризику ($\beta = 0,43$; $t = 2,64$; $p < 0,01$), Его-благополуччя ($\beta = 0,68$; $t = 2,33$; $p < 0,05$), соціально-нормативне благополуччя ($\beta = 0,58$; $t = 2,29$; $p < 0,05$) та позитивне мислення ($\beta = 0,44$; $t = 1,97$; $p < 0,05$). Зазначені предиктори увійшли до регресійного рівняння:

«Інструментальна монетарна мотивація» = $0,68$ Его-благополуччя – $0,69$ Гедоністичне благополуччя + $0,58$ Соціально-нормативне благополуччя + $0,44$ Позитивне мислення + $0,43$ Схильність до ризику – $5,11$.

До психологічних предикторів «Монетарної мотивації самоствердження» у студентів значущими виявились терпимість ($\beta = -0,48$; $t = -4,30$; $p < 0,0001$), позитивне мислення ($\beta = 0,68$; $t = 3,84$; $p < 0,001$), самоконтроль ($\beta = -0,77$; $t = -3,74$; $p < 0,001$), екзистенційно-діяльнісне благополуччя ($\beta = 0,83$; $t = 3,61$; $p < 0,001$), Его-благополуччя ($\beta = -0,69$; $t = -2,99$; $p < 0,01$), соціально-нормативне благополуччя ($\beta = -0,66$; $t = -3,30$; $p < 0,01$), саморозвиток ($\beta = 0,42$; $t = 2,73$; $p < 0,01$), відповідальність ($\beta = 0,36$; $t = 2,37$; $p < 0,05$). Зазначені предиктори увійшли до регресійного рівняння:

Таблиця 2.9

Психологічні предиктори «Інструментальна монетарна мотивація»

| Предиктори | В | Стд. п. | В | Стд. п. | T | p |
|--|----------------|---------------|---------------|---------------|---------------|---------------|
| В.член | | | -5,109 | 2,2192 | -2,302 | 0,0256 |
| Емоційне благополуччя | 0,1113 | 0,2546 | 0,017 | 0,0394 | 0,437 | 0,6641 |
| Екзистенційно-діяльнісне благополуччя | -0,5064 | 0,2916 | -0,081 | 0,0468 | -1,737 | 0,0887 |
| Его-благополуччя | 0,6818 | 0,2928 | 0,201 | 0,0863 | 2,328 | 0,0241 |
| Гедоністичне благополуччя | -0,6934 | 0,2285 | -0,221 | 0,0730 | -3,035 | 0,0038 |
| Соціально-нормативне благополуччя | 0,5842 | 0,2541 | 0,210 | 0,0913 | 2,299 | 0,0258 |
| Самоконтроль | 0,0555 | 0,2624 | 0,008 | 0,0356 | 0,211 | 0,8334 |
| Відповідальність | 0,1950 | 0,1958 | 0,050 | 0,0500 | 0,996 | 0,3242 |
| Терпимість | -0,1323 | 0,1416 | -0,035 | 0,0379 | -0,934 | 0,3547 |
| Саморозвиток | -0,0265 | 0,1956 | -0,008 | 0,0566 | -0,135 | 0,8929 |
| Позитивне мислення | 0,4376 | 0,2226 | -0,117 | 0,0595 | 1,966 | 0,0549 |
| Самостійність | 0,1161 | 0,1783 | 0,042 | 0,0649 | 0,651 | 0,5178 |
| Схильність до ризику | 0,4295 | 0,1629 | 0,094 | 0,0357 | 2,637 | 0,0112 |

Психологічні предиктори «Монетарна мотивація самоствердження»

| Предиктори | В | Стд. п. | В | Стд. п. | Т | р |
|--|----------------|---------------|----------------|---------------|---------------|---------------|
| В.член | | | 4,2362 | 1,7129 | 2,473 | 0,0169 |
| Емоційне благополуччя | -0,0950 | 0,2013 | -0,0144 | 0,0304 | -0,472 | 0,6389 |
| Екзистенційно-діяльнісне благополуччя | 0,8337 | 0,2305 | 0,1308 | 0,0362 | 3,618 | 0,0007 |
| Его-благополуччя | -0,6934 | 0,2315 | -0,1996 | 0,0666 | -2,996 | 0,0043 |
| Гедоністичне благополуччя | 0,1742 | 0,1806 | 0,0543 | 0,0563 | 0,965 | 0,3395 |
| Соціально-нормативне благополуччя | -0,6632 | 0,2008 | -0,2327 | 0,0705 | -3,302 | 0,0018 |
| Самоконтроль | -0,7771 | 0,2074 | -0,1029 | 0,0275 | -3,747 | 0,0005 |
| Відповідальність | 0,3679 | 0,1547 | 0,0918 | 0,0386 | 2,377 | 0,0214 |
| Терпимість | -0,4815 | 0,1119 | -0,1257 | 0,0292 | -4,302 | 0,0001 |
| Саморозвиток | 0,4215 | 0,1546 | 0,1191 | 0,0437 | 2,727 | 0,0088 |
| Позитивне мислення | 0,6752 | 0,1759 | 0,1763 | 0,0459 | 3,838 | 0,0004 |
| Самостійність | -0,0166 | 0,1409 | -0,0059 | 0,0501 | -0,118 | 0,9068 |
| Схильність до ризику | -0,1208 | 0,1287 | -0,0259 | 0,0276 | -0,938 | 0,3526 |

Таблиця 2.11

Психологічні предиктори «Монетарне відчуження»

| Предиктори | В | Стд. п. | В | Стд. п. | Т | р |
|--|----------------|---------------|----------------|---------------|---------------|---------------|
| Св.член | | | -0,3716 | 2,2580 | -0,165 | 0,8700 |
| Емоційне благополуччя | 0,5772 | 0,2596 | 0,0892 | 0,0401 | 2,223 | 0,0308 |
| Екзистенційно-діяльнісне благополуччя | -0,7387 | 0,2973 | -0,1184 | 0,0477 | -2,485 | 0,0164 |
| Его-благополуччя | -0,1485 | 0,2986 | -0,0437 | 0,0878 | -0,497 | 0,6212 |
| Гедоністичне благополуччя | 0,3332 | 0,2329 | 0,1062 | 0,0742 | 1,430 | 0,1590 |
| Соціально-нормативне благополуччя | 0,2801 | 0,2591 | 0,1004 | 0,0929 | 1,081 | 0,2849 |
| Самоконтроль | 0,1994 | 0,2675 | 0,0270 | 0,0362 | 0,745 | 0,4597 |
| Відповідальність | -0,4000 | 0,1996 | -0,1020 | 0,0509 | -2,004 | 0,0506 |
| Терпимість | 0,0127 | 0,1444 | 0,0034 | 0,0385 | 0,088 | 0,9303 |
| Саморозвиток | 0,1023 | 0,1994 | 0,0295 | 0,0576 | 0,513 | 0,6103 |
| Позитивне мислення | -0,2794 | 0,2269 | -0,0745 | 0,0605 | -1,231 | 0,2242 |
| Самостійність | -0,1658 | 0,1818 | -0,0602 | 0,0660 | -0,912 | 0,3661 |
| Схильність до ризику | 0,0775 | 0,1661 | 0,0170 | 0,0363 | 0,467 | 0,6428 |

Таблиця 2.12

Психологічні предиктори «Монетарна мотивація збагачення»

| Предиктори | В | Стд. п. | В | Стд. п. | Т | р |
|---------------------------------------|----------------|---------------|---------------|---------------|---------------|---------------|
| Св.член | | | -1,832 | 2,0250 | -0,905 | 0,3699 |
| Емоційне благополуччя | 0,2364 | 0,2363 | 0,036 | 0,0360 | 1,001 | 0,3220 |
| Екзистенційно-діяльнісне благополуччя | -0,3376 | 0,2706 | -0,053 | 0,0427 | -1,248 | 0,2180 |
| Его-благополуччя | -0,1860 | 0,2718 | -0,054 | 0,0788 | -0,684 | 0,4970 |
| Гедоністичне благополуччя | 0,3475 | 0,2120 | 0,109 | 0,0666 | 1,639 | 0,0476 |
| Соціально-нормативне благополуччя | 0,0581 | 0,2358 | 0,021 | 0,0833 | 0,246 | 0,8065 |
| Самоконтроль | 0,3411 | 0,2435 | 0,045 | 0,0325 | 1,401 | 0,1676 |
| Відповідальність | 0,0562 | 0,1817 | 0,014 | 0,0457 | 0,310 | 0,7582 |
| Терпимість | -0,3805 | 0,1314 | -0,100 | 0,0345 | -2,895 | 0,0056 |
| Саморозвиток | -0,1683 | 0,1815 | -0,048 | 0,0516 | -0,927 | 0,3582 |
| Позитивне мислення | 0,0866 | 0,2066 | 0,023 | 0,0543 | 0,419 | 0,6767 |
| Самостійність | -0,0947 | 0,1654 | -0,034 | 0,0592 | -0,572 | 0,5698 |
| Схильність до ризику | 0,2553 | 0,1512 | 0,055 | 0,0326 | 1,689 | 0,0475 |

«Монетарна мотивація самоствердження» = 0,83 Екзистенційно-діяльнісне благополуччя – 0,77 Самоконтроль – 0,69 Его-благополуччя – 0,66 Соціально-нормативне благополуччя +0,67 Позитивне мислення + 0,42 Саморозвиток – 0,48 Терпимість +0,36 Відповідальність + 4,23.

До психологічних предикторів «Монетарного відчуження» у студентів значущими виявились екзистенційно-діяльнісне благополуччя ($\beta = -0,74$; $t = -2,48$; $p < 0,05$), емоційне благополуччя ($\beta=0,57$; $t = 2,22$; $p < 0,05$), відповідальність ($\beta=-0,40$; $t = -2,00$; $p < 0,05$). Зазначені предиктори увійшли до регресійного рівняння:

«Монетарне відчуження» = 4,23 – 0,74 Екзистенційно-діяльнісне благополуччя +0,57 Емоційне благополуччя – 0,40 Відповідальність.

До психологічних предикторів «Монетарної мотивації збагачення» у студентів значущими виявились терпимість ($\beta = -0,28$; $t = -2,48$; $p < 0,05$), гедоністичне благополуччя ($\beta=0,35$; $t = 1,64$; $p < 0,05$), схильність до ризику ($\beta=0,26$; $t = 1,69$; $p < 0,05$). Зазначені предиктори увійшли до регресійного рівняння:

«Монетарна мотивація збагачення» = 0,35 Гедоністичне благополуччя – 0,28 Терпимість + 0,26 Схильність до ризику.

Висновки. Структура монетарної спрямованості студентів містить п'ять факторів – «Переоцінення значення та занепокоєність грошима», «Інструментальна монетарна мотивація», «Монетарна мотивація самоствердження», «Монетарне відчуження», «Монетарна мотивація збагачення». Психологічними предикторами фактора «Переоцінення значення та занепокоєність грошима» визначено позитивне значення гедоністичного благополуччя та негативне – Его-благополуччя та самостійності. «Інструментальна монетарна мотивація» зумовлена позитивними показниками Его-благополуччя, позитивного мислення, соціально-нормативного благополуччя та схильності до ризику та негативними – гедоністичного благополуччя. «Монетарна мотивація самоствердження» зумовлена позитивними значеннями екзистенційно-діялісного благополуччя, позитивного мислення, саморозвитку, відповідальності та негативними – самоконтролю, Его-благополуччя та соціально-нормативного благополуччя та терпимості.

«Монетарне відчуження» зумовлено низьким рівнем екзистенційно-діялісного благополуччя та відповідальності та високим емоційним благополуччям. «Монетарна мотивація збагачення» зумовлена позитивними значеннями гедоністичного благополуччя та схильності до ризику та негативними – терпимості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баязитова Д.А., Лапшова Т.А. Адаптация опросника монетарных аттитюдов Б. и Т. Клонц на русскоязычной выборке. *Петербургский психологический журнал*. 2017. № 19. С. 112–132.
2. Гордеева Т.О., Осин Е.Н., Сучков Д.Д., Иванова Т.Ю., Сычев О.А., Бобров В.В. Самоконтроль как ресурс личности: диагностика и связи с успешностью, настойчивостью и благополучием. *Культурно-историческая психология*. 2016. Т. 12. № 2. С. 46–58.
3. Дейнека О.С. Динамика макроэкономических компонентов образа денег в обыденном сознании. *Психологический журнал*. 2002. № 23. С. 36–46.
4. Зубіашвілі І. К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників : дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.05. Київ, 2009.
5. Семенов М.Ю., Мацнев М.Ю. Опросник для изучения отношения школьников к деньгам. *Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности* : труды III международной научной интернет-конференции (март-июнь 2009 г.) / отв. ред. Семенов М.Ю. Омск, 2009 г. С. 85–110.
6. Кисляк А.В. Гендерный анализ отношения личности к деньгам. *Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания»*. 2009. № 3(4).
7. Короткина Е.Д. Кросс культурное исследование отношения к деньгам у представителей разных национальностей. *Психология в экономике и управлении*. 2009. № 1. С.105–111.
8. Руженков В.А., Руженкова В.В., Лукьянцева И.С. Методика диагностики личностной зрелости. *Актуальные проблемы медицины*. 2016. № 26 (247). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-diagnosticski-lichnostnoy-zrelosti> (дата звернення: 02.08.2022).
9. Человек и собственность: Учебное пособие / А.Д. Карнышев и др. 2006.
10. Шамионов Р.М., Бескова Т.В. Методика диагностики субъективного благополучия личности. *Психологические исследования*. 2018. № 11(60). С. 8–16.
11. Шмелев А.Г. Психодиагностика личностных черт. СПб. : Речь, 2008. 480 с.

ПРИНЦИПИ ТА НАУКОВІ ПІДХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІВ

PRINCIPLES AND SCIENTIFIC APPROACHES ENSURING PRACTICAL ORIENTATION OF TEACHING PSYCHOLOGICAL DISCIPLINES FOR STUDENT TEACHERS

У статті зазначено, що ефективність та результативність викладання буде залежати від особистості викладача, рівня, змісту і структури його знань та практичної спрямованості цього процесу, а реалізація завдань у закладах вищої освіти залежить від чіткого і вмілого структурування освітнього процесу, що забезпечується виконанням усіх його функцій. Стверджується, що однією з найбільш важливих особливостей освітнього процесу у сучасній вищій школі є його спрямованість на ефективну професійну підготовку майбутніх фахівців. Ідея професійної спрямованості викладання всіх навчальних дисциплін повинна бути провідною. У зв'язку з цим викладачі повинні знати специфіку професійної діяльності майбутніх фахівців, їхні провідні професійні функції та концентрувати на них увагу у процесі навчання. Виокремлено та проаналізовано специфічні принципи освітнього процесу та концептуальні наукові підходи, що на нашу думку найбільш важливі та оптимальні для забезпечення практичної спрямованості викладання психологічних дисциплін студентам педагогам. Визначено, що забезпечувати практичну спрямованість викладання психологічних дисциплін для студентів педагогів буде дотримання принципу єдності наукової й навчальної діяльності, принципу участі студентів у науково-дослідній роботі, принципу органічної єдності теоретичної та практичної підготовки студентів, принципу урахування особистих можливостей кожного студента та принципу практичної спрямованості викладання та навчання. А також реалізація особистісно-зорієнтованого, компетентісного, діяльнісного, праксеологічного та проблемного підходів в системі освіти. Зроблено висновки, що концептуальні підходи можуть бути зреалізовані через використання інтерактивних методів та прийомів навчання, актуалізацію розвивального потенціалу психолого-педагогічної освіти, проблематизацію освітнього змісту, активізацію самостійності студентів.

Ключові слова: практична спрямованість викладання, викладання психологічних дисциплін, студенти педагоги, принципи освітнього процесу, концептуальні наукові підходи.

The article states that the effectiveness and efficiency of teaching will depend on the personality of the teacher, the level, content and structure of his knowledge and the practical orientation of this process, and the implementation of tasks in institutions of higher education depends on the clear and skillful structuring of the educational process, which is ensured by the performance of all its functions. It is claimed that one of the most important features of the educational process in modern higher education is its focus on effective professional training of future specialists. The idea of a professional orientation of teaching all academic disciplines should be leading. In this regard, teachers should know the specifics of the professional activity of future specialists, their leading professional functions and focus on them during the training process. The specific principles of the educational process and conceptual scientific approaches, which in our opinion are the most important and optimal for ensuring the practical orientation of teaching psychological disciplines to students and teachers, have been singled out and analyzed. It was determined that the practical orientation of the teaching of psychological disciplines for teacher students will be ensured by the observance of the principle of the unity of scientific and educational activities, the principle of student participation in research work, the principle of organic unity of theoretical and practical training of students, the principle of taking into account the personal capabilities of each student and the principle of practical orientation of teaching and training. As well as the implementation of person-oriented, competence-based, activity-based, praxeological and problem-based approaches in the education system. It was concluded that conceptual approaches can be implemented through the use of interactive methods and teaching techniques, actualization of the developmental potential of psychological and pedagogical education, problematization of educational content, and activation of student independence.

Key words: practical orientation of teaching, teaching of psychological disciplines, student teachers, principles of the educational process, conceptual scientific approaches.

УДК 378.016:159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.13>

Зимянський А. Р.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Актуальність проблеми дослідження. В освітньому процесі у закладах вищої освіти беруть участь два основних дійових суб'єкти – викладачі та студенти. Отже, освітній процес треба розуміти як єдність викладання (діяльність тих, хто навчає) та навчання (діяльність тих, хто навчається). Викладання – це діяльність викладача, спрямована на управління навчально-пізнавальною діяльністю

студента на основі врахування об'єктивних і суб'єктивних закономірностей, принципів, методів, організаційних форм і засобів навчання [13].

У процесі викладання перед студентами ставляться пізнавальні завдання, повідомляються нові знання, організуються практичні заняття, самостійна робота із засвоєння, закріплення й застосування знань; прово-

диться перевірка якості знань, умінь та навичок. Викладач, у першу чергу:

- виступає в ролі організатора, керівника в навчально-пізнавальній діяльності студентів;
- створює умови, за яких студенти як суб'єкти навчання можуть найбільш цілеспрямовано, змістовно, оптимально, раціонально й ефективно вчитися, опанувати основи професійної майстерності;
- є джерелом системи знань, навичок і вмінь;
- надає своєчасну допомогу студентам, коли є така потреба;
- піклується про всебічний розвиток особистості студентів;
- контролює та оцінює перебіг і результати навчально-пізнавальної діяльності студентів тощо.

Навчання – цілеспрямований процес засвоєння студентами знань, умінь і навичок, що регламентовані навчальними планами програмами. Цей процес засновано на мотивації, і обов'язок викладача – допомогти студентам засвоїти набутий людством досвід, необхідний для їхньої майбутньої професійної діяльності. «В ідеалі учитель стає організатором самостійного навчального пізнання учнів, не головною дійовою особою в класі, а режисером їх взаємодії з навчальним матеріалом, один з одним і з учителем» [6, с. 12]. Процес навчання обов'язково повинен включати такий важливий елемент, як самоосвіта.

На сьогоднішньому етапі розвитку суспільства актуалізується потреба саме в компетентних фахівцях, встановлюються особливі вимоги до підготовки майбутніх фахівців на ринку праці (а саме: комунікативні навички, вміння критично мислити, співпрацювати та взаємодіяти, саморозвиток, соціальна відповідальність тощо). Сьогодні суспільство потребує фахівців із гнучким і оригінальним мисленням, здатних самостійно, творчо вирішувати суспільні завдання, які б постійно поповнювали та вдосконалювали професійні знання та навички шляхом самоосвіти. Тому без формування самоосвітньої компетентності фахівець не може бути конкурентоспроможним [9, с. 333].

Виклад основного матеріалу дослідження. Освітній процес у закладах вищої освіти визначається зовнішніми (об'єктивними) чинниками (зміст і методи навчання, рівень професійної підготовки викладача, умови навчання у вищому навчальному закладі, соціальне оточення студента) та внутрішніми (суб'єктивними) чинниками (це особистісні риси студента: особливості його темпераменту, характеру, мислення, пам'яті, пізнавальних можливостей, здібностей, мотивація до навчання, попередній досвід та ін.). Ефективність та результативність викладання буде залежати від особистості викладача,

рівня, змісту і структури його знань та практичної спрямованості цього процесу. Отже, реалізація завдань у закладах вищої освіти залежить від чіткого і вмілого структурування освітнього процесу, що забезпечується виконанням усіх його функцій.

Освітній процес у закладі вищої освіти виконує три основні функції:

- освітню, що покликана забезпечити засвоєння студентами системи наукових знань, формування вмінь і навичок;
- розвиваючу, що передбачає розвиток студентів у процесі навчання.
- виховну, що передбачає виховання моральних, трудових, естетичних і фізичних якостей особистості.

У процесі навчання формуються такі моральні якості, як почуття обов'язку і відповідальності, дружби й колективізму, доброти і гуманізму, активна позиція щодо навчання й життя взагалі, а також якості, необхідні майбутньому працівникові будь якої галузі виробництва: вміння планувати свою роботу, добирати прийоми її виконання, контролювати себе, раціонально використовувати час.

Розглянуті функції мають тісний взаємозв'язок, тому реалізація однієї з них обов'язково зумовлює реалізацію певних аспектів іншої. Головні принципи на яких базується освітній процес у закладах вищої освіти України: відкритості; доступності; безперервності; національної спрямованості; міжнародної інтеграції; незалежності від втручання.

І. Кобилянський та Л. Рувінський [12] виділяють такі особливості освітнього процесу у закладах вищої освіти:

1. Кожна наукова дисципліна вивчається студентами в її розвитку, динаміці. Викладачеві слід надавати інформацію про виникнення, становлення й розвиток певної науки, перспективи вирішення її актуальних проблем.

2. Обов'язковою умовою освітнього процесу в закладах вищої освіти є його поєднання з науковими дослідженнями. Викладач має поєднувати викладання з активною дослідною роботою в галузі науки, яку він викладає, та власним прикладом стимулювати студентів до дослідної роботи.

3. Має місце великий обсяг самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів та слухачів, спрямованої на опрацювання різних наукових джерел під час підготовки до лекцій, семінарсько-практичних занять, написання рефератів, проектів, курсових, дипломних та магістерських робіт тощо.

4. Однією з найбільш важливих особливостей освітнього процесу у сучасній вищій школі є його спрямованість на ефективну професійну підготовку майбутніх фахівців. Ідея професійної спрямованості викладання всіх навчальних дисциплін повинна бути провідною. У зв'язку

з цим викладачі повинні знати специфіку професійної діяльності майбутніх фахівців, їхні провідні професійні функції та концентрувати на них увагу у процесі навчання [8].

Ці особливості передбачають дотримання специфічних принципів освітнього процесу, а саме:

Принцип єдності наукової й навчальної діяльності. Науково дослідна робота, що проводиться на кафедрі, сприяє вдосконаленню всього освітнього процесу та розвитку майстерності науковців і педагогів. Ефективність викладацької діяльності визначається у тому числі і вмінням вченого-викладача своєю творчістю захопити студентів, залучити їх до науки, сформулювати в них допитливість і прагнення до знань. За таких умов студенти охоче беруть участь у науково-практичних конференціях, обговоренні наукових проблем, що порушуються.

Принцип участі студентів у науково-дослідній роботі. У процесі навчання студенту надається можливість набувати певного досвіду проведення досліджень за фахом [8]. Як приклад, щорічні студентські наукові конференції, під час яких студенти отримують досвід проведення дослідження, написання наукових робіт, публічних виступів. Діяльність студентських наукових проблемних груп чи гуртків. Крім того, студенти по закінченні навчання захищають магістерські роботи, у яких подано результати дослідження, яке вони разом із науковими керівниками проводили протягом усього періоду навчання. Такий досвід допомагає згодом ставити і розв'язувати творчі завдання у майбутній професійній діяльності.

Принцип органічної єдності теоретичної та практичної підготовки студентів. Цей принцип ґрунтується на положенні про єдність теорії і практики. Успіх реалізації цього принципу значною мірою залежить від правильного співвідношення теоретичних і практичних занять, що має бути передбачено навчальними програмами закладів вищої освіти. Також важливе значення має проходження студентами педагогічної практики [8].

Принцип урахування особистих можливостей кожного студента. При організації освітнього процесу обов'язково слід брати до уваги той факт, що кожен студент є неповторною особистістю зі своїми здібностями і можливостями [8]. Тож перед викладачами постає завдання допомогти студентам розкрити та розвивати такі здібності та можливості.

Принцип практичної спрямованості викладання та навчання полягає в розумінні зв'язків і залежностей між пізнанням дійсності, наслідком якої є теорія, та практикою. Під час проведення теоретичних занять студенти мають здобувати професійні знання, а на практичних заняттях – навчитись ефективно діяти в реальних умовах професійної діяльності.

Наголошуючи на важливості поєднання навчання з життям, Я. А. Коменський вважав, що учень легше засвоює навчальний матеріал, якщо показати, яку користь має цей матеріал у повсякденному житті.

Цей принцип водночас виконує виховні та розвивальні функції і доводить обґрунтованість основних методологічних та дидактичних закономірностей.

Основні положення цього принципу:

- розуміння вимог до організації і проведення навчальних занять в сучасних умовах;
- формування високої наукової культури майбутньої професійної діяльності;
- дотримання як наукової, так і методичної основ надання конкретного змісту кожній складовій освітнього процесу;
- дотримання дисципліни навчального процесу;
- уміння цілеспрямовано, ефективно і оптимально діяти за складних умов;
- використання науково обґрунтованих та методично конкретних критеріїв оцінки ефективності освітнього процесу тощо.

Під час формування готовності майбутніх фахівців педагогів до професійної діяльності вагомим чинником виступають правильно підібрані концептуальні наукові підходи. У розуміння В. Галузинського та М. Євтуха [3], саме підходи, виступають як комплексні та взаємопов'язані впливи на студентів, що формують професійно успішну особистість. І. Зимня зазначає, що підхід – «це світоглядна категорія, у якій відображаються соціальні настанови суб'єкта як носія суспільної свідомості; ...як поняття, що є ширшим за поняття стратегії навчання і повинно охопити відповідні методи, форми, прийоми» [5, с. 97]. Сучасні потреби суспільства та суспільні запити, упровадження нового Державного стандарту освіти та важливість формування майбутніх фахівців педагогів високого рівня готовності, на нашу думку, потребують організації освітнього процесу через особистісно зорієнтований, компетентісний, діяльнісний, праксеологічний та проблемний підходи.

Особистісно-орієнтований підхід це – цілеспрямований, планомірний, спеціально організований педагогічний прогрес, спрямований на розвиток студента, який має особливі освітні потреби, становлення його як особистості з урахуванням його індивідуальних особливостей, інтересів, здібностей. Особистісно орієнтоване навчання – це навчання, центром якого є особистість, її самобутність, самостійність.

Особистісно-орієнтований підхід – це орієнтація в педагогічній діяльності викладачів педагогічного університету, яка, опираючись на систему взаємопов'язаних понять, ідей та способів дій, підтримує і забезпечує процеси самопізнання, самовдосконалення та саморе-

алізації особистості студента як майбутнього педагога. При використанні даного підходу викладач докладає особливі зусилля для розвитку у кожному студенті унікальних особистісних якостей майбутнього професіонала з гуманістичною спрямованістю.

Особистісно зорієнтований підхід виходить із визнання унікальності суб'єктного досвіду здобувача освіти як найважливішого джерела індивідуальної життєдіяльності та обумовлює своєрідність підходів до визначення поняттєво-термінологічного апарату особистісно зорієнтованої освіти, її мети, змісту, методів, форм і засобів, стилю взаємодії учасників освітнього процесу.

Застосування особистісно-орієнтованого підходу передбачає перерозподіл суб'єктних повноважень в освітньому процесі, сприяє розвитку суб'єктно-суб'єктних відносин між педагогами та студентами педагогічного університету.

Технологічний арсенал особистісно-орієнтованого підходу, на думку С. В. Бондаревської, становлять методи і прийоми, що відповідають таким вимогам, як: діалогічність; діяльнісно-творчий характер; спрямованість на підтримку індивідуального розвитку; надання необхідного простору, свободи для прийняття самостійних рішень, творчості, вибору змісту і способів навчання та поведінки [2].

Формування і становлення педагога-професіонала не вичерпується тільки накопиченням знань, навичок, вмінь, професійного досвіду і майстерності. Справжній педагог повинен бути й зрілою особистістю, що характеризується як вищий рівень особистісного, психологічного, соціального, морального, духовного і професійного розвитку [10].

Компетентнісний підхід передбачає спрямованість освітнього процесу на досягнення інтегральних результатів у навчанні, якими є загальні (базові, ключові) і спеціальні (предметні) компетентності тих, хто навчається. Загальні (базові, ключові) компетентності забезпечують наступність і послідовність навчання впродовж усього життя людини, вони поступово поглиблюються і збагачуються залежно від рівня освіти. У вищій освіті та професійній підготовці виділяють, крім загальних (базових, ключових), професійні (пов'язані із спеціальністю) та фахові (пов'язані із спеціалізацією) компетентності.

Аналіз визначень педагогічної компетентності дає змогу стверджувати, що педагогічна компетентність є системою наукових знань, інтелектуальних і практичних умінь і навичок, особистісних якостей і утворень, яка при достатній мотивації та високому рівні професійності психічних процесів забезпечує самореалізацію, самозбереження та самовдосконалення особистості педагога в процесі професійної діяльності.

Компетентнісний підхід у вищій освіті слід розуміти як єдність таких провідних положень:

1. Спрямованість на досягнення інтегральних показників підготовки майбутнього фахівця.

2. Системність набуття основних груп компетентностей – загальних (ключових), професійних і фахових.

3. Залежність системи компетентностей від рівня і ступеня вищої освіти, її поступове ускладнення, оновлення і збагачення.

4. Зорієнтованість на соціалізацію і професіоналізацію особистості, постійне поглиблення (вдосконалення) компетентностей в умовах неперервної освіти.

Принципова відмінність компетентнісної освітньої парадигми полягає в цільовій спрямованості вищої освіти, ціннісних орієнтирах суб'єктів навчання, очікуваних результатах освітньо-професійної підготовки майбутніх фахівців. Відповідно до реалій і потреб інформаційного суспільства компетентнісно орієнтована вища школа відмовляється від застарілої практики передавання та відтворення готових знань, спрямовує всіх учасників освітнього процесу на досягнення інтегральних показників в особистісному і професійному розвитку, під якими розуміють компетентності [7].

Діяльнісний підхід в освіті спрямований на розвиток ключових компетентностей і наскрізних умінь особистості, застосування теоретичних знань на практиці, формування здібностей до самоосвіти і командної роботи, успішну інтеграцію в соціум і професійну самореалізацію. Ідея діяльнісного підходу пов'язана з діяльністю, як засобом становлення і розвитку суб'єктності. Тобто, у процесі і результаті використання форм, прийомів і методів освітнього процесу розвивається особистість, яка обирає, оцінює, програмує і конструює різні види діяльності, що задовольняють її потреби в саморозвитку і самореалізації.

Діяльнісний підхід в освіті – це не сукупність окремих освітніх технологій чи методичних прийомів. Це методологічний базис, на якому будуються різні системи навчання зі своїми конкретними технологіями, прийомами і теоретичними особливостями. Діяльнісний підхід є альтернативним методу трансляції знань і їх пасивного засвоєння, дозволяє досягти освітніх цілей, що втілюють потреби суспільства і держави.

На концептуальному рівні оновлення освітнього процесу на засадах діяльнісного підходу полягає у переорієнтації мети і завдань освіти і зачіпає всі компоненти складної ієрархічної системи освіти. Кінцевою метою навчання є формування способу дій. Зміст навчання становлять не задана система знань і потім засвоєння цих знань, а задана система дій і знання, які забезпечують освоєння цієї системи. Засвоєвати знання можна тільки оперуючи ними.

Із діяльнісним підходом найближче пов'язана категорія діяльності. У традиційному розумінні «діяльність» розглядаємо як прояв активності суб'єкта, що виражається в доцільній зміні навколишнього світу, а також у перетворенні людиною самої себе. Тлумачення діяльності дозволяє поняття «діяльнісний підхід» розглядати за трьома збалансованими напрямками:

1) діяльнісний характер підходу (активний, самостійний, перетворювальний) – процес навчання є завжди навчанням предметно-практичних та розумових дій;

2) розвиваюча спрямованість підходу – особистісний розвиток, який характеризує становлення особистості, її «саморозвиток» у процесі діяльності в предметному світі, при цьому не тільки індивідуальної, а й спільної, колективної діяльності;

3) особливості реалізації (організація й управління) діяльнісного підходу у навчанні – цілеспрямованість, мотиваційна обумовленість, самостійна або керована педагогом взаємодія студента з навколишньою дійсністю, коли відбувається розв'язання суперечностей між репродуктивним і творчим пізнанням, раніше засвоєною інформацією і новою [4].

Реалізація праксеологічного підходу у професійній підготовці майбутніх учителів забезпечує раціональну й оптимальну діяльність суб'єктів освітнього процесу, гарантоване досягнення поставлених цілей навчання, сприяє розвитку професійної готовності майбутнього вчителя до педагогічної діяльності. Головне завдання праксеологічного підходу у процесі підготовки майбутніх вчителів – вивчення й упровадження необхідного знання для здійснення ефективної діяльності, а також цінностей і змісту, цілей, дій, процедур, результатів та відповідної корекції.

Втілення функцій праксеологічного підходу у систему професійної підготовки майбутніх вчителів, сприяє реалізації головних його характеристик, таких як ефективність, що передбачає досягнення планованого результату з найменшими ресурсними витратами та результативність, що вказує на співвідношення поставленої мети й досягнутого результату. Власне ефективність досягнень та результативність засвідчують якісні показники професійної підготовки майбутніх вчителів.

Головне завдання праксеологічного підходу у процесі підготовки майбутніх вчителів – вивчення й упровадження необхідного знання для здійснення ефективної діяльності, а також цінностей і змісту, цілей, дій, процедур, результатів та відповідної корекції. Як слушно зауважує науковець Н. Сацков, реалізація праксеологічного підходу ґрунтується на інтеграції знання і діяльності як специфічної

форми активного ставлення до навколишнього середовища, змістом якого є певні зміни та перетворення, тобто вміння, цілевідповідність, дія. Дві величини – знання й ефективна діяльність – є основою праксеологічного підходу як цілеспрямованої системи сукупності принципів, що визначають загальну мету та стратегію орієнтованих праксеологічних дій і показують, як знання перетворюється в безпосередню продуктивну силу [11, с. 203].

Реалізація праксеологічного підходу у професійній підготовці майбутніх учителів забезпечує раціональну й оптимальну діяльність суб'єктів освітнього процесу, гарантоване досягнення поставлених цілей навчання, сприяє розвитку професійної готовності майбутнього вчителя до педагогічної діяльності. Саме розвиток професійної готовності студентів до педагогічної діяльності є головною метою системи підготовки майбутнього вчителя [1].

Головною умовою проблемного підходу є використання викладачами під час організації освітнього процесу проблемних ситуацій, які передбачають, що студент хоче вирішити важкі для себе завдання, але йому на даний момент не вистачає конкретних знань, а тому він буде змушений самостійно таку інформацію відшукати.

Проблемне навчання максимально спрямоване на розвиток особистості, допомагає у розкритті здібностей та задатків студентів під час навчання, сприяє самоактуалізації та дозволяє цілісно охопити зміст майбутньої діяльності. Таке навчання розширює значення цілей професійної підготовки, інтегруючи в собі навчальні, розвивальні та виховні завдання під час професійної підготовки студентів через розв'язування проблемних ситуацій. Основою такого навчання є джерело набуття знань, умінь і навичок через проблемний пошук. Перевага проблемного навчання над традиційним очевидна, адже ставить студентів в активну позицію, знання швидше засвоюються та використовуються на практиці.

Основні переваги проблемного навчання полягають в тому, що воно розвиває здібності студентів як суб'єктів учіння; викликає у них інтерес до учіння і відповідно сприяє виробленню мотивів і мотивації навчально-пізнавальної діяльності; пробуджує їхні творчі нахили; має різнобічний характер; виховує самостійність, активність і креативність студентів; сприяє формуванню всебічно розвинутої особистості, спроможної розв'язувати майбутні професійні та життєві проблеми.

Проблемне викладання-учіння складається з таких етапів діяльності суб'єктів дидактичного процесу:

- організації проблемної ситуації;
- формулювання проблеми;

- індивідуального або групового розв'язання проблеми об'єктами учіння;
- верифікації (перевірки, тлумачення систематизації) отриманої інформації;
- використання засвоєних знань у теоретичній і практичній діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, на нашу думку забезпечувати практичну спрямованість викладання психологічних дисциплін для студентів педагогів буде дотримання специфічних принципів освітнього процесу та реалізація особистісно-зорієнтованого, компетентісного, діяльнісного, праксеологічного та проблемного підходів в системі освіти. Ці концептуальні підходи можуть бути зреалізованими через використання інтерактивних методів та прийомів навчання, актуалізацію розвивального потенціалу психолого-педагогічної освіти, проблематизацію освітнього змісту, активізацію самостійності студентів. Практична спрямованість викладання психологічних дисциплін буде полягати у можливості майбутніх педагогів використовувати набуті знання уміння та навички на практиці, в оволодінні особистісними, соціальними та професійними (загальними та спеціальними) компетентностями, в розвитку особистісних здатностей, в реалізації здорового особистісного та професійного стилю життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Біляковська О.Р. Праксеологічний підхід як основа якості професійної підготовки майбутніх вчителів в Україні та Польщі. URL: https://revolution.allbest.ru/pedagogics/01338723_0.html

2. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования. *Педагогика*. 1997. № 4. С. 11–17.

3. Галузинський, М.Б. Євтух В.Г. Основи педагогіки та психології вищої школи. Київ : ІНТЕЛ, 1995. 168 с.

4. Діяльнісний підхід // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Діяльнісний_підхід

5. Зимняя И.А. Педагогическая психология : учебник для вузов. Изд. 2-е, доп., испр. и перераб. Москва : Логос, 2002. 384 с.

6. Зязюн І.А. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу. *Рідна школа*. 2000. № 8. С. 12–13.

7. Компетентнісний підхід // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Компетентнісний_підхід

8. Принципи дидактики вищої школи. URL: <https://thelib.info/pedagogika/198494-principi-didaktiki-vishoi-shkoli/>

9. Ревенко Т. Щодо питання сутності освітнього процесу у вищій школі. *Публічне управління XXI століття: світові практики та національні перспективи* : зб. тез XVIII Міжнар. наук. конгресу, 26 квітня 2018 р. Харків : Вид-во ХарPI НАДУ "Магістр", 2018. С. 331–334.

10. Савчин М.В., Василенко Л.П. Психологічні засади організації особистісно-професійного зростання майбутнього педагога : навчальний посібник. Дрогобич : РВВДДПУ ім. І. Франка, 2012. 24 с.

11. Сацков Н.Я. Практический менеджмент: методы и приемы деятельности руководителя. Донецк : Сталкер, 1998. 448 с.

12. Туркот Т.І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Кондор, 2011. 628 с.

13. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2006. 560 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ ЯК ЧИННИКА САМОСТАВЛЕННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

PECULIARITIES OF POSITIVE PSYCHOTHERAPY AS A FACTOR OF SELF-ESTEEM IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATION

Студентський вік – це той період життя людини, коли досягає свого оптимуму велика частина психофізіологічних функцій (сенсорно-перцептивних, мнемічних, психомоторних і мисленневих). В цей період відбувається становлення характеру й інтелекту, розвитку загальних і спеціальних здібностей, перетворення мотивації та ціннісно-сислової сфери особистості. В даний період дорослішання позитивне мислення може відіграти дуже значну роль в майбутньому житті людини, навчити правильно відноситися до себе і оточуючих.

Самооцінка – один з важливих компонентів Я-концепції особистості. Іноді про самооцінку говорять як про процес оцінювання, але частіше під самооцінкою розуміють результат оцінювання, підсумкову власну думку або відчуття людини стосовно самої себе. Проблема виникнення і розвитку самооцінки є однією з найважливіших у розвитку особистості. Розвиток емоційної сфери в юнацькому віці тісно пов'язаний з індивідуально – особистісними якостями, самосвідомістю та самооцінкою. У цей період життя відбувається становлення самосвідомості і образу «Я» – центрального психологічного новоутворення юнацького віку. У цей час складається система уявлень власне про себе, що впливає на психологічну реальність, яка породжує життєві переживання. В процесі написання статті було вивчено можливість впливу позитивної психотерапії на самоставлення юнаків (здобувачів вищої освіти). Виявлено рівень самоставлення здобувачів вищої освіти до проведення корекційної програми. Було проведено корекційну програму розвитку та оптимізації рівня самоставлення здобувачів вищої освіти. Виявлено рівень самоставлення здобувачів вищої освіти після проведення корекційної програми та порівняно з тим, що було до проведення корекційної програми, та визначено значну різницю між результатами до та після. Було визначено позитивний вплив корекційної програми, що включала позитивну психотерапію, на самоставлення здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: самосвідомість, самоставлення, позитивна психотерапія, позитивне мислення, юнацький вік.

Student age is the period of a person's life when a large part of psychophysiological functions (sensory-perceptual, mnemonic, psychomotor and thinking) reach their optimum. During this period, the formation of character and intelligence, the development of general and special abilities, the transformation of motivation and the value-meaning sphere of the individual takes place. In this period of growing up, positive thinking can play a very significant role in a person's future life, teach how to treat oneself and others correctly.

Self-esteem is one of the important components of the self-concept of an individual. Sometimes self-assessment is referred to as an assessment process, but more often self-assessment is understood as the result of an assessment, a person's final opinion or feeling about himself. The problem of emergence and development of self-esteem is one of the most important in personality development. The development of the emotional sphere in youth is closely related to individual – personal qualities, self-awareness and self-esteem. In this period of life, the formation of self-awareness and the image of «I» takes place – the central psychological neoplasm of youth. At this time, a system of ideas about oneself is formed, which affects psychological reality, which gives rise to life experiences.

In the process of writing the article, the possibility of the influence of positive psychotherapy on the self-esteem of young people (students of higher education) was studied. The level of self-advocacy of higher education seekers before the correctional program was revealed. A corrective program for the development and optimization of the level of self-esteem of higher education applicants was carried out. The level of self-esteem of students of higher education after the remedial program was revealed and compared to what it was before the remedial program, and a significant difference between the results before and after was determined. The positive impact of the correctional program, which included positive psychotherapy, on the self-esteem of students of higher education was determined.

Key words: self-awareness, self-attitude, positive psychotherapy, positive thinking, youth.

УДК 159.922:72

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.14>

Шукалова О. С.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології,
початкової освіти та освітнього
менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Бужинська С. Н.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології,
початкової освіти та освітнього
менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Зайцева О. О.

доктор філософії,
викладач кафедри педагогіки,
психології, початкової освіти
та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Постановка проблеми. Студентські роки – це час для самовизначення, формування світогляду, самосвідомості, соціальної позиції та психологічної зрілості юнаків. В цей період можливий і негативний вплив, який може зіштовхнути юнака з обраного шляху, тому слід звернути увагу на установки, комплекси людини та на встановлення нових, більш зрілих стосунків з оточуючими. Для цього батьки, викладачі та психологи повинні зберегти психічне здоров'я і емоційну сферу юнака в процесі його соціалізації та становлення як особистості.

Актуальність цього питання не викликає сумнівів, особливо останнім часом в кризовій ситуації, що склалася в Україні. Негативні чинники формують особистість, якій властиве негативне сприйняття навколишнього світу як джерела проблем, безвихідних і невірних ситуацій. Отже, у юнаків формується «негативне мислення».

На відміну від цього, позитивне мислення – це своєрідна інтелектуальна цінність, яка проявляється у здатності студента легко орієнтуватися в звичайних і несподіваних критичних

ситуаціях, не відчуваючи при цьому не яких труднощів і емоційних потрясінь. Така здатність і буде запорукою психічного і фізичного здоров'я особистості студента.

Проблема розвитку позитивного мислення як нового феномену сучасної психології також чекає розроблення відповідних психологічних концепцій і технологій. Неоднозначне ставлення до теорії позитивного мислення та інтерес до цього напрямку й викликали необхідність проведення даного дослідження, вивченню якого було присвячено роботи таких визначних науковців як Д. Аллен, Д. Дойч, М. Зелігман, З. Зиглар, Дж. Кехо, Н. Пілл, Н. Пезешкіан, Н. Правдіна, Н. Пив, А. Свіяш, Ю. Свіяш, Х. Сільва, У. Уотллз, Л. Хей, Е. Хейч та ін. [1; 4; 7; 9].

Аналіз досліджень та публікацій. В США в 20 ті роки відбулася криза, яка і стала історичною причиною становлення теорії позитивного мислення. Через зміни, які відбувалися в країні, населення необхідно було вивести із стану депресії. Тоді американці мали гостру потребу в надії на майбутнє. Саме це і стало стимулом для заснування ідейного руху, названого New Thought («Нове мислення»), другою назвою якого був «Рух віри» або неохаризматичний рух. Слово «харизма» походить від грецького слова «благодать» і перекладається на українську мову як слово «дар». Завдяки ідеям батька «Нового мислення», відомого в свій час екстрасенса і цілителя Фінеаса Паркхерст Куїмбі (1802–1866), цей рух став популярним.

В основі «Нового мислення» лежала думка, що причина хвороб і страждань криється в неправильному мисленні. П. Куїмбі разом зі своїми учнями стверджували, що людина здатна творити свою власну реальність за допомогою сили позитивного визнання, або «позитивного мислення». Вважалося, що людина повинна намалювати в своїй уяві образ здоров'я і багатства, а потім фіксувати або сповідувати цей образ вустами і способом життя. Таким шляхом невловимий образ міг втілитися в відчутну реальність. Письменник Уоррен Фелті Еванс вважав, що віра – це найбільш інтенсивна форма прояву розуму. Він стверджував, що «результатом віри людини є ефект сугестії (тобто позитивного твердження, що пацієнт здоровий), бо він завжди проявляється пропорційно тому, наскільки пацієнт вірить вашим твердженням» (Роберт Боумен) [3].

Мартін Селигман численними дослідженнями довів, що здатність радіти і цінувати життя не приходить одразу, коли хоче людина. Цьому треба вчитися, як і вмінню віртуозно грати на скрипці. Вчений стверджував: «Позитивна психологія тримається на трьох стовпах: перший – вивчення позитивних почуттів, другий – виявлення позитивних рис характеру і таких корисних особливостей, як інтелект і фізичний

розвиток, третій – дослідження позитивних явищ та установ у суспільстві (таких, як демократія і сім'я), які сприяють розвитку кращих людських властивостей. Надія, любов і довіра особливо необхідні у важкі часи. В такі моменти підтримка позитивних інституцій – демократії, сім'ї, вільної преси – просто неоціненна. В часи випробувань людина демонструє свої найвищі чесноти: мужність, цілісність природи, справедливність, відданість і т. п.».

Американський письменник, церковнослужитель Норман Пив вважав, що непохитна віра в себе і свої роздуми неодмінно приводять людину до успіху. Вчений впроваджував практику позитивного мислення та був упевнений, що якщо очистити свій розум від жалю, злості, страху, образи, почуття власної неповноцінності і ненависті, то після, вже чисту свідомість, можна буде заповнити добротою і здоровими, творчими, тобто «правильними» думками. Це допоможе сконцентруватися і залучити в своє життя успіх, щастя і радість! Норман Пив помер у віці 95 років щасливою людиною. За основу в житті виступав закон – «подібне притягує подібне».

У 1968 році, завдяки роботі іранського професора, доктора медичних наук і фахівця в області психології, психотерапії і неврології Носсрата Пезешкіана, з'явився особливий метод, в якому філософія і мудрість Сходу з'єднується з раціональністю Заходу – позитивна психотерапія. В основі даного методу лежать транс культурні дослідження, які були проведені в більш ніж двадцяти різних культурах. В 2009 році Н. Пезешкіан був номінований за ці дослідження на Нобелівську премію в області медицини і фізіології. Розроблена Н. Пезешкіаном у 1972 р Позитивна психотерапія являє собою короткострокову психотерапію, у якій простежується взаємозв'язок системи «хвороба – культура – сім'я – виховання і психотерапія» [7].

У кожній людини є доступ до невичерпного джерела життя, який можна використовувати для свого особистісного зростання та індивідуального розкриття. Позитивна психотерапія Н.Пезешкіана базується на вірі в те, що всі люди наділені всім необхідним, щоб жити щасливим життям. Людина може застосувати свої природні задатки для повної самореалізація та виконати своє життєве призначення, використовуючи свої внутрішні ресурси для вирішення проблем, та постановки цілей.

У кожній людини образ власного «Я» виступає як установка по відношенню до самої себе, утворюючи систему уявлень про себе. У процесі самопізнання у людини формується самосвідомість, яка складається з усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, моральних якостей та їх самооцінки. Саме самооцінка людини є передумовою до успішного розвитку особистості й визначає її поведінку. Петровський А. В. стверджує, що «самооцінка

є результат... свого роду проекція реального «Я» на «Я» ідеальне». Самооцінка виступає як відносно стійке структурне утворення, компонент Я – концепції, самопізнання і як процес самооцінювання.

Виклад основного матеріалу. Дослідження було проведено 2021 році на базі Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. В дослідженні брали участь шістдесят здобувачів вищої освіти різних курсів.

Були обрані діагностичні методики у відповідності до мети і завдань дослідження.

Перша методика – опитувальник «Дослідження самооцінки особистості» С. Будассі.

Друга методика – методика діагностика самооцінки Дембо-Рубінштейн.

Було створено психокорекційну програму на основі позитивної психотерапії.

На першому етапі емпіричного дослідження було виявлено співвідношення рівня самооцінки здобувачів вищої освіти до корекційної програми.

В результаті дослідження по методу С. А. Будассі, виявлено наступні співвідношення, що наведені в таблиці 2.1.

У ході дослідження виявлено, що завищену самооцінку має 10 відсотків учасників дослідження. Випробовувані з завищеною самооцінкою переоцінюють свої можливості, результати діяльності, особистісні якості. 23,3 відсотка випробовуваних мають адекватну самооцінку. Для даних індивідів характерна тенденція к позитивному відношенню до себе, к самоповаги, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. У 30% відсотках досліджених, виявлена занижена самооцінка, яка може бути пов'язана з негативним ставленням до себе, неприйняттям себе, відчуттям власної неповноцінності. Середня адекватна самооцінка була виявлена всього у 36,7% досліджуваних.

В ході дослідження виявлено, що завищену самооцінку має 10 відсотків учасників дослідження. Випробовувані з завищеною самооцінкою переоцінюють свої можливості, результати діяльності, особистісні якості. 23,3 відсотка випробовуваних мають адекватну самооцінку. Для даних індивідів характерна тенденція до позитивного відношенню до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. У 30 відсотках досліджених, виявлена занижена самооцінка, яка може бути пов'язана з негативним ставленням до себе, неприйняттям себе, відчуттям власної неповноцінності.

Висновок у відсотковому співвідношенні показника кількості осіб, згідно з методом Дембо-Рубінштейн наведений у таблиці 2.2.

Отже, на даному етапі статистичного дослідження було встановлено значну адекватну задоволеність своєю зовнішністю.

На етапі статистичного дослідження показників самоставлення до авторитету у однолітків, спостерігається високий відсоток завищеної самооцінки до цього показника, що вказує на завищене бажання особистого впливу на однолітків, також толерантного відношення одноліток до висловлювання та самоставлення одне до одного в спілкуванні, також в результаті дослідження виявлено, що у багатьох студентів спостерігається

На етапі статистичного дослідження адекватну самооцінку мають менше половини випробовуваних, ще частина припадає на неадекватну самооцінку, або як у наших досліджуваних – занижену.

Наступним етапом дослідження було виявлення співвідношення рівня самооцінки здобувачів вищої освіти після корекційної програми.

В результаті дослідження по методу С. А. Будассі, виявлено наступні співвідношення, що наведені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.1

Співвідношення рівня самооцінки за методикою С.А. Будассі, (%)

| № з/п | Самооцінка | Співвідношення, (%) |
|-------|-------------------------------|---------------------|
| 1 | Самооцінка висока неадекватна | 10,00 |
| 2 | Самооцінка висока адекватна | 23,30 |
| 3 | Самооцінка середня адекватна | 36,70 |
| 4 | Самооцінка низька адекватна | 30,00 |

Таблиця 2.2

Співвідношення рівня самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн, (%)

| | Ум, здібності | Характер | Авторитет у однолітків | Зовнішність | Впевненість у собі |
|----------------------|---------------|----------|------------------------|-------------|--------------------|
| Завищена самооцінка | - | 36,7 | 25,0 | 20,0 | 26,7 |
| Адекватна самооцінка | 70,0 | 40,0 | 37,0 | 45,0 | 40,0 |
| Занижена самооцінка | 30,0 | 23,3 | 38,0 | 35,0 | 33,3 |

Таблиця 2.3

Співвідношення рівня самооцінки за методикою С.А. Будассі після проведення корекційної програми, (%)

| № з/п | Самооцінка | Співвідношення, (%) |
|-------|-------------------------------|---------------------|
| 1 | Самооцінка висока неадекватна | 7 |
| 2 | Самооцінка висока адекватна | 35,7 |
| 3 | Самооцінка середня адекватна | 45,3 |
| 4 | Самооцінка низька адекватна | 12 |

Таблиця 2.4

Співвідношення рівня самооцінки здобувачів вищої освіти за методикою Дембо-Рубінштейн після проведення корекційної програми, (%)

| | Ум, здібності | Характер | Авторитет у однолітків | Зовнішність | Впевненість у собі |
|----------------------|---------------|----------|------------------------|-------------|--------------------|
| Завишена самооцінка | - | 10 | 20,0 | 12 | 16 |
| Адекватна самооцінка | 82,0 | 83,7 | 70,0 | 73,3 | 50,7 |
| Занижена самооцінка | 18 | 7 | 10,0 | 14,7 | 23,3 |

Висновок у відсотковому співвідношенні показника кількості осіб, згідно з методом Дембо-Рубінштейн наведений у таблиці 2.4.

Отже, за результатами дослідження за методикою «Дембо-Рубінштейн» після проведення корекційної програми було встановлено, що за всіма показниками («Зовнішність» (73%), «Авторитет у однолітків» (70%), «Впевненість у собі» (56%), «Розум, здібності» (82%) та «Характер» (83%) здобувачі вищої освіти мають адекватну самооцінку. Таким чином, у більшості досліджуваних сформувалося правильне сприйняття своєї цінності, умінь, оцінки своїх досягнень, зовнішнього вигляду та, навіть, характеру.

Наступним етапом дослідження було співвідношення рівня самоставлення здобувачів вищої освіти до та після корекційної програми.

Результати дослідження співвідношення рівня самоставлення здобувачів вищої освіти до та після корекційної програми відображені в таблиці 2.5.

Результати, наведені в табл. 2.5 засвідчують наявність статистично значущої різниці між показниками самоставлення «Характер», «Авторитет у однолітків», «Зовнішність» та

«Впевненість у собі» в групі досліджуваних до корекційної програми та після неї. Отже, у здобувачів вищої освіти, які брали участь у корекційній програмі, що здійснювалася за напрямком «Позитивної психотерапії», оптимізувалися чинники самоставлення, які змінили відношення до себе, самоповагу, прийняття себе, відчуття власної повноцінності у досліджуваних.

Висновок. Статистичний аналіз, що був проведений для виявлення різниці між результатами дослідження до корекційної програми та після, показав статистично вагому різницю між результатами даних досліджень, що підтверджує гіпотезу про те, що позитивна психотерапія впливає на розвиток та оптимізацію самоставлення здобувача вищої освіти. Запропонована програма сприяє формуванню у студентів усвідомленого позитивного ставлення до своєї особистості, допомагає впоратися зі стресом і проблемами пов'язаними із становленням особистості. Дає розуміння в період юнацтва про те, що самооцінка та пов'язаний з нею рівень домагань є важливим мотиваційними чинниками, що впливають на результативність у житті.

Таблиця 2.5

Оцінки показників самооцінки здобувачів освіти за методикою Дембо-Рубінштейн до та після корекційної програми

| Показники метакогнітивної активності | Середні оцінки | | t | p |
|--------------------------------------|----------------|----------|--------|----------|
| | 1 гр | 2 гр | | |
| Ум, здібності | 1,0±3,6 | 1,0±3,7 | 0,00** | 1,000000 |
| Характер | 4,6±6,3 | 9,5±4,7 | 3,55* | 0,000733 |
| Авторитет у однолітків | 12,3±4,1 | 16,9±3,9 | 4,51* | 0,000029 |
| Зовнішність | 9,0±4,1 | 13,7±2,2 | 5,68* | 0,000000 |
| Впевненість у собі | 4,0±1,6 | 5,2±1,0 | 3,51* | 0,000817 |

Примітки: * – статистично значущі розбіжності; ** – відсутність статистично значущих розбіжностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинець С. Л., Самошкіна Л. М. Зв'язок мотивів афіліації, досягнення і влади в мотивації релігійної діяльності. *Вісник ДНУ. Серія : Педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 18. Т. 20. № 9/1. С. 24–30.
2. Донцов Д. А., Донцова М. В. Психологические особенности юношеского (студенческого) возраста. *Теория образования и обучения*. С. 34–42.
3. Зиник И. Н. Формирование структур индивидуальности студентов с низким уровнем развития рефлексивности средствами «тренинга рефлексивности». *Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета*. 2008. № 3. С. 314–316.
4. Карпов А. В., Пешехонова Ю. В. Мотивационные и волевые особенности метапознания студентов вуза. *Известия ДГПУ*. 2014. № 4. С. 31–36.
5. Конопкин О. А. Общая способность к саморегуляции как фактор субъективного развития. *Вопросы психологии*. 2004. № 2. С. 128–135.
6. Осницкий А. К. Новые аспекты исследования осознанной саморегуляции и функциональной асимметрии мозга. *Психология обучения*. 2014. № 9. С. 37–48.
7. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. Москва : Медицина, 1996. 464 с.
8. Сергеева Т. В. Эко-гуманистическая технология саморазвития : монография. Харьков : АП «Блок», 2010. 215 с.
9. Усова Е. Б. Возрастная психология. Минск : Изд-во МИУ, 2009. 341 с.
10. Hacker J. Teaching new thinking. *Journal of developmental Psychol.* 1997. Vol. 5.
11. Effect of young basketball players' self-regulation on their psychological indicators. *Journal of Physical Education and Sport*. 2020. Vol. 20. P. 1606–1612.
12. Kuznetsov O. I. Psychological features of academic self-regulation of students. *Perspective trends in scientific research – 2015. Materials of International scientific and practical conference*. 2015. Vol. 1. P. 138–139.

ДИНАМІКА ЗМІН ЕМОЦІЙ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ 2022 РОКУ В УКРАЇНІ

DYNAMICS OF EMOTIONAL CHANGES AMONG HIGHER EDUCATION STUDENTS AT THE BEGINNING OF THE 2022 WAR IN UKRAINE

У статті проаналізовано психологічну літературу про емоційні стани молоді під час складних стресових ситуацій, розглянуто динаміку змін їх протягом перших чотирьох місяців війни.

Мета статті – виявити прояви різних видів емоцій у здобувачів вищої освіти та показати динаміку їх змін на початку російсько-української війни та через чотири місяці.

Для діагностики домінуючих емоцій використано опитування.

Виявлено, що найбільш поширеними були такі емоції: паніка та шок, жах, велика істерика, полярність емоцій, різка зміна настрою, сильних страх (за себе, за рідних, за майбутнє України, за незнання майбутнього), смуток і розпач, невпевненість в своїх силах, ненависть, гнів потужної сили, злість, агресія, песимізм, роздратування, тривога, сум, спустошеність, безнадійність, збентеженість, пригніченість, неспокій, боязність всього, почуття вини.

На фоні цих переживань проявляються тремтіння тіла, заціпеніння, оніміння, підвищення тиску, температури тіла, сльози і плач, слабкість у тілі, відсутність апетиту, поганий сон, небажання виконувати будь-яку роботу.

Проведено діагностику копінг-стратегій (E. Heim), яка дозволила дослідити 26 ситуаційно-специфічних варіантів копінгу (типів поведінки, реагування на складну ситуацію, боротьбу зі стресом), розподілених на три основні сфери психічної діяльності – когнітивні, емоційні і поведінкові копінг-механізми. Проведено ряд профілактичних та психотерапевтичних онлайн-бесід зі здобувачами вищої освіти щодо регулювання власних емоцій.

При повторному опитуванні через чотири місяці війни наступили такі зміни емоцій у здобувачів: появилось прагнення не «заціклюватись» та не думати про найгірше, відчуття полегшення від зайнятості чимось.

Страх та почуття безвихідності замінили надія та віра в наших людей, з'явилась сильна віра в свою країну та наших захисників, сильний патріотизм та гордість за рідну Україну, віра в те, що Україна переможе і буде крах сусідньої імперії.

З'явилося відчуття гордості за наших захисників, за те, що Україна вистояла у перші дні війни, появилась сила духу. Згодом кожні хороші новини сприймаються з радістю, а погані – з мужністю. 95% опитаних здобувачів відчують тепер до агресора тільки злобу й гнів, жадають йому смерті.

Крім цього, у 20% респондентів залишились страх, зросла злість, роздратування, ненависть, гнів; а також появились пригнічення, смуток, моральне і фізичне виснаження від постійних сирен. Залишились часті перепади, коливання емоцій, виникли слухові флешбеки.

Повторне проведення дослідження копінг-стратегій також свідчить про зміни в емоційних станах молоді. Після профілактично-корекційної роботи зросла кількість здобувачів із адаптивними когнітивними

копінг-стратегіями (на 20%), із адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 15%), із адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 20%); зменшилась кількість здобувачів із не адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 5%), із не адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 10%), із не адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 10%); зменшилась кількість здобувачів із відносно адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 15%), із відносно адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 5%), із відносно адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 10%).

Ключові слова: війна, емоції, когнітивні, емоційні та поведінкові копінг-стратегії.

The article analyzes psychological literature on the emotional states of young people during difficult stressful situations and examines the dynamics of their changes during the first four months of the war.

The objective of the article is to reveal the manifestations of various types of emotions among higher education students and to show the dynamics of their changes at the beginning of the Russian-Ukrainian war and four months later. A survey is used to diagnose dominant emotions.

It is found that the following emotions were the most common: panic and shock, horror, hysteria, emotional polarities, mood swings, worry (over oneself, relatives, the future of Ukraine) fear of uncertainty, sadness and despair, insecurity in one's strength, hatred, anger, aggression, pessimism, irritation, anxiety, desolation, hopelessness, confusion, depression, restlessness, guilt. Due to these worries body tremors, numbness, high pressure, temperature, tears and crying, body weakness, lack of appetite, poor sleep, reluctance to do any work appear.

Diagnosis of coping strategies (E. Heim) was carried out, which allowed to investigate 26 situation-specific coping strategies (types of behavior, response to a difficult situation, dealing with stress), divided into three main areas of mental activity – cognitive, emotional and behavioral coping mechanisms.

A number of preventive and psychotherapeutic online interviews were conducted with students of higher education regarding their emotion management.

When re-interviewed after four months of the war, the following changes in emotions occurred among the students: a desire not to "get stuck" and not to think about the worst, a feeling of relief from being busy with something.

Fear and a sense of hopelessness were replaced by hope and faith in our defenders, strong patriotism and pride for our Ukraine, faith that Ukraine will win and the neighboring empire will collapse. Eventually, good news is accepted with joy, and bad news with courage. 95% of the surveyed students now feel only malice and anger towards the aggressor.

In addition, 20% of respondents were left with fear, anger, irritation, and hatred, as well as depression, sadness, and moral and physical exhaustion from constant sirens. There still expe-

УДК 159.942:378.018.8:373.011.3-051]:

355.01(477)"2022"

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.15>

Шулдик А. В.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичин

Шулдик Г. О.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

rience mood swings and auditory flashbacks. A repeated study of coping strategies also shows changes in the emotional states of young people. After preventive and corrective work, the number of students with adaptive cognitive coping strategies (by 20%), with adaptive emotional coping strategies (by 15%), with adaptive behavioral coping strategies (by 20%) increased; the number of achievers with non-adaptive cognitive coping strategies (by 5%), with non-adaptive

emotional coping strategies (by 10%), and with non-adaptive behavioral coping strategies (by 10%) decreased; the number of achievers with relatively adaptive cognitive coping strategies (by 15%), with relatively adaptive emotional coping strategies (by 5%), and with relatively adaptive behavioral coping strategies (by 10%) decreased.

Key words: war, emotions, cognitive, emotional and behavioral coping-strategies.

Постановка проблеми. Війна проходить не лише по лінії фронту. Війна вже всередині кожної людини: на лінії фронту вона фізична, поза ним – психологічна. Емоції людей під час війни не менш важливі, ніж потужні зброя і техніка. Що відбувається з молоддю, як змінюються їх емоції під час війни? Як це може вплинути на кожного з них? Як зменшити негативні наслідки? Емоції – це психічні процеси, які протікають у формі переживань і відображають особистісну значущість та оцінку зовнішніх і внутрішніх ситуацій, важливих для життєдіяльності людини.

Психологічна війна – це сильний удар по ідентичності кожної людини, адже вона шукає відповіді на базові питання: «хто я?», «яка моя роль?», «яке моє місце у всьому, що відбувається?», «що я маю робити?». Саме ця неможливість кудись приткнутися, провинна, яку зараз відчуває багато молоді, що знаходиться далеко від бойових дій, і є штурмом на ідентичність. 24 лютого 2022 р. всі відчули, що ми єдине ціле. Всі повстали на допомогу ЗСУ. Це волонтерство, участь в територіальній обороні, матеріальна допомога, допомога словом, патріотичною піснею, успішним навчанням, влучними намальованими мемами, жартом, підбадьорюванням, м'яким переконуванням, турботою про переселенців тощо. Якісно виконана робота на своєму місці передається через сотні рук і рятує життя солдату на фронті. Зараз немає неважливої роботи, немає неважливих людей. Кожен може докластися по крихті у загальну справу боротьби з ворогом. Це і є єдність духу.

Тому для нас стає актуальним досліджувати зміни емоцій молоді на початку війни та через декілька місяців.

Мета – виявити прояви різних видів емоцій у здобувачів вищої освіти і показати динаміку їх змін на початку російсько-української війни та через чотири місяці.

Методи дослідження: опитування здобувачів та теоретичний аналіз їх відповідей; методика психологічної діагностики копінг-стратегії (E. Heim), яка дозволила дослідити 26 ситуаційно-специфічних варіантів копіngu (інакше типів поведінки, реагування на складну ситуацію, боротьби зі стресом), розподілених на три основні сфери психічної діяльності – когнітивні, емоційні і поведінкові копінг-механізми. Адаптивні когнітивні копінг-стратегії – форми

поведінки, спрямовані на аналіз труднощів і можливих шляхів їх подолання, підвищення самооцінки і самоконтролю, усвідомлення власної цінності як особистості, наявності віри у власні ресурси у подоланні важких ситуацій.

Адаптивні емоційні копінг-стратегії – емоційний стан з активним обуренням і протестом по відношенню до труднощів і впевненістю у наявності виходу із будь-якої, навіть найскладнішої, ситуації.

Адаптивні поведінкові копінг-стратегії – така поведінка особистості, коли вона співпрацює зі значущими (більш досвідченими) людьми, шукає підтримки в найближчому соціальному оточенні або сама пропонує її близьким для подолання труднощів.

Неадаптивні когнітивні копінг-стратегії – пасивні форми поведінки з відмовою від подолання труднощів через невіру у свої сили та інтелектуальні здібності, з умисною недооцінкою власних неприємностей. Неадаптивні емоційні копінг-стратегії – варіанти поведінки, які характеризуються пригніченим емоційним станом, відчуттям безнадійності, покірності, переживанням злості і звинувачуваннями себе та інших. Неадаптивні поведінкові копінг-стратегії – поведінка, яка передбачає уникнення думок про неприємності, пасивність, усамітнення, прагнення не вступати в активні інтерперсональні контакти, відмова від вирішення проблем.

Відносно адаптивні копінг-стратегії – тобто такі, конструктивність яких залежить від значущості та вираженості ситуацій подолання. Відносно адаптивні когнітивні копінг-стратегії – форми поведінки, спрямовані на оцінку труднощів в порівнянні з іншими, надання особливого сенсу їх подолання, віра в Бога і стійкість у вірі при зіткненні зі складними проблемами. Відносно адаптивні емоційні копінг-стратегії – поведінка, спрямована на зняття напруги, пов'язаної з проблемами, емоційним відреагуванням або на покладання відповідальності за вирішення труднощів на інших людей. Відносно адаптивні поведінкові копінг-стратегії – поведінка, що характеризується прагненням до тимчасового відходу від вирішення проблем за допомогою алкоголю, лікарських засобів, занурення в улюблену справу, подорожі, реалізації своїх заповітних бажань.

Виклад основного матеріалу. Зараз вчені України Дерев'янка С.П., Кіндратець О.М., Ковгиря Н.В., Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Чудаєва Н.В. та ін. пропонують дотримуватися правил поведінки щодо діяльності в екстремальних умовах та шляхи формування стресостійкості у особистості [2; 3; 4; 9].

Зарубіжні вчені Анібалі Джозеф А., Ліхі Р., Фельдман Баррет Л., Форвард С., Фрайзер Д. та інші діляться досвідом роботи з розпізнавання емоцій та їх корекції [1; 5; 7; 8; 10].

Як відмічає Соболев Е., коли відбувається щось жахливе і неочікуване, люди спочатку відчують шок, діють автоматично, за програмою виживання. Розум намагається перебирати варіанти майбутнього, щоб якось підготуватися до нього – і не може цього зробити. Планування обмежене до декількох годин. Потім повертаються базові емоції, і після шоку можуть прийти, наприклад, відчай, жах, заперечення і т. д.

Українці ж масово відчували сильну ейфорію від того, що вистояли ці перші години і дні, й кинулися до бою. Це свідчить про єдність духу, про силу людського психічного ресурсу.

Під час ейфорії всі люди відчули єднання, ніби стали на якийсь час одним організмом, одним тілом, кожен став іншому близьким родичем – так відбувається, коли емоції синхронізуються. І тоді сили у людей мобілізувалися. Але треба знати, що так само може синхронізуватися й якась негативна емоція.

Ейфорія не може триматися весь час – це не економно для ресурсу психіки, тому емоції змінюються і це нормально. Адже, дуже довго боятися чи тривожитись не вигідно людському організму, і він знайде, як впоратися й з цими відчуттями. Е. Гартман описує такий цикл змін настрою: оптимізм, натхнення, збудження, ейфорія, тривога, заперечення, страх, депресія, паніка, капітуляція, відчай, віра, надія, оптимізм.

Зараз для психологів, переселенців, батьків, інших верств населення проводять багато тренінгів фахівці в галузі кризової психології з Ізраїлю, Польщі, США, Британії, Естонії. Ці тренінги дуже корисні в плані набуття практичних навичок поведінки в стресових ситуаціях.

Експериментальною базою досліджень стали здобувачі вищої освіти першого курсу факультету іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (40 респондентів). На початку війни 8 здобувачів (20%) виїхали за кордон, інші – поїхали за місцем проживання, адже навчання в університеті припинилось, а з 14 березня продовжилось в онлайн-режимі. Ми провели опитування здобувачів на початку війни (лютий, березень 2022 р.), а потім через чотири місяці (на початку липня 2022 р.) і співставили результати.

Ми проаналізували відповіді здобувачів на запитання: «Опишіть свої емоції, які у вас виникли під час війни».

Наведемо приклади відповідей здобувачів у лютому-березні 2022 р.:

а) з 24 по 28 лютого; б) з 1 по 14 березня 2022 р.; в) з 15 по 31 березня 2022 р.

Наталія Л.: а) з 24 по 28 лютого 2022 року. Першого дня, я відчувала застигання, нейтральність до подій. Наступного дня з'явилася паніка та занепокоєння, вони з'явилися від звуків вибухів, які лунали напротязі певного часу. Паніка тривала допоки не завершилися вибухи. На наступний день, виникла полярність емоцій, а саме зіткнення гніву і страху, причиною цього була звістка дядька, який примусово, задля нашої безпеки, вирішив відправити нас з тіткою та молодшими сестрами в іншу країну. Я відчувала гнів за те, що рідня нехтувала моєю думкою та моїм вибором залишитись, страх за рідних, адже дядько, брат та бабуся залишилися вдома та сум, за те, що я не змогла зробити нічого, щоб залишитись. З того моменту, як почався рух автобуса, я перебувала в стані афекту, я відчувала неймовірний гнів, настільки потужної сили, що було важко слідкувати за своїми діями, проте цей стан минув напротязі певного часу.

б) з 1 по 14 березня 2022 р. Поїздка тривала 3 дні, 1-го березня ми прибули до Польщі, де нас зустріли волонтери та намагались допомогти нам, я відчувала теплий сум та радість, за такий добрий жест. Проте я почувалась винною, адже я вважала, що це не справедливо, що я знаходжусь в безпеці. Настрій був песимистичним напротязі декількох днів, я не хотіла багато говорити з тіткою та мало приділяла часу сестрам.

Ситуація змінилась через тиждень, я знову відчувала спокій, адже в моєму рідному місті ситуація була контрольована та стабільна. Протягом цих тижнів відбувався емоційний стрес, проте з часом я адаптувалась до цих звуків (вибухів), а виснаження трапилось під час поїздки, адже кожного разу виїжджаючи на далекі дистанції, я розуміла наскільки далеко я знаходжусь від дому. Не було ні радості, ні веселощів, ні полегшення.

в) з 15 по 31 березня 2022 р. Мене і досі переслідувало занепокоєння та відчуття провини, ми планували повернутись додому, на початку квітня, проте всі плани відмінено. Настрій був досить сумний, тому активність до навчання з'явилась не одразу. Згодом позитивні емоції (підтримка рідних) домінували над негативними і я продовжувала підбадьорювати друзів та рідних. З кожними поганими новинами, які викликали в мене сум та гнів, я поступово адаптувалась до них, адже такі новини виникають досить часто і тепер, кожні хороші новини я сприймаю з радістю, а погані новини з мужністю.

Наталія Ч. Відчуття в тілі і емоційний стан в перші тижні війни: тремтіння тіла, холодний піт, біль в шлунку, ніби тиски стискають живіт,

безсоння. Заціпеніння, яке змінилося активністю. Постійні емоційні «качелі»: надія змінювалась розпачем, оптимізм – гнівом.

Липень 2022 р.: відчуття в тілі зникли, ще буває заціпеніння, особливо після поганих новин. Емоційні «качелі» продовжуються. Сльози радості, коли уявляю день Перемоги. Сльози болю, суму і розпачу, коли бачу новини про загиблих, читаю історії про них. Після прочитаних новин та побачених світлин про м. Бучу в мене сталася істерика. Під час тривоги я почала плакати та кричати, це вже була не злість, а агресія до ворогів. Це була страшна ненависть.

Узагальнюючи відповіді здобувачів, нами встановлено, що у них найчастіше проявлялись такі емоції на початку війни: **паніка та шок, жах, велика істерика, полярність емоцій, різка зміна настрою**. Вони відчували сильних страх (за себе, за рідних, за майбутнє України), розгубленість від того, що перші дні були найнезрозумілішими, **смуток і розпач, невпевненість в своїх силах**. Також у здобувачів зросла **ненависть, гнів настільки потужної сили, що було важко слідкувати за своїми діями, злість, агресія, песимізм, роздратування, тривога, сум, спустошеність, безнадійність, збентеженість, пригніченість, неспокій, боязність всього**. Дії виконуються автоматично, плани обмежуються до декількох годин.

Теплий сум та радість від волонтерів Польщі, почуття вини за те, що окремі здобувачі знаходяться в безпеці, сором за те, що окрім матеріальної допомоги, більше нічим не можуть допомогти, не було ні радості, ні веселощів, ні полегшення.

Співпереживання та співчуття людям, які знаходяться в Бучі, Ізюмі, Гостомелі, Ірпіні, Маріуполі, Херсоні, Харкові, Миколаєві та інших містах і селах, яких торкнулася війна. Гордість, довіра та захоплення ЗСУ. Віра в те, що скоро настане мир.

На фоні цих переживань проявляється **тремтіння тіла** (трясло не від температури), **заціпеніння, оніміння (відключення емоцій), підвищення тиску, температури тіла, слези і плач, слабкість у тілі, відсутність апетиту, поганий сон, відчуття того, що зараз серце просто вистрибне з тіла**. Відчуття **відсутності енергії, небажання працювати**, виконувати будь-яку роботу. Намагання жити далі та відновлювати психічне недомагання.

При повторному опитуванні через **чотири місяці** війни наступила така зміна емоцій у здобувачів: появилось прагнення не заціклюватись та не думати про найгірше, не «накручувати» себе, **відчуття полегшення від зайнятості чимось** (виконання навчально-професійних завдань, заняття домашніми справами, спілкування з рідними на різні позитивні теми тощо).

Страх та почуття безвихідності замінили **надія та віра** в наших людей, в серцях яких палає справжнє відчуття справедливості, в наших солдат, в нашого президента.

З'явилась **сильна віра** в свою країну та наших захисників, сильний **патріотизм та гордість** за свою рідну Україну, сильна віра в те, що Україна переможе і буде крах сусідньої імперії.

Появилось **відчуття гордості** за наших захисників, завдяки яким можна спати спокійно, віра в те, що все буде добре. Появилась **сила духу**, що Україна вистояла у перші дні війни. Згодом кожні хороші новини сприймаються з радістю, а погані – з мужністю.

95% опитаних здобувачів відчувають тепер до рашистів тільки **злобу й гнів**, жадають їм смерті, навіть до тих, які не воюють, але сидять, склавши руки, дозволяючи своїй владі коїти все, що їй заманеться. Здобувачі впевнені, що так буде не завжди, адже раб-рашист ніколи не зможе звільнити вільного, правда завжди буде за нами!

Крім цього, у 20% респондентів залишався **страх, зросла злість, роздратування, ненависть, гнів; а також появились байдужість, пригнічення, смуток, моральне і фізичне виснаження від постійних сирен, не пройшли тривога, відчай, поганий сон. Залишилися часті перепади, коливання емоцій: спочатку сум, потім тривожність, відчай, потім злість, апатія, сильна втома, а потім гордість, радість, що українці всі об'єдналися і допомагають один одному**. Після ейфорії виникав оптимізм, але потім знову домінували страх, тривога, заперечення. У червні та липні виникли слухові **флешбеки** тих вибухів, які були 24 лютого. Грім, удари дверцями машини чи холодильника сприймалися як флешбеки вибуху.

Результати проведення методики психологічної діагностики копінг-стратегії (E. Heim)

Здобувачам запропоновано ряд тверджень, що стосуються особливостей їхньої поведінки.

Отже, серед здобувачів у 30% спостерігаються когнітивні адаптивні, у 10% – когнітивні не адаптивні, а у 60% – когнітивні відносно адаптивні копінг стратегії.

У 70% спостерігаються емоційні адаптивні, у 20% емоційні не адаптивні, а у 10% – емоційні відносно адаптивні копінг стратегії.

У 30% спостерігаються поведінкові адаптивні, у 35% поведінкові не адаптивні, а у 35% – поведінкові відносно адаптивні копінг стратегії.

Нами проведені серед здобувачів профілактичні та корекційні онлайн-бесіди. Наведемо приклади бесід з коротким змістом.

Бесіда 1 на тему: «Головне – сенс життя». Найкращий засіб від тиску на ідентичність – чітко знати свої сильні сторони, визначення своїх цілей та досягнення їх, виконуючи завдання дуже добре. Навіть, якщо почнуть

Таблиця 1

Обробка результатів проведення методики психологічної діагностики копінг-стратегії (Е. Heim)

| Когнітивні копінг-стратегії | Емоційні копінг-стратегії | Поведінкові копінг-стратегії |
|---|---|--|
| А | Б | В |
| 1. Ігнорування 2. Покора 3. Дисиміляція 4. Збереження самовладання 5. Проблемний аналіз 6. Відносність 7. Релігійність 8. Розгубленість 9. Надання сенсу 10. Встановлення власної цінності | 1. Протест 2. Емоційна розрядка 3. Придушення емоцій 4. Оптимізм 5. Пасивна кооперація 6. Покірність 7. Самозвинувачення 8. Агресивність | 1. Відволікання 2. Альтруїзм 3. Активне уникнення 4. Компенсація 5. Конструктивна активність 6. Відступ 7. Співпраця 8. Звернення |

Таблиця 2

Інтерпретація результатів методики

| Копінг-стратегії | Адаптивні | Неадаптивні | Відносно адаптивні |
|------------------|---|---|--|
| Когнітивні | (А5) Проблемний аналіз (А10) Встановлення власної цінності (А4) Збереження самовладання | (А2) Покора (А3) Дисимуляція (А1) Ігнорування (А8) Розгубленість | (А6) Відносність (А7) Релігійність (А9) Надання сенсу |
| Емоційні | (Б1) Протест (Б4) Оптимізм | (Б3) Придушення емоцій (Б6) Покірність (Б7) Самозвинувачення (Б8) Агресивність | (Б2) Емоційна розрядка (Б5) Пасивна кооперація |
| Поведінкові | (В2) Альтруїзм (В7) Співпраця (В8) Звернення | (Б3) Активне уникнення (Б6) Відступ | (В1) Відволікання (В4) Компенсація (В5) Конструктивна активність |

Таблиця 3

Результати проведення методики

| Копінг-стратегії | Когнітивні | Емоційні | Поведінкові |
|---------------------------|------------|----------|-------------|
| Адаптивні | 30 % | 70 % | 30 % |
| Не адаптивні | 10 % | 20 % | 35 % |
| Відносно адаптивні | 60 % | 10 % | 35 % |

вичерпуватися фізичні й психічні сили, і прокинутися відчай і страх, все одно необхідно використувати свої сильні сторони для успішного виконання цілей. Коли є очікування, що війна скоро закінчиться, то в таких випадках, нехай краще Перемога стане для нас несподіванкою, ніж доведуть до відчаю пусті очікування.

Маємо не пасивно чекати Перемогу, а працювати й жити в усьому цьому. Подолавши надмірні очікування, можна починати жити. Заведіть собі якісь рутинні заняття й традиції. Виділіть три-чотири перерви на перегляд новин замість цілого дня. Тим, хто в підвалах у містах, що в облозі, ваша робота – вижити. Україні потрібні українці.

І головне – сенс життя. Без сенсу людина не може жити. Сенс цієї війни ми знаємо чітко, це рф його немає, тому й програє.

Важливо не дозволяти провині заморожувати себе в бездіяльності. Так, не всі зараз в лавах героїчних ЗСУ, але ми й ЗСУ – це одне-

єдине ціле. Не дозволяйте собі думати, що якісь ваші справи, навіть, на перший погляд, незначні, неважливі для нашої Перемоги. Інакше ворог досягне своєї мети, тобто виведе з ладу ще одну одиницю спротиву.

Бесіда 2 на тему: «Що таке синдром відкладеного життя?»

Люди, що планують жити лише після війни, мають синдром відкладеного життя. Це психологічний феномен, за яким людина постійно переживає за минуле чи майбутнє. Вона не може жити у часі тут і зараз.

Часто причина такої поведінки – лежить удитинстві, коли дитинухвалили лише за досягнення: «Ти можеш відпочити тільки після виконаної роботи». Подібна ситуація: «Ти можеш повернутися до звичного життя лише після закінчення війни». Такі особистості часто страждають на депресію, тому що не вміють отримувати задоволення просто так.

Важливо планувати діяльність. Спочатку спробуйте поставити ціль на найближчі півгодини. Потім ще на годину.

Проте не очікуйте від себе чіткого розуміння, що та коли робити. Адже переїзд – це стрес, а раптовий переїзд – подвійний стрес. Тому спочатку поповніть сили та плануйте на найближче майбутнє, а потім відновлюйте побут, соціальну, особистісну та навчально-професійну сфери в нових умовах.

Бесіда 3. «Що таке флешбеки?» Флешбеки зазвичай виникають раптово, без попередження. Це яскраві спогади про травматичні події, які, здається, відбуваються зараз. Ви можете знову відчувати те, що бачили, чули. Вони можуть тривати від секунд до годин.

Ви можете бачити те, що сталося, як окремі зображення чи фільм, чути звуки чи слова або відчувати, ніби вас торкаються. Можливо, ви навіть відчуваєте запах або смак чогось, пов'язаного з вашою травмою, і ваше тіло може відреагувати так само: серце б'ється прискорено, або вас кидає в піт. Після таких спогадів ви можете відчувати себе вразливими, тривожними та наляканими. У вас може виникнути бажання ізолюватися і не захопити ні з ким розмовляти. Ви можете відчувати сильне почуття гніву, сорому або оніміння. Інколи флешбеки трапляються, коли людина має «тригер», тобто коли вона зустрічає щось, що нагадує їй травматичний досвід. Це може бути знайомий звук або запах, пісня, або перегляд телевізора, місце, де людина пережила подію.

В умовах невизначеності бажано дотримуватися таких правил:

1. *Моя особиста відповідальність.* Пам'ятайте: «Одягаємо кисневу маску спочатку на себе, потім на дитину чи інших людей». Тільки при своєму мінімальному внутрішньому ресурсі ви зможете поділитися ним з іншими.

2. *Інформаційна гігієна.* Відслідковуйте реакції свого тіла на ту чи іншу інформацію. Зараз її надто багато і вона має різний вплив на вас. Не тоніть в інформаційному просторі. Відслідковуйте, як ваше тіло реагує на ту чи іншу звістку. Якщо ви відчуваєте злість, прочитавши новини, трансформуйте її для подальших дій, прийняття рішень, турботу про своїх близьких. Мінімізуйте інформацію, яка вводить вас в ступор, замирання.

3. *Фізична активність.* 80% роботи вашого мозку та клітин ви підтримуєте через фізичну активність: ходіть, танцюйте, грайте в рухові

ігри, займайтесь йогою, виконуйте дихальні вправи. Хоча би 30 хвилин в день займайтесь фізичною активністю. Ці прості правила дадуть вам ресурс на прийняття важливих рішень.

Бесіда 4 на тему: «Українські треки та пісні, які пробуджують психологічні ресурси людини». Сучасні українські пісні втілюють віру у перемогу. Перемагає та країна, у якій є образ майбутнього – образ вільної людини. Наприклад, це пісні «Ой у лузі червона калина...», «Горить, палає техніка ворожа», «Все буде Україна», «Українці, будемо жити», «Плакала калина», «Стоп, війна», «Цей сон». Цей список можна продовжити: «Спів братів», «Зброя, а не таксі», «На кораблі», «Превентивний удар», «Я не втомився. А ти?», «Чути гімн», «Нік, ти сильний» тощо.

Після проведених профілактичних та корекційних онлайн-бесід зі здобувачами у 50% спостерігаються когнітивні адаптивні, у 5% – когнітивні не адаптивні, а у 45% – когнітивні відносно адаптивні копінг стратегії.

У 85% спостерігаються емоційні адаптивні, у 10% емоційні не адаптивні, а у 5% – емоційні відносно адаптивні копінг стратегії.

У 50% спостерігаються поведінкові адаптивні, у 25% поведінкові не адаптивні, а у 25% – поведінкові відносно адаптивні копінг стратегії.

Висновки. Після профілактично-корекційної роботи зросла кількість здобувачів із адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 20%), із адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 15%), із адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 20%); зменшилась кількість здобувачів із не адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 5%), із не адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 10%), із не адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 10%); зменшилась кількість здобувачів із відносно адаптивними когнітивними копінг-стратегіями (на 15%), із відносно адаптивними емоційними копінг-стратегіями (на 5%), із відносно адаптивними поведінковими копінг-стратегіями (на 10%).

Через чотири місяці появились позитивні емоції: цінування життя, миру, національної приналежності, ненависть до ворога, бажання приносити користь державі успішним навчанням і в подальшому ефективною роботою за фахом. Це засвідчує про силу психічного ресурсу здобувачів.

Але в окремих здобувачів не зникли негативні емоції: флешбеки, синдром відстроченого життя, різкі перепади емоцій.

Таблиця 4

Результати проведення методики після профілактично-корекційної роботи

| Копінг-стратегії | Когнітивні | Емоційні | Поведінкові |
|--------------------|------------|----------|-------------|
| Адаптивні | 50 % | 85 % | 50 % |
| Не адаптивні | 5 % | 10 % | 25 % |
| Відносно адаптивні | 45 % | 5 % | 25 % |

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аннибали Джозеф А. Тревожный мозг. Как успокоить мысли, исцелить разум и вернуть контроль над собственной жизнью. БОМБОРА, 2017. 352 с.
2. Дерев'яно С.П. Емоційний інтелект як чинник соціально-психологічної адаптації особистості до студентського середовища : дис. канд. психол. наук. Чернігів : ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2009. Ч. 1. Ч. 2. 192 с.
3. Коврига Н.В. Стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту : дис. ... канд. психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2003. 224 с.
4. Корольчук М. С., Крайнюк В. М.. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с.
5. Лихи Р.Л. Теория эмоциональных схем. Отличительные особенности / пер с англ. К. : «Диалектика», 2021. 162 с.
6. Ридінг Стар. Робота з емоціями. Я відчуваю, що? 100+технік. Моноліт, 2021. 150 с.
7. Фельдман Баррет Лиза. Как рождаются эмоции. Манн, Иванов и Фербер. 2018. 472 с.
8. Форвард Сьюзан, Фрайзер Донна. Емоційний шантаж. Фабула. 2019. 336 с.
9. Чудаєва Н.В., Шулдик Г.О. Емоційний світ людини. 2-ге вид. доповн. Умань, 2017. 126 с.
10. Bernstein D. & Rubin, D. Emotionally Charged Autobiographical Memories Across the Life Span: The Recall of Happy, Sad, Traumatic, and Involuntary Memories. *Psychology and Aging*. 2002. No. 17(4). P. 636–652.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ THEORETICAL ASPECTS OF LIFE AND HEALTH CARE COMPETENCE

У статті представлено детальний аналіз феномену життя і здоров'язбереження. Підкреслено, що результативність позитивного впливу на здоров'я різноманітних здоров'язберігаючих засобів має важливе та остаточне значення у створенні стратегії здоров'язбереження. Охарактеризовано підхід до поняття здоров'язберігаючої компетенції як структурної одиниці системи освіти, що виступає в ролі якісної характеристики освітніх технологій, визначаючи ефективність збереження здоров'я суб'єктів навчального процесу в процесі досягнення освітнього результату. Представлено, що особливістю здоров'язберігаючої компетенції є забезпечення важливості втілення моніторингу здоров'я в навчальний та виховний процес на основі реальної реалізації гуманістичного підходу в системі початкової освіти, тому поняття «здоров'язберігаюча компетенція» носить узагальнюючий характер. Підкреслено, що оцінювання результативності використання освітніх інноваційних компетенцій залежить від рівня забезпечення здоров'язберігаючої базисної основи. Зроблено висновки, що впровадження здоров'язберігаючої компетенції має забезпечувати, насамперед, психологічно-комфортні умови з метою розвитку потенційних можливостей суб'єктів навчального процесу та попереджувати негативні впливи на стан здоров'я стресового довкілля. У зв'язку з цим, потрібно брати до уваги такі вимоги: враховувати індивідуальні особливості дітей; запобігати інтелектуальному, емоційному, нервовому перенавантаженню під час оволодіння змісту навчальної програми; забезпечувати підтримку сприятливого клімату в колективі; акцентувати спрямованість навчально-виховного процесу на формування у дітей навчок здоров'язберігаючої поведінки, тобто необхідно навчити самостійно долати стреси, використовувати засоби психологічного захисту та збереження здоров'я.

Ключові слова: здоров'язберігаюча компетенція, технології здоров'язбереження, розвиток особистості, якість життя.

This article provides a general overview of research on the phenomenon of life and health preservation. It is confirmed that the effectiveness of the positive impact on health of various health and safety devices is determined not only by the quality of each of the structural elements of each of them, It is also the adequacy of their implementation to the educational process aimed at preserving and enhancing the health of young students and teachers and the adequacy of the implementation of the objectives. Described the approach to the concept of health-improving competence as a structural unit of education system, which acts as a quality characteristic of educational technology, determining the effectiveness of preserving the health of the subjects of the educational process in the process of achieving educational results. It is shown that the peculiarity of health-improving competence is providing the priority implementation of health monitoring in the educational process on the basis of real implementation of humanistic approach in the system of primary education, so the concept of «health-improving competence» is general in nature. It is noted that the assessment of efficiency of educational innovation competences implementation depends on the level of health-improving basic framework. It has been suggested that the implementation of health and safety competence should primarily provide a comfortable environment for the development of children's potential capabilities and prevent negative influences on the health status of the stressed child. To this end, the following requirements must be taken into account: Take into account children's individual characteristics; discourage intellectual, emotional and nervous overload in the process of comprehension of the educational program; provide support for a morally and psychologically supportive climate in the classroom; Focus the teaching and learning process not only on health promotion but also on developing children's health-preserving behavior skills, they must be taught to deal with stresses independently, and use psychological protection and health preservation tools.

Key words: health-preserving competence, health-preserving technologies, personality development, quality of life.

УДК 378.011.3-051:613.97
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.16>

Герасіна С. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Постановка проблеми. В наш час проблемне питання щодо життя та здоров'язберігаючої компетенції обумовлена перш за все різким погіршенням психічного та фізичного стану індивіда, його працездатності, виникнення різних хвороб. У зв'язку з цим, до головного завдання здоров'язберігаючої компетенції належить виховання здорової молоді на основі фізичних, психічних і моральних складових, формування духовно особистості на ціннісних засадах, яка зможе всебічно розви-

ватися та реалізовувати себе упродовж усього життя у різних напрямках.

Сьогодні у системі вітчизняної освіти на всіх її рівнях, особлива увага зосереджується на проблемі збереження здоров'я сучасного молодого покоління та налаштування на його зміцнення. Крім того, необхідно зазначити, що на даний час існує ряд факторів, які здійснюють негативний вплив на формування здоров'язберігаючого середовища, серед яких необхідно виділити: соціально-педа-

гогічні та психологічні: збільшення темпу та обсягу навантаження у навчальному процесі на постійній основі; невідповідність навчальних програм щодо вікових особливостей учнів; низький рівень рухової активності; недостатня компетенція з питань формування здорового способу життя.

На основі вище зазначеного, ключовою метою здоров'язберігаючої компетенції особистості є виховування ціннісного відношення до власного здоров'я та здоров'я навколишніх людей. Крім того, важливо зауважити, що вплив школи на збереження та удосконалення фізичного та психічного здоров'я учнів може бути результативною лише в тому разі, коли на професійному рівні поєднуються та творчо реалізуються здоров'язберігаючі компетенції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проаналізувавши наукові дослідження вчених щодо проблемних питань створення такого простору, де будуть не тільки забезпечуватись здобуття високих знань, відповідних умінь та навичок, але й відбуватиметься збереження та зміцнення психічного та фізичного здоров'я учнів, можна підсумувати, що існують різні погляди щодо розробки відповідної моделі освітнього середовища, де важлива роль має належити здоров'язберігаючій компетенції. У системі вітчизняної освіти розуміння такого середовища представлені у наукових працях таких вчених: О. Єльченко, В. Ільченко, С. Крамаренко, А. Ляшенко, П. Матвієнко, В. Моляко. Отже, дослідники активізують увагу на провідних питаннях щодо зміцнення здоров'я школярів, виділяють певні напрями роботи з метою розв'язання даної проблеми, але, взагалі не займаються створенням середовища, яке б акцентувало увагу на формуванні здоров'язберігаючої компетенції.

Таким чином, розглянувши наукові праці зазначених вчених, можемо зробити висновки, що у них представлено та ґрунтовно проаналізовані основні аспекти, які базуються на можливих напрямках вивчення здоров'язберігаючої компетенції, що становить головний зміст цього наукового дослідження.

Мета статті – детально проаналізувати теоретичні аспекти життя і здоров'язберігаючої компетенції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні постійно зростає проблематика життя та здоров'язбереження, це пов'язано з тим, що стан фізичного та психічного здоров'я особистості кожного року слабшає, а прояв вираженої, типової хворобливої симптоматики хвороб – молодшають.

Так, наприклад, після завершення початкової школи здоров'я школярів значно погіршується, і в учнів починають виникати проблеми з опорно-руховим апаратом, з'являються захворювання, які пов'язані з патологією серця

або кровоносних судин, погіршується зір. До основних причин такого погіршення стану здоров'я відноситься: недостатність знань про фізичне та психічне здоров'я особистості, відсутність поетапності, узагальненості, послідовності у втіленні здоров'язберігаючої компетенції у навчальний та виховний процес. У зв'язку з цим, виникає потреба у формуванні відповідного здоров'язберігаючого середовища в навчальному процесі, де будуть створюватися належні умови з метою покращення стану здоров'я, починаючи вже з початкової школи.

Значна кількість досліджень, підкреслює, що однією з основних причин, які ведуть до виникнення хвороб є відсутність загалом оздоровлювальної спрямованості навчального та виховного процесу, і насамперед, фізичного виховання. Як зазначає у наукових працях Н. Денисенко [6, с. 7–9], оздоровча спрямованість навчального процесу є потребами сьогодення. Впровадження принципу оздоровчої спрямованості базується на створенні та впровадженні у навчальних процес здоров'язберігаючої компетенції, та середовища, в якому буде комфортно та безпечно знаходитися, та забезпечуватиме належний розвиток, відповідні умови з метою формування здоров'я і, крім того, є оптимальним для життя.

Інший дослідник Г. Білім зазначав, що здоров'язберігаюче середовище має базуватися на результатному застосуванні в навчальному та виховному процесі «здоров'язберігаючих технологій» [2, с. 10]. А наприклад, вчена Н. Борейко, у своїх наукових доробках підкреслила, що реалізація ключових положень, які пов'язані зі здоров'язбереженням, ставить питання володіння здоров'язберігаючою компетенцією [4, с. 16]. Таким чином, проаналізувавши наукові погляди сучасних вчених дозволяє нам підсумувати, про існування великої кількості наукових підходів стосовно визначення дефініції «здоров'язберігаючої компетенції».

Крім того, на основі проведеного системного аналізу наукових праць таких вчених, як: І. Богданової, І. Дичківської, О. Пехоти, О. Попової та інших дозволило нам узагальнити те, що здоров'язберігаючій компетенції властиві наступні властивості, а саме: керованість, результативність, системність, можливість відтворення. Широкий спектр, багатоваріативність педагогічних компетенцій обумовлює їх різні класифікації. Таким чином, феномен «здоров'язберегаюча компетенція» відноситься до одного із різновидів загально-педагогічних компетенцій.

Як зазначає вчений В. Лозинський, здоров'язберігаюча компетенція є складовою спеціально організованого педагогічного процесу, який цілеспрямовано і гарантовано забез-

печує збереження та зміцнення фізичного та психічного здоров'я його суб'єктів у поєднанні всіх його компонентів [11, с. 53]. Вище зазначені вчені, підкреслюють, що зазначений вид компетенції обумовлює застосування системи знань стосовно удосконалення якості життя та здоров'язбереження.

Дослідниця І. Барматова визначила, що феномен «здоров'язберігаюча компетенція» є сукупністю чинників, які здійснюють вплив на рівень здоров'я громадян, яка за своєю природою є профілактичною діяльністю і від неї залежить здоров'я населення [1, с. 40].

Таким чином, вважаємо за необхідне підсумувати, що вчені здоров'язберігаючу компетенцію розглядають як компоненти спеціально організованого процесу з метою забезпечення здоров'я його учасників; а також систему важливих принципів, методів, форм та засобів щодо формування здорової особистості; сукупність факторів, що здійснюють вплив на рівень здоров'я громадян; психологічно-комфортні умови для реалізації навчальної діяльності, комфортність, відповідну організацію навчального та виховного процесу.

Як відомо, дефініція «здоров'язберігаюча компетенція» має багато різних визначень, так як і феномен «педагогічна компетенція». На наш погляд, з метою розуміння сутності здоров'язберігаючої компетенції потрібно брати до уваги головні властивості педагогічних компетенцій. З метою надання визначення даного поняття, пропонуємо розглядати його як системний метод, який спрямований на формування здорової особистості для удосконалення форм навчальної та виховної роботи та забезпечення психологічно-комфортних умов для фізичного, психічного й духовного розвитку індивіда та його соціалізації.

На основі детального вивчення сучасної наукових та методичних джерел, необхідно підкреслити що в наш час є велика кількість наукових підходів щодо визначення феномену «здоров'язберігаюча компетенція», а також до їх класифікацій. Це обумовлює виникнення відповідних складнощів у їх коректному та правильному трактуванні та застосуванні.

Як зазначає Г. Даниленко, поняття «здоров'язберігаюча компетенція» – це технологія, яка направлена на розв'язання ключового завдання освіти, а саме: збереження, підтримки та зміцнення здоров'я не лише учнів, але і їх батьків та вчителів [5].

А, наприклад, М. Кузьменко описував «здоров'язберігаючу компетенцію як сукупність заходів, які ґрунтуються на взаємозв'язку і взаємодії всіх факторів освітнього середовища, які орієнтовані на збереження здоров'я людини впродовж всього навчання та розвитку [10, с. 93].

Як комплексну систему щоденної практичної фізкультурно-оздоровчої роботи в навчаль-

ному закладі розглядав «здоров'язберігаючу компетенцію» вчений О. Іванов [8, с. 10].

А, наприклад, В. Кириченко даний феномен охарактеризував як цілісну систему заходів з охорони та удосконалення здоров'я школярів, що беруть до уваги пріоритетні ознаки освітнього середовища та умови життя учня, здійснює вагомий вплив на його здоров'я [9, с. 7]. Таким чином, на основі проведеного аналізу, можемо зробити висновок, що у науковому тлумаченні та застосуванні поняття «здоров'язберігаюча компетенція» можна виділити основні три підходи:

I підхід. «Здоров'язберігаюча компетенція» розглядається як певний засіб для зміцнення, збереження та удосконалення здоров'я, що включає сукупність засобів, методів, завдань з метою реалізації поставленої цілі (М. Кузьменко, В. Кириченко, О. Іванов);

II підхід. Т. Бойченко, Г. Даниленко надали наступне визначення феномену «здоров'язберігаюча компетенція», яка з позиції цих вчених трактувалася як оптимальний спосіб дії, сукупність заходів, модель, яка базується на відповідній програмі;

III підхід. Відповідно до третього підходу, такими вченими як: О. Богініч, Л. Волошина Ж. Петрова, «здоров'язберігаюча компетенція» розглядалася як цілісне та багатомірне поняття, комплексна система.

Таким чином, можемо зробити висновок, що «здоров'язберігаюча компетенція» як елемент структурної одиниці системи освіти виступає в ролі якісної характеристики освітніх технологій, визначаючи ефективність збереження здоров'я суб'єктів навчального процесу під час отримання результату в освітній сфері.

Забезпечення пріоритетності впровадження моніторингу здоров'я в навчальний та виховний процес на основі реальної реалізації гуманістичного підходу в системі початкової освіти є особливістю «здоров'язберігаючої компетенції». Отже, феномен «здоров'язберігаюча компетенція» носить узагальнюючий характер і обумовлює цілісну систему впливу на особу з позиції збереження її здоров'я та фундаментальну вимогу до здійснення вибору всіх освітніх технологій [11, с. 29].

Оцінювання результативності використання освітніх інноваційних компетенцій залежить від рівня забезпечення здоров'язберігаючої базисної основи. У зв'язку з цим, цілком виправданим є припущення, що в умовах здоров'язберігаючого середовища шкільного закладу вчителі мають можливість застосувати різноманітні оздоровчі технології, які носять інноваційний, здоров'язберігаючий чи профілактичний характер.

У сучасних наукових та методичних джерелах можна побачити, що існує багато спроб узагальнити «здоров'язберігаючу компетен-

цію», тому, у зв'язку з цим, є велика кількість різних класифікацій. Так, І. Бондаренко у своїх наукових доробках запропонувала класифікацію за напрямом діяльності, яка ще більше збагачує понятійний аспект, і свідчить про те, що будь-який напрямок роботи може мати оздоровчий вплив: здоров'язберігаючі освітні компетенції; екологічні компетенції; медико-гігієнічні компетенції; фізкультурно-оздоровчі компетенції; компетенції забезпечення безпеки життєдіяльності [3, с. 287].

Класифікацію типів «здоров'язберігаючої компетенції» за переважанням цілей та розв'язаних завдань, а також основних засобів здоров'язбереження суб'єктів педагогічного процесу в навчальному закладі, таких як: медико-профілактичні, фізкультурно-оздоровчі, забезпечення соціально-психологічного благополуччя дитини, здоров'язбереження й здоров'язбагачення педагогів, валеологічне просвітництво батьків запропонував Н. Семченко [13, с. 114].

Таким чином, вважаємо за необхідне систематизувати вище предсталені класифікації здоров'язберігаючої компетенції за ознакою поділу на класифікаційні групи: за певним напрямом діяльності (О. Дзюба); за характером цілей та розв'язуваних завдань, а також основних методів здоров'язбереження учасників педагогічного процесу (В. Сергієнко); за формами роботи оздоровчої спрямованості (Н. Денисенко); за метою застосування відносно періоду адаптації дитини до умов середовища (О. Гладощук).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, на основі проведеного детального аналізу педагогічних, психологічних та соціологічних досліджень можна стверджувати, що проблемне питання щодо реалізації здоров'язберігаючої компетенції є ключовим завданням сучасної освітньої системи. Здоров'язберігаюча компетенція, яка виступає органічною складовою процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії, розглядається як система взаємопов'язаних елементів, що забезпечують безперервний цілеспрямований і поетапний вплив, організований для формування культури життя та здоров'язбереження. Визначено, що розвиток здоров'язберігаючої компетенції забезпечує на належному рівні формуванню спрямованості

на здоровий спосіб життя, покращення стану власного організму, підвищенню стійкості до стресогенних факторів природного і соціального середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барматова І., Барматов В. Школа культури здоров'я. Сучасна модель навчального закладу. Концептуальне обґрунтування науково-дослідної експериментальної роботи. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2009. № 2. С. 39–59.
2. Білім Г. Активний руховий режим – один із основних компонентів формування навичок здорового способу життя. *Здоров'я та фізична культура*. 2009. № 34. С. 10.
3. Бондаренко І. Й. Збереження здоров'я учнів у процесі фізичного виховання. *Здоров'я через освіту. Матеріали міжгалузєвої регіональної науково-практичної конференції*, 22 квітня 2009 р. Т. 1. С. 287–292.
4. Борейко Н. Організація здоров'язберігаючого навчального процесу в сучасних умовах. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту*. 2010. № 12. С. 15–18.
5. Даниленко Г. М., Волкова І. В., Покроєва Л. Д. Медико-педагогічна оцінка здоров'язберігаючої діяльності загальноосвітнього навчального закладу. Х., 2011.
6. Денисенко Н. Ф. Оздоровчі технології – в освітній процес. *Дошкільне виховання*. 2009. № 11. С. 7–9.
7. Дзюба О., Давлетянова О. Інноваційний підхід до науково-методичного супроводу професійного зростання вчителів основ здоров'я. *Здоров'я та фізична культура*. 2009. №13. С. 5.
8. Іванов О. Р. Школа сприяння здоров'ю. *Управління школою*. 2010. № 2. С. 2–23.
9. Кириченко В. Розроблення і реалізація здоров'я формуючої політики навчального закладу: міжсекторальний підхід. *Практика управління закладом освіти*. 2009. № 12. С. 7.
10. Кузьменко М. Здоров'язбережувальна компетентність випускника школи. *Школа*. 2009. № 12. С. 93.
11. Лозинський В. Техніки збереження здоров'я. К. : Главник, 2008. 160 с.
12. Оржеховська В. М., Єжова О. О. Методологічні засади діяльності освітнього закладу, спрямованої на здоров'я. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 4. С. 5–17.
13. Семченко Н. Впровадження ідей здоров'язберігаючої педагогіки у навчально-виховний процес ЗВО. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту*. 2010. № 11. С. 113–116.
14. Сергієнко В. Запровадження в навчальний процес моделі Школи культури здоров'я. *Практика управління закладом освіти*. 2009. № 12. С. 23–28.

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА БЕЗПЕКИ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF SAFETY OF THE FAMILY ENVIRONMENT

У статті здійснено теоретичне узагальнення проблеми психологічної діагностики безпеки сімейного середовища з позиції дітей молодшого шкільного віку. Розкрито та систематизовано наукові підходи до дослідження сімейного середовища. Сімейне середовище визначено як багатовимірне соціальне утворення, яке виступає як сукупність можливостей для опанування новими знаннями, вміннями, набуття емоційного досвіду а також для виявлення індивідуальних особливостей дитини. Доведено, що безпечне сімейне середовище – це стан середовища, в якому наявні комфортні умови життєдіяльності, доброзичлива міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю кожного члена родини, відсутні будь-які прояви насильства та є достатні ресурси для їх запобігання, а також дотримано прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки всієї сім'ї.

У статті доведено, що сімейне середовище є динамічним. Ця динаміка відбувається під впливом суспільних явищ, нормативних і ненормативних криз. У зв'язку з цим дослідники стикаються з труднощами щодо діагностики сімейного середовища, а особливо – рівня його безпечності. Узагальнено, що поняття психологічної безпеки середовища і психологічної безпеки особистості взаємозалежні, а безпека дитини молодшого шкільного віку в сім'ї є важливим чинником успішної соціалізації та має розглядатися як обов'язковий компонент «життєвого середовища».

Виявлено, що переживання небезпеки або загрози зумовлюється особистісними рисами людини і багато в чому залежить від таких властивостей, як: уміння налагоджувати емоційно-близькі стосунки, ступінь соціально-психологічної адаптованості, психоемоційна стабільність, стан задоволення та емоційна комфортність, комунікативність, внутрішня установка та особистісна позиція. Автор статті визначає рівень психологічної безпеки сімейного середовища в учнів початкової школи за допомогою проективних методик: «Вулкан», «Слон», «Баранчик у пляшці».

Стаття стане в нагоді не лише сімейним психологам, які надають психологічні послуги в сімейних ситуаціях, подружніх і дитячо-батьківських стосунках, а й педагогам початкової школи та батькам.

Ключові слова: середовище, сімейне середовище, психологічна безпека, насильство, молодший шкільний вік, проективні методики.

In the article, a theoretical generalization of the problem of psychological diagnosis of the safety of the family environment from the point of view of children of primary school age is carried out. Scientific approaches to the study of the family environment are disclosed and systematized. It was determined that a safe family environment is a state of the environment in which there are comfortable living conditions, friendly interpersonal interaction that contributes to the emotional well-being of each family member, there are no manifestations of violence and there are sufficient resources for their prevention, as well as rights and norms are observed physical, psychological, informational and social security of the whole family.

The article proves that the family environment is dynamic. This dynamic occurs under the influence of social phenomena, normative and non-normative crises. In this regard, researchers face difficulties in diagnosing the family environment, and especially the level of its safety. It is summarized that the concepts of psychological safety of the environment and psychological safety of the individual are interdependent, and the safety of a child of primary school age in the family is an important factor in successful socialization and should be considered as a mandatory component of the «living environment».

It was found that the experience of danger or threat is caused by the personality traits of a person and largely depends on such properties as: the ability to establish emotionally close relationships, the degree of social and psychological adaptability, psycho-emotional stability, a state of satisfaction and emotional comfort, communicativeness, internal attitude and personal position. The author of the article determines the level of psychological safety of the family environment among primary school students using projective methods: «Volcano», «Elephant», «Lamb in a bottle».

The article will be useful not only to practical psychologists, but also to primary school teachers and parents.

Key words: environment, family environment, psychological safety, violence, primary school age, projective methods.

УДК 159.98:364.62:3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.17>

Дрозд О. В.

к. пед. н.,

доцент кафедри прикладної психології

Чорноморський національний

університет імені Петра Могили

В умовах тривожних перетворень українського суспільства особливої гостроти набуває проблема формування нових життєвих стратегій, підвищення гнучкості й мобільності соціокультурної поведінки. Сучасний світ, через свою складність, динамічність та суперечливість, створює різноманітні проблеми для людини і владно вривається в її особистісний простір.

Комфортне середовище є одним із першорядних чинників самоактуалізації й здоров'я особистості. Особливо це актуально для

середовища сім'ї, позаяк родинний соціокультурний простір впливає на життєдіяльність людини, адже складається із когорти матеріальних ресурсів, психологічних чинників, міжособистісних відносин.

У сучасних умовах трансформації середовища сім'ї не є закритим від взаємовпливу зовнішніх і внутрішніх чинників, які можуть як позитивно, так і негативно впливати, провокуючи небезпеки і ризики, що можуть спричинити в ньому деструктивні зміни. Відтак, сімейний простір не лише відіграє основну

роль у житті дітей, як важливе середовище соціалізації, а водночас є місцем, у якому особистість потенційно може переживати негативні впливи: булінг, остракізм, дискримінація, насильство, небезпека тощо.

Американський психолог А. Маслоу у своїй теорії мотивації стверджує, що безпека – базова потреба людини. Доброзичлива атмосфера, комунікація подружжя, батьків і дітей без приниження й упередженості, повага, підтримка, позитивне схвалення, високий рівень мотивації до побутової діяльності, а також включеність батьків, навчання соціальним навичкам взаємодії, підвищують безпеку середовища сім'ї, поліпшують його захисну функцію.

Особливості середовища вивчали як зарубіжні (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, Н. Алмазова, Н. Селіванова, М. Турвей, В. Ясвін та інші), так і вітчизняні (Г. Балл, І. Бех, Є. Бондаревська, С. Максимова, В. Рибалка, В. Семиченко, В. Серіков, С. Сисоева та інші) дослідники. У сучасній психології різні аспекти безпеки середовища досліджують І. Баєва, Т. Водолазська, В. Зарубін, Н. Карапузова, Н. Кириленко, Л. Кондратенко, О. Косигіна, Ю. Найда, О. Обозова, Є. Починок, Л. Рещикова, В. Рубцов, С. Совгіра та ін. Зокрема, проблема діагностики і моніторингу сімейного середовища розглядається в працях таких учених: С. Братченко, С. Дерябо, І. Єрмакова, О. Лактіонова, В. Левін, І. Литвиненко, Г. Мкртичян, В. Орлов, В. Панов, Ю. Швалб та ін.

Ми переконані, що відчуття комфорту, безпеки і радості, позитивного мікроклімату й інтересу до креативної діяльності – це ті ознаки, без яких неможлива гармонійна сім'я. Американський письменник Брюс Шнайер висловив думку, що «безпека – це процес, а не результат», і ми з ним абсолютно згодні.

На необхідності організації безпечного середовища сім'ї наголошується в стратегічних документах Всесвітньої організації охорони здоров'я, зокрема Глобальній стратегії охорони здоров'я жінок, дітей і підлітків на 2016–2030 роки, Конвенції ООН про права дитини (1989 р.).

Ми розглядаємо психологічну діагностику безпеки середовища сім'ї, аналізуючи взаємозв'язок «сімейне середовище – особистість дитини» на основі фіксації уявлень дітей. Наше емпіричне дослідження містить результати вивчення безпеки сімейного середовища для дітей молодшого шкільного віку. Зважаючи на те, що психіка молодших школярів нестійка і пластична, уявлення дітей виконують функцію обробки та зберігання інформації про зовнішній світ, а також є засобом пізнання навколишньої дійсності. Тому поняття психологічної безпеки середовища і психологічної безпеки особистості взаємозалежні, а безпека дитини молодшого шкільного віку в сім'ї є важливим

чинником успішної соціалізації та має розглядатися як обов'язковий компонент «життєвого середовища» [5, с. 13].

Гіпотеза нашого дослідження містить припущення про те, що безпека середовища сім'ї корелює з такими психологічними чинниками: функціональний комфорт усіх членів родини; відсутність тривожності, агресії, емоційного вигорання батьків; позитивне ставлення до сімейного середовища всієї родини; задоволення потреби у особистісно-довірчому спілкуванні; захищеність від психологічного насильства у взаємодії.

На етапах емпіричного дослідження використовувалися проєктивні методики: «Вулкан», «Слон», «Баранчик у пляшці». У дослідженні брало участь 35 учнів 4-го класу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо всебічно поглянути на проблему, слід зазначити, що під середовищем розуміють реальну дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини. У загальному значенні середовищем називається «сукупність специфічних умов і обставин, які забезпечують оптимальний або неоптимальний рівень функціонування об'єктів середовища». За «Тлумачним словником психологічних термінів в українській мові», середовище – це «сукупність умов, що оточують людину і взаємодіють з нею як з організмом і особистістю. У взаємодії середовища з особистістю зміни особистості можуть відставати від зміни середовища, що створює певні протиріччя» [8, с. 175].

Класичні представники соціологічного напрямку (Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвецій, Д. Дідро та ін.) вважали, що вирішальним фактором у формуванні особистості є середовище. Зокрема, основною позицією концепції К. Роджерса є теза про соціальний розвиток людини як активного організатора свого власного, навколишнього та внутрішнього середовища.

Так, Г. Костюк ще півстоліття тому висловлював міркування, що «на дитину впливають лише ті зовнішні умови, з якими вона вступає в активний зв'язок. Особистість не є пасивним продуктом взаємодії спадковості та середовища. Взаємодія цих факторів реалізується через активність дитини, позаяк вона не пасивно пристосовується до оточуючого її світу людських предметів, а активно привласнює собі всі досягнення людства» [3, с. 8].

Для нашого дослідження інтерес представляють три періоди в житті дитини, виділені Л. Виготським. Кожен із цих періодів має різні стосунки з середовищем. Перший період, на його думку, охоплює життєвий етап від народження до 6-7 років. «Майже всі дитячі реакції цього періоду спрямовані на найпростіше ознайомлення із середовищем. Уже в цей час дитина виявляє низку реакцій, пов'язаних із грою. Тобто, дитина у процесі гри орієнтується

в середовищі і вправляє свої найважливіші органи сприйняття і руху. Втім, у цей час дитина ще «захищена» від середовища дорослими, які за неї здійснюють найважливіші функції пристосування до середовища. Відтак, дитина підпадає під вплив середовища своїх батьків, обставин і тієї ролі, яку стосовно неї відіграють оточуючі. Таким чином, на першому етапі, за Л. Виготським, «батьки виступають медіаторами між дитиною і світом, а діти живуть «всередині дорослих сценаріїв»» [1, с. 274–275].

Другий період триває впродовж 6-7 років життя до 13-14. Цей період, за переконанням Л. Виготського, ставить дитину в безпосереднє відношення до середовища. Дитина набуває всі ті навички, які необхідні дорослому. Форми її поведінки ускладнюються, і вона вступає у нові стосунки з оточуючими. Цей період характеризується найбільшим конфліктом із середовищем. Він супроводжується зовнішніми і внутрішніми потрясіннями і часто є джерелом психологічних травм, що у подальшому призводять до захворювань і розладів організму, які залишаються на все життя. Це відбувається внаслідок того, що бурхливий і сильний інстинкт, який раптово проявляється в тілі, приречений на бездіяльність, внаслідок чого виникає серйозний конфлікт між дитиною і середовищем, і всередині самої дитини. Третій період настає в 13-14 років і триває до 18 років. Характеризується «остаточним встановленням взаємовідносин із середовищем» [7, с. 25].

Як бачимо, критично важливими для розвитку дитини Лев Семенович уважав перший період, коли дитина під керівництвом дорослого «ознайомлюється» з середовищем, і другий, коли дитина, спираючись на результати свого «ознайомлення», починає самостійно взаємодіяти з реальним середовищем. Слід вказати, що в контексті нашого дослідження якраз перший і другий етапи є принципово важливими, адже ми маємо справу з учнями початкових класів, які з початком шкільного життя перебувають на першому етапі і поступово переходять у другий. Таким чином, маємо переконання, що це колосальний розвиток і трансформація для дитячої психіки, для розвитку пізнавальних психічних процесів, формування світогляду.

Мегакатегорія «середовище» за допомогою ознаки «сімейне» утворила поняття «сімейне середовище».

Сімейне середовище – це багатовимірне соціальне утворення, яке виступає як сукупність можливостей для опанування новими знаннями, вміннями, набуття емоційного досвіду а також для виявлення індивідуальних особливостей дитини, їх розвитку. Психологічною сутністю сімейного середовища є сукупність діяльнісно-комунікативних зв'язків, взаємостосунків членів сім'ї [5]. Поряд із явищем

«сімейне середовище» розглядається феномен «сімейний простір», який є значно ширшим, бо це «необмежена пряма (у всіх вимірах і напрямках)». Поняття «середовище» та «простір» співвідносяться як видове і родове «частини» й «цілого». Слушними вважаємо погляди науковця Ю. Мануйлова, який вважає, що середовище – «лише та частина простору, з якою суб'єкт взаємодіє, в якій живе. Отже, поняття «середовище» та «простір», як філософські категорії, тлумачаться по-різному, але ми акцентуємо увагу на тому, що вони не тотожні.

Таким чином, сімейне середовище виступає інтегрованою умовою становлення особистості як суб'єкта саморозвитку (за термінологією Д. Ельконіна) та самоздійснення (за термінологією С. Максименка). Образно кажучи, сімейне середовище є тим, «що вирощує і підживлює особистість». Разом з тим, ключовою особливістю сімейного середовища є те, що розвиток особистості в кожній конкретній сім'ї водночас виступає засобом діагностики, проектування і продукування його результатів.

Наразі, як стверджують О. Кочерга та О. Васильєв, гармонія тіла і душі у дітей знижується в результаті дії негативних чинників, а саме:

- стан на межі «норма – патологія»;
- труднощі в родинних відносинах;
- вплив авторитарних батьків;
- дитячі страхи;
- порушення психогігієнічних основ життєдіяльності;
- порушення оптимумів навчальної діяльності;
- порушення гармонії творчих здібностей;
- гіподинамія;
- недостатній рівень енергопотенціалу [2, с. 56].

Названі вище факти підсилюють першочерговість розгляду питання безпечного сімейного середовища. Принагідно зазначимо, що сім'я, як соціальний інститут суспільства, є суб'єктом безпеки, і необхідність вивчення психологічної безпеки особистості в сімейному середовищі диктується тим, що батьки здатні будувати свою локальну (власну) систему безпеки, як через повагу, любов і підтримку дітей, так і через контроль, вимогливість і дисципліну. Так, О. Лактіонова підкреслює, що «система безпеки функціонує ефективно завдяки двом головним системоутворюючим видам безпеки – фізичної та психологічної, а всі інші нанижуються на них, як на стрижень» [4, с. 51]. Відтак, психологічна безпека середовища сім'ї залежить від відсутності психологічних загроз та наявності психологічної культури батьків.

Наукові пошуки О. Лактіонової, яка є автором «моделі психологічної безпеки середовища», ґрунтуються на двох взаємопов'язаних аспектах – психологічній безпеці особистості та психологічній безпеці середовища [4, с. 143]. Серед важливих змінних середовища автор

моделі називає три складові: середовище проживання, інформаційне і освітнє середовище. Слід зауважити, що середовище проживання впливає на формування різної оцінки ризиків у природньому середовищі, і відіграє головну роль, тому співвідноситься з двома іншими складниками, як зовнішній чинник із внутрішніми чинниками.

Аналіз останніх публікацій з проблеми дослідження наштовхнув нас на пошук і аналіз наукових засад сімейної ергономіки, перспективної і актуальної галузі науки, яка допомагає дослідити різноманітні аспекти гармонізації сімейних взаємостосунків, створення комфортних умов для спільної діяльності. У центрі уваги сімейної ергономіки – комплексне вивчення і проектування сімейних взаємостосунків у системі «батьки – діти – засоби виховання – сімейне середовище» з метою створення безпечних і комфортних умов для всіх членів сім'ї. Свідомі, що саме спільну творчість слід розглядати як універсальний критерій оцінки безпеки середовища, особистості і стосунків у сім'ї.

При виборі критерію психологічної безпеки сімейного середовища в науковий обіг уведено поняття «функціональний комфорт», яке можна тлумачити як оптимальний функціональний стан, при якому досягається відповідність умов життя і стилю сім'ї функціональним можливостям і потребам її членів. Узв'язавши такий підхід за основу, можемо говорити про «ергономічний критерій», що забезпечує стан функціонального комфорту всіх членів сім'ї.

Отже, психологічно безпечним можна вважати таке сімейне середовище, до якого прихильно ставляться більшість його учасників, де високі показники «градусу задоволеності взаємодією», високий ергономічний критерій функціонального комфорту всіх членів родини, відсутнє психологічне насильство. Звідси випливає, що безпечним є лише те середовище сім'ї, без якого особистість не може існувати, тобто середовище, частиною якого є продуктивна діяльність самої дитини, а її довільне обмеження містить ризик зниження психологічної безпеки молодшого школяра.

Результати аналізу монографій і наукових статей дозволили нам резюмувати, що сімейне середовище є динамічним. Ця динаміка відбувається під впливом суспільних явищ, нормативних і ненормативних криз. У зв'язку з цим дослідники стикаються з труднощами щодо діагностики сімейного середовища, а особливо – рівня його безпечності.

Необхідним етапом розробки психодіагностичних методик є верифікація теоретичних понять. Досліднику може спершу здатися, що подібна процедура вже закладена у відомих загальнопсихологічних і соціально-психологічних методиках. Але якщо це дійсно так, то

виходить, що ми ставимо під сумнів наявність специфічного змісту поняття «психологічна безпека». Не викликає сумнівів факт, що переживання небезпеки або загрози зумовлюється особистісними рисами людини і багато в чому залежить від таких властивостей, як: уміння налагоджувати емоційно-близькі стосунки, ступінь соціально-психологічної адаптованості, психоемоційна стабільність, стан задоволення та емоційна комфортність, комунікативність, внутрішня установка та особистісна позиція.

Ще в середині ХХ століття А. Маслоу звернув увагу на таку базисну характеристику особистості як «потреба в безпеці». Якщо ця потреба не задовольняється, у дитини може розвинути базальна ворожість, яка в соціальних відносинах буде виявлятися відчуттям безпорадності і страху, почуттям провини. Такої ж думки дотримувалася й К. Хорні. Натомість, у Е. Еріксона знаходимо, що «почуття захищеності породжує в дитини відчуття прихильності, створюючи на все життя психологічні передумови для формування гармонійної особистості».

Розглянемо більш розлого сутність і механізми формування уявлень у молодших школярів про безпечне і небезпечне сімейне середовище, оскільки саме уявлення дозволяють виявити декілька загальних індикаторів, які забезпечують діагностику стану психологічної безпеки сімейного середовища. У вивченні уявлень молодших школярів про психологічну безпеку сімейного середовища необхідно спиратися на використання суб'єктного підходу в психології, який передбачає наявність визначальної ролі внутрішнього світу суб'єкта у формуванні уявлень. Уявлення обумовлені віковими та індивідуальними особливостями молодших школярів. До факторів, які впливають на розвиток уявлень молодших школярів про психологічну безпеку, належать статево-вікові відмінності, зовнішні умови, в яких проживають і навчаються діти, а також сім'я і найближче оточення. Важливим фактором є сукупність соціальних зв'язків і специфіка їх прояву в різних середовищах, а також суб'єктивна група, тобто особливості внутрішнього світу і світогляду дитини. Вочевидь, усі перелічені фактори взаємопов'язані й тісно переплітаються між собою. Ми дотримуємося позиції, що уявлення молодших школярів про безпечне сімейне середовище може бути діагностовано переважно на емоційному, ніж когнітивному рівні, у зв'язку з віковими особливостями.

Для індивідуальної діагностики конче важливо застосовувати також спеціальні діагностичні методики, які допоможуть виявити ті ознаки, які не було виявлено при спостереженні. Добре себе зарекомендувала методика «Повітряні кульки» для дітей молодшого шкіль-

ного віку, коли діти ставлять в хатку-хмаринку різнобарвні кульки, які відповідають їхньому настрою. Такі вправи, на думку Л. Найдьонової, «допомагають дітям молодшого шкільного віку самим краще зрозуміти свої емоції та стани, адже вони тільки навчаються це робити» [6]. Для діагностики психологічної безпеки сімейного середовища доцільним є використання методик на дослідження тривожності: «Оцінка тривожності за тестом Філліпса», Тест тривожності (Р. Темпл, М. Дорки, В. Амен).

На етапах емпіричного дослідження з учнями 4-го класу ми акцентували увагу на малюнкові проєктивні методики, оскільки вони мають пріоритетну позицію в дослідженні уявлень молодших школярів щодо психологічної безпеки сімейного середовища, оскільки в цей період пізнавальної активності переважає наочно-образне мислення і триває інтенсивний розвиток емоційної сфери.

Так, із метою перевірки відчуття благополуччя, відсутності тривоги та впевненості в собі, своїх силах ми запропонували учням проєктивну методику «Вулкан» (автор І. Млодик). Дана методика дозволяє з високим ступенем достовірності виявляти уявлення молодших школярів про психологічну безпеку середовища. Доцільність застосування запропонованої проєктивної методики обґрунтована певними перевагами: легкість виконання, ігрова форма проведення, висока валідність при професійному рівні підготовки дослідника, неможливість підробки результатів, можливість розкриття особистості, інтелектуального рівня дитини. З аналізу малюнків можна зробити висновки про наявність агресії у дітей 9-10 років, оскільки учні використовували червоний колір для зображення лави, обриси вулкана мають гострі краї, у всіх, без винятку, авторів малюнків вулкан діючий.

Наступною методикою, яку ми запропонували учням молодших класів, була проєктивна методика «Слон» (автор Ю. Кудряков). Виокремлюючи такі параметри агресії, як наявність гострих бивнів у слона, ми ставили на кожному малюнку (+) – наявність агресивних ознак і (–) – відсутність агресії. Малюнків зі знаком (+) виявилось 32, а зі знаком (–) відповідно 33. У відсотковому відношенні це виглядає так: 49,2% – наявність агресивності; 50,8% – відсутність агресивних рис. Можна вважати, що учні 4-х класів доволі агресивні, задирувати, емоційні.

Для оцінки взаємодії дитини з найближчим оточенням, аналізу картини світу дитини, відносини з матір'ю було застосовано проєктивну методику «Баранчик у пляшці» (автор О. Залеська). Методика спрямована на діа-

гностику психологічного клімату дитини в сімейному середовищі. Цей інструмент дозволяє працювати з дітьми, починаючи від 6 років і добре продемонструє нам безпеку/небезпеку дитини в родині. Проєктивна методика «Баранчик у пляшці» містить елементи візуалізації та медитації. Робота з методикою відбувається індивідуально по 10-15 хвилин. З огляду на малюнки можна констатувати, що у більшості учнів (84%) цілком благополучні стосунки з батьками, дитині комфортно і затишно в рідній сім'ї. Однак, 16% малюнків продемонстрували складну ситуацію у стосунках із батьками, бажання якомога швидше вирватися з-під батьківської опіки й контролю, що стало сигналом для нас.

Констатувальний етап продемонстрував переважання мінімального рівня психологічної безпеки сімейного середовища в учнів початкової школи, що потребує спеціальної психокорекційно-профілактичної діяльності в сімейній системі з метою організації безпечного сімейного середовища.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, психологічна безпека сім'ї залежить від відсутності психологічних загроз та наявності психологічної культури всіх її членів. Система безпеки функціонує ефективно завдяки двом головним системоутворюючим видам безпеки – фізичній та психологічній, а всі інші нанизуються на них, як на стрижень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л. С. Собр. соч. в 6 т. Т. 4. *Детская психология* / под ред. Д. Г. Эльконина. Москва, 1984. 432 с.
2. Кочерга О., Васильев О. Психічне здоров'я молодшого школяра. *Психолог на батьківських зборах* / упорядник О. Главник. Київ, 2003. 112 с.
3. Курлянд З. Н. Психолого-педагогічні умови педагогічного творчого мислення. *Сучасні проблеми навчання і виховання* : зб. наук. пр. 2011. № 2. С. 4–8.
4. Лактионова Е. Б. Психологическая экспертиза образовательной среды : диссертация ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07. СПб. , 2013. 459 с.
5. Максименко С. Д. Освітній простір особистості та суспільна криза. *Актуальні проблеми психології* : Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. Т. 7. Вип. 14. Київ : «Логос», 2008. 332 с.
6. Найдьонова Л. А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. Методичні рекомендації. Київ, 2014. 96 с.
7. Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства : монографія / за ред. С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко. Київ–Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 228 с.
8. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові. Миколаїв, 2003. 216 с.

НАРЦИСИЧНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВИХ ВІДМІННОСТЕЙ NARCISSISTIC SELF-REGULATION: STUDYING SEX DIFFERENCES

У статті здійснено емпіричний аналіз статевої специфіки функціонування нарцисичної саморегуляції. Виявлено значні статистичні відмінності показників нарцисичної саморегуляції у чоловіків та жінок, зокрема жінки характеризуються менш функційним типом діяльності системи Я, більшим Я-безсиллям (зростаюча тенденція до почуттів безпорадності та зневіри, архаїчного дисоціативного захисту Я від самоціннісного «надлому»), більшою тенденцією до втрати контролю над емоціями та прагненнями (схильності до імпульсивної поведінки та афективних коливань), більш актуальною потребою у архаїчному догляді Я та прагненні до ідеального Я-об'єкту (більш значуща потреба злиття із важливим ідеалізованим об'єктом та потреба регресії у архаїчну фантазію щодо неодмінно стабільних та заспокоюючих об'єктів), більш важливим прагненням похвали (підтвердження як компенсація внутрішніх сумнівів у собі, позитивна оцінка оточуючих як спосіб стимуляції самоцінності), вищою потребою у симбіотичному захисті Я та іпохондричному захисті від тривоги (з одного боку є потреба у злитті із більш сильним об'єктом, якого бракує у внутрішній структурі Я-репрезентацій, а з іншого – психосоматична інфляція як спосіб утвердження самостійності крізь фізично-симптоматичні сигнали тіла). Загалом, для жінок більш притаманна перехідна форма інтеграції ідеалізованого об'єкту у Я-структуру, порівняна редукція самоцінності та деяка більша дисфункційність нарцисичної саморегуляції. Нарцисична саморегуляція осіб жіночої статі у значній мірі орієнтована на збереження цілісності Я через орієнтацію на зовнішні підтримуючі об'єкти, які можуть грати роль перехідних структур для самозаспокоєння, резонуючи із дифіцитарністю інтроєктованих об'єкт-репрезентацій батьківських фігур.

Ключові слова: нарцисична саморегуляція, система Я, нарцисим, Я-об'єкти, самоцін-

ність, архаїчні психічні захисти, нарцисична трансформація, психоаналітична теорія.

The article provides an empirical analysis of the sexual specificity of the narcissistic self-regulation functioning. Significant statistical differences in indicators of narcissistic self-regulation in men and women were revealed. Women are characterized by a less functional type of Self-system, the greater powerlessness of Self (the increasing tendency to feel the helplessness and use the dissociation as notional defense against the "breakdown" of self-esteem); the greater tendency to lose control over emotions and aspirations (the more impulsive behavior with affective fluctuations); the more urgent need for archaic care and the desire for an ideal Self-object (a more significant need to merge with an important idealized object and the need to regress into an archaic fantasy of necessarily stable and reassuring objects); the increasing importance of desire for praise (confirmation as a compensation for internal self-doubt, when the positive evaluation is a way of self-worth stimulation); a higher need for the symbiotic protection of Self and the hypochondriac protection against anxiety (on the one hand there is a need to merge with a stronger object, which is lacking in the internal structure of Self-representations, but the psychosomatic inflation as a way of asserting independence through physical-symptomatic body signals on the other). A transitional form of integration of Self-objects into the Self-structure are more typical for women, less for men. A comparable reduction of self-worth, and some greater dysfunction of narcissistic self-regulation are more characteristic also. The narcissistic self-regulation of females is also about the greater extent orientation (the orientation towards external supporting objects), which can play the role of transitional structures for self-satisfaction, resonating with the deficit of introjected object-representations of parental figures.

Key words: narcissistic self-regulation, Self-system, narcissism, Self-objects, self-worth, archaic mental defenses, narcissistic transformation, psychoanalytic theory.

УДК 159.964:616.89
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.18>

Клименко М. Р.

доктор філософії з психології,
старший викладач кафедри
теоретичної та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Вступ. Нарцисична саморегуляція – одна з найбільш архаїчних форм підтримування особистісної самоцінності, інтегрованої Я-структури, узгодженості уявлень індивіда про себе [2]. Більш конструктивні чи деструктивні форми нарцисичної саморегуляції формуються на базі ранніх об'єктних стосунків, досвіду комунікації з значущими батьківськими фігурами, що інтроєктуються та інтегруються у загальну структуру Я у вигляді об'єкт-репрезентацій та внутрішніх саморегулятивно-ціннісних імперативів (це, зокрема, підтримуюча та стабілізуюча роль материнського об'єкту, ідеалізовано-сильна роль батька, що раціоналізовано трансформуються у елементи ціннісної сфери та є ґрунтом формування Супер-Его у більш дорослому віці, а також всі усвідомлювані чи динамічно неусвідомлювані спогади, думки,

фантазії, ідеї, зафіксовані у пам'яті вчинки, досвід переживань, що афективно стосуються Я та складають символічний остов самоусвідомлення) [1]. Дисфункційні форми нарцисичної саморегуляції найяскравіше виражаються у порушенні особистісної цінності, активному використанні компенсаторних механізмів психіки, щодо підтримування особистісної інтегрованості, зокрема регресії, дисоціації, заперечення, ідеалізації чи знецінення [1; 2]. Проблема нарцисичної саморегуляції неодноразово висвітлювалась у працях таких психологів-науковців психоаналітичної парадигми як: О. Ранк, З. Фройд, В. Райх, Г. Розенфельд, Г. С. Салліван, О. Кернберг, Х. Кохут, Н. Мак-Вільямс, Дж. Мак-Дугал, Н. Шварц-Салант, Ф. Денеке, Б. Хільшеншток та ін. Поняття нарцисичної саморегуляції зазнавало трансфор-

мацій та вивчається в рамках загальної психодинамічної теорії нарцисизму й інтегративно охоплює торії первинного та вторинного нарцисизму, нарцисичної трансформації особистості, теорії нарцисизму в рамках клінічного дослідження його патологічних та здорових форм, теорії нарцисизму як архаїчного ядра Я.

Загалом зміни у нарцисичній динаміці можуть ініціювати формування як сильного Я (висока адекватна самоцінність, самодостатність та віра в себе, спроможність детоксикувати негативну валідизацію Я, інтегрованість Я-уявлень), так і безсилового Я (стійке знецінення себе, пустка у задоволеності собою, плутанина у ідентичності та самоусвідомленні). Так індивідуальних досвід розвитку особистості (зокрема відмінності у стилях виховання, особливостях психодинамічного сприйняття батьківських фігур дівчатами та хлопцями) впливатиме на функційність Я-системи та діяльність нарцисичної саморегуляції.

Мета статті. Теоретично проаналізувати та емпірично дослідити особливості нарцисичної саморегуляції у чоловіків та жінок, виявити домінуючі параметри Я, що визначають дискурс його функціонування, проаналізувати можливі психодинамічні предиктори формування відповідного типу нарцисичної саморегуляції у чоловіків та жінок.

Методи. Для досягнення мети дослідження було використано методи абстрагування, аналізу, синтезу та порівняння, за допомогою яких було сформульовано теоретичну концепцію статевих відмінностей нарцисичної саморегуляції та здійснено опрацювання емпіричних результатів. Статистичний аналіз відмінностей реалізовано за допомогою t-критерію Стюдента у програмі Statistica версії 8.0.

Результати. Для емпіричного вивчення особливостей нарцисичної саморегуляції осіб різних статей проведено дослідження за участю 360 осіб віком від 17 до 21 років, що є студентами вищих навчальних закладів м. Львова. Опитано 227 жінок та 96 чоловіків. Варто зазначити про можливе обмеження дослідження: такий кількісний статевий розподіл досліджуваних швидше даватиме картину тенденції щодо можливих відмінностей. Це було враховано.

Для реалізації задуму дослідження використано такі методику оцінки нарцисизму «Self» (Ф. Денеке та Б. Хільгеншток) [2].

Методика оцінки нарцисизму «Self» (Ф. Денеке та Б. Хільгеншток) містить такі параметри оцінки нарцисизму: безсиле Я, втрата контролю емоцій та прагнень, дереалізація/деперсоналізація, базовий потенціал надії, незначуще Я, негативне тілесне Я, соціальна ізоляція, архаїчний догляд, грандіозне Я, прагнення до ідеального Я-об'єкта, прагнення похвали та підтвердження, нарцисичний гнів,

ідеал самодостатності, знецінювання об'єктів, ідеал цінностей, симбіотичний захист Я, іпохондричний захист від тривоги, нарцисична користь від захворювання. Також в результаті опитування можна вивести коефіцієнт нарцисизму та інтегративний індекс функціонування Я-системи. Методика оцінки нарцисизму «Self» дає змогу здійснити психодинамічний огляд Я-структури особистості, через доступні для саморефлексії параметри, оцінити показник нарцисизму в континуумі норми-патології. В межах актуального дослідження вивчався неклінічний нарцисизм.

Реалізуючи порівняння результатів опитування жінок та чоловіків зафіксовано статистично такі значущі відмінності показників нарцисичної саморегуляції: індекс функціонування системи Я ($t=-2,23$, $p\leq 0,05$); безсилля Я ($t=-3,09$, $p\leq 0,005$); втрата контролю над емоціями та прагненнями ($t=-3,04$, $p\leq 0,005$); потреба у архаїчному догляді ($t=-3,63$, $p\leq 0,005$); прагнення до ідеального Я-об'єкту ($t=-2,56$, $p\leq 0,05$); прагнення похвали ($t=-4,19$, $p\leq 0,0005$); симбіотичний захист Я ($t=-3,91$, $p\leq 0,0005$); іпохондричний захист від тривоги ($t=-2,88$, $p\leq 0,005$).

Показник **індексу функціонування системи Я** інформує, що у осіб жіночої існує зниження ефективності регулятивних механізмів Я (зниження є статистично значущим, проте сам показник зафіксований у середніх значеннях).

Параметр, що визначає **силу Я** характеризується зростаючою тенденцією до станів безпорадності, безнадійності, дисоційованості у жінок більше, а ніж у чоловіків. Сила Я у нарцисичній саморегуляції окреслює спроможність до життєствердної активності, яку може здійснювати лише інтегроване Я, лояльне до власної індивідуальної багатогранності. Натомість слабкість Я можуть супроводжувати: вище почуття загальної тривоги; дещо менш цінне сприйняття себе та світу; актуальність страхів соціальної невдачі; більша особистісна неспроможність; можливі частіші стани переживання беззмістовності існування, безперспективності, що створюють загрозу цілісності у сприйнятті себе [2; 6].

Таке особистісне безсилля – своєрідна психологічна беззахисність, чи то примарність перед обличчям дійсності. Тенденція до переживання внутрішнього безсилля може у більшій вірогідності продукувати віру людини у ідею неспроможності вплинути на ситуацію, або її змінити. Також відчуття безпорадності може, в певній мірі, послаблювати зв'язки особи із ціннісно-смысловими конструктами, які вона здатна розпізнати у світі [5].

Особам жіночої статі більш притаманна тенденція до втрати **контролю над емоціями та прагненнями**. Зростання слабкості Я за параметром емоційного контролю може свід-

чити про частіші ситуативні коливання психічних станів та потребу у віднайденні відносного балансу. Проте, все ж, хоча відмінності показників чоловіків та жінок є статистично значущими, їх значення є мало відмінними в умовах методики та її нормативних показників, й діагностують відносно середній рівень контролю.

Разом з цим жінкам більш притаманною є тенденція до використання регресивних способів захисту від психічної напруги, наприклад фантазія про безкінечне єднання із природою, що відображає інфантильну потребу у захисті. Такі явища актуалізують потребу у **архаїчному догляді**, що є пошуком відносно стабільних об'єктів, що, на відміну від розчаровуючих реальних стосунків, могли б створити відчуття сталості, дати гарантію незмінності, необхідних для переживання внутрішньої безпеки [2; 3; 11]. Тож регресивні стани є більш ресурсними саме для жінок.

Також, психодинамічно, для жінок більш важливо зберігати об'єкт прив'язаності схожий до об'єкту раннього дитинства (безумовна материнська прихильність), що створює переживання своєї екзистенційної безпеки. Потреба у архаїчному догляді актуалізується захисними механізмами за умови потреби у стабільності, та впевненості, які особа через певні причини зараз, або загалом переживає у нестатку [12]. Цей параметр нарцисичної саморегуляції також може розкривати відмінність психологічної моделі прив'язаності, оскільки відображає характер базової довіри до себе та значущих оточуючих.

Для жінок, на відміну від чоловіків, більш притаманною є тенденція прагнення до **ідеального Я-об'єкту**, об'єкта, який би у фантазіях людини визнавався сильним та непохитним. Ідеальний об'єкт відіграє роль своєї підтримки сили Я, ідентифікація з яким стимулює та підсилює прочуття власної значущості поруч із ідеалом. Параметр також може відображати інтерналізований авторитетний образ, що долучається до структури Его-ідеалу, як об'єкт символічної ідентифікації. З іншого боку (на протизагу регламентуючій функції Супер-Его) [4; 6].

Варто лише наголосити, що для жінок потреба у ідеальному Я-об'єкті, як ідеальному об'єктному образі, є дещо більш акцентованою, ніж для чоловіків, і свідчить про більшу лібідальну катектованість персональних авторитетів. Такі Я-об'єкти є невіддільними від Я особистості, та, наче, внутрішньо допомагають «контенейрувати» негативні стани індивіда, підтримувати самоцінність та внутрішню стабільність [11].

Також в сенсі виявленої статистичної відмінності можна висунути психодинамічне припущення, що у осіб жіночої статі специфіка стосунку з батьківськими об'єктами на ранніх етапах розвитку є іншою, ніж у чоловіків: у період

раннього дитячого віку у дівчат інтерналізація первинних «слідів материнських функцій», що передбачають власне інтерналізацію почуття захищеності (перенесення у внутрішній вимір Я почуття безпеки архаїчно-первинного нарцисизму, де мати ідентифікувалась як продовження Я немовля та виконувала функції захисту від страждань та підтримки психофізіологічного гомеостазу) та утвердження самостійної ідентичності, страждає від більшої тенденції до дисоціації. До прикладу, лібідозні потяги піврічної грудної дитини передбачають диференційно протилежні бажання: бажання злитись із матір'ю тілом та бажання повної незалежності [8]. Поступова інтроєкція «захисної» материнської фігури у психічному плані дозволяє створити репрезентацію заспокоюючого та турботливого материнського оточення у внутрішньому просторі Я дитини, а далі інтегрований у Я-структуру дорослої особи безпечний та захищаючий Я-об'єкт, який буде асоціюватись з внутрішньою силою та спроможністю до самозаспокоєння та турботи про себе [6; 8]. Натомість значна орієнтація на пошук ідеалізованих зовнішніх Я-об'єктів свідчить про деяке «збентеження» у Я-концепції особи, можливе відчуття власної неадекватності, актуальної потреби підтвердження власної «нормальності» (що, зокрема, також підтвердив статистичний аналіз).

Пошук зовнішнього ідеального Я-об'єкту, у контексті нарцисичної саморегуляції, не може містити єдиного полюсу, адже нарцисизм Я є завжди діалектичним. Несформована внутрішня репрезентація турботливої матері може ініціювати розщеплений образ як себе, так і інших Я-об'єктів, ізоляцію протилежних афектів у психіці індивіда (зокрема депресивних, інфантильного гніву, агресивних оральних фантазій), формування «хибного Я» особи [7; 8; 12]. При актуальній значній диференціації материнського Я-об'єкту на ідеально сильний та жорстоко відкидаючий – така настанова зберігається і у ставленні до себе, до оточуючих та очікуваного ставлення «Інших». Проте зазвичай один оцінюючий полюс може проєктуватись (чергується) назовні [8], до прикладу: ідентифікація із відкидаючим внутрішнім образом матері та ідеалізація зовнішнього об'єкту, що може консолідувати адикційний стосунок з певною особою, або залежність від «нелюдського» перехідного об'єкта (психоактивні речовини, їжа, нав'язлива споживацька поведінка і т.п.), що тимчасово виконуватиме заспокоюючі функції.

Ще одним психодинамічним чинником розвитку Я, що схильне до пошуку ідеальних Я-об'єктів у дорослому віці є психологічна чи фізично-психологічна «відсутність» батька у сімейному стосунку. Самоповага та кристалізація сильного проте не караюче-жорстокого

Супер-Его формуються крізь досвід ідеалізації сильної батьківської фігури, що інтерналізується у внутрішню структуру Я особистості, як підтримуючий та надихаючий Я-об'єкт. Проекція на себе внутрішньої репрезентації батька відіграє важливу роль у підтримуванні адекватної самоцінності. У випадку, коли фігура батька відсутня, або «психологічно недоступна» у стосунку, батько нездатний підтримувати потреби дитини, фактично не є тим важливим (разом з матір'ю) об'єктом, що визнає право на існування дитини, є запереченим і осудженим матір'ю, караюче-жорстким – внутрішня репрезентація сильного об'єкта буде несформованою, що може привести до активного пошуку такого об'єкта у дорослому віці в оточуючих. І добре, якщо колись цей пошук приведе людину до психотерапії [6; 7; 8].

Для жінок є більш характерною тенденція до **прагнення похвали та зовнішнього підтвердження**. Отримання підтвердження може грати роль компенсації внутрішніх сумнівів у собі та позитивна оцінка оточуючих таким чином може стати способом стимуляції до активної дії, саморозвитку чи інших змін особистості. Особи жіночої статі в більшій мірі потребують схвалення, позитивних коментарів, та, загалом, надають більшого значення думці оточення щодо формування та підтримання їх самооцінки, в більшій мірі дослухаються до зовнішньої думки у прийнятті власних рішень. Зовнішнє підтвердження слугує для підтримання самооцінки, фокус якої нерівномірно скерований у більшій мірі на думку «Інших» про себе, де саме «Інші», на протигагу Я, мають вирішальне слово щодо оцінки власної особистості.

Можна здійснити припущення (у контексті психодинамічної парадигми): в деякій мірі параметр прагнення похвали та підтвердження може відображати специфіку функціонування нарцисичної саморегуляції, де за потребами потрапити в центр уваги, отримати схвалення і, як наслідок, пережити задоволення, може наступати стан тривоги, печалі чи апатії через необхідність уваги. Така емоційна гойдалка може відображати більшу дисгармонію у сприйнятті себе самої та зовнішнього образу Я. Або ж, правдоподібно, це також є засвоєною моделлю поведінки притаманної для жінок, що розкриває бажання бути залученою в суспільні зв'язки, демонструючи свою участь, так і очікуючи підтримку і схвалення у відповідь більше, ніж це характерно чоловікам. В такому випадку відбувається «підживлення» власної важливості та підтримується довіра до себе, якої, через певні причини в особі може не вистарчати. Постійно присутньою є дихотомія: «Інші» сприймаються як об'єкти самозаспокоєння, адже відповідають за оцінювання Я суб'єкта, та як об'єкти, що викликають тривогу в ну-

трішньому психічному житті особи – об'єкти адиктивних потреб від яких залежить самобачення людини. Яскраво вираженим може стати конфлікт потреби у залежності та прагнення визнаної окремоті Я [8; 12].

У випадку актуального дослідження показники шкали не є значно завищеними, проте існує небезпека пережити «загубленість» в житті, нерозуміння власного Я за умови втрати чиеїсь прихильності, критики, відсутності підтвердження власної значущості ззовні. Адже потреба в увазі, схваленні потребуватиме постійного підживлення збоку, а перекладати відповідальність за індивідуальну цінність Я на оточуючих, без достатньої віри в себе, може бути небезпечним. Ефективно функціонуюча нарцисична саморегуляція передбачає позитивну оцінку інтересу навколишніх, аби цінність цієї уваги не абсолютизувалась й зберігалась базова внутрішня самодостатність.

Потреба похвали та підтвердження розкриває більшу значущість для жінок проблему ідентифікації меж власного Я та зовнішнього об'єкта, запит щодо реальності власного існування, можливість проставлення унікальності Я-змісту зовнішній дійсності, де є «Інші». Чи можна припустити, що психотичне Я у жінок є більш доступним та чутливим до регресії до більш архаїчних рівнів організації (загалом більш рухливим на осі «невротичне-психотичне»?) [9]. Це потребує детальнішого, і власне клінічного, дослідження.

Для осіб жіночої статі притаманна тенденція до **симбіотичного захисту Я**. Зростання актуальності симбіотичного захисту фіксує тенденцію пошуку схожого на себе об'єкта, проте такого який ще й володіє бажаними особливостями, які особа прагне мати. У тандемі з таким об'єктом, особа повинна почувати себе сильніше та впевненіше. Це ідеалістичне бажання бути в безмежно стабільних взаєминах, з гарантією від розчарування, запорукою надії та опори є достатньо специфічним «підмурком» індивідуальної самоцінності [1; 2].

Негативний аспект симбіотичного захисту є в тому, що потреба контакту з іншою особою може перетворитися в необхідність та першочергову причину ініційованої активності (у крайньому – залежність). Натомість симбіотичний зв'язок, даючи ілюзію безпеки, підкріплює реальність існування особи схожістю життєвих установок, проте може депривувати її справжні бажання, автентичні вияви Я та спонтанність.

Мотивацію потреби у симбіотичному захисті можна означити у фразі: «Шукаю свою втрачену частину». Якщо внутрішньо її віднайти не у змозі – треба знайти когось у оточуючому світі, хто б доповнив, співіснував із Я. Потреба у симбіотичному злитті також відображається у архаїчному нарцисичному пере-

несенні злиття: катектований об'єкт як частина Я індивіда, дуже бажаний своїми особливостями [4; 10]. Визнана психологічної сили такого об'єкту доповнюватиме самоцінність Я індивіда, наповнюватиме особистість якостями, які перебиваються як дефіцитні. Несвідома ідентифікація із об'єктом симбіотичного захисту може підкріплювати почуття власної меншовартості та нівелюватиме унікальність іншої особи.

Тож надактуальна потреба у симбіотичному захисті – це про потребу заповнити пустку у внутрішньому світі Я, де відсутня самозапокоюча репрезентація матері, або ідеалізована сильна репрезентація батька.

Для осіб жіночої статі більш характерна тенденція до **іпохондричного захисту від тривоги**. Це свідчить про більшу стурбованість перспективою захворіти, а ніж у чоловіків. Умовою вираження такої особливості нарцисичної саморегуляції є менш реалістичне уявлення про власне здоров'я, де загальна вища тривожність особи безпосередньо реалізує себе у занепокоєнні станом власного тіла. Потреба у реагуванні «іпохондричним типом» діє у напрямку збереження Я від його можливої фрагментації, «переключенням» уваги з внутрішньої тривоги (через проблемні із самоцінністю) на зовнішнє тілесне представництво Я [1].

Психосоматична інфляція як спосіб зменшення тривоги також може бути способом утвердження границь тіла особи, що є психологічно неоднозначними, та є символом фізичного виживання: гіпертурбота про власне фізичне здоров'я замість втрати ідентичності та особистісної фрагментації [8]. Також іпохондрична турбота про тіло містить вторинну корить щодо страху зникнення власного Я у злитті із більш сильним об'єктом, фізична атака на власне тіло – атака на інтерналізований батьківський об'єкт, який провокує адиктивні симбіотичні стосунки в дорослому віці.

Характеризуючи специфіку нарцисичної саморегуляції притаманну для жінок можна зробити декілька узагальнюючих висновків:

1. Досвід об'єктного стосунків у жінок відрізняється від такого досвіду у чоловіків, має специфіку у відтворенні потреби у ідеалізованому сильному об'єкті та зацікавленості в утворенні симбіотичних стосунків. Специфіка об'єктних стосунків жінок впливає на підтримування сили Я, кристалізацію самоцінності та відчуття вагомості індивіда у соціумі;

2. «Ядро» Я зберігає свою цілісність, проте її підтримка потребує більш сильного психічного захисту для стабілізації у об'єктному стосунку;

3. Актуальність потреби у архаїчному догляді, прагненні до ідеального об'єкту та потреба похвали, симбіотичний захист Я у поєднанні більшою слабкістю Я та із вищою тривогою у психоаналітичному дискурсі свід-

чать про більшу нарцисичну фрустрацію, чи, навпаки, надмірну нарцисичну гіперстимуляцію у найбільш ранньому стосунку із матір'ю (дитина як єдиний об'єкт лібідозного та нарцисичного задоволення для матері); менш гармонійну інтегрованість ідеалізованого батьківського імаго у структуру Я; дисгармонійність в формуванні особистісної автономії; зміни у здатності до ідеалізації, що необхідна для вибудовування структури персональних цінностей й т.п.);

4. Особливості нарцисичної саморегуляції жінок відображають своєрідну конфігурацію підтримання самоцінності через ідентифікацію з ідеалізованим об'єктом, та схильні виражатись у висловлюванні: «Ти досконалий, але я – частина тебе, то і я теж досконалий»; оточуючі особи також можуть визначатись як перехідні об'єкти для самозаспокоєння, резонуючими із дифіцитарністю інтроектіваних об'єкт-репрезентацій батьківських фігур;

5. Відносини із об'єктами можуть характеризуватись регресивними тенденціями збереження внутрішньої структурної цілісності та високої самооцінки, фокусом на втечі в соматичну симптоматику для окреслення реалістичних рамок власного існування (припускається, що латентний архаїчний страх не існувати є більш сильним, потреба у симбіозі контрастує із прагненням окремоті, заміщується турботою про тіло);

6. Задоволеність собою, своєю діяльністю є більш тісно пов'язаними зі суспільною думкою та оцінкою близького оточення (в такому випадку потреба похвали у зрілому віці є доповненням ідеалізованого та інтерналізованого Я-об'єкту, виступає підтримкою й умовою відновлення нарцисичного балансу у випадку виникнення сумнівів у собі);

7. Нарцисична саморегуляція скерована на задоволення більш актуальної потреби у підтримуванні соціальних контактів, переживанні залученості до певної соціальної групи (спроможності віднаходити своє місце у соціумі та переживати важливість власної ролі у ньому).

Висновки. Досліджено, що для жінок більш притаманна перехідна форма інтеграції ідеалізованого об'єкту у Я-структуру, що може використовуватись для лібідозного катексису реальних об'єктів. З точки зору здорового нарцисизму, зокрема у симбіотичному злитті із ідеалізованим об'єктом (чи його вже уявною імагінацією) може активуватись грандіозне Я особи, яке так потребує бути утвердженим, поза виникаючими на його шляху бар'єрами. Я індивіда у такому випадку утверджується за допомогою злиття із важливим ідеалізованим об'єктом.

Проте іншим, менш позитивним моментом, може бути відтворення регресивної позиції, що була доцільна у дитинстві та стала захис-

ною реакцією на неспроможність виявляти власну грандіозність (що не була контейнерованою у дитинстві) в актуальному часі, та самоцінність людини є дискурсивно скерованою у її розкриття в більше категоріях соціальної приналежності та визнання. Адиктивні патерни скеровані на зменшення напруги від внутрішнього конфлікту, зниження афективного збудження щодо переживання гострої потреби у самозаспокоючій репрезентації внутрішнього Я-об'єкту та самоствердження власної незалежності.

Це відображає своєрідність розвитку об'єктно-лібідозних прагнень та розуміння стосунків у жінок, особливості психологічних рамок та самоприйняття, що може бути пов'язаним як із особливостями психічної конституції, еволюційно викристалізованими та закріпленими у культурі ролями, які жінки виконують, разом із способом їх виховання та іншими особливостями проходження зальної гендерної соціалізації (зокрема в українському суспільстві ще побутує уявлення про «симбіотичний» спосіб життя жінки та її обов'язки надихати, підтримувати, скеровувати, розпізнавати емоційні стани оточуючих, пристосовуватися до їх потреб та почуттів, бути підвищено уважною до думки навколишніх, навіть, у власних судженнях щодо особливостей своєї індивідуальності). Ідея про потребу жінок у більшому «заступництві» (не лише фізичному, але матеріальному та психологічному), а ніж це потребують чоловіки хоч піддається змінам, проте таки залишається актуальною. Загалом життя жінки залежить від великої кількості зовнішніх об'єктів, ставлення до яких є наслідком сімейних атиюдів за час дитинства. В такому вимірі присутність реального ідеалізованого об'єкту (або ж його інтерналізований образ) виступає,

наче, внутрішньою необхідністю та джерелом натхнення щодо переживання більшої сили Я, внутрішньої безпеки та самоцінності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Deneke F.-W., Hilgenstock B. Organisationsformen und Regulationsweisen des Selbstsystems. *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychoanalyse*. 1988. № 34. P. 178–195.
2. Deneke F.-W., B. Hilgenstock. *Das Narzissmusinventar*. Bern : Hans Huber, 1989. 84 p.
3. Freud S. *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. New York City : W. W. Norton & Company, 1990. 144 p.
4. Kernberg O., *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*. Lanham : Jason Aronson, Inc., 2000. 376 p.
5. Klymenko M. Types of narcissistic Self-regulation in the context of personal fulfillment. *Journal of Education Culture and Society*. 2019. Vol. 2. P. 85–103.
6. Kohut H. *The Analysis of Self: A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorders*. Chicago : University of Chicago Press, 2009. 368 p.
7. McDougall J. *Theatres of the Mind*. London : Free Association Books, 1996. 300 p.
8. McDougall J. *Theaters of the Body: A Psychoanalytic Approach to Psychosomatic Illness*. New York City : W. W. Norton & Company, 1989. 192 p.
9. McWilliams N. *Psychoanalytic Diagnosis: Understanding Personality Structure in the Clinical Process*. New York City : The Guilford Press, 2011. 449 p.
10. Rank O. *The Double: A Psychoanalytic Study*. The University of North Carolina Press, 2009. 114 p.
11. Schwartz-Salant N. *Narcissism and Character Transformation: The Psychology of Narcissistic Character Disorders*. Ontario: Inner City Books, 1982. 192 p.
12. Thomä H., Kächele H. *Psychoanalytic Practice, Volume 2: Clinical Studies*. Lanham : Jason Aronson Inc., 1994. 540 p.

ПАРАДИГМИ ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНОГО ПІДХОДУ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ДОПОМОЗІ ПРИ ТРАВМІ THE PARADIGMS OF THE INTERSUBJECTIVE APPROACH IN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE OF TRAUMA

У статті аналізуються рівні соціально-психологічної допомоги та підтримки: інтерсуб'єктивний, коли емпатичний відгук надає близьке оточення; інструментальний, коли дієвими помічниками виступають волонтери, що надають інформаційну, фінансову та побутову допомогу; соціально-психологічний як надання допомоги психологами (психотерапевтами), соціальними працівниками, соціальними педагогами у системі проживання травми та налагодження соціальних зв'язків особи. Змістова наповненість вказаних рівнів соціально-психологічної допомоги аналізується через ідеї інтерсуб'єктивного підходу, що у своїй основі базується на ролі та значенні значущого Іншого в процесі психічного розвитку особистості. Так, на першому рівні соціально-психологічної допомоги саме значущий Інший, згідно ідеї інтерсуб'єктивного підходу, для особи, що переживає травмівну подію може надати афективний відгук на переживання горя, розчарування, печалі, відчаю тощо, допомагає впоратись із апатичними станами, не даючи «шансу» розвитку депресії. Проте, у ситуації повномасштабної війни в Україні об'єкт підтримки (значущий Інший) може проживати власні травмівні переживання, а тому може бути не спроможний дати той емоційний емпатичний відгук, на який очікують. На інструментальному рівні йдеться про допомогу від інформаційної складової до матеріальної: розселення у нові помешкання, допомога усіма необхідними засобами для проживання (одяг, постіль, засоби гігієни, медикаменти тощо), допомога медичного персоналу, психологів або соціальних працівників у разі необхідності. Підтримка на соціально-психологічному рівні носить комплексний характер: від першої психологічної допомоги у гострій травмі до тривалої психотерапії. На соціальному рівні є важливим включення особи у простір соціальних зв'язків та взаємодій, соціальну активність. Автором проаналізовано результати психодіагностичної методики PTSS-10 (німецька версія Maercker, 1999), що була проведена із жінками внутрішньо переміщеними особами Київської, Харківської, Луганської, Херсонської та Миколаївської областей, що тимчасово проживають у м. Рівне та Рівненській області.

Ключові слова: психоаналіз, інтерсуб'єктивний підхід психотерапії, психологічна травма, холдінг, комплекс «мертвої

матері», посттравматичний обтяжливий стан, психологічне консультування та психотерапія.

The article analyzes the levels of socio-psychological help and support: intersubjective, when empathic feedback is provided by a close environment; instrumental, when effective assistants are volunteers who provide informational, financial and household assistance; socio-psychological as the provision of assistance by psychologists (psychotherapists), social workers, social pedagogues in the system of residence of the trauma and establishment of social ties of the person. The content of the indicated levels of social and psychological assistance is analyzed through the ideas of the intersubjective approach, which is based on the role and importance of the significant Other in the process of mental development of the individual. Thus, at the first level of socio-psychological assistance, the significant Other, according to the ideas of the intersubjective approach, for a person experiencing a traumatic event can provide an affective response to the experience of grief, disappointment, sadness, despair, etc., helps to cope with apathetic states, not giving the «chance» of developing depression. However, in a situation of full-scale war in Ukraine, the object of support (significant Other) may be experiencing his own traumatic experiences, and therefore may not be able to give the expected emotional empathic response. At the instrumental level, it refers to help from the information component to the material component: resettlement in new housing, help with all the necessary means of living (clothing, bedding, hygiene products, medicines, etc.), help from medical personnel, psychologists or social workers if necessary. Support at the socio-psychological level is complex: from psychological first aid in acute trauma to a long-term psychotherapy. At the social level, it is important to include a person in the space of social connections and interactions, social activity. The author analyzed the results of the RTSS-10 psychodiagnostic technique (German version of Maercker, 1999), which was conducted with women internally displaced persons of Kyiv, Kharkiv, Luhansk, Kherson, and Mykolaiv regions, temporarily living in the city of Rivne and Rivne region.

Key words: psychoanalysis, intersubjective approach of psychotherapy, psychological trauma, holding, «dead mother» complex, post-traumatic stress disorder, psychological counseling and psychotherapy.

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.19>

Михальчук Ю. О.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Міжнародний економіко-
гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука

Актуальність удосконалення соціально-психологічної допомоги під час повномасштабної війни в Україні не викликає сумніву, адже абсолютна більшість населення України зіштовхується із проблемами психічного здоров'я, коли традиційних життєвих опорів та внутрішніх ресурсів не є достатньо, щоб справитись із надвеликим полем негативних емоцій: відчаєм, горем, печаллю, злістю, люттю, безпо-

радністю, почуттям провини, які генерують страхи, що є надсильними та часто неочікуваними для опрацювання психічним апаратом людини.

Визначальне значення має спроможність особи опанувати катастрофічний стрес, що сформувався завдяки травмівним подіям війни.

Проаналізуємо соціально-психологічну допомогу на вказаних рівнях. Ефективна соці-

ально-психологічна допомога та підтримка передбачає наступні рівні взаємодії:

1) на інтерсуб'єктивному рівні емпатійний відгук надає близьке оточення;

2) на інструментальному рівні дієвими помічниками виступають волонтери, що надають інформаційну, фінансову та побутову допомогу;

3) на соціально-психологічному рівні здійснюється допомога психологами (психотерапевтами), соціальними працівниками, соціальними педагогами у системі проживання травми та налагодження соціальних зв'язків особи. На цьому рівні стає можливим афективний діалог, що включає емоційні та розумові структури опису подій, що турбують.

Чим вищим є рівень психічної енергії особистості та чим краще розвинутими є здібності до інтегрування та узгодженості різних підструктур особистості, тим стійкішою до травмівних подій є особа. Досвід втрати об'єктів прив'язаності в дитячому віці або досвід хронічної травматизації сповільнює розвиток інтегративних здібностей, порушує функцію менталізації. Власне, психоаналітичний підхід описує послаблення процесів менталізації завдяки нанесеній психіці травми, що можуть бути реалізовані іншим суб'єктом, який виступає в ролі додаткового ЕГО особи.

Йдеться про ідеї інтерсуб'єктивного підходу, що у своїй основі базується на ролі та значенні значущого Іншого в процесі психічного розвитку особистості. Проілюструємо це концепцією В. Біона: «...немовля, перебуваючи в стані фрустрації, переживає свій добрий об'єкт (добрі материнські груди) як відсутній. Ці відсутні груди є поганими грудьми. І цей досвід наповнює дитину тілесно-психічним досвідом, який В. Біон називає бета-елементами. Коли об'єкт з'являється, щоб залагодити фруструючу ситуацію, дитина переживає присутні груди як хороші і як такі, в які можна викинути-помістити свій поганий стан – всі бета-елементи, які завдають болю. Відбувається процес в якому, з одного боку, мати об'єктивно заспокоює дитину, з іншого боку, в суб'єктивному переживанні всі негативні досвіди «перекидаються в маму», «вкладаються в неї» [2, с. 52]. Так, В. Біон пропонує термін «контейнер», що є простором, що здійснює метаболізм напружень, алфаветизацію бета-елементів. З ростом та розвитком у дитини підвищується досвід толерантності до переживання певних фрустраційних «доз», що допомагає справлятися із напруженням, формує апарат по думанню думок та розвиває функцію менталізації. Вважаємо війну в Україні подією, що в тому чи іншому ступені для багатьох внутрішньо переміщених осіб є травмівною та спричинила регрес у психічному розвитку. Значущий Інший, згідно ідей інтерсуб'єктивного підходу, для особи, що переживає травмівну подію

може надати афективний відгук на переживання горя, розчарування, печалі, відчаю тощо, допомагає впоратись із апатичними станами, не даючи «шансу» розвитку депресії. Крім того, нерозділені та невизнані переживання, що не інтегрувалися у цілісний досвід особистості порушують афективний розвиток останнього, викликають почуття сорому, провини, гніву, тривоги, відчаю тощо.

Р. Столороу, говорячи про психічну травму, оперує поняттям «нестерпного афекту», якому «тісно» в інтерсуб'єктивному полі особистості, проте, він є нестерпним і для оточуючих людей [5]. Феноменологія теорії травми Р. Столороу базується на відсутності «емпатичного відгуку» значущого Іншого у взаємодії з особою, що яскраво ілюструється подіями війни в Україні 2022 року, коли у «тотальній деконструкції» (термін Р. Столороу) повсякденного буття втрачається впевненість у безпеці та передбачуваності світу для усіх, хто перебуває у полі травматизації [5, с. 46].

Травма руйнує «життєвий світ особистості» як світ смислових очевидностей, встановлений досвідом спільного буття в світі з іншими людьми [3]. Внутрішньо-переміщені особи з Київської, Харківської, Луганської, Херсонської та Миколаївської областей, з якими проводиться консультативна та психотерапевтична робота на волонтерських засадах у м. Рівне продукують такі актуальні життєві наративи: руйнування майбутнього та життєвої перспективи, втрата відчуття постійності буття, відчуття покинутості, розвалу, самотності, «бомби в душі», «пітьми», «штучності буття», «так, ніби не зі мною», «сон, з якого хочеться якнайшвидше вийти». Говорять про постійне напруження та складнощі із модуляцією афекту: раптові спалахи гніву із незначного приводу замінюються відстороненістю, апатією, нападами панічної тривоги. У потерпілих також спостерігається алекситимія – нездатність вербалізувати емоції та розрізнити переживання осіб, що поруч. Проте, більшість осіб, що постраждали говорять про байдужість до станів та переживань інших – емоційну млявість, апатію, тотальну відсутність інтересу до раніше значущих подій, ситуацій, речей. Отримувати задоволення від звичних активностей стає усе важчим, останні, натомість, виглядають так званим «тягарем» буденного життя (спостерігається значне зниження працездатності). Постраждали, з якими було проведено консультативну роботу продукують лише песимістичне майбутнє, бажають залишитися на самоті, і разом з тим, виникає почуття неухвалності та черствості оточуючих. Проте, основним тягарем усі ВПО називають так звану «набуту безпорадність» як постійне тривожне очікування повторення ракетних ударів, обстрілів. При цьому будь-які звуки, а особливо, звук повітряної тривоги легко стимулює спогад, та, власне, спогад власної безпорадності. Крім

того, вказане почуття безпорадності розповсюджується і на професійну сферу – з'являється впевненість у неможливості бути ефективним у тій професійній сфері, де раніше особа була успішною. Так, особистісті занурюються у світ своїх переживань, сумує за минулим буттям, живе у спогадах, з яких не хоче повертатися. На соматичному рівні більшість жінок говорять про підвищення артеріального тиску, тахікардію, біль у різних частинах тіла, безсоння або розлади сну тощо.

Більшість ВПО фіксують страх життя, що блокує вітальність як втрата віри у саме життя та його цінність, сенс і, натомість, переживають розчарування, відчай, провину, втрату спонтанності та життєвої цікавості. Представники екзистенційної психології вказують на взаємодію між страхом життя та страхом смерті: «Коли людина блокує переживання страху життя, то може знаходити комфорт та зменшувати інтенсивність переживання тривоги через злиття з іншими, відмовляючись від індивідуалізації. Це переживання пробуджує страх смерті, втрати себе» [6, с. 47–48].

Зрозумілим, що у ВПО залишається наявність чинників, що несуть загрозу життю: ракетні удари по цивільним об'єктам, що сформувало основу соціальних фобій повітряної тривоги (особливо вказана фобія відмічається у дітей ВПО). Тому, власне, психотерапевтичний стосунок у просторі безпеки та довіри, щирості та відкритості допомагає дослідити страх життя як такий, що знижує яскравість буття та повертає останньому сенс.

Очевидним є актуалізація страху смерті в разі блокування страху життя. Тому, повернення ВПО цінності життя, багатогранності мрій та бажань, отримання задоволення від простих та доступних справ стає важливим завданням та метою психологічної допомоги та підтримки.

Інерсуб'єктивний підхід розширює межі психоаналітичного розуміння травми і розуміє останню як подію, що включає міжособистісний контекст, передбачає емпатію, яка є дієвим помічником у важких особистісних переживаннях, адже середовище підтримки є підґрунтям для усвідомлення травматичного досвіду та пошуку додаткових ресурсів як джерела нової психічної реальності особистості, що трансформує поле власних переживань та сприяє соціальній адаптації у новому середовищі. Така адаптація має на меті зцілення, формування емоційного інтелекту, особистісний ріст та розвиток, гармонізацію міжособистісних стосунків.

Вважаємо, що тривала зануреність особи у травматичну ситуацію, без вербалізації страждань не дає належної можливості осмислити досвід, не дозволяє вийти за межі власного хаосу внутрішніх переживань та побачити перспективу подальшого буття. Одним із конструктивних виходів із травматичного хаосу

думок є, власне, простір консультативної або терапевтичної підтримки, де психолог (психотерапевт) виконує роль допоміжного ЕГО клієнта (пацієнта) і – функцію спостереження, вербалізації (ословеснення) переживань останнього, їх контейнерування. Очікуваним позитивним результатом роботи із психотравмою є осмислення переживань, пошук у них позасвідомих змістів, розширення знань про себе та вихід із емоційної «регресії», що означає повернення клієнта до реальності та вимагає відповідального, ефективного, навантаженого обов'язками дорослого функціонування.

Специфічною рисою індивідуальної психологічної роботи із ВПО є інформація просвітницького характеру як от: роз'яснення емоцій та переживань, пов'язаних із травмою, можливостей самопомоги та векторів допомоги фахівців.

На інтерсуб'єктивному рівні особи, що переживає стрес або травмівну подію отримує від свого найближчого оточення – сім'ї та (або) друзів емоційну підтримку, піклування та прийняття. Така підтримка, за визначенням С. Кобба є близькою до холдингу (від англ. holding – тримати на руках) [7] (під терміном «холдинг», що було запропоновано Д. Віннікотом розуміється рід емоційного піклування, що являє собою «захисний екран» від надсильних афектів, які слабке ЕГО дитини ще не здатне самостійно інтегрувати). Такий емоційний відгук має на меті наступне: 1) усвідомлення різних афективних станів; 2) інтеграцію протилежних афектів (наприклад, одночасно любові та ненависті); 3) розвиток уважності до власних переживань як важливих сигналів та здатність регулювати їх інтенсивність; 4) еволюція афектів від соматичних форм до переживань, що артикуються та їх інтегрування у когнітивно-оброблений досвід переживання себе [4].

Підсумовуючи положення інерсуб'єктивного підходу до пояснення психічної травми зауважимо, що останню трактують як подію, що виходить за межі «прожиття» зі значущим іншим, в результаті чого ця подія не інтегрується у цілісний особистісний досвід. У ситуації повномасштабної війни в Україні об'єкт підтримки (значущий Інший) може проживати власні травмівні переживання, а тому може бути не спроможний дати той емоційний емпатичний відгук, на який очікують.

Частина сімей ВПО говорять про відсутність середовища підтримки у просторі, де вони знайшли прихисток: рідні та інші ВПО переживають власну травматизацію. Пригадується описаний комплекс «мертвої матері» як деструктивний вплив на розвиток дитини дефіциту (або відсутності) емпатичного відгуку зі сторони матері, що занурена у стан горя або депресії [1]. Занурена у горе мати продовжує здійснювати піклування за дитиною, але на інструментальному рівні, тобто без емоційної

присутності. Така людина у дорослому житті може відчувати «безсилля вийти із конфліктної ситуації, любити, користуватися власними перевагами, множити власні досягнення і, якщо такі мали місце бути, глибока незадоволеність їх результатами» [1, с. 333].

Пропонуючи метафору «мертвої матері», ми маємо на меті проілюструвати середовище підтримки ВПО як таке, що безсиле приймати, контейнерувати увесь спектр афективних переживань, що може бути загрозою психологічної дезорганізації та фрагментації. З іншого боку, емпатичний відгук близьких людей може бути не узгодженим із тими внутрішніми переживаннями або, навіть, нести у собі загрозу – викликати почуття відчуженості та ізолюваності.

Тому на психологів, психотерапевтів та волонтерів покладена важлива функція допомоги постраждалим від російської агресії в ході війни в Україні у 2022 році. Основне завдання волонтерів – надати підтримку на інструментальному рівні – від інформаційної складової до матеріальної: розселення у нові помешкання, допомога усіма необхідними засобами для проживання (одяг, постіль, засоби гігієни, медикаменти тощо), допомога медичного персоналу, психологів або соціальних працівників у разі необхідності. Допомога та підтримка (деколи проста присутність) на цьому рівні є край важливою: волонтери разом із психологами зустрічають ВПО із евакуаційних потягів (автобусів), оцінюють психологічний стан постраждалих, надають інформацію, забезпечують задоволення базових потреб тощо. Підтримка на інструментальному рівні є більш схожою не на вирішення проблеми, а на емоційний копінг, коли немає миттєвого вирішення проблеми.

На соціально-психологічному рівні дієвими помічниками для ВПО є психологи та соціальні працівники. Підтримка на цьому рівні носить комплексний характер: від першої психологічної допомоги у гострій травмі до тривалої психотерапії. На соціальному рівні є важливим включення особи у простір соціальних зв'язків та взаємодій, соціальну активність.

Слід зазначити, що періоди травмівних переживань є динамічними та різними за тривалістю, інтенсивністю, а тому потребують індивідуального підходу в оцінці та, власне, допомозі.

Система психологічного консультування та психотерапії – це так зване «включене спостереження» за клієнтом (пацієнтом), що допомагає осмислити власні переживання та зробити керованими страхи. Влучно про психотерапію відгукується Е. Ейдемільер, що називає останню «а-моральною духовною практикою, яка не використовує оціночні судження; це арена, на якій зіштовхуються / поєднуються справжність (автентичність) і видимість, здатність до аналізу зробленого та інтуїтивного пізнання, істинність і омана, краса та її втрата» [2, с. 94].

Йдеться про простір, де відсутня об'єктивна істина, є лише неповторна суб'єктивна реальність клієнта (пацієнта) із палітрою смислів та значень, трагізмом людського досвіду та внутрішніх конфліктів й переживань, що переплітаються у полотні неповторної долі.

Отже, важливими і помічними для постраждалих від російської агресії є усі три описані нами рівні взаємодії: інтерсуб'єктивний, інструментальний та соціально-психологічний.

Опишемо результати психодіагностичної методики PTSS-10 (німецька версія Maercker, 1999), що була проведена нами із жінками внутрішньо переміщеними особами [6, с. 66]. ВПО було запропоновано визначити проблеми, що їх турбують за останні 7 днів, включаючи актуальних день та зазначити ступінь вираженості за шкалою: «взагалі ні», «рідко», «інколи», «часто». Методика містить список проблем: 1) розлади сну; 2) страшні сни про події, що сталися; 3) пригнічений настрій; 4) полохивість (легка лякливості від різних звуків та рухів); 5) потреба уникати інших людей; 6) дратівливість (швидка дратівливість та нервування); 7) перепади настрою; 8) муки совісті, докори собі, почуття провини; 9) страх наближення до місця події; 10) фізичне напруження (перенапруження м'язів). Підозрою на діагноз посттравматичний обтяжливий стан («РТВ») є показник, що більший 12,5. Було опитано 38 жінок-ВПО із Київської, Харківської, Луганської, Херсонської та Миколаївської областей, що тимчасово проживають у м. Рівне та Рівненській області віком від 20-ти до 61-го року. Варто зазначити, що усі жінки втікали з-під обстрілів та / або були свідками наслідків ракетних ударів, проте жодна із жінок-ВПО не мали тілесних ушкоджень як результату вибухів та жодна не втратила рідних на війні.

Зведені результати методики представимо у таблиці 1.

Так, 24 респондента (63%) часто мають розлади сну: безсоння, підвищену сонливість, порушення ритму сну і неспання, сноходіння, нічні кошмари тощо. Значна частина жінок говорить про прокидання кілька разів за ніч, нетривалий і тривожний сон, неможливість заснути цілу ніч, відчуття втоми навіть після тривалого сну та відпочинку, регулярні нічні кошмари, відчуття себе розгубленими. Усі опитані мають страшні сни про події, що сталися – 38 осіб (100%): їм часто сняться місця руйнувань, відчуються запахи та звуки з місць подій уві сні. До реальних картинок додаються побачені в соціальних мережах, почуті очевидцями. Усі опитані жінки говорять про нетривалість сну та різке пробудження після таких кошмарів. За третім чинником «пригнічений настрій» маємо наступні показники: 22 особи (58%) інколи відмічають у себе настрій, що пригнічений інколи, інші 16 респондентів мають його рідко та часто – по 21% відповідно. Полохивість, легку

Таблиця 1

Результати методики PTSS-10

| Проблеми, що турбують за останні 7 днів | взагалі ні | рідко | інколи | часто |
|--|------------|-------|--------|-------|
| | % | | | |
| Розлади сну | - | - | 37 | 63 |
| Страшні сни про події, що сталися | - | - | - | 100 |
| Пригнічений настрій | - | 21 | 58 | 21 |
| Полоховість (легка лякливність від різних звуків та рухів) | - | - | 5,5 | 94,5 |
| Потреба уникати інших людей | 5,5 | 53 | 34 | 7,5 |
| Дратівливість (швидка дратівливість та нервування) | - | - | 7,5 | 92,5 |
| Перепади настрою | | 18,5 | 10,5 | 71 |
| Муки совісті, докори собі, почуття провини | 47,5 | 2,5 | - | 50 |
| Страх наближення до місця події | - | 10,5 | 5,5 | 84 |
| Фізичне напруження (перенапруження м'язів) | - | 21 | 31,5 | 47,5 |

лякливність від різних звуків та рухів часто відмічають 36 жінок (94,5%), особливо, від гучних звуків. На соматичному рівні такі звуки спричиняють тахікардію, пітливість, підвищення АТ тощо. 3 особи (7,5%) жінок мають часту потребу уникати інших людей, проте, переважна більшість – 53% (20 жінок) лише рідко уникають соціальних комунікацій та взаємодії. Достатньо критичним є показник «дратівливість (швидка дратівливість та нервування)» у контексті нашого дослідження: 35 осіб (92,5%) є такими, яких часто дратує соціальна реальність та навколишнє оточення. Крім того, більшість опитаних говорять, власне, про найближче оточення, що є тригерами дратівливості та зниження настрою. Часті перепади настрою мають 27 осіб (71%). Цікавим для аналізу виявився показник «муки совісті, докори собі, почуття провини»: думки опитаних виявилися полярними та поділилися практично навпіл між показниками «взагалі ні» та «часто». На нашу думку, це пояснюється суб'єктивним відчуттям відповідальності за дії та вчинки з початком повномасштабної війни в Україні: частина ВПО мають почуття провини перед членами сім'ї за ігнорування сигналів початку війни, що, власне, спричинило травматизацію членів їх сімей. При цьому, друга частина жінок відділяє себе від відповідальності за бездіяльність з початком війни та не має почуття провини. Абсолютна більшість опитаних респондентів має високий рівень страху наближення до місця події – 32 особи (84%) при збереженні високого рівня бажання повернення додому. Часте фізичне напруження (перенапруження м'язів) фіксують у себе 18 респондентів (47,5%), інші 12 (31,5%) та 8 (21%) помічають інколи та рідко напруження м'язів відповідно.

Узагальнюючи отримані результати методики, слід зазначити, що 21 особа (55%) мають показник PTSS-10-Testwert більший 12,5 бали, що є підозрою на діагноз «посттравматичний обтяж-

ливий стан» («РТВ»). Ще 3 особи мають показник PTSS-10-Testwert близький до 12,5 балів (від 11,4 до 12,1). Вважаємо отримані результати такими, що підтверджують головну ідею актуальної публікації щодо важливості соціально-психологічного рівня підтримки ВПО, що забезпечить не лише екологічність пропрацювання власної травматизації, але й зміцнить психічний апарат особи.

Висновки з проведеного дослідження.

Результати методики PTSS-10-Testwert засвідчили підозру на діагноз «посттравматичний обтяжливий стан» у 55% опитаних нами респондентів – жінок ВПО, що підтверджує необхідність соціально-психологічного рівня підтримки для оприсутнення надії, пошуку сенсу буття, прагнення жити гармонійним, наповненим активностями життям та запобігання розвитку, власне, ПТСР.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грин А. Мёртвая мать. *Французская психоаналитическая школа* / [Под ред. А. Жибо, А.В. Россихина]. Санкт-Петербург : Питер, 2005. С. 333–361.
2. Мединська Ю. Психоаналітичні есеї [Текст]. Львів : ПП «Видавництво «Бона», 2021. 284 с.
3. Розенберг Н.В. «Жизненный мир» как культурно-исторический мир повседневности в феноменологии Э. Гуссерля. *Вестник ТГУ*. 2008. Т. 8. № 64. С. 251–255.
4. Романов А.А. Интерсубъективный подход в психоанализе: историко-теоретический экскурс. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2011. № 1. С. 57–63.
5. Столоруо Р.Д. Травма и человеческое существование. Автобиографические, психоаналитические и философские размышления / Пер. с англ. Москва : Когито-Центр, 2016. 120 с.
6. Харченко В.Є., Шугай М.А. Психологічна діагностика та корекція посттравматичного стресового розладу особистості : методичний посібник. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 160 с.
7. Cobb S. Social support as a moderator of life stress. *Psychosomatic Medicine*. 1976. № 38. P. 300–314.

ПСИХОЛОГО-ФІЛОСОФСЬКА КОРЕКЦІЯ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

PSYCHOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL CORRECTION OF EMOTIONAL STATES DURING THE PERIOD OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

В статті піднімається питання навичок, компетенцій, які освітяни набули під час карантинів та можуть використати сьогодні – в період агресії Росії проти України. Викладачі та спеціалісти психологи закладів вищої освіти об'єдналися з метою створювати майданчики допомоги студентам та викладачам-колегам в подоланні психологічної кризи, пов'язаною з перенавантаженнями в роботі та дома, подолати відчуття страху, постійної небезпеки за життя, навчали надавати допомогу в різних кризових ситуаціях. Проблема адаптації розглядається ще тому, що вона пов'язана з корекцією емоційного стану людини: чим більш стійкий емоційний стан, тим більш адаптованою є людина. У роботі підіймається питання адаптації особистості у кризових ситуаціях, яке тісно пов'язано з рівнем резильєнтності: чим більш стійкий емоційний стан, тим більш адаптованою є людина. Автори пропонують методику, яка допомагає виявити рівень емоційної напруженості та допомогти скоректувати існуючі стани. Мета статті – представити можливість використання авторської методики в практичній діяльності.

Автори статті запропонували докладний опис техніки роботи з особистостями, які перебувають у кризових станах, методику та впровадження результатів роботи психологічних служб ПрАТ «ВНЗ «МАУП»», направлену на покращення емоційного стану та поповнення особистих ресурсів. Задачі дослідження: 1. Представити авторську методику діагностики та корекції емоційних станів. 2. Надати рекомендації щодо використання представленої методики в практиці педагогічних працівників та фахівців-допомогаючи професії.

У дослідженні використується метод аналізу теоретичних концепцій та теорій в галузі психології та філософії щодо теми адаптації та емоційної корекції, метод моделювання, коли пропонували варіанти впровадження методики в психологічній практиці. Методика, яку було названо «сюрр-марафон», складається з 3-х частин: 1. Філософська частина методики. 2. Психологічна діагностика емоційного стану. 3. Корекція емоційного стану. Її легко використовувати в он-лайн за допомогою різних платформ:

ZOOM, GOOGLE MEET та інші., оффлайн, в індивідуальних консультаціях та в групах.

Ключові слова: сюрреалізм, корекція емоційного стану, адаптація, метафора, мистецтво.

The article raises the issue of skills and competencies that teachers acquired during quarantines and can use today – during the period of Russia's aggression against Ukraine. Teachers and psychologists of higher educational institutions united to create platforms for helping students and teachers-colleagues in overcoming the psychological crisis associated with overloads at work and at home, to overcome the feeling of fear, constant danger for life, taught to provide assistance in various crisis situations. The problem of adaptation is also considered because it is associated with the correction of a person's emotional state: the more stable the emotional state, the more adapted a person is. The authors propose a technique that helps to identify the level of emotional tension and help correct existing conditions. The purpose of the article is to present the possibilities of using the author's methodology in practical activities. The authors of the article proposed a methodology and its implementation in the work of psychological services of Prjsc "IAPM University", aimed at improving the emotional state and replenishing personal resources. Research objectives: 1. Present the author's methodology for diagnostics and correction of emotional states. 2. provide recommendations on the use of the presented methodology in pedagogical and psychological practice.

The study uses the method of analyzing theoretical concepts and theories in the field of psychology and philosophy on the topic of adaptation and emotional correction, the modeling method, when options for implementing the methodology in psychological practice were proposed.

The technique, which was called "Surr marathon", consists of 3 Parts: 1. The Philosophical part of the technique. 2. The Psychological diagnostics of the emotional state. 3. Correction of the emotional state.

It is easy to use it online using various platforms: ZOOM, GOOGLE Meet and others., offline, in individual consultations and in groups.

Key words: surrealism, emotional state correction, adaptation, metaphor, art.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.20>

Нерубаська А. О.

д.філос.н.,
доцент кафедри загальнонаукових,
соціальних та поведінкових дисциплін
Одеський інститут Приватного
акціонерного товариства «Вищий
навчальний заклад «Міжрегіональна
Академія управління персоналом»

Бальбуза О. М.

доктор філософії з психології,
методист
Одеський обласний ресурсний центр
підтримки інклюзивної освіти;
старший викладач кафедри психології,
соціальної роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної
освіти Одеської обласної ради»

Постановка проблеми. В період російської агресії проти України колектив кафедри загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін ПрАТ «ВНЗ «МАУП»» з іншими ЗВО об'єднався, щоб емоційна підтримати студентів та колег, вистояти та допомогти навчитися відновлювати психологічні та фізичні ресурси організму. До цього нас, нажаль, підштовхнули й трагічні новини з фронту: у одного з наших викладачів загинув син. Постійне інформа-

ційне навантаження, негативні звістки з фронтів, переїзди в інші місця, країни, педагогічне перевантаження тощо вплинуло на організацію навчального процесу та формуванню роботи психологічних служб. Після більш ніж трьох місяців ми бачимо, що актуальність теми корекції емоційного стану не втрачає актуальності. Викладачам, їх сім'ям та студентам необхідна допомога наших психологічних служб, які працюють та набувають необхідного розвитку під

час війни. «Освітняни використали всі вміння та навички, які набули в період карантинів. Он-лайн освіта стала доступною на всій території нашої держави. Але після дворічного стресу та адаптації до карантинів всі суб'єкти освітнього процесу відчують себе емоційно виснаженими, перенавантаженими. Війна тільки надала навантаженості на викладачів: вони не тільки навчають, продовжують виховувати патріотичну молодь, а й турбуються про безпеку своїх сімей. Проблему навантаженості ми досліджували раніше [9]. Крім того, викладачі-психологи активізували свою діяльність в практичній психології, щоб допомогти справлятися студентам та колегам зі стресом. Пів року тому ми говорили в своїх доповідях про страхи та їх різновиди в період карантинів, сьогодні ми пропонуємо звернути увагу на людину та її емоційний стан, на викладачів та студентів» [8]. Запитаєте: чому? Тому, що страхи нікуди не пішли, вони тільки збільшуються, а це вже небезпечно для здоров'я людини. Тепер, коли ми говоримо про адаптацію до нових умов, складних, небезпечних, ми повинні звернути увагу на корекцію емоційних станів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема адаптації в психологічній та філософській науках досліджувалась в різних уявленнях про її закономірності та механізми Ф. Б. Березиним, О. Баллом, Ц. П. Короленком, В. П. Казначевим, Ф. З. Меерсоном. Дослідники О. Г. Солодухова і В. А. Семиченко писали про адаптацію як форму соціальної активності особистості. Дуже актуальними становляться дослідження адаптації до діяльності в екстремальних особливих умовах, які проводили Н. Д. Завалова, В. І. Лебедев, Л. Г. Дик, Ю. М. Забродін. С. А. Гапонова, Г. П. Медведєв, В. Г. Рубін та інші займалися адаптацією студентів і молодих спеціалістів. В навчально-виховному процесі адаптацію студентської молоді досліджували О. Є. Галус, Т. П. Браун, С. О. Гура, В. Г. Васянович, Д. Д. Наурузбаєв, В. П. Шпак та інші. Дмитрук Лілія відмічає, що «адаптація – це процес вироблення певного режиму функціонування особистості, тобто бачення її в конкретних умовах місця і часу в такому стані, коли всі духовні і фізичні сили спрямовані і витрачаються тільки на виконання основних завдань» [4, с. 34].

Люди розвинули когнітивні процеси, що сприяють однорідності, стабільності та структури. Однак ці процеси несумісні з соціально різноманітним світом, викликаючи широку академічну і політичну заклопотаність майбутнім сучасних суспільств. З даними, що включають 22% релігійної різноманітності в усьому світі, ми показуємо в численних опитуваннях, що люди схильні негативно реагувати на загрози однорідності (тобто, зміни в різноманітності пов'язані з більш низькою якістю життя, про який повідомляють самі, що пояснюється зни-

женням довіри до інших) в короткостроковій перспективі. Однак ці негативні наслідки в довгостроковій перспективі компенсуються благотворним впливом міжгрупових контактів, які пом'якшують початкові негативні впливи [6].

Дослідники стверджують, що людський мозок розвивався для підтримки мотивованого пізнання та поведінки, що мають відношення до виживання та співпраці у середині групи, а також для захисту від потенційних загроз з боку невідомих зовнішніх груп [1]. Люди схильні відрізняти внутрішні групи від зовнішніх, і ця дихотомія є адаптивною, враховуючи, що виживання залежить від співпраці та взаємності з боку інших членів групи [5; 10]. Можливо, щоб полегшити цю дихотомізацію, люди розвинули в собі перевагу однорідності і стабільності [2], а також спілкуванню з подібними іншими [7]. Сьогодні, в умовах міграції українців в країни ЄС та інші, може виникнути як раз ця проблемна адаптація, про яку кажуть дослідники. Українців сприйматимуть як зовнішні групи та відчувати загрозу. З іншої сторони, якщо українців приймуть як своїх (це можливо, наприклад, тому, що ми маємо християнську віру, зовнішні ми не відрізняємось від жителів Європейських країн тощо), тобто як частина будь-якої європейської групи ми спрямовані на однорідність та стабільність, що збільшує адаптивність.

В питанні адаптації українців в період війни основними завданнями стало для освітян та студентів не тільки знайти сили продовжувати процес навчання, що є процесом вироблення певного режиму функціонування особистості, а й допомагати всім, хто особливо потребує психологічної допомоги. Як показав практичний досвід, в період війни така допомога була необхідна й викладачам, й студентам. Рівень тривоги через місяць, два та три війни на території України, як показували тестування, залишався середнім. Тобто, ті дії, які були запропоновані студентам та викладачам психологами, не допустили збільшення рівня тривоги та погіршення психологічного та фізичного станів. Тому, в аспекті проблеми адаптації та особливо корекції, вважаємо необхідним розробку та розвиток методик, які би допомагали покращити психологічний та фізичний стан людини, що є необхідним в умовах недопущення колапсів в системі освіти в складні часи для країни.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є предствити можливість використання авторської методики в практичній діяльності. Автори статті запропонували методику та її впровадження в роботу психологічних служб ПрАТ «ВНЗ «МАУП»», націлену на покращення емоційного стану та поповнення особистих ресурсів.

Задачі, які були поставлені:

1. Представити авторську методику корекції емоційних станів.

2. Надати рекомендації щодо використання представленої методики в педагогічній та психологічній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні використовується метод аналізу теоретичних концепцій та теорій в галузі психології та філософії щодо теми адаптації та емоційної корекції. Метод моделювання використано при розробці самої методики, як системної моделі діагностики та корекції псих-емоційних станів людини.

Методика, яку ми розробили для діагностики та покращення емоційного стану, попередження професійного вигорання тощо, була умовно названа «Психолого-філософський сюрр-марафон». Вона складається з 3-х частин:

1. Філософська частина методики.
2. Психологічна діагностика емоційного стану.
3. Корекція емоційного стану.

Пропонуємо розгляд кожної частини. Перша частина – презентаційна.

Ми використали в цій методиці філософські аспекти художнього мистецтва. Якщо в психології дуже відомі метафоричні карти в роботі з клієнтами, які надають можливість психологу продіагностувати емоційний стан, то тут пропонується вступна частина, де розповідається, що таке мистецтво в психології та психологія в мистецтві для того, щоб потім діагностувати емоційні стани за допомогою художньої творчості. Вільгельм Дільтей (німецький історик культури та філософ, літературознавець) писав, що світ художника відрізняється від світу інших людей по-перше, тому, що він живиться поетичною фантазією, по-друге, художнику властиве прагнення звільнитися від тиску дійсності за допомогою властивого йому одному сильного прагнення до творіння. Філософ відмічав, що осмислення людської психології в творі мистецтва досягається за допомогою зображення людського життя [3]. На наш погляд, картини мистецтва психологу можуть служити допоміжним матеріалом так же, як й метафоричні карти. Зображення сюжетів людського життя, як раз надає нам можливість виявити умовно емоційний стан людини. В умовах війни ми апробували методику на вебінарах з колегами та на парах зі студентами. Сьогодні технічні засоби дають можливість за допомогою різних платформ, наприклад ZOOM, працювати онлайн зі студентами, а також з клієнтами та колегами з такого роду методиками. Якщо ви працюєте в аудиторії, можна використати проектори, або екрани телевізорів чи ноутбуків. У вас є можливість цю методику використовувати на сеансі з однією людиною або в групах.

У філософську частину, а її ми використовуємо, коли навчаємо, наприклад студентів-психологів, як працювати з метафорами та образами, ми рекомендуємо включити деякі теоретичні основи. В роботі з клієнтами, як

правило, цю частину ми не використовуємо. Для студентів та для колег, якщо ми працюємо у формі вебінару, то розповідаємо, що психологічні знання в мистецтві виражаються в образах та носять описовий характер. Вони не прагнуть до пояснення, а тільки відображають у безпосередньої формі переживання. Психологічні знання фрагментарні та не претендують на системність в описі психічного життя людей, але фрагменти надають особливі враження та переконливість. Після філософської частини, в яку можна включати ще теоретичну інформацію про З. Фрейда та його теорію, тому, що вона являється основою напрямку в мистецтві – сюрреалізму, який ми далі використовуємо в методиці для діагностики та корекції емоційного стану клієнта. Взагалі ми проводили декілька вебінарів, де частинами надавали теоретичні знання. Після філософської частини, вона є більш теоретичною, ми з клієнтами, студентами, колегами та іншими слухачами переходимо до метафоричного сюрр-марафону (психо-корекційний сеанс так названо умовно).

Спочатку сюрр-марафону (це друга частина методики) пропонуємо звернутися до сюрреалізму. Картини відомих сюрреалістів будуть служити нам «метафоричними картами». В одному з циклів ми використали картини відомого канадського художника Роберта Гонсалеса (Rob Gonsalves) (1959–2017 pp.) [14]. Сам художник говорить, що він досліджує дитячі наївні, здивовані, радісні історії через подвійну призму оптичних ілюзій. В деяких джерелах стверджується, що картини Гонсалеса некоректно відносити до сюрреалізму, а правильніше назвати його стиль «Магічний реалізм» [15]. Для використання даної методики – це несуттєво. Для нас головніше, що «його стиль оригінальний і пізнаваний. Він змішує найрізноманітніші елементи картин, щоб створювати дивовижні переходи між ними, породжуючи ілюзії. Роб намагається образно підтримувати людське бажання неможливого, відкритість до його сприйняття» [15].

Перша картина, яку запропоновано проінтерпретувати ми показуємо на екрані:



Рис. 1.

Джерело зображень: [Imgur.com](https://www.imgur.com)

Вона дуже цікава не тільки для інтерпретації дорослих, а також її цікаво інтерпретують діти. При роботі з клієнтом, або групою, необхідно звернути увагу: по-перше, позитивні, чи негативні емоції вона викликає. По-друге: якщо картина визиває негативні емоції, запитайте у клієнта: що це для вас? Чому вона визиває у вас, наприклад, страх. Яка природа цього страху. Як можливо змінити ситуацію, щоб страх пішов. Що б хотілось додати до існуючого в картині, щоб змінити страх на позитивні відчуття. Це як приклад, роботи.

Якщо навпаки, картина визиває позитивні відчуття, підтримайте розмовою про ці відчуття, щоб клієнт отримав іще більше позитиву від спілкування. Як приклад, клієнт може відчувати себе у щасливому дитинстві з гоїдалками, мріями про космос, небо. Проговорити про ілюзію, яку передає автор картини, через сюрреалізм у відображенні сюжету.

Друга картина, яку ви покажете:



Рис. 2.

Джерело зображень: *Imgur.com*

За аналогією з першою бесідою продовжуєте працювати з другою картиною. Коли ми проводимо он-лайн вебінар, або педагогічний тренінг, ми пропонуємо деяку інтерпретацію художника, після того, як свої відчуття описав клієнт, або група в якій проводимо сеанс. «Я люблю живопис та образи, які пов'язують людське життя з навколишнім середовищем та з тим, що відбувається у природі. І цей зв'язок став відправною точкою для розробки образів, які виражають свою близькість до місць, що взаємно виключають одне одного та події» – Роб Гонсалес.

На вебінарі, який ми проводили в кінці квітня 2022 року, тобто під час війни, дуже багато емоцій викликав потяг. Люди відчували біль, тривогу, побіг від війни в інше життя, міст, який рушиться тощо. Коли ми показували цю картину до війни, клієнти бачили інше, наприклад, циркову арену, щасливих людей у зв'язці, природу та гля-

дачів. Тобто, ми можемо зробити висновок про різні емоційні стани людей під час різних життєвих обставин. Якщо ви бачите, що картини визивають більше негативних інтерпретацій, то можна в роботі з клієнтом вимірити рівень тривоги за допомогою додаткових психологічних тестів, як наступний етап. Наприклад, це шкала тривоги Спилберга-Ханина (Psytests.org) [11], тест для скринінгу (GAD – 7 (samopomi.ch)) [12] або використовуйте контент сайту testometrika.com. [13] тощо.

Третя картина:



Рис. 3.

Джерело зображень: *Imgur.com*

Після другого сюжету пропонуємо знову показати дітей та третій сюжет, який, як правило визиває позитивні емоції. Теж проговорити про сюрреалістичну ілюзію, яку намалював художник. Мрійливість в його картинах настільки реалістична, що хочеться вірити в це вигадане життя.

Четверта картина:



Рис. 4.

Джерело зображень: *Imgur.com*

Після дитячих мрій, така картина може визивати ностальгію про море, відпочинок, мрії про кораблі, парусники тощо. Іноді клієнт бачить хмари, море, захід сонця. Запитуйте його: що це для Вас?!Що хочеться додати, або навпаки, змінити.

П'ята картина:



Рис. 5.

Джерело зображень: *Imgur.com*

Продовжуєте слухати інтерпретації, опис відчуттів від цієї картини.

Під час одного з семінарів у групі, люди згадували гори Карпати, хтось бачив танець, хтось згадав фантастичний балет «Жизель» композитора А. Адана, комусь видився водоспад з нічною тишею. В будь якому разі, запитуйте про стан, про відчуття тих, з ким працюєте.

Шоста картина: знову нас, якби повертає до дитинства. Але коли ми проводили вебінар під час війни, дуже злякав усіх літак на картині, тому що в Україні всі живуть від повітряної тривоги до повітряної тривоги. Тобто, рівень тривоги кожного українця під час проведення семінару, був не в нормі.



Рис. 6.

Джерело зображень: *Imgur.com*

Як варіант, коли у людини рівень тривоги в нормі, вона бачить своє дитинство, радість, дитяче щастя, стрибки, батути тощо.

Сьома картина (див. рис. 7).

Вона передостання в цьому сюрр-марафоні. Клієнт вже встиг втомитися. Тому ми запропонували неоднозначну картину, знову з подвійною ілюзією. На ній людина відпочиває. По інтерпретації клієнта ви вже можете зробити деякі висновки про його стан тривоги, про ресурсне наповнення від побаченого мистецтва Роберта Гонсалеса, про бажання пра-



Рис. 7.

Джерело зображень: *Imgur.com*

цювати з вами тощо. Клієнт, як правило, станеться більш відкритим до спілкування, якщо це була група, то більш активною в своїх інтерпретаціях, опису відчуттів. Ви підтримуєте бесіду при будь яких обставинах (вона може не складуватися, йти не активно): клієнти та групи є різні, це нормально у роботі психолога або педагога!

Восьма картина:



Рис. 8.

Джерело зображень: *Imgur.com*

Ми підбирали останню картину з метою надати надію для кожного, хто був на вебінарі. Повітряні кульки, якби розганяють тучи, дають надію, радують, як у дитинстві. Можна запропонувати клієнту щось додати у картину. Іноді клієнти пропонували додати жовту кульку, як сонце, іноді асоціації стосувалися кольорів українського прапора. Необхідно пам'ятати, що ваша мета не тільки діагностувати емоційний стан клієнта, стан тривоги, а й наповнити емоційний ресурс клієнта, додати позитива від побаченого та від спілкування з вами!

Висновки. В процесі дослідження емоційного стану студентів та викладачів в умовах розпочатої війни Росії проти української нації, зрозуміло, що сьогодні вкрай необхідно адаптуватися до нових умов, використав сучасні інструменти. Це по-перше. Взагалі сам процес адаптування є різним, тому що, хтось залишився в Україні, а комусь прийшлося виїхати не тільки

з рідного місця, а й закордон. Тому онлайн навчання, викладання, проведення заходів, вебінарів, тренінгів, семінарів, психологічних сесій стало найактуальнішим та єдино можливим інструментом комунікації, який ми опанували в часи карантинів. По-друге, ми запропонували методику, що виявляє стан тривоги та може ресурсне наповнювати людину. Цей процес допомагає в адаптації де б ви не знаходились. Авторська методика розкривається в ракурсі адаптивних теорій психології, філософії та мистецтва. По-третє, можна елементи методики використовувати в педагогічній діяльності в онлайні та оффлайні. На подальше, ми продовжуємо створювати галереї (сюрреалістичні та не тільки) для проведення сесій з урахуванням різних категорій клієнтів та груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bowles S. Did warfare among ancestral hunter-gatherers affect the evolution of human social behaviors. 2009. *Science* № 324. P. 1293–1298.
2. Caporael LR. The evolution of truly social cognition: The core configurations model. *Pers Soc Psychol*. 1997. № 1. P. 276–298.
3. Дильтей Вильгельм. Философы двадцатого века. Книга первая. М. : «Искусство-XXI век», 2004. С. 60–76.
4. Дмитрук Л. Проблема адаптації українських та іноземних студентів-першокурсників до навчального процесу. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2019. Вип. 2. С. 34.
5. Fehr E, Fischbacher U. The nature of human altruism. *Nature*. 2003. № 425. P. 785–791.
6. Miguel R. Ramos, Matthew R. Bennett, Douglas S. Massey, and Miles Hewstone Contributed by Douglas S. Massey. Humans adapt to social diversity over time. March 1, 2019 (sent for review November 2, 2018; reviewed by Oliver Christ, Kathleen Mullan Harris, and Mary C. Waters) May 9, 2019. № 116 (25). P. 12244–12249. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1818884116>
7. McPherson M., Smith-Lovin L., Cook J.M. Birds of a feather: Homophily in social networks. *Annu Rev Sociol*. 2001. № 27. P. 415–444.
8. Нерубаська А.О., Кузнецова А.В. Страх та його прояви у період пандемії: системний аспект. Щорічний круглий стіл, присвячений Всесвітньому Дню філософії «Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні». Одеський державний університет внутрішніх справ. 18 листопада 2021 р. С. 26–30.
9. Nerubasska Alla, Lopuga Oresta. Pandemic Panik in information space: the fact and its ladennes. *Postmodern Openings*. Vol. 11. Issue 1. Supl. 2 (2020). P. 93–99.
10. Nowak M.A., Sigmund K. Evolution of indirect reciprocity. *Nature*. 2005. № 437. P. 1291–1298.
11. Шкала тривоги Спилбергепа-Ханина, STAI–PsyTests. URL: <https://psytests.org/psystate/spielberger-run>
12. Тест для скринінгу (GAD – 7). URL: <https://www.samopomi.ch/get-tested/test-z-vijavlennja-rozladiv-povjazanikh-iz-uzhivannjam-alkogolju-audit>
13. Психологічні онлайн тести. URL: <https://testometrika.com>
14. Фактрум – интересные факты [Factrum – interesting facts]. URL: <https://www.factroom.ru>
15. Роб Гонсалес. Иллюзии в картинах. URL: <https://www.inpearls.ru/678734>

НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНА «ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧА КОМПЕТЕНЦІЯ»

SCIENTIFIC APPROACHES TO DEFINING THE PHENOMENON "HEALTH PRESERVING COMPETENCE"

У статті розглядаються наукові погляди вчених щодо визначення феномену «здоров'язберігаюча компетентність».

З метою визначення поняття «здоров'язберігаюча компетентність» на основі існуючих наукових підходів, охарактеризовано такі категорії як «компетентність» та «здоров'я».

Отже, компетентність є особистісною якістю індивіда, яка включає в себе не лише наявність певного обсягу знань, умінь, навичок, практичного досвіду та індивідуальних властивостей, але, насамперед, ціннісних орієнтацій, усвідомлення майбутнім фахівцем свого призначення, певного стилю налагодження комунікації з оточуючими, його загальної культури, а також здібностей та можливостей до самореалізації та вираження свого особистісного потенціалу.

Розглянувши сучасні наукові дослідження поняття «здоров'я людини» було відмічено вираженість медичного, біологічного і соціальних підходів.

Крім того, систематизовано у вигляді таблиці погляди вчених щодо визначення феномена «здоров'язберігаюча компетентність».

Запропоноване власне визначення феномену «здоров'язберігаюча компетентність майбутнього фахівця» яка розглядається як інтегральна властивість особистості, яка виражається у її загальній здатності та готовності до реалізації здоров'язберігаючої діяльності.

Таким чином, на основі проведеного аналізу, були зроблені висновки, що найбільш головною цінністю сучасного соціума є життя і здоров'я індивіда. Збереження серед сучасної молоді здоров'я є однією з найбільш актуальних проблем для нашої країни. Зазначено, що через кризи, які виникли в Україні на соціально-економічному та екологічному рівні спричинили погіршення здоров'я населення, особливо серед молоді. Тому проведене дослідження ще раз підкреслило важливість формування здоров'язберігаючої компетентності.

Ключові слова: здоров'я, компетентність, здоров'язберігаюча компетентність, компетентнісний підхід, життя, технології.

The article examines the scientific views of scientists regarding the definition of the phenomenon of "health-preserving competence".

In order to define the concept of "health-preserving competence" based on existing scientific approaches, such categories as "competence" and "health" were characterized.

Therefore, competence is a personal quality of an individual, which includes not only the presence of a certain amount of knowledge, abilities, skills, practical experience and individual properties, but, first of all, value orientations, the future specialist's awareness of his purpose, a certain style of establishing communication with others, his general culture, as well as abilities and opportunities for self-realization and expression of personal potential.

Having considered the modern scientific studies of the concept of "human health", the pronouncedness of medical, biological and social approaches was noted.

In addition, the opinions of scientists regarding the definition of the phenomenon of "health-preserving competence" are systematized in the form of a table.

A specific definition of the phenomenon "health-preserving competence of the future specialist" is proposed, which is considered as an integral property of the individual, which is expressed in his general ability and readiness to implement health-preserving activities.

Thus, on the basis of the conducted analysis, conclusions were drawn that the most important value of modern society is the life and health of an individual. Maintaining health among today's youth is one of the most urgent problems for our country. It is noted that due to the crises that have arisen in Ukraine at the socio-economic and ecological level, the health of the population has deteriorated, especially among young people. Therefore, the conducted research once again emphasized the importance of the formation of health-preserving competence.

Key words: health, competence, health-preserving competence, competence approach, life, technologies.

УДК 378.011.3-051:613.97
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.21>

Руденко О. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Актуальність дослідження. На сучасному етапі реформування освіти в Україні передбачають розробка нових освітніх стандартів, удосконалення навчальних програм, змістовного наповнення навчально-дидактичних матеріалів, підручників, форм, прийомів, засобів і методів навчання. При цьому, особливе значення для оптимізації системи освіти відіграє компетентнісний підхід, в основі якого лежить ідеологія трактування змістовного наповнення освіти, що формується від отриманого результату. Основним завданням компетентнісного підходу є забезпеченні якості освітньої сис-

теми, де саме компетентність є найголовніший критерій якості освіти, його відповідності тих вимогам, які висувають до рівня підготовленості сучасного фахівця.

Проаналізувавши отримані результати діяльності робочої групи щодо запровадження компетентнісного підходу, яка була створена в межах проекту ПРООН, що називався «Освітня політика та освіта «рівний – рівному», було запропоновано наступний список ключових компетентностей: громадянська, загальнокультурна, навчальна, компетентність з інформаційних та комунікаційних техноло-

гій, соціальна, підприємницька, і насамперед, здоров'язберігаюча [10]. Ідеї збереження здоров'я і життя особистості, як найбільшої цінності, почало активізувати увагу суспільства на різних етапах його розвитку.

Тому в сьогоденні умовах основним завданням будь-якого навчального закладу в Україні є не тільки сформувати у майбутніх фахівців продуктивних знань, інтегративних вмінь та практичних навичок, але і сформувати у них відповідально ставитися до свого здоров'я та здоров'я оточуючих. Крім того, що збільшилась захворювань серед молодого покоління, виникла потреба у формування здоров'язберігаючих компетентностей у майбутніх фахівців. Але для того, щоб відбувся розвиток здоров'язберігаючих компетентностей необхідно з'ясувати, які існують наукові підходи до визначення даного феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У наукових працях таких вчених як: І. Анохіна, Д. Воронін, Л. Грицюк, О. Савченко, Н. Тамарська, А. Хуторський приділено увагу вивчення здоров'язберігаючої компетентності як однієї з компонентів компетентностей збереження та покращення здоров'я

Деякі аспекти щодо формування здоров'язбережувальної компетентності у молодого покоління, представлені у наукових доробках таких вчених: В. Бобрицька, Д. Вороніна, О. Митчик; а питання стосовно формування здорового способу життя – В. Бабаліч, Ю. Бойко, Л. Дурова, О. Леонтьєва тощо.

Мета статті – проаналізувати наукові погляди вчених щодо визначення феномену «здоров'язберігаюча компетенція».

Основна частина дослідження. Проаналізувавши сучасні наукові джерела, необхідно зазначити, що на даний час існує невелика кількість різних визначень феномену «здоров'язберігаюча компетентність». Але для того, щоб визначити поняття «здоров'язберігаюча компетентність» на основі вже існуючих наукових підходів, вважаємо за необхідне охарактеризувати такі категорії як «компетентність» та «здоров'я».

Отже, як відомо, компетентність є особистісною якістю індивіда, яка включає в себе не лише наявність певного обсягу знань, умінь, навичок, практичного досвіду та індивідуальних властивостей, але, насамперед, ціннісних орієнтацій, усвідомлення майбутнім фахівцем свого призначення, певного стилю налагодження комунікації з оточуючими, його загальної культури, а також здібностей та можливостей до самореалізації та вираження свого особистісного потенціалу [10]. Універсальні компетентності, які прийнято ще називати ключовими, включають в себе основи наукового знання, принципи і закономірності великої кількості предметів і явищ навколиш-

ньої реальності. До зазначених компетентностей входять пізнавальні, операційно-технологічні, емоційно-вольові і мотиваційні складові, тому вони є багатофункціональними.

Розглянувши сучасні наукові дослідження поняття «здоров'я людини» було відмічено вираженість медичного підходу, що характеризує дану категорію як відсутність хвороби [2, с. 5].

На міжнародному рівні загальноприйнято використовувати таке трактування поняття «здоров'я» – це певний стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не лише відсутність різних захворювань [4]. Але необхідно зазначити, що на етапі розвитку суспільства та науки трактування даної категорії зазнавало змін.

Так, наприклад, вчений М. Амосов здоров'я розглядав як резервні потужності усього організму людини [1, с. 67]. Інший дослідник, І. Брехман, у своїх наукових працях охарактеризував здоров'я людини як здатність зберігати впродовж всього життя стійкість відповідно до свого віку [2, с. 7].

Крім того, у рамках нашого дослідження, актуальним є визначення категорії «здоров'я», яке було запропоновано вченим Д. Венедиктовим, він зазначив, що це системне поняття, з властивим йому інтегрованим змістом, тобто динамічна рівновага організму з навколишнім середовищем [5, с. 102].

Крім того, вважаємо, що не достатньо трактувати поняття «здоров'я», якщо не приділити достатньої уваги його соціальній ролі. Так, наприклад, дослідниця Є. Кудрявцева розглядає здоров'я людини як певний стан організму людини, який сприяє гармонійному та результативному виконанні нею соціальних функцій [9].

Таким чином, систематизувавши наукові погляди вчених щодо визначення категорії «здоров'я», можна підсумувати, що не має єдиних підходів до трактування даного поняття, кожний вчений по-різному його описував.

Отже, проаналізувавши такі категорії, як: «компетентність», «здоров'я» та «здоров'язбереження», вважаємо за необхідне розглянути погляди вчених щодо визначення феномена «здоров'язберігаюча компетенція» та представити це у вигляді таблиці 1.

Таким чином, на основі проведеного аналізу, пропонуємо розглядати здоров'язбережувальну компетентність майбутнього фахівця – це інтегральна властивість особистості, яка проявляється у її загальній здатності та готовності до реалізації здоров'язбережувальної діяльності, що базується на інтеграції знань, умінь, навичок, ціннісних ставлень особистості, спрямованих на збереження фізичного, соціального, психічного та духовного здоров'я.

Крім того, вчені визначили наступні ключові складові здоров'язбережувальної компетентно-

**Наукові погляди вчених щодо визначення феномена
«здоров'язберігаюча компетенція»**

| № п/п | Вчені | Визначення |
|-------|-------------------------------|--|
| 1. | І. А. Анохіна [3] | відповідна готовність самостійно розв'язувати поставлені завдання, які базуються на збереженні та удосконаленні свого стану здоров'я і оточуючих людей |
| 2. | Н. В. Тамарська [3] | здоров'язберігаюча компетенція виражається у реалізації профілактичних процедур і використанні здоров'язберігаючих технологій громадянами, що володіють основними знаннями щодо процесу здоров'язбереження; |
| 3. | А. Маркова [12] | здатність протистояти різного роду професійних деформацій як елементів особистісної компетентності; |
| 4. | О. Іонова та Ю. Лукьянова [7] | зазначені вчені розглядають здоров'язберігаючу компетенцію у рамках навчального процесу, що не вчиняє шкоди здоров'ю учнів, забезпечує психологічно-комфортні умови знаходження суб'єктів навчання у школі, забезпечує уникнення стресів, перевантаження, втоми та забезпечує збереженню та покращенню здоров'я учнів; |
| 5. | Д. В. Воронін [6] | передбачає не лише медично-валеологічну інформативність, але й використання набутих знань в практичній сфері, володіння методиками покращення стану здоров'я та запобігання різних хвороб. |

сті, а саме: когнітивну, особистістичну та діяльнісну. Коротко проаналізуємо їх.

До когнітивної складової належить сукупність знань і пізнавальних вмінь, також до неї входить усвідомлення та розуміння суті та змістовного наповнення таких категорій, як: «здоров'я», «здоровий спосіб життя» та основних факторів, які здійснюють вагомий вплив на них; усвідомлення сутності «здоров'я» як найважливішої цінності людини; уміння здійснювати аналіз та проводити оцінку свого стану здоров'я та оточуючих людей; уміння формувати відповідні умови з метою виконання плану для збереження та зміцнення свого здоров'я.

Аналізуючи особистістичну складову, необхідно зазначити, що вона включає в себе існування і вираження індивідуальних якостей особистості, які обумовлені особливостями діяльності щодо формування здорового способу власного життя та оточуючих. До неї належить: високий рівень мотивації для забезпечення виховання здоров'язберігаючих якостей у суб'єктів навчання; уміння переконувати у важливості набуття знань.

І останнім є діяльнісний компонент, яка ґрунтується на здатності визначати та усвідомлено використовувати основні напрями і засоби з метою реалізації поставленої мети. Це набуття продуктивних знань та інтегративних умінь, які формують у суб'єктів навчального процесу дбайливе відношення до свого здоров'я [8, с. 33].

Застосування здоров'язбережувальних технологій з метою формування знань, вмінь та практичних навичок не можливе бути реалізованим без використання основних принципів, які є фундаментом формування здоров'язбережувальних компетенцій.

Так, вчений Т. Самусь у своїх наукових працях пропонує наступну класифікацію принци-

пів, а саме: природовідповідності, культуровідповідності, відповідності соціальним умовам та системності [11, с. 167].

З метою застосування принципу природовідповідності, виховний процес має відповідати готовності в суб'єктів навчального процесу до здоров'язбереження. Аналізуючи принцип культури відповідності, то він характеризується як відповідність компонентів виховного процесу щодо готовності до здоров'язбереження суб'єктів навчання, і ґрунтується на відповідних традиціях виховного характеру будь-якої культури. Включення майбутніх фахівців до застосування здоров'язберігаючих технологій може відбуватися не складно, якщо буде відповідати сучасним тенденціям соціокультурної сфери. Крім того, формування здоров'язберігаючих компетентностей у майбутніх фахівців не можливе без методологічного та систематичного підходів до виховання готовності до здоров'язбереження у майбутніх фахівців, існуванні різноманітних джерел і рішучості з метою розвитку всіх складових зазначеної системи.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, на основі проведеного аналізу, найбільш головною цінністю сучасного соціума є життя і здоров'я індивіда. Збереження серед сучасної молоді здоров'я є однією з найбільш актуальних проблем для нашої країни. Значення здоров'я у нашому житті дуже важко переоцінити, оскільки це найперша важлива умова для ефективного розвитку будь-якої особистості. Але, необхідно зазначити, що через кризи, які виникли в Україні на соціально-економічному та екологічному рівні спричинили погіршення здоров'я населення, особливо серед молоді. Тому проведене дослідження ще раз підкреслило важливість формування здоров'язберігаючої компетентності.

Крім того, в рамках нашого дослідження, на основі розглянутих наукових підходів щодо визначення даного феномену, нами було запропоноване власне визначення поняття «здоров'язберігаючої компетентності» це інтегральна властивість особистості, яка проявляється у її загальній здатності та готовності до реалізації здоров'язбережувальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амосов М. М. Роздуми про здоров'я / [Пер. з рос.]. Київ : Здоров'я, 1990. 168 с.
2. Апанасенко Г. П. Валеологія як наука. *Валеологія*. 1996. № 1. С. 4–9.
3. Братищенко І. В. Впровадження здоров'язбережних технологій у навчальному закладі. 2012. Режим доступу: <http://teacherjournal.com.ua/>
4. Валеологія. Теоретичні основи валеології : навч. посібник / Е. Г. Булич, І. В. Муравов. Київ : ІЗМН, 1997. 224 с.
5. Венедиктов Д. Д. Глобальные проблемы здравоохранения и пути их решения. *Вопр. философии*. 1979. № 7. С. 102–113.
6. Воронін Д. Є. Здоров'язберігаюча компетентність студента в соціально-педагогічному аспекті.

Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Харків : ХДАДМ (ХХПІ), 2006. № 2. С. 25–28.

7. Іонова О. М., Лукьянова Ю. С. Здоров'язбереження особистості як психолого-педагогічна проблема. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppmb/texts/2009-01/09iomppp.pdf
8. Киричук О. В. Концепція виховання підростаючого покоління суверенної України. *Рідна школа*. 1995. № 5. С. 33.
9. Кудрявцева Е. Н. Здоровье человека: проблемы, суждения. *Вопросы философии*. 1987. № 12.
10. Пометун О. І. Теорія і практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики*. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.
11. Самусь Т. В. Аналіз педагогічних умов формування здоров'язбережувальних компетенцій майбутніх інженерів-педагогів. *Молодий вчений*. 2014. № 7(10). С. 167–169.
12. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Тернопіль : *Навчальна книга «Богдан»*, 2001. Ч. 2. 248 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ СТУДЕНТІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERFECTIONISM AND PERSONAL MATURITY DEVELOPMENT IN STUDENTS

У статті в ході емпіричного дослідження з'ясовано психологічні особливості розвитку перфекціонізму й особистісної зрілості у студентському віці та зв'язок між ними. На основі теоретичного аналізу наукових праць зроблено висновок, що зрілість виступає як результатом, так і ресурсом особистісного поступу, реалізованого завдяки активності людини, її здатності до саморегуляції, самоактуалізації та прагнення до осмисленого буття в якості суб'єкта, а не об'єкта. У свою чергу, перфекціонізм є особистісним конструктом, який полягає у прагненні індивіда бути досконалим, відповідати високим особистісним стандартам, намагатися доводити результати власної діяльності до найвищих еталонів у різних сферах життєдіяльності.

Проведене емпіричне дослідження особливостей розвитку перфекціонізму продемонструвало, що у значній частині студентів виявлено високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе (52%) та інших (59%), вони є досить амбітними, прагнуть бути успішними, активними та енергійними. Бажаний зовнішній образ бездоганної особистості спонукає молодих людей відфільтровувати інформацію про власні помилки й невдачі, уникаючи ситуацій вербального розголошення та визнання справжньої чи уявної недосконалості в міжособистісному спілкуванні.

Щодо особистісної зрілості, то у більшості наших респондентів продіагностовано задовільний (53%) та високий (31%) рівень її розвитку, що проявляється у мотивації досягнень, позитивному ставленні до свого «Я», почутті громадянського обов'язку, життєвій установці, здатності до психологічної близькості з іншою людиною. Кореляційний аналіз даних демонструє наявність зв'язку між загальним рівнем перфекціонізму та особистісною зрілістю у студентському віці, що є, на нашу думку, позитивним явищем у випадку достатнього (але не надмірного) розвитку перфекціонізму як прагнення молодого людини втілювати власні плани та амбіції, бути успішною, продуктивною, намагатися досягати високих результатів діяльності, що є свідченням не лише осмисленості поведінки, але і показником її особистісної зрілості.

Ключові слова: перфекціонізм; перфекціонізм, орієнтований на себе; перфекціонізм, орієнтований на інших; соціально припису-

ваний перфекціонізм; особистісна зрілість, студентський вік.

The article presents the empirical research of the correlation between the psychological features of the development of perfectionism and personal maturity at the student age. On the basis of the theoretical analysis of scientific works, it was concluded that maturity is both a result and a resource of personal progress, which is realized due to human activity, one's ability to self-regulate, self-actualize and strive for a meaningful existence as a subject, not an object. While perfectionism is considered to be a personal construct, which implies a desire of an individual to be perfect, to meet high personal standards, to try to bring the results of one's own activity to the highest criteria in various spheres of life.

The conducted empirical study of the peculiarities of the development of perfectionism proved that a significant part of students demonstrated a high level of perfectionism, both self-oriented (52%) and other-oriented (59%). This group of respondents revealed themselves as being quite ambitious, striving to be successful, active and energetic. The targeted external image of an impeccable personality encourages young people to filter information about their own mistakes and failures, to avoid situations of verbal disclosure and recognition of real or perceived imperfections in interpersonal communication. As for the category of personal maturity, the majority of our respondents were diagnosed with a satisfactory (53%) and high level (31%) of its development, which is manifested in high motivation of achievements, a positive attitude towards one's "self", a sense of civic duty, a life attitude, and the ability to be psychologically close to the other person.

Correlational analysis of the obtained data shows the presence of a connection between the adequate level of perfectionism and personal maturity at student age, which is, in our opinion, a positive phenomenon in the case of sufficient (but not excessive) development of perfectionism, e.g. young person's desire to incorporate one's own plans and ambitions, to be successful and productive, to achieve high performance results. We consider the mentioned above features to indicate both mindfulness of one's behavior and formation of one's personal maturity.

Key words: perfectionism; self-oriented perfectionism; other-oriented perfectionism, socially attributed perfectionism; personal maturity, student age.

УДК 378.011.3-052:159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.22>

Свідерська Г. М.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології розвитку та консультування
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Пшик С. А.

магістр психології

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Соціум, у якому ми живемо, нерідко формує у своїх членів прагнення бути досконалим, першим з-поміж інших, таким, хто надійно зайняв своє місце під сонцем, є конкурентно спроможним і може бути взірцем для наслідування. Ми часто опиняємося перед необхідністю відповідати певним стандартам у поведінці чи особистісних

рисах, котрі передбачають активність, динамічність, продуктивність. І такий перфекціоністичний особистісний вимір зумовлює, з одного боку, наше прагнення бути успішними, а з іншого, – може призводити до дисгармонійного розвитку, коли ми намагаємося бути ідеальними у всьому і програємо у цьому вічному змаганні із самими собою через страх помилок, критики, сумніви у своїх діях та

неможливість бути задоволеними результатами власної діяльності.

Конструктивний шлях індивідуального становлення – це формування особистісної зрілості. Зрілості через зростання в активній життєвій позиції творіння свого життя, прагнення до самопізнання, самореалізації, спроб здійснювати індивідуальний та соціальний поступ. Яке місце у цьому процесі належить перфекціонізму? В якому випадку його наявність підштовхує особистість до позитивних змін, до роботи над собою, до функціонування на повну, а в яких він спонукає до досягнення надвисоких нереалістичних стандартів у тому, щоб бути бездоганим?

Як підкреслює Т.Ю. Завада, саме студентська молодь відчуває суспільні виклики з особливою гостротою, оскільки поставлена перед необхідністю вибору життєвої стратегії, формування індивідуальних і професійних якостей, соціальної та особистісної ідентичності, котрі пов'язані із власним самоствердженням, досягненням значущих результатів, формуванням власної позиції та моделі успішності [3]. Відтак, важливо з'ясувати психологічні особливості розвитку перфекціонізму й особистісної зрілості та зв'язку між ними саме у студентському віці, що і є метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Проблема особистісної зрілості була і є об'єктом дослідження багатьох українських і зарубіжних науковців (М.Й. Боришевський, М.С. Великодна, Ю.З. Гільбух, Н.М. Дідик, Е. Еріксон, О.В. Завгородня, Ю.В. Маєр, С.Д. Максименко, А. Маслоу, О.Ю. Михайленко, З.М. Мірошник, Л.П. Овсянецька, Г. Оллпорт, О.Є. Остапчук, Ф. Перлз, Л.М. Потапчук, К. Роджерс, В.В. Рибалка, В.А. Семиченко, І.О. Талаш, О.В. Темрук, Т.М. Титаренко, О.А. Чаркіна, І.М. Шаповал, О.С. Штепа, Ю.О. Приходько та ін.). Аналіз їхніх праць чітко демонструє, що, з одного боку, зрілість є віковим етапом, а з іншого – якістю у психічному розвитку людини. У цьому контексті зрілість виступає як результатом, так і ресурсом особистісного поступу, реалізованого завдяки активності особи, її здатності до саморегуляції, самоактуалізації та прагнення до осмисленого буття в якості суб'єкта, а не об'єкта [5].

У свою чергу, перфекціонізм є досить складним інтегрованим явищем, дослідженням якого займалося багато іноземних (Д. Барнс, С. Блатт, А. Вайсман, Дж. Ешбі, В. Міссілдін, Л. Сільверман, Р. Слені, Д. Хамачек, М. Холлендер, П. Х'юїта, Г. Флетт, Р. Фрост та ін.) та вітчизняних учених (І.Г. Батраченко, Н.В. Грищенко, Т.В. Грубі, І.А. Гуляс, Л.А. Данилевич, Д.О. Денисенко, Т. Завада, Є.В. Карпенко, З.С. Карпенко, О.І. Кононенко, О.О. Лоза,

О.В. Петрунько, К.В. Смолярова, Г.Л. Чепурна та ін.). Відтак можемо говорити про перфекціонізм як особистісний конструкт, який полягає у прагненні досягати довершеності у різних сферах життя (професійній діяльності, міжособистісних стосунках) та доводити результати своєї діяльності до відповідності найвищим еталонам (інтелектуальним, моральним, етичним) [4; 6].

Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку перфекціонізму та особистісної зрілості проводилось нами серед студентів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя. Загальна кількість респондентів – 100 осіб віком від 18 до 24 років. З діагностичною метою нами було використано такі методики, як: «Опитувальник перфекціонізму» Н.Г. Гарянян, А.Б. Холмогорової, «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта – Г. Флетта, «Шкала перфекціоністської самопрезентації» П. Х'юїта в адаптації А.А. Золотарьової та тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха. Для з'ясування зв'язку між перфекціонізмом та показниками особистісної зрілості в студентському віці використано метод кореляційного аналізу К. Пірсона за допомогою програми IBM SPSS Statistics 21.

Після проведеного дослідження за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта – Г. Флетта ми отримали наступні результати: щодо перфекціонізму, орієнтованого на себе, то високий рівень даної характеристики виявлено у половини (52%) досліджуваних студентів, які пред'являють надзвичайно високі вимоги до самих себе, самостійно встановлюють нереалістично високі норми роботи. Також, як правило, ці респонденти схильні сильно картати себе за те, що не в змозі відповідати власним стандартам, і, зазвичай, жорстко критикують результати власної діяльності. Такі люди вважаються амбіційними індивідами, які завжди ставлять високі цілі і високо піднімають планку оцінювання власної діяльності. Третя частина (35%) досліджуваних мають середній рівень розвитку перфекціонізму, орієнтованого на себе, і тільки 13% характеризуються низькими показниками (див. рис. 1).

За наступною шкалою у більшості студентів (59%) спостерігається високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на інших, тобто вони нав'язують оточенню певні цілі і можуть вимагати від них досягнень (рис. 1). Трохи менше половини опитаних респондентів (46%) мають високий рівень розвитку соціально приписаного перфекціонізму, отже, на відміну від «самоорієнтованих перфекціоністів», які самостійно визначають певні очікування щодо власної поведінки, в соціально зумовленому

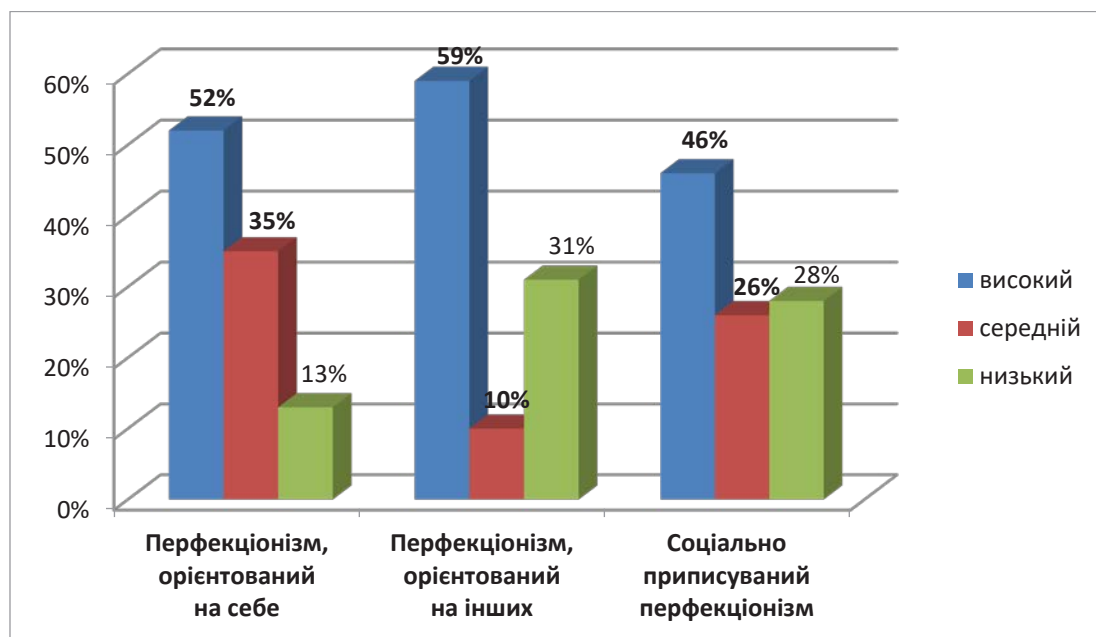


Рис. 1. Показники перфекціонізму студентів за методикою «Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта – Г. Флетта

перфекціонізм індивіди вважають, що інші очікують від них виконання надміру високих стандартів і що їх приймуть лише після досягнення цих стандартів (рис. 1).

За допомогою наступної методики – «Опитувальник перфекціонізму» (Н. Гаранян, А. Холмогорова, модифікація Т. Завади) – ми визначили загальний показник перфекціонізму досліджуваних, а також ступінь прояву наступних його компонентів: сприйняття інших людей як таких, що делегують високі очікування, завищені домагання й вимоги до себе, високі стандарти діяльності при орієнтації на полюс «найуспішніший», селектування інформації про власні помилки й невдачі, поляризоване мислення «Все або нічого» та залежність від позиції оточення.

Як бачимо з рис. 2, високі та середні показники перфекціонізму притаманні більшості опитуваних студентів (42% і 48% відповідно). Четверта частина наших респондентів має високий рівень суб'єктивного відчуття «примусу до досконалості» навколишніми, вони сприймають оточуючих такими, що делегують високі очікування, тобто, на їхню думку, інші люди очікують від них високих результатів діяльності.

65% опитуваних мають завищені домагання й вимоги до себе в різних сферах життя, що об'єктивно може призводити до періодичних невдач, розчарувань, фрустрацій. Високі стандарти діяльності при орієнтації на полюс «найуспішніший» спостерігаються у 64% досліджуваних, тобто більша частина студентства проживає життя в режимі порівняння себе з іншими людьми, наслідком чого може бути

перманентне почуття заздрості, невдоволення собою, хибні життєві вибори, конкурентні установки в спілкуванні.

П'ята частина молодих людей (20%) має високі показники селектування інформації про власні помилки й невдачі, тобто може перебільшувати значення невдач, а досягнення успіху знецінювати або приписувати зовнішнім, не залежним від особистості обставинам (рис. 2). Третина респондентів (33%) за шкалою «Поляризоване мислення» характеризується своєрідною «чорно-білою» оцінкою результатів власної діяльності (коли допускаються тільки два варіанти – повна відповідність високим стандартам або цілковитий крах) та її планування за принципом «все або нічого».

На високому рівні прояву у 34% досліджуваних виявлено компонент «Самозвинувачення». Ця частина студентів схильна звинувачувати себе у невдачах, вони інтрапунітивні та керуються уявленнями про фаталістичну приреченість, приписуючи всі причини власних помилок лише собі, навіть не намагаючись щось змінити.

При аналізі параметру «Залежність від позиції оточення» нами було виявлено низький рівень прояву тільки у 2% досліджуваних (див. рис. 2), натомість в 52% та 46% респондентів наявний середній та високий рівень даної характеристики. Також, як бачимо з рис. 2, загальний рівень перфекціонізму сягає високого рівня у 46% студентів, що знову ж таки передбачає високі вимоги, критичне оцінювання поведінки, претензії до рівня власної активності, енергії, життєвого тону тощо.

Діагностика за допомогою методики «Шкала перфекціоністичної самопрезентації» П. Х'юїта

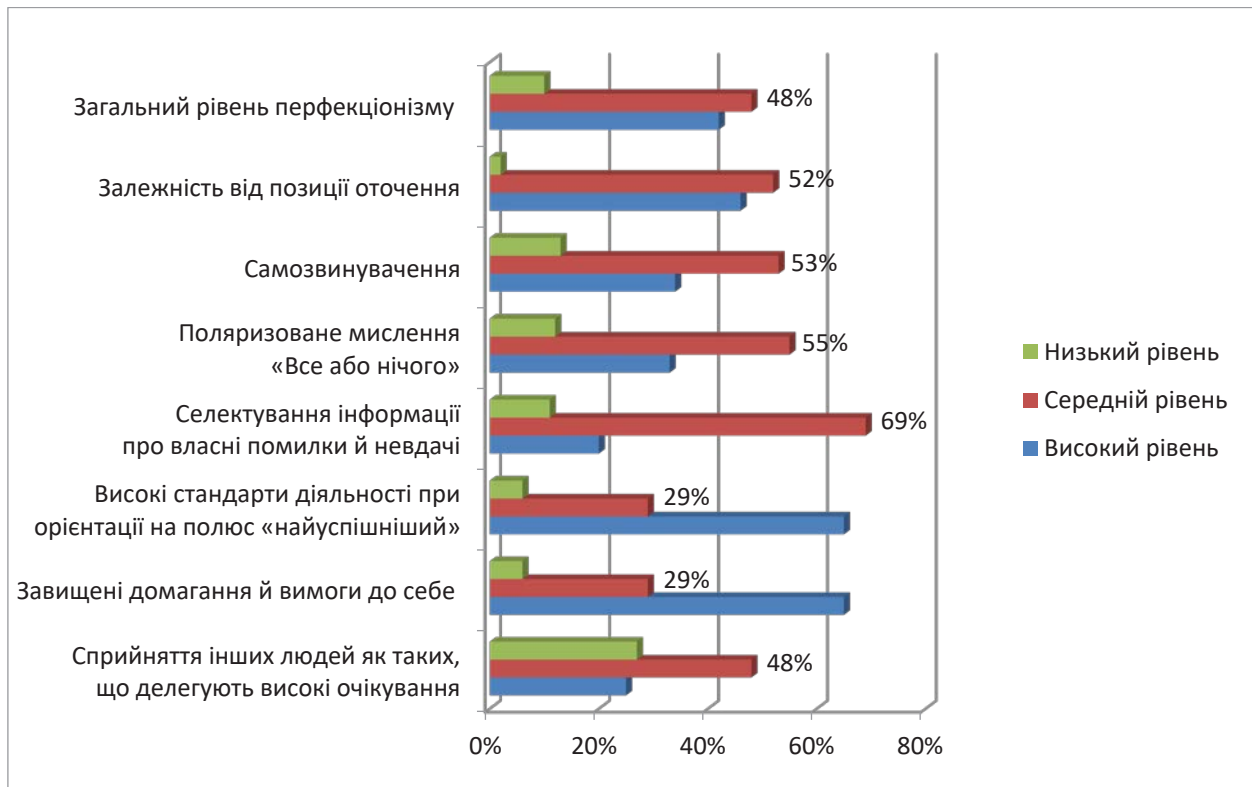


Рис. 2. Показники студентів за «Опитувальником перфекціонізму Н. Гаранян, А. Холмогорової» (модифікований варіант Т. Завади)

показала, що за компонентом «Демонстрація досконалості» виявлено тільки 2% досліджуваних з низьким рівнем прояву, у 54% спостерігається середній рівень та 44% опитантів мають високий рівень прояву даної особливості (див. рис. 3), що характеризується прагненням здаватися бездоганними в очах інших, викликати своєю досконалістю захоплення та повагу, створювати образ успішної людини, при цьому намагаючись справити враження на інших через вихваляння або демонстрацію власних чеснот задля маскуванню того, що їй видається власними недоліками.

Компонент «Поведінковий невияв недосконалості» відображає прагнення поводитися таким чином, аби приховати від інших помилки, а, отже, власну недосконалість. Інакше кажучи, це стиль поведінки-уникання, спрямований на превенцію будь-яких проявів, що не відповідають уявленням про особистісну бездоганність. За даним компонентом виявлено 4% досліджуваних з низьким рівнем прояву, натомість 56% студентів мають середній і 40% високий рівень поведінкового невияву недосконалості, як це показано на рис. 3.

Згідно результатів за показником «Вербальний невияв недосконалості» у 21% студентів спостерігається високий рівень, що проявляється у спробах уникати ситуації вербального розголошення та визнання особистісної недосконалості в інтерперсональних ситуаціях.

У 73% виявлено середній рівень, і тільки 6% досліджуваних володіють низьким рівнем вербального невияву недосконалості (рис. 3).

Таким чином, проведене дослідження особливостей розвитку перфекціонізму продемонструвало, що у значної частини наших респондентів наявний високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе та інших, вони часто сприймають оточуючих як таких, що делегують їм високі очікування щодо результатів діяльності. Також молоді люди нерідко порівнюють себе з іншими, наслідком чого може бути заздрість, невдоволення, ігнорування реальних успіхів і досягнень, перебільшення значення невдач, зовнішній локус контролю, наявність суб'єктивного відчуття «примусу до досконалості» навколишніми тощо.

Частина студентів здійснюють селектування інформації про власні помилки й невдачі, тобто перебільшують значення невдач, а досягнення успіху знецінюють або приписують зовнішнім, не залежним від їхніх зусиль обставинам. Молоді люди стараються уникати ситуацій вербального розголошення та визнання особистісної недосконалості в інтерперсональних ситуаціях, оскільки для них важливо здаватися бездоганними в очах інших, викликати своєю досконалістю захоплення та повагу, створювати образ успішної людини, при цьому намагаючись справити враження на оточуючих через вихваляння або демонстрацію власних

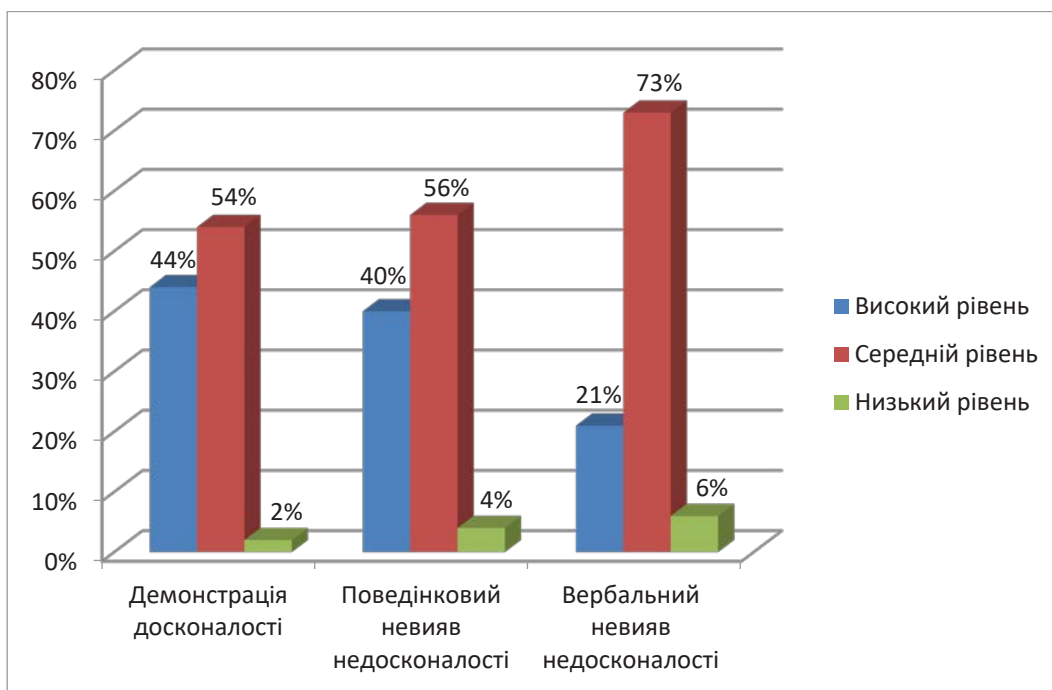


Рис. 3. Рівні прояву самопрезентації студентів за «Шкалою перфекціоністичної самопрезентації» П. Х'юїта

чеснот задля маскуванню того, що їм видається власними недоліками.

На думку Ю.З. Гільбуха, структурними компонентами особистісної зрілості є мотивація досягнення, ставлення до свого Я, почуття громадянського обов'язку, життєва установка та здатність до психологічної близькості з іншими людьми [1]. Проведене нами емпіричне дослідження за методикою вказаного автора показало, що більшість опитаних студентів (53% осіб) мають задовільний рівень,

а третині (31%) притаманний високий рівень особистісної зрілості (див. рис. 4).

За шкалою «Мотивація досягнень» ми мали можливість визначити рівень загальної спрямованості діяльності індивіда на значущі життєві цілі, прагнення до максимально повної самореалізації, самостійність, ініціативність, прагнення до лідерства та досягнення високих результатів. У переважачої більшості наших респондентів продіагностовано задовільний та високий рівень мотивації досягнень (46% та

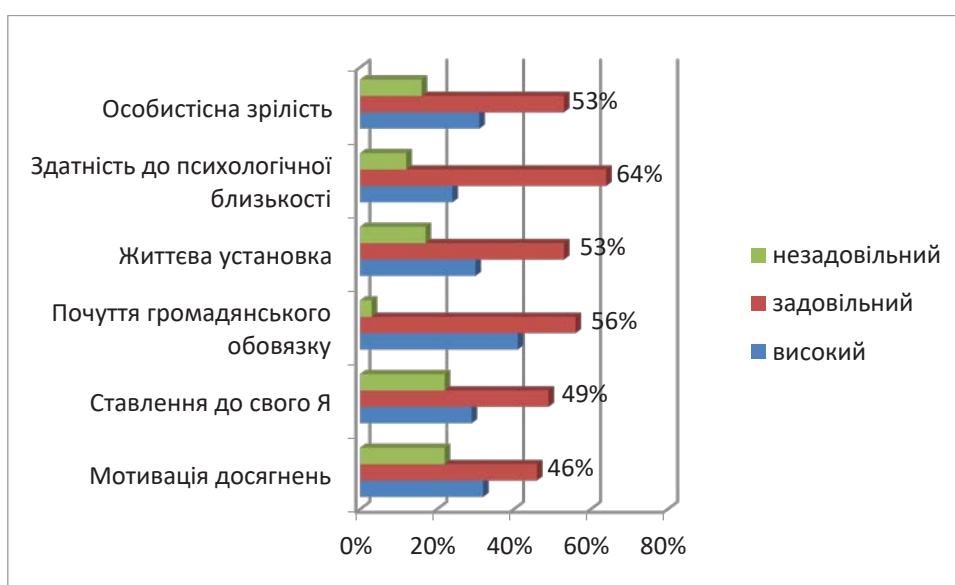


Рис. 4. Показники студентів за шкалами методики Ю. Гільбуха «Опитувальник особистісної зрілості»

32% відповідно). 22% досліджуваних характеризуються незадовільним рівнем, тобто вони не виявляють зацікавлення щодо досягнення результату, вибирають легкі завдання, а, наштовхнувшись на проблеми, одразу звертаються по допомогу або припиняють роботу (див. рис. 4). Отож, тільки п'ята частина студентів може проявляти пасивність, «пливучи за течією»; вони можуть бути задоволеними тим, що в них є, або, навпаки, не задоволеними, але при цьому не приймати жодних рішень для зміни ситуації, котра склалася в їхньому житті.

Наступною шкалою особистісної зрілості є «Ставлення до свого Я», що оцінює досліджуваного за такими характеристиками, як впевненість у своїх можливостях, задоволеність власними здібностями, темпераментом і характером, своїми знаннями, вміннями та навичками. Разом з тим даний аспект передбачає такий істотний параметр поведінки, як адекватна самооцінка, висока вимогливість до себе, відсутність самовдоволення, скромність, повага до інших людей. Ми виявили, що більшість респондентів мають задовільний (49%) і високий (29%) рівень ставлення до свого «Я» (рис. 4).

Третьою шкалою, що складає за Ю.З. Гільбухом особистісну зрілість, є «Почуття громадянського обов'язку». З цим поняттям пов'язані такі якості, як патріотизм, інтерес до явищ суспільно-політичного життя, почуття відповідальності тощо. Аналіз отриманих результатів показав, що у вибірці тільки 3% респондентів мають незадовільний рівень розвитку почуття громадянського обов'язку. Такі люди, як правило, не усвідомлюють ролі власної особистості в політичному житті власної країни та не зацікавлені суспільно-політичною ситуацією, що склалася. Натомість задовільний рівень розвитку мають 56% респондентів, і 41% досліджуваних характеризуються високим рівнем розвитку почуття громадянського обов'язку (рис. 4), що, на нашу думку, є позитивним показником становлення молодого людини у студентському віці.

Наступна шкала, що визначає особистісну зрілість, є «Життєва установка». У цей вельми умовний термін Ю.З. Гільбух вкладає такі узагальнені якості, як розуміння відносності всього сущого, переважання інтелекту над почуттями, емоційну врівноваженість, розважливості (на противагу імпульсивності) [1]. Згідно отриманих нами даних тільки у 17% досліджуваних спостерігається незадовільний рівень за цим параметром, що свідчить про переважання в їхньому житті більш афективних, неусвідомлюваних форм поведінки і, відповідно, реакцій, що не регулюються свідомістю, відсутні цілі на майбутнє, які надають життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи. Натомість 53% опитуваних мають задовільний рівень

і 30% характеризуються високим рівнем життєвої установки, що свідчить про осмисленість та раціональність поведінки молодих людей.

Останньою шкалою методика, що впливає на особистісну зрілість, є «Здатність до психологічної близькості з іншою людиною». У це поняття включені такі якості, як доброзичливість до людей, емпатія, вміння слухати, потреба в духовній близькості з іншими. У вибірці досліджуваних осіб виявлено, що тільки 12% респондентів мають незадовільний рівень вказаної здатності, тобто вони не вміють приймати, чути, цінувати, поважати іншу людину, що являється однією з головних причин труднощів у спілкуванні, непорозуміння та конфліктів. Абсолютна більшість молодих людей мають задовільний рівень (64%) та 24% притаманний високий рівень здатності до близькості з іншою людиною. У них достатньою мірою розвинене доброзичливе ставлення до оточуючих, вони цінують стосунки, які побудовані на прийнятті та повазі іншої людини (див. рис. 4).

Для з'ясування зв'язку між перфекціонізмом та показниками особистісної зрілості в студентському віці ми застосували метод кореляційного аналізу Пірсона у програмі IBM SPSS Statistics 21 (див. табл. 1). Як бачимо з табл. 1, прослідковується зв'язок між загальним рівнем перфекціонізму та оцінкою особистісної зрілості ($r=0,760$ при $p \leq 0,01$). Отримані нами дані узгоджуються з дослідженням Н.В. Грищенко та К.В. Смолярової, які зазначають, що перфекціонізм є невід'ємним елементом розвитку особистості і за достатнього (не надмірного) вираження поєднується із конструктивним прагненням досягнень та численними позитивними якостями, які роблять ґрунтовний внесок у розвиток особистісної зрілості [2]. У цьому контексті перфекціонізм є нормальним (адаптивним) за визначенням Д.Хамачека чи «здоровим» (пов'язаним із сумлінністю за моделлю «Великої п'ятірки») в інтерпретації В. Паркера (цит. за: [2, с. 66]).

Загальний рівень перфекціонізму студентів тісно корелює із залежністю від позиції оточення ($r=0,650$ при $p \leq 0,01$), самозвинуваченням ($r=0,730$ при $p \leq 0,01$), сприйняттям інших як таких, що делегують високі очікування ($r=0,720$ при $p \leq 0,01$), завищеними вимогами до себе ($r=0,398$ при $p \leq 0,01$), вербальним невиявом недосконалості ($r=0,331$ при $p \leq 0,01$) і високими стандартами діяльності при орієнтації на полюс «найуспішніший» ($r=0,666$ при $p \leq 0,01$). Виявлено також зв'язок між шкалами «оцінка особистісної зрілості» та «селектування інформації про власні помилки та невдачі» ($r=0,710$ при $p \leq 0,01$) і «високі стандарти діяльності при орієнтації на полюс «найуспішніший»» ($r=0,150$ при $p \leq 0,01$). Тобто з одного боку, молода людина, яка прямує до зрілості, бере на себе відповідальність ставити глобальні цілі і їх досягати,

Кореляції між показниками перфекціонізму та особистісної зрілості студентів (К. Пірсон)

| | Оцінка особистісної зрілості | Самозвинувачення | Залежність від позиції оточення | Вербальний невияв недосконалості | Сприйн інших як таких, що делегують високі очікування | Завищені вимоги та домагання до себе | Високі стандарти діяльності при орієнтації на полюс «найуспішніший» | Селектування інформації про власні помилки та невдачі |
|---------------------------------|------------------------------|------------------|---------------------------------|----------------------------------|---|--------------------------------------|---|---|
| Загальний рівень перфекціонізму | ,760** | ,730** | ,650** | ,331** | ,720** | ,398** | ,666* | - |
| Оцінка особистісної зрілості | 1 | -,28* | - | - | - | - | ,150** | ,710** |

Примітки:

** кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння);

* кореляція значуща на рівні 0,05 (2-стороння) незначущі зв'язки видалені

щоб почуватись успішною, а з іншого – розуміє відносність власних здобутків та оґріхів.

Також бачимо обернену кореляцію між оцінкою особистісної зрілості та самозвинуваченням ($r = -0,280$ при $p \leq 0,05$), що може підтверджувати уявлення відомих психологів, як-от Г.Оллпорта, В.А.Роменця, В.Франкла та інших, що зріла людина характеризується здатністю до саморозвитку, утвердженням у вчинках своєї життєвої позиції, а становлення її зрілості визначається позитивним самоприйняттям та вдосконаленням Я-образу.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, проведене нами емпіричне дослідження показало, що у значної частини студентів виявлено високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе та інших, вони є досить амбітними, прагнуть бути успішними, активними та енергійними. Бажаний зовнішній образ «крутої» (бездоганної) особистості спонукає молодих людей відфільтровувати інформацію про власні помилки й невдачі, уникає ситуацій вербального розголошення та визнання справжньої чи уявної недосконалості в міжособистісному спілкуванні. Щодо особистісної зрілості, то у більшості наших респондентів продіагностовано задовільний та високий рівень, що проявляється у таких аспектах, як мотивація досягнень, рівень ставлення до свого «Я», почуття громадянського обов'язку, життєва установка, здатність до психологічної близькості з іншою людиною. Кореляційний аналіз даних показує наявність зв'язку між загальним рівнем перфекціонізму та особистісною зрілістю у студентському віці, що є, на нашу думку, позитивним явищем у випадку достатнього (але не надмірного) розвитку пер-

фекціонізму як прагнення молодої людини втілювати власні плани та амбіції, бути успішною, продуктивною, намагатися досягати високих результатів діяльності, що є свідченням не лише осмисленості й раціональності поведінки молодих людей, але і їхньої особистісної зрілості.

Проведене нами дослідження не претендує на вичерпне розв'язання багатопланової проблеми перфекціонізму та особистісної зрілості молодої людини. Перспективами подальших досліджень можуть бути дослідження гендерних відмінностей у розвитку особистісної зрілості студентів, з'ясування соціально-психологічних чинників, які впливають на формування перфекціонізму та є визначальними для становлення особистісної зрілості тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гильбух Ю. З. Тест-опросник личностной зрелости. Киев : НПЦ «Перспектива», 1995. 24 с.
2. Грисенко Н. В., Смолярова К. В. Характер зв'язку перфекціонізму та особистісної зрілості в юнацькому віці. *Вісник ДНУ. Серія : Педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 18. Т. 20. № 9/1. С. 65–73.
3. Завада Т. Ю. Мотиваційні чинники перфекціонізму студентської молоді : автореф. ... дис. канд. психол. наук : 19.00.01. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017. 20 с.
4. Кононенко О. І. Специфіка сучасних психологічних методів та організації дослідження перфекціонізму особистості. *Психологія та соціальна робота*. 2020. Вип. 1 (51). С. 127–138.
5. Особистісна зрілість як проблема сучасної психології : колективна монографія. Том 1 / Наук. ред. З. М. Мірошник. Кривий Ріг, 2019. 220 с.
6. Петрунько О. В. Амбівалентний дискурс перфекціонізму. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2020. № 4 (60). С. 233–247.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕСАНТНО-ШТУРМОВИХ ВІЙСЬК ДО ДІЯЛЬНОСТІ В БОЙОВИХ УМОВАХ

RESULTS OF THE EMPIRICAL STUDY OF THE PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE AIRBORNE ASSAULT TROOPS FOR ACTIVITIES IN COMBAT CONDITIONS

Сучасні бойові дії характеризуються швидким розвитком і різкою зміною обстановки, значною маневреністю та великою стрімкістю дій. Як правило, вони ведуться із застосуванням понад звукових крилатих ракет для ураження військових об'єктів та критичної інфраструктури, а також із застосуванням звичайних засобів до яких можна віднести: артилерію, танки, бойові машини піхоти, гелікоптери, літаки, надводні човни тощо. Але, незважаючи на велич цього озброєння та військової техніки, яку застосовує в своїх цілях противник війни виграються людьми. Для успішного виконання бойових завдань, особливо в тилу противника, велике значення має професійна навченість, злагодженість військовослужбовців Десантно-штурмових військ та обов'язково їх психологічна готовність до діяльності в бойових умовах. Мета статті – представлення результатів емпіричного дослідження психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах. Методами дослідження є: спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, контент-аналіз, аналіз документів, тестування, експертне опитування та метод експортних оцінок, які дозволили емпірично дослідити особливості психологічної готовності воїнів-десантників до діяльності у бойових умовах. Результати. У дослідженні взяло участь 850 військовослужбовців Десантно-штурмових військ, які є безпосередніми учасниками бойових дій та мають певний бойовий досвід. Основою наукового дослідження стала психологічна готовність, як основне ядро готовності воїна-десантника до діяльності в бойових умовах, що включає в себе взаємопов'язані між собою мотиваційний, пізнавально-орієнтаційний, операційний та емоційно-вольовий компоненти. Завдяки обраного психологічного інструментарію здійснено аналіз та розкрито особливості психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах. Висновки результати емпіричного дослідження свідчать про необхідність застосування засобів розвитку психологічної готовності з визначеною категорією військовослужбовців Десантно-штурмових військ, яка цього потребує.

Ключові слова: готовність, психологічна готовність, службово-бойова діяльність, екстремальні умови.

Modern combat operations are characterized by rapid development and a sharp change in the situation, significant maneuverability and high speed of action. As a rule, they are conducted with the use of supersonic cruise missiles to hit military facilities and critical infrastructure, as well as with the use of conventional means, which include: artillery, tanks, infantry fighting vehicles, helicopters, aircraft, boats, etc. But, despite the greatness of this weaponry and military equipment, which the enemy uses for its purposes, wars are won by people. For the successful execution of combat tasks, especially in the enemy's rear, the professional training, coherence of the soldiers of the Airborne Assault Troops and their psychological readiness to operate in combat conditions are of great importance. The purpose of the article is to present the results of an empirical study of the psychological readiness of Airborne Assault Troops to operate in combat conditions. The research methods are: observation, conversation, interview, questionnaire, content analysis, document analysis, testing, expert survey and the method of export assessments, which allowed to empirically investigate the peculiarities of the psychological readiness of paratroopers to work in combat conditions. The results. 850 soldiers of the Airborne Assault Forces, who are direct participants in hostilities and have some combat experience, took part in the study. The basis of scientific research was psychological readiness, as the main core of a paratrooper's readiness to operate in combat conditions, which includes interrelated motivational, cognitive-orientational, operational, and emotional-volitional components. With the help of the selected psychological approach, the analysis was carried out and the peculiarities of the psychological readiness of the servicemen of the Airborne Assault Forces for combat conditions were revealed. Conclusions. The results of the empirical study indicate the need to use tools for the development of psychological readiness with a certain category of soldiers of the Airborne Assault Forces who need it.

Key words: readiness, psychological readiness, service-combat activity, extreme conditions.

УДК 356:159.9:356.169
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.23>

Стасюк В. В.

д. психол. н., професор,
професор кафедри
морально-психологічного забезпечення
діяльності військ (сил)
Національний університет оборони
України імені Івана Черняховського

Кириченко А. В.

ад'юнкт кафедри
морально-психологічного забезпечення
діяльності військ (сил)
Національний університет оборони
України імені Івана Черняховського

Психологічна готовність до діяльності в бойових умовах є одна з найважливіших передумов забезпечення успішності виконання бойового завдання та в цілому триумфальної перемоги над ворогом. Так, і сьогодні ця проблема не залишає нас, вона стає більш актуальною у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України та залученням сил і засобів

Десантно-штурмових військ до відсічі збройної агресії. Тенденція зростання в світовому оточенні кількісних факторів різноманітних загроз обумовлює за необхідності знаходження шляхів щодо формування та розвитку психологічної готовності Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах, як основних мобільних сил, що значною мірою відрізняються специфікою дій від інших родів військ

Збройних Сил України та готові виконувати будь-які бойові завдання в різних умовах.

Значний внесок своєї роботи пов'язаної з дослідженням психологічної готовності військовослужбовців різних категорій до службово-бойової діяльності надали такі вітчизняні та зарубіжні учені як: В. Алещенко, О. Блінов, С. Дьяченко, Л. Кандибович, С. Кандибович, В. Корольчук, Я. Мацегора, В. Молотай, С. Мул, В. Осьодло, О. Самойленко, В. Сисоєв, В. Стасюк, О. Хміляр, Ю. Ширококов, В. Ягупов та ін.

Переходячи до розгляду виявлених особливостей психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах можна зазначити, що відповідно обраного психологічного інструментарію, використовуючи методику діагностики професійної мотивації В. Осьодла (шкала професійні інтереси та цінності) нам вдалося встановити виявлений інтерес та зацікавленість до обраної професії, що є одним із важливих елементів побудови психологічної готовності військовослужбовця.

Так, 290 (34,1%) осіб мають високий показник професійної спрямованості та у 280 (32,9%) респондентів – показник вище середнього, що свідчить про наявність у воїнів-десантників виявленого інтересу та зацікавленості до обраної професії, яка має свій чіткий мотиваційно-цілісний вектор спрямованості. Середній показник мають 254 респондентів (29,88%) та показник нижче середнього – 8 осіб (0,94%). У 18 військовослужбовців (2,11%) виявлено низький показник, що свідчить про відсутність власних переживань за результативний хід виконання службових обов'язків, а також виявленого інтересу самореалізації у відповідному напрямку професійної діяльності.

Використання методики діагностики мотивації до успіху Т. Елерса надало нам змогу встановити рівень мотивації воїнів-десантників до успіху, так 160 респондентів (18,84%) показали занадто високий рівень до успіху, 363 (42,7%) осіб – помірно високий рівень, ще 304 опитуваних (35,76%) – середній рівень. Встановленні показники свідчать про те, що наша категорія дослідних військовослужбовців має сильне орієнтування на успіх та віддає перевагу середньому рівню ризику. Поступово здобутий успіх є зародженням нової внутрішньої енергії, сумою правильних рішень та сильним стимулом для досягнення поставленої мети. У людей, які віддають перевагу боягузству невдач, переважає малий, або великий рівень ризику. Ризик суттєво впливає на хід виконання бойового завдання та при не врахуванні оцінки безпеки може мати несприятливі наслідки, що приведе до поранення, каліцтва, а в гіршому випадку до загибелі. Мотивація до успіху надає воїну-десантнику віру в перемогу та допомагає знизити готовність до ризику,

наблизити його до запланованої цілі. Низькі показники мотивації до успіху було виявлено у 23 (2,7%) осіб. Отриманий показник свідчить про те, що дана категорія респондентів виявляє невпевненість в своїх діях, тяжіння та байдужість до професійної діяльності, особливо до важких завдань.

За методикою оцінки рівня соціальної фрустрованості (Л. Вассерман, В. Бойко) дуже високий рівень фрустрованості було зафіксовано у 9 військовослужбовців (1,05%), підвищений рівень фрустрованості у 8 осіб (0,94%), а також у 8 респондентів (0,94%) – помірний рівень фрустрованості, що свідчить про напружений емоційний стан воїнів-десантників пов'язаний із особистою позицією до здобутих досягнень в суспільному житті. За правило фрустраторами стають люди, різні предмети, події, що виникають в результаті невдач викликаючи у військовослужбовця стан фрустрації. Все це можна порівняти із сніжною кулею, яка з часом все більше та більше притягує до себе снігу, до того часу поки не зупиниться від власної ваги, або не розіб'ється внаслідок втрати рівноваги, рухаючись із схилу поступово набираючи оберти. В нашому випадку аналогічна ситуація, військовослужбовець накопичує всі невдачі, поразки, незадоволення, що супроводжується станом внутрішньої тривоги, агресії, пригніченості, безвихідності. Позитивні результати отримало 290 (34,11%) воїнів-десантників, у цієї категорії відсутня фрустрованість. Дуже низький рівень фрустрованості у 441 (51,88%) військовослужбовців, у 66 (7,76%) осіб понижений рівень, а у 28 (3,29%) невизначений рівень фрустрованості. Оціночні показники свідчать про те, що у воїнів-десантників відсутня соціальна фрустрація, знижена психологічна напруженість, присутня вмотивованість та орієнтація на успіх й перемогу, військовослужбовці задоволенні власною освітою, умовами військової служби, відпочинком, стосунками з товаришами по службі, матеріальним становищем тощо.

Відповідно до Експрес-опитувальника вивчення основних складових готовності розроблений Науково-дослідним центром гуманітарних проблем Збройних Сил України майже 557 (66,9%) воїнів-десантників вважають, що зовнішній ворог України є своїм особистим ворогом, 157 (18,9%) осіб мають зворотне бачення, а 119 (14,2%) респондентів взагалі утрималися. Переважна більшість 564 (65,9%) осіб вважають, що повністю готові до захисту України від військової агресії, 240 (28,8%) осіб скоріше готові, ніж не готові. Майже

7 (0,8%) респондентів зазначають, що вони скоріше не готові до виконання завдань за призначенням, ніж готові, решта – 14 осіб (1,6%) взагалі не готові до захисту України від агресії та 25 військовослужбовцям

(2,9%) – зазначили, що їм важко відповісти чи готові вони, чи ні. Неготовність до виконання бойових завдань військовослужбовцями має певних характер, ця категорія респондентів менш вмотивована, не впевнена у своїй професійній підготовці, що за правило породжує негативні (гальмівну дію) думки, які утворюють деякий бар'єр у свідомості людини. Аналізуючи обумовленість готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ можна зазначити, що майже третина опитаних 372 (43,8%) погоджується із твердженням «захист Батьківщини – мій обов'язок», 226 (26%) військовослужбовців прагнуть захищати територіальну цілісність України, ще 197 (23,1%) осіб прагнуть захищати свій народ, свою культуру та 431 (50,7%) опитаних прагне захищати свою родину, свій дім. Невелика кількість воїнів-десантників виявляє сумніви щодо готовності захищати Україну від військової агресії. Так, 193 (22,6%) військовослужбовці вважають, що держава погано піклується про своїх захисників (низький рівень соціальних гарантій), 64 (7,5%) респонденти не впевнені у здатності командирів (начальників) приймати вірні рішення в бойовій обстановці (його професійній компетенції), 87 (10,7%) особи не впевнені у професійній підготовленості підлеглих до ведення бойових дій. 147 (17,2%) десантників вважають, Збройні Сили України не достатньо забезпечені (озброєні) для повної впевненості у перемозі, 199 (23,3%) дослідних не впевнений в обіцянках держави піклуватись про них (його сім'ю) у випадку загибелі (каліцтва) та 33 (3,8%) осіб не хочуть ризикувати своїм здоров'ям та життям. У 366 (42,8%) військовослужбовців оціночний показник рівня боєготовності підрозділу в якому проходять вони військової служби становить як високий, у 351 (41,3%) осіб як вище середнього, у 95 (11,5%) респондентів є середній показник, у 30 (3,5%) воїнів-десантників показник був зафіксований як нижче середнього, а у 8 (0,9%) взагалі виявився низьким.

Відповідно до отриманих результатів за методикою діагностики самооцінки психічних станів за Г. Айзенком таких як тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність можна зазначити, що у переважної більшості 778 (91,6%) військовослужбовців тривожність відсутня, а у 56 (6,5%) респондентів тривожність середня (допустимого рівня). Високий рівень тривожності був зафіксований у 16 (1,9%) осіб, що негативно впливає на поведінку та взагалі на професійну діяльність з подальшим емоційним виснаженням. 780 (92%) осіб показали низький рівень фрустрації, що свідчить про їх високу самооцінку, стійкість до невдач, подолання виниклих труднощів та здатність досягнення обраної цілі. Майже 52 (6%) воїнів-десантників показали середній рівень

фрустрації, фрустрація має місце в їхньому житті, ще у 18 (2%) респондентів взагалі мають високий рівень фрустрації, що характеризується уникненням виниклих труднощів на шляху до досягнення мети, боязню невдач, низькою самооцінкою, розбіжності реальності з очікуваними результатами тощо. За шкалою агресивності можна зазначити, що 553 (65,2%) осіб показали позитивні результати, це свідчить про їхній високий рівень спокою, витримки, впевненості, дисциплінованості, внутрішнього емоційного контролю тощо. Так, 258 (30,3%) військовослужбовців показали середній рівень агресивності, ще 39 (4,5%) респондентів виявилися з ознаками агресивності, не витримки та суттєвими труднощами в роботі з людьми. Майже у більшості 619 (73%) воїнів-десантників ригідність відсутня, тобто дана категорія військовослужбовців проявляє гнучкість, ініціативність, готовність та реагування на різкі зміни в бойовій обстановці. 207 (24,2%) респондентів мають середній рівень ригідності і лише у 24 (2,8%) осіб було виявлено сильну виражену ригідність, незмінність поведінки, переконань, поглядів.

За методикою самооцінки психофізіологічного стану О. Кокуна оцінивши свій внутрішній фізіологічний та психологічний стан майже половина 421 (49,6%) опитаних військовослужбовців показала високий рівень самопочуття, ще 326 (38,4%) осіб отримали показник вище середнього. Середні показники отримали 73 (8,5%) осіб, і лише у 28 (3,3%) опитуваних – показник нижче середнього та 2 (0,2%) – низький показник. Переважна більшість опитаних 409 (48,2%) показала високі показники за шкалою «активності» та ще 338 (39,8%) – показники вище середнього. У 72 (8,4%) респондентів виявлено середній показник та у 28 (3,3%) осіб – показник нижче середнього, а у 3 (0,3%) взагалі низький показник. Високі показники за шкалою «настрій» отримала переважна більшість опитаних 440 (51,9%) воїнів-десантників, 288 (33,9%) осіб – показник вище середнього, ще 86 (10,1%) респондентів середній показник. Водночас, у 31 (3,6%) респондента було зафіксовано показник нижче середнього та у 5 (0,5%) осіб взагалі низький. Майже більша половина 479 (56,5%) військовослужбовців за шкалою «працездатність» показала високий показник, ще 286 (33,6%) осіб виявилися з показником вище середнього та 56 (6,6%) опитуваних мають середній показник. Показник нижче середнього був виявлений у 26 (3%) військовослужбовців та низький у 3 (0,3%), що свідчить про їх занижену здатність виконувати бойові завдання встановленого обсягу. Майже більша половина 546 (64,4%) опитаних воїнів-десантників мають високий рівень зацікавленості за шкалою «зацікавленість до участі в бойових діях», ще 178 (21%)

осіб – показник вище середнього. Разом з тим, 69 (8,1%) респондентів показали середній показник, ще 28 (3,2%) опитуваних показник виявився нижче середнього та у 29 (3,3%) осіб він взагалі є низьким. Так, розглядаючи отримані результати за шкалою «бажання виконувати завдання в зоні проведення бойових дій» більшість опитуваних 548 (64,6%) воїнів-десантників виявили бажання щодо виконання завдань за призначенням та оцінили свій рівень як високий, ще 184 (21,7%) респондента зазначили оціночний показник вище середнього та у решти 65 (7,6%) військовослужбовців він відповідає середньому значенню. При цьому 22 (2,5%) опитуваних воїнів-десантників оціночний показник зазначили нижче середнього та лише 31 (3,6%) як низький.

За методикою ступеня готовності до ризику (Шуберта) у переважній більшості опитаних військовослужбовців 679 (80,1%) було виявлено середнє значення схильності до ризику, ще 115 (13,4%) осіб взагалі занадто обережні та є готовими до ризику. Готовність до ризику у даної категорії осіб ґрунтується на здобутому умінні оцінювати бойову обстановку, прогнозувати хід подальший дій, приймати адекватні рішення в небезпечних ситуаціях. Решта 56 (6,5%) військовослужбовців за результатами дослідження виявилися схильними до ризику. Схильність до ризику як риса особистості виявляє у воїнів-десантників надмірне бажання натикатися на небезпеку, отримуючи при цьому повне чи часткове задоволення виражене у виділенні адреналіну, гострих почуттів, переживань небезпеки та свідомого розширення меж своїх можливостей і граючого покровоного насолоджування перемогою над небезпекою.

За отриманими показниками методики діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (за В. Бойко) майже половина 449 (52,9%) опитаних військовослужбовців не мають перешкод у встановленні емоційних контактів, їх емоційний стан в нормі та не заважає в повсякденному спілкуванні, у 157 (18,5%) осіб є деякі вираження емоцій в повсякденному спілкуванні. Крім того, у 191 (22,5%) осіб емоції певною мірою ускладнюють кожного дня спілкування з колегами по службі та у 53 (6,1%) емоції заважають встановлювати контакти з співслужбовцями, можливий вплив дезорганізуючих реакцій чи станів.

За методикою дослідження «сили волі» переважна більшість 583 (68,6%) опитаних осіб показала високий рівень сформованості сили волі та здатності виконувати поставлені завдання. Середній рівень сформованості сили волі був виявлений у 257 (30,3%) воїнів-десантників, вони здатні виконувати поставлені завдання, але з використанням обхідних шляхів, не бажають брати на себе зобов'язання

та в подальшій необхідності у тренуванні волі. З низьким рівнем сформованості сили волі, зниженим ентузіазмом виявилось 10 (1,1%) військовослужбовців.

З метою виявлення індивідуальної та загальної оцінки рівня сформованості психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових нами було застосовано авторську анкету «Оцінка рівня психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням». Розглядаючи мотиваційний компонент психологічної готовності можна зауважити, що переважна більшість 729 (86%) військовослужбовців отримала високий рівень, з показниками середнього рівня мотиваційного компоненту психологічної готовності виявилось 100 (11,6%) респондентів та 21 (2,4%) осіб взагалі з низьким рівнем. Відповідно до пізнавально-орієнтаційного компонента психологічної готовності більшість військовослужбовців 756 (89,1%) отримали високий рівень, 78 (9,1%) осіб показали середні показники та 16 (1,8%) взагалі низькі. На підставі аналізу результатів дослідження операційного компоненту психологічної готовності можна стверджувати, що значна більшість 727 (85,8%) опитаних мають високий рівень та здатні усвідомлювати мету та причини війни (збройного конфлікту), практично (критично) мислити, володіти знаннями, навичками та засобами професійної діяльності, упевненні у штатній зброї та техніці, мають згуртованість бойового підрозділу, вміння управляти собою, готовність до ризику, самопожертви та до дій в умовах невизначеності, раптовості, дефіцити часу тощо. Крім того, середній рівень мають 98 (11,6%) воїнів-десантників та 22 (2,6%) – взагалі низький. В дослідженні емоційно-вольового компонента психологічної готовності абсолютна більшість опитаних 796 (93,7%) осіб отримала високий рівень, що засвідчує їх здатність проведення саморегуляції та самоконтролю емоційного стану в бойовій обстановці. Такі військовослужбовці відчують впевненості у своїх силах, з боку товаришів, мають позитивний настрій, відповідальні, дисципліновані, ініціативні, наполегливі, рішучі, активні, зосереджені на поставленому завданні, зорієнтовані на подальший успіх, здійснюють контроль власних емоцій, почуттів, подолання сумнівів, страхів тощо. Решта опитаних осіб 37 (4,3%) має середній рівень та 17 (2%) – низький показник, який суттєво впливає на хід виконання бойових завдань, з такими показниками у військовослужбовців виникають суттєві проблеми з психологічними властивостями та станами, вони не здатні здійснювати самоконтроль своїх емоцій та почуттів, відокремлювати негативні травматичні події минулого та відновлювати свій організм.

Висновки.

1. Психологічна готовність військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах є складним психологічним утворенням, що складається із певних структурних компонентів і несе в собі переможний характер, посилюючи загальну оборонну систему країни, маючи незламний бойовий дух справжніх воїнів-професіоналів, девіз яких – «Завжди перші»!

2. Аналіз отриманих результатів психологічного дослідження засвідчує про необхідність застосування засобів розвитку психологічної готовності з визначеною категорією воїнів десантників, яка цього потребує.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку пов'язані з розробленням та апробацією програми, практичних рекомендацій командному складу штатних підрозділів та психологам щодо розвитку психологічної готовності Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості : навч.-метод. посіб. / А. Б. Неурова, О. С. Капінус, Т. Л. Грицевич. Львів : НАСВ, 2016. 181 с.

2. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців : метод. посіб. / Н. А. Агаєв та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.

3. Келлі Макгонігал. Сила волі. Шлях до влади над собою. Київ : Наш формат, 2017. 264 с.

4. Кириченко А. В. Структура психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ Збройних Сил України до ведення бойових дій. *Вісник НУОУ. Збірник наукових статей НУОУ*. Київ : НУОУ, 2020. № 5(58). С. 80–89.

5. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник: у 2 ч. Ч. 1. Вид. 2-е, перероб. зі змін. та допов. / Н. А. Агаєв, В. Г. Дикун, В. С. Чорний та ін. ; за заг. ред. В. В. Стасюка. Бровари : ТОВ «7БЦ», 2020. 754 с.

6. Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України : монографія / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та ін. Харків : НАНГУ, 2017. 308 с.

7. Стасюк В. В. Військова психологія видородової діяльності : підручник. Київ : ПП «Золоті Ворота», 2012. 458 с.

8. Стасюк В. В. Психологічне забезпечення діяльності військ (сил) : підруч. Київ : НУОУ, 2014. 504 с.

9. Стасюк В. В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів : підруч. Київ : НУОУ, 2016. 412 с.

10. Стасюк В. В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ : НУОУ, 2013. 290 с.

СТРУКТУРА ЕСТЕТИЧНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ
ПРИ ДЕФІЦИТІ МЕНТАЛІЗАЦІЙНОЇ ЗДАТНОСТІTHE STRUCTURE OF AESTHETIC EXPERIENCE
IN DEFICIENCY OF MENTALIZATION ABILITY

В статті розглядається феномен естетичного переживання, його глибина і об'ємність в контексті базової здатності людини до менталізації. Під менталізацією в широкому сенсі ми розуміємо вміння перетворювати буквальні факти в значимий суб'єктивний досвід. В ході емпіричного дослідження, встановлено що естетична спрямованість не є простою похідною від менталізаційної функції. Прагнення до складних мистецьких вражень і наповненості естетичного переживання характерне для людей як з високою так і з низькою здатністю до менталізації, проте з вираженим інтересом і заангажованістю в мистецькій практиці. Сплощена до кітчевих форм структура естетичного переживання не пов'язана безпосередньо з дефіцитом менталізаційної здатності, а свідчить про брак цікавості і досвіду в сфері мистецтва. В межах групи шанувальників складного фруструючого мистецтва виділено дві підгрупи осіб з різною здатністю до менталізації: так перша група характеризується високою здатністю до інтроспекції, рефлексії та символізації, друга ж сприймає побачене через ідентифікацію, однак без інтроспекції та рефлексії, з афективним надривом аж до приголомшення. Таким чином, від здатності до менталізації буде залежати не естетичний запит як такий, а те, що людина може отримати від контакту з мистецтвом – генерування нових суб'єктивних значень на основі їх емоційної валідності, чи голій афект, посилення внутрішнього сум'яття і розгубленості.

Ключові слова: менталізація, менталізаційна здатність, естетичне переживання, інтерес до мистецтва, емпатія.

The article examines the phenomenon of aesthetic experience, its depth and volume in the context of a person's basic ability to mentalize. By mentalization in a broad sense, we understand the ability to transform literal facts into meaningful subjective experience. In the course of empirical research, it was established that aesthetic orientation is not a simple derivative of the mentalizing function. The desire for complex artistic impressions and fullness of aesthetic experience is characteristic of people with both high and low mentalization ability, but with a pronounced interest and involvement in artistic practices. The structure of aesthetic experience flattened to kitsch forms is not directly related to a lack of mentalizing ability, but indicates a lack of curiosity and experience in the field of art. Within the group of fans of complex frustrating art, two subgroups of people with different abilities to mentalize are distinguished: the first group is characterized by a high ability for introspection, reflection and symbolization, while the second perceives what they see through identification, but without introspection and reflection, with an affective burst up to the point of being stunned. Thus, the ability to mentalize will depend not on the aesthetic request as such, but on what a person can get from contact with art – the generation of new subjective meanings based on their emotional validity, or bare affect, strengthening of inner confusion and confusion.

Key words: mentalization, mentalizing ability, aesthetic experience, interest in art, empathy.

УДК 159.937

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.24>

Яскевич О. І.

к. психол. н,
доцент кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Турецька Х. І.

к. психол. н,
доцент кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Гнилко В.

бакалавр кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Постановка проблеми. Свого часу Джозеф Кошут відмовився від думки про те, що художник мусить мати повну владу над своїм твором. Інакше, закидав він своєму колезі Джатту, твір ризикує почати «нагадувати пляшку кока-коли та ідентифікувати себе як продукт.» А це, в свою чергу, зробить мистецтво неспроможним ставити питання, викривати і генерувати смисли – завдання, яке митці-модерністи вважали своєю місією. Відтак, Кошут довірив працівникам Нью-Йоркського музею сучасного мистецтва на власний розсуд укласти експозицію «Один і три стільці», давши їм тільки рецепт своєї ідеї. Очевидно, такий підхід викликав бурю емоцій не лише в музейників, але й у глядачів. Концептуалізм знову обізвали «нервовим зривом модернізму», але Кошут залишався самовдоволено незворушним. Опір публіки означав, що його мистецтво працює [1]. По суті, своєю зухвалою витівкою він змістив акцент естетичного процесу з реального мистецького об'єкта на мистецтво конструювання сенсу, відтак, в епіцентрі естетичного переживання тепер розгортався жвавий

і напружений діалог митця з глядачем, активне співавторство замінило пасивне споглядання.

На ідеї співавторства тримається все сучасне мистецтво, а що взаємодія з ним вимагає в рази більше душевних зусиль, то й коло його поціновувачів є порівняно нечисленним супроти тих, хто далі воліє шукати в прекрасному Ренесансній сюжеті і берегти своє Его від зайвих запитань, конфронтацій, сумнівів, інтенсивних та амбівалентних емоцій. Таке сплюснення естетичного переживання зводить його до кітчевих форм, згідно з визначенням Т. Кулки [15], а саме: його наповнення заряджене стандартними емоціями, які спонтанно викликають нерелексивну емоційну відповідь; значення роботи впізнається миттєво, в найпростіший спосіб; воно не збагачується асоціативним рядом спостерігача.

Таким чином, виникає припущення, що естетичне переживання розвивається як похідна менталізуючої функції. В даній роботі ми, власне, й ставимо собі за мету дослідити естетичне переживання, його глибину і об'ємність

в контексті базової здатності людини до менталізації. Під менталізацією в широкому сенсі ми розуміємо вміння перетворювати буквальні факти в значимий суб'єктивний досвід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поняття менталізації зародилась на початку 90-х років минулого століття як спроба інтегрувати класичні психоаналітичні поняття і новітні на той час нейрофізіологічні здобутки в один цілісний конструкт. Воно описує інтерналізовану здатність до повноцінного людського стосунку, побудованого на емпатичному розумінні. Іншими словами, менталізація здійснюється через діалог, що його внутрішнім виміром є емпатична інтроспекція, і результує в генерацію сенсів, осмислення власних вражень.

Психоаналітичні студії розвитку дають нам знати, що саме мама є тим живим дзеркалом, що валідизує, символізує і повертає дитині її сирі внутрішні відрухи і вмісти у вигляді придатних для регуляції і суб'єктивно значимих почуттів. Саме мама є тією, хто вчить дитину розрізняти первинну тілесну і символічну реальність. Схожу менталізуючу функцію психоаналітик виконує для пацієнта, а мистецтво – для культури, вважає Г. Розе [20]. А ми припускаємо також, що схожу менталізуючу функцію проникливий глядач виконує для митця, коли вступає з ним в діалог, в тій чи іншій формі. Натомість наївний глядач займатиме радше споживацьку позицію щодо мистецтва і очікуватиме прямого задоволення (розрядки напруги).

Втім, ідея про те, що менталізація може описувати стосунок з мистецьким об'єктом, поки залишається недослідженою. Хоча варто згадати, що саме поняття емпатії спершу з'явилося в естетичних студіях (1885 р., Т. Ліппс), а вже звідти перекочувало в психологію, ба більше, в форматі емпатичної інтроспекції, було деклароване центральним методом психоаналізу [22]. Первинно під емпатією мали на увазі спосіб доступу до світу мистецтва, спосіб побачити і пережити красу.

Естетичне переживання складно описати науковою мовою, крім хіба того, що воно має до справи з прекрасним. Класичне визначення, запропоноване ще Кантом, стосується радше естетичних емоцій і включає їх 4 облігатні характеристики: 1) в центрі естетичної емоції лежить відчуття виклику (наскільки сильно глядач відчуває на собі вплив мистецького об'єкта, передається через гаму прислівників *зворушливо, сильно, шокує, торкає, приголомшливо, захопливо*); 2) довкола пережитої емоції робиться вторинна естетична оцінка (стосується відчуття глядачем того, наскільки майстерно мистецький об'єкт викликав в його душі натуральне переживання, запропонував йому переконливий наратив); 3) емоційний епізод супроводжується суб'єктивним відчуттям задоволення / незадоволення у зв'язку з побаченим; 4) на його

основі, і часто всупереч приємності, формується ідея про привабливість, красу об'єкта [14; 24].

В сучасних дослідженнях термінологія зміщується в бік естетичних почуттів, адже йдеться не стільки про реакцію, скільки про складний відгук, що передбачає єдність почуття, розуміння та вираження, тобто про переживання, цілісний ментальний процес, що поєднує свідоме і позасвідоме і має свою структуру [24].

Теорії щодо структури естетичного переживання різняться – від ідей, що воно базується на простоті сприйняття, «гладкості» обробки матеріалу за рахунок візуального та когнітивного праймінгу, що дає приємне відчуття безпеки [19], до, здавалося б, діаметрально протилежного погляду на естетичне переживання як комплексну, емоційно складну і персоналізовану ментальну роботу з перетворення спротивів і напруг, перенаправлення збуджень, які у своїй природі є потягами, в рух до інклюзивного і наповнюючого завершення [8; 24]. Прекрасним, відтак, здається вже не те, що легко впізнається і легко надається для розрядки напруги, заспокоєння, а те, що навпаки напружує, дезорієнтує, додає амбівалентності, але дражнить передчуттям інсайту.

Відтак, в пропонованій нами теоретичній моделі на дні естетичного переживання лежить чуттєвий резонанс, базове малодиференційоване відчуття на осі приємно-неприємно, яке ототожнюється з поняттям гарного-негарного. Далі естетичне переживання розгортається постільки, поскільки об'єкт, який спочатку використовувався для емоційного споживання, трансформується в об'єкт емпатії. А що таке наближення до об'єкта відбувається через ідентифікацію та інтроспекцію в пошуках значення побаченого у власному досвіді і валідизується через чуттєвий резонанс, то ми вважаємо естетичне переживання похідною менталізаційної функції.

Для порівняння наведемо мультикомпонентну модель К. Шерер, яку він розробив в 2005 році як спробу інтеграції найважливіших ідей в сфері психології естетики, зокрема І. Канта. Згідно з нею, естетичне переживання починається з задоволення/незадоволення, має превалюючий позитивний фон, хоча при цьому може включати негативні та амбівалентні емоційні інгредієнти, покриває весь психофізіологічний спектр від дуже низького до дуже високого збудження і результує в оцінкове судження «подобається/не подобається». Відтак, його супроводжує тенденція на пролонгацію/повторення досвіду або ж навпаки уникання контакту з об'єктом. Також виокремлюється мотив оволодіти прекрасним супроти «незацікавленого ставлення», тобто споглядання заради насолоди від самого процесу [21].

Щодо мотиваційного компоненту, цікавим також видається дослідження Аугустін М. з колегами. Проаналізувавши прикметники, які люди

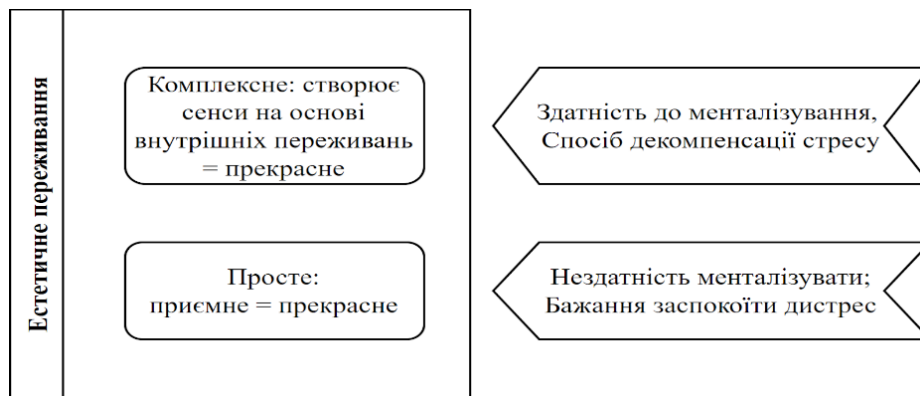


Рис. 1. Теоретична модель естетичного переживання

вільно вживають в описах своїх вражень від мистецтва, їй та її колегам вдалось виокремити основні виміри, довкола яких може структуруватися естетичне переживання, а саме оригінальність, емотивність, насолода, інтенсивність та складність [5]. Можемо розуміти це так, що, взаємодіючи з мистецтвом, людина мотивується цілим букетом запитів, які часто суперечать одне одному. Вона може шукати тонких вражень і драматичних відтінків або просто хотіти отримати заспокоєння (допустити збудження, а потім насолодитись його розрядкою, щасливим фіналом), може спокуситись новизною і по дитячому податись за своєю цікавістю, може також прагнути оволодіти об'єктом, наприклад, у формі його інтелектуального розбору, чи навпаки може піддатись йому і зазнати несподіваного впливу, від легкої розгубленості аж до приголомшення.

Як бачимо, запропонована нами модель в цілому добре узгоджується з іншими моделями естетичного переживання, проте ставить акцент на менталізаційній роботі, яка реалізує весь процес. Ми припускаємо, що глибина естетичного переживання, здатність розвинути взаємодію з мистецьким об'єктом з інфантильного споживання на старті в правдивий емпатичний діалог, прямо пов'язана з рівнем здатності глядача до менталізації.

Люди з низькою здатністю до менталізації мають труднощі з усвідомленням власних емоцій, тож їх спектр суттєво обмежений [9]. Надто інтенсивні емоції, або ті, які викликають фрустрацію, відкидаються. Більше того, низька менталізаційна здатність також містить в собі відмову від саморефлексії, яка дозволяє сформувати внутрішню суб'єктивну реакцію на неочевидні, незрозумілі полотна. Можна припустити, що для людей з менш розвиненою саморефлексією це буде неможливим завданням.

Вартує зазначити, що за певних обставин вишколений глядач може поводитися з мистецтвом подібно до наївного новачка, якщо ним рухає таке ж бажання структурувати й визначити об'єкт, і тим самим звести його до простої і гладкої формули. Ймовірно, такі бажання

будуть особливо актуальними при переживанні стресу, коли психіка не матиме необхідного ресурсу для толерування невизначеності.

Такий ракурс дослідження є не тільки новим внеском в естетичні студії, але також дає можливість з'ясувати психологічний потенціал взаємодії з мистецтвом, його розвиткову і терапевтичну складову.

Постановка завдання. Виявлення особливості структури естетичного переживання у осіб з різними здатностями до менталізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. В дослідженні взяло участь 1082 особи, з них 779 жінок, 296 чоловіків та 7 небінарних особистостей, більшість з них (понад 800) від 18 до 40 років. З допомогою окремих шкал Віденського опитувальника інтересу до мистецтва та знання про нього [23] ми з'ясували необхідні для дослідження описові дані, а саме міру заангажованості досліджуваних в мистецтві (субшкала, яка визначає безпосередньо інтерес до мистецтва), а також особливості їх естетичного смаку (субшкала, яка визначає ставлення до мистецтва, як до об'єкта, завданням якого є тішити красою).

Ми побудували дизайн дослідження так, щоб з одного боку з'ясувати менталізаційну спроможність учасників, з іншого – виявити їх естетичні преференції та описати структуру естетичного переживання в ситуації взаємодії з об'єктами візуального мистецтва.

Для оцінки менталізаційної здатності ми застосували адаптований українською мовою Mentalization Questionnaire (MZQ) (авторство Hausberg et.al. 2012, адаптація Турецької Х., 2020). Крім загального показника, він включає такі субшкали як *Відмова від саморефлексії* (Небажання досліджувати внутрішній світ), *Емоційне усвідомлення* (Сприйняття емоцій як своїх власних, вміння їх розрізнити), *Психічна еквівалентність* (Сприйняття внутрішніх подразників як зовнішню реальність), *Регуляція афекту* (Вміння помічати свої афекти, критично до них ставитись та виражати у безпечний спосіб).

Крім самої менталізації ми вирішили оцінити, в якому стані перебували досліджувані на момент споглядання експозиції в сенсі балансу/дисбалансу їх психічної рівноваги, зважаючи передусім на те, що проведення дослідження припало на гостру фазу війни в Україні. Фонагі та колеги [9] припускають, що менталізація може відігравати центральну роль в резиліентності до стресу. Ментальна репрезентація зовнішніх стресорів дозволяє інтегрувати їх у внутрішній досвід, освоїти наявними ресурсами пам'яті, уяви та мислення, а відтак відрегулювати пов'язаний з ними афект.

З даною метою було застосовано колірний тест Люшера в скороченій версії. Отримані показники актуального стресу дали можливість з'ясувати, наскільки зміст естетичного переживання безпосередньо мотивується внутрішньою напругою (депривацією), надто якщо вона сягає рівня декомпенсації. Ми виходили з того, що людина за таких умов, ймовірно, не надаватиме перевагу складним мистецьким роботам через нестачу ресурсу для їх ментального опрацювання, а навпаки обиратиме серед експозиції знайоме, заспокоююче, безпечне, тобто, формуватиме китчевий запит. Міркуючи так, ми опиралися на серію експериментів, в яких де Врі та колеги [11] досліджували вплив настрою на сприйняття візуальних паттернів. Досліджуваних просили описати сумний або веселий спогад зі свого життя. Далі їм показали серію прототипових та нетипових візуальних паттернів. Ті, хто описав сумний спогад, позитивніше оцінили прототипові патерни, вказуючи на них як на знайомі. Ті, хто описав веселий спогад, також ідентифікували прототипові патерни як знайомі. Втім, вони не оцінили їх більш позитивно. Як зазначив автор, «якщо настрої сигналізує безпечне середовище, знайоме втрачає свою цінність» [11, с. 9]. Наш інтерес полягав в тому, щоб зрозуміти, чи в стані стресу спрацюватиме уникання мистецьких об'єктів, які прямо відображають або натякають на деструктивну реальність кривавих подій, чи навпаки такі полотна будуть обрані на перші місця, оскільки сприйматимуться як прості для розуміння і безпечні дзеркала того, що відбувається довкола.

З іншого боку, високий стрес в поєднанні з високою менталізаційною здатністю може навпаки привертати інтерес людини до складних полотен, а естетичне переживання, відтак, стане своєрідною формою опрацювання напруги через менталізацію. Відтак, колірний тест Люшера ми запропонували зробити двічі – до і після перегляду експозиції, щоб зрозуміти, що відбувається з стресом при взаємодії з мистецтвом у людей з високою та низькою менталізаційною здатністю.

Далі ми попросили учасників проранжувати 18 запропонованих полотен, починаючи від того, що найбільше припадає до смаку, до

найменш привабливого, а відтак оцінити кожне полотно за наступними параметрами:

1. *Це полотно мене заспокоює, дає позитив – напружує, викликає складні емоції.*

2. *Воно прекрасне – огідне.*

3. *Воно видається мені сповненим сенсів, свіжим, таким, що змушує думати – воно виглядає пустим, не транслює жодного меседжу.*

4. *Мені легко зрозуміти, про що ця робота – мені непросто збагнути її значення.*

Ідея полягала в тому, щоб за цими параметрами потім порівняти естетичний запит учасників з різною мірою менталізаційної здатності.

Експозиція складалася з 18 полотен різних авторів, епох і стилів, які містять різну міру міметичності. Під міметичним ми розуміємо таке мистецтво, яке прагне до правдивого відображення реальності і робить це максимально реалістично на протипагу, наприклад, до символічної репрезентації чи абстракціонізму. За основу ми обрали роботи, які використовувалися у розробці стандартизованого тесту естетичних вражень від візуального мистецтва [5], а також додали кілька полотен, які прямо чи опосередковано репрезентують Танатос, деструктивну силу, апелюючи до актуальної ситуації війни.

Відразу зазначимо, що, судячи з аналізу преференцій, серед запропонованих полотен однозначно виділяються два за популярністю. Перше полотно – безальтернативний фаворит симпатій (його на перше місце поставили 23% досліджуваних) – це «Порт *Вільфранш*» Ежена Будена, пейзаж спокійного і миловидного прибережного містечка в стилі раннього французького імпресіонізму. Друге полотно – «Фігура з м'ясом» – належить Френсісу Бейкону, англійському художнику 20 століття, що його стиль пов'язаний з мовою тілесності та інтенсивної чуттєвості, він передає відчуття, які сягають порогів і під тиском сенсорної атаки перетворюються в біль. Якщо «Герніка» Пікассо зображає деструкцію в символізованій формі, то «Фігура з м'ясом» Бейкона транслює її на фізичному рівні. «Герніку» ми згадали тут тому, що вона є третьою фавориткою, а її вибір характерний для досліджуваних з найвищою мірою обізнаності в мистецтві (субшкала інтересу до мистецтва).

Щодо Бейкона, то це полотно цікаве для нас тим, що єдине опинилося в протилежних позиціях в ранговому ряді – найпершій та найостаннішій, при чому за кількістю антипатій посіло безумовну лідерську позицію. Можемо думати, що ці дві роботи – Будена та Бейкона – якнайкраще показують різницю естетичного запиту серед людей, їх очікування від мистецтва і вектор розгортання естетичного досвіду. Так, якщо порівняти (порівняльний аналіз, непараметричний критерій Манна-Уїтні) між собою тих, хто ставить Бейкона на перше місце (n=42) з тими, хто відкидає його в кінець ряду (n=299), то його симпатіки точно мають

тонший естетичний смак (більший інтерес ($p < 0,05$) і менш об'єктне ставлення до мистецтва ($p < 0,001$) і, що цікаво, гірше усвідомлення власних емоцій ($p < 0,05$), а також помітно вищі показники депривації ($p < 0,0005$) та декомпенсації ($p < 0,001$) за тестом Люшера. Рівень стресу в них після перегляду полотен у групи також суттєво підвищується ($p < 0,001$).

Натомість для прихильників Будена ($n=195$) характерне більш об'єктне (споживацьке) ставлення до мистецтва ($p < 0,001$). Крім того, в них помітно нижчі стартові показники депривації ($p < 0,05$) і декомпенсації ($p < 0,001$) за тестом Люшера, а також нижчий рівень стресу після перегляду полотен ($p < 0,05$), аніж серед симпатиків Бейкона. Простими словами, спокійні люди обирають спокій і отримують його, неспокійні люди шукають збудника і стають ще більш збудненими. Отже, на самому старті роботи з емпіричними даними ми зіштовхнулися з суперечливими фактами щодо нашої гіпотези.

Опрацювання даних відбувалося в кілька кроків. Насамперед було зроблено кластерний аналіз (метод К-середніх) з метою розподілу групи досліджуваних на підгрупи за критеріями естетичного смаку та заангажованості в мистецтво, що їх ми взяли з Віденського опитувальника інтересу та знання мистецтва [23]. Окремим критерієм ми додали здатність до менталізації згідно з сумарною шкалою Mentalization Questionnaire (MZQ) [2]. Відтак, ми змогли не лише виокремити обізнаних та наївних в мистецтві глядачів та з'ясувати їх естетичний запит, але й вписати його в контекст їх менталізаційної компетентності.

Наступним кроком був порівняльний аналіз даних груп на предмет того, як вони обходяться з пропонованими полотнами, за яким принци-

пом ранжують їх і на підставі яких запитів формують естетичну оцінку. Застосовуючи метод дисперсійного аналізу ми порівняли оцінки, які вони надавали обраному полотну і тому, що зайняло останнє місце в ряді по кожному з 4-х описаних вище параметрів (це полотно прекрасне, сповнене сенсу, приємне і заспокоїливе, легке для розуміння). Далі ми проаналізували кроскореляційні матриці (метод Спірмена) в кожній групі, щоб відстежити ключові відмінні зв'язки, які б дали нам можливість глибше зрозуміти відмінності в структурі естетичного переживання в кожній групі. І наостанок ми спробували з'ясувати місце актуального емоційного стану в розгортанні естетичного переживання.

Отже, нам вдалося виокремити три категорії людей з точки зору їх естетичної спрямованості. Для однієї з них характерна комплексна, багатогранна і амбівалентна структура естетичного переживання, яка передбачає ментальну роботу, для іншої – плоска і згладжена до кітчевих форм. Перша має емпатичний інтерес до мистецтва у всій його комплексності, й готова менталізувати для його пізнання; друга не цікавиться мистецтвом, вважає його прикрасою і декорацією. Є ще третя група, яка прагне мистецьких вражень, схильна сприймати з надрином, не може з ними впоратись, тож потрапляє в полон сильного і голого афекту. Спробуємо більш детально їх описати.

Так, першу групу людей умовно можна назвати естетами (червоний кластер 2 на графі), їх відрізняє не лише порівняно вища обізнаність, але й відверта заангажованість в досвід, пов'язаний з мистецтвом і мистецькими практиками ($p < 0,00001$, ANOVA). Їх естетичний запит зорієнтований на глибину естетичних переживань і має виражену чутливість на кітч, своєрідну естетичну

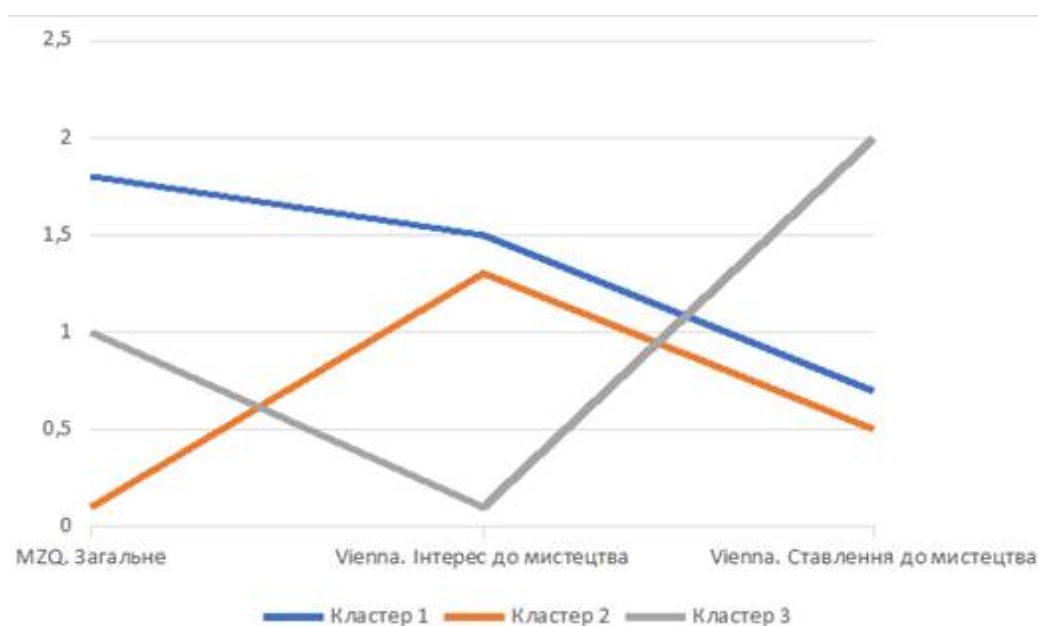


Рис. 2. Результати кластерного аналізу

алергію на будь-які декоративні, приємні, гладкі форми прекрасного ($p < 0,0001$, ANOVA). При цьому вони краще за інших здатні переживати власний внутрішній досвід, усвідомлювати його відтінки і надавати сенсу, їх менталізаційна компетентність об'єктивно висока (найвища серед усіх груп, ($p < 0,000$, ANOVA) також для того, щоб витримувати і регулювати афект. Їм подобаються ті полотна, що замість вмиротворення відверто конфронтують глядача, як емоційно, так і когнітивно. Серед їх преференцій – Бейконівська «Фігура з м'ясом», «Герніка» Пікассо (у порівнянні з іншими групами – $p < 0,005$ для «Герніки», $p < 0,001$ для «Фігури з м'ясом», ANOVA). А що їх контакт з об'єктом може вибудовуватися через емпатію та інтроспекцію, то можемо говорити про повноцінне співавторство з митцем в пошуку сенсів, а отже про розгортання складної багатогранної і глибоко приватної структури естетичного переживання.

Наступну групу досліджуваних складають тонко організовані і вразливі люди, схильні до афективного мислення, які тягнуться до мистецтва, прагнуть бути дотичними до мистецького світу ($p < 0,000001$, ANOVA), і мають при тому тонкий естетичний смак, що не вдовольняється кітчевими стандартами (синій кластер 1) ($p = 0,000$, ANOVA). Щодо здатності до менталізації, то цій групі по контрасту з попередньою притаманні дуже низькі показники. Цікаво, що саме ця група на старті роботи з полотнами виявила найбільші ознаки стресу (за Люшером йдеться про показники депривації ($p < 0,04$ проти кл. 2; $p < 0,05$ проти кл. 3, ANOVA) та декомпенсації ($p < 0,05$ проти кітчового кластера), тоді як інші обидві не виказували стільки вразливості. Попри те, що брак менталізаційної компетентності ставить їх на межу вигорання, естетичний інтерес кидає їх назустріч сильним мистецьким подразникам: замість заспокійливих позитивних полотен вони обирають ті, які дражнять, збуджують і конфронтують. Наприклад, саме в цій групі найменш популярний миловидний пейзаж Будена (15% проти 23% в середньому, і 34% в кітчовому кластері), а найбільш популярні – портрети Бейкона, полотнам якого притаманна відверта експресія Танатосу ($p < 0,0007$ для Бейкона, ANOVA). Тобто, вони обирають не те, що заспокоює, а те, що виражає стрес, внутрішню реальність, яку вони не здатні символізувати самі. Дуже показовим є міцний кореляційний зв'язок між стартовою мірою депривації і фінальним показником стресу ($r = 0,44$). Він свідчить про те, що мистецтво їх ранить, зрештою, як і всіх інших людей, коли є декомпенсація в стресі, однак, по перше, вони себе не беруть від нього, як наприклад це роблять люди з третьої групи, а по друге, частіше перебувають в стресі за рахунок дефіциту доброї афективної регуляції.

Отже, ця категорія досліджуваних також має симпатію до полотен, які напружують і збуджують переживання, однак обирає їх радше для того, аби відчувати їх біль, не маючи при цьому можливості для символізації. За браком менталізаційного контакт з мистецтвом стає вражаючим і сильним досвідом, від чого стрес тільки посилюється. Естетичне переживання легко розгортається на емоційну глибину, проте йому бракує рефлексивної складової, тому воно не є комплексним.

Думаючи про першу і другу групу, спадає на думку славетна контроверза Аполонівського і Діонісійського начал, що їх Ніцше пов'язував з мистецтвом. Іншими словами, йдеться про те, що перші сприймають мистецтво як стимул для розуміння через ментальне опрацювання, емпатію, символічну гру, другі – як сильний подразник, який «залазить під шкіру», «хапає за нутро», викликає афективну бурю і часом приголомшує.

До останньої групи входять люди, які не мають ані особливого інтересу до мистецтва ($p < 0,000001$, ANOVA), ані особливого естетичного виховання ($p < 0,0001$, ANOVA) (сірий кластер 3). В цілому вони володіють достатньою мірою менталізації для формування тонких і складних переживань ($p < 0,0001$, ANOVA), проте їм виразно бракує естетичної спрямованості, щоб емоційно інвестуватися у взаємодію з мистецтвом і хотіти від нього чогось більшого, ніж ненав'язливої фоновієї приємності. Умовно назвемо їх мистецько байдужими людьми, які готові на кітчеве споживання мистецтва у формі напівфабрикатів, однак не готові витратити на нього зусиль. Так, на перші місця вони частіше за решту обирали полотна, які здавались їм заспокійливими і позитивними, натомість найменші преференції давали тим, які викликали суперечливі емоції і напружували. Більше того, їх дратують полотна, які не надаються до легкого розуміння, тож замість пробувати шукати його, вони воліють просто відштовхнути їх як непривабливі, при цьому вважаючи їх пустими, нікчемними і не вартими уваги. Так, наприклад, сталося з «Гернікою» Пікассо, в цій групі статистично частіше витіснялася в кінець ряду ($p < 0,002$). Саме в цій групі опинилося найбільше симпатиків Буденівського пейзажу (34% проти 23% в середньому) і антипатиків Бейконівського портрету (40% проти 35% в середньому). Таким чином, їх естетичний смак орієнтується на кітчевий стандарт, а естетичне переживання зводиться до безтурботної втіхи та підтвердження гарних і зручних уявлень і нарцисистичної негації будь-якої конфронтації. Кореляційний аналіз свідчить, що в їх уяві огидне змішується з когнітивно неясним ($r = 0,42$, $p < 0,05$) і емоційно напружуючим ($r = 0,45$, $p < 0,05$).

Висновки з проведеного дослідження.

1. Перший висновок є очевидний і елегантний в своїй простоті. Він полягає в тому, що мистецтво притягує до себе полярних людей – як

дуже цілісних особистісно, так і максимально вразливих і крихких в психологічному сенсі, з дефіцитом менталізаційної здатності. 2. Сама по собі естетична спрямованість не є простою похідною від менталізаційної функції, як це виглядає в рамках нашої моделі. Прагнення до складних мистецьких вражень і наповненості естетичного переживання може бути характерним для людей як з високою, так і з дуже низькою здатністю до менталізації, зате і одних, і других об'єднує свідомий інтерес до мистецтва і заангажованість в мистецькі практики. Знову ж таки, сплоснена до кітчевих форм структура естетичного переживання не стільки означає дефіцит менталізаційної здатності, скільки власне брак цікавості і досвіду в сфері мистецтва. Мистецтво не належить до їх ціннісної сфери, тож їх запит не виходить за межі естетичного споживацтва, менталізаційний потенціал не задіюється. 3. Разом з тим, менталізація, як ми й припускали, справді може бути тим процесом, з допомогою якого естетичне переживання розгортається від простого емоційного резонансу до емпатичного конструювання сенсів і вибудовується в комплексну афективно заряджену і суб'єктивно осмислену структуру. Проте такий естетичний досвід властивий тільки для однієї категорії естетично-орієнтованих людей. Вони мають запит на мистецтво, яке не піддається ані для когнітивного спрощення, ані для емоційного згладжування, а навпаки обирають об'єкти, що фруструють і змушують шукати до них емпатичний зв'язок, щоб зрозуміти. А що вони вміють робити це за рахунок інтроспекції, рефлексії та символізації, тобто ясної голови, що здатна до менталізації, так званого Апполонівського начала, то вони дуже відрізняються від іншої категорії естетів, які люблять ті самі фруструючі полотна, однак по діонісійськи віддаються на поталу чуттєвих вражень, сприймають побачене через ідентифікацію, однак без інтроспекції та рефлексії, з афективним надривом аж до приголомшення. Можна думати про те, що на фоні браку менталізаційної здатності і вразливості до стресу, від мистецтва вони очікують інтенсивного межового досвіду. 4. Таким чином, від здатності до менталізації буде залежати не естетичний запит як такий, а те, що людина може отримати від контакту з мистецтвом – генерування нових суб'єктивних значень на основі їх емоційної валідності, чи голий афект, посилення внутрішнього сум'яття і розгубленості. Звідси постає питання про контейнуючу функцію мистецтва. Ймовірно, вирішальною умовою для того, щоб взаємодія з мистецтвом могла втілити свій терапевтичний потенціал, є сеттінг, специфічні параметри, які передбачають час, місце і надійну уважну присутність третього. Саме цей аспект ми воліємо взяти як перспективу подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бьорд М. Сто ідей, які змінили мистецтво. Київ : ArtHuss, 2019. 216 с.
2. Турецька Х. Україномовна адаптація опитувальника менталізації на неклінічній вибірці. *Габітус*. 2020. № 17. С. 131–136.
3. Allen J. G. Mentalizing in clinical practice. *Handbook of Mentalization-Based Treatment*. P. 1–30.
4. Augustin D. Art expertise: A study of concepts and conceptual spaces. *Psychology Science*. 2006. № 48. P. 135–156.
5. Augustin M. D. Measuring aesthetic impressions of visual art. *PERCEPTION*. 2011. № 40.
6. Coping with kitsch? People with different coping-styles respond differently to decorative everyday. *Art Percept*. 2018. № 6. P. 189.
7. Csikszentmihalyi M. *Flow: The psychology of optimal experience*. New York : Harper & Row, 1990.
8. Dewey J. Art as experience. *The Journal of Philosophy*. 1934. № 31. P. 275–276.
9. Fonagy P. Borderline personality disorder, mentalization, and the neurobiology of attachment. *Infant Mental Health Journal*. 2011. № 32. P. 47–69.
10. Fonagy P. Mentalization-based treatment / *Encyclopedia of Clinical Psychology*, 2015. P. 1–3.
11. Happiness cools the glow of familiarity: psychophysiological evidence that mood modulates the familiarity-affect link. *Psychol. Sci*. 2010. № 21. P. 321–328.
12. Hogan P. C. The possibility of aesthetics. *The British Journal of Aesthetics*. 1994. № 34. P. 337–349.
13. Is a self-rated instrument appropriate to assess mentalization in patients with mental disorders? Development and first validation of the Mentalization questionnaire (MZQ). *Psychotherapy Research*. 2012. № 22. P. 699–709.
14. Kant I. *Critique of judgement*. 1970.
15. Kulka T. *Kitsch and art*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2015.
16. Lieberman M. D. Social cognitive neuroscience: A review of core processes. *Annual Review of Psychology*. 2007. № 58. P. 259–289.
17. Maslow A. H. Creativity in self-actualizing people. *Toward a psychology of being*. 1962. P. 127–137.
18. McWhinnie H. J. A review of research on aesthetic measure. *Acta Psychologica*. 1968. № 28. P. 363–375.
19. Reber R. Processing fluency and aesthetic pleasure: Is beauty in the perceiver's processing experience. *Personality and Social Psychology Review*. 2004. № 8. P. 364–382.
20. Rose G. J. Affect: a biological basis of art. *J. Am. Acad. Psychoanal*. 1993. № 21. P. 501–512.
21. Scherer, K. R. What are emotions? And how can they be measured? *Soc.Sci. Inform*. 2005. № 44. P. 695–729.
22. Stolorow R. D. The tragic and the metaphysical in philosophy and psychoanalysis. *Psychoanal. Rev*. 2013. № 100. P. 405–421.
23. The Vienna art interest and art knowledge questionnaire (VAIAK): A unified and validated measure of art interest and art knowledge. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2020. № 14. P. 172–185.
24. What are aesthetic emotions? *Psychological Review*. 2019. № 126. P. 171–195.

СЕКЦІЯ 7 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ У СФЕРІ ОБСЛУГОВУВАННЯ EMPIRICAL RESEARCH OF THE FEATURES OF PROFESSIONAL STAFF MOTIVATION IN THE FIELD OF SERVICES

У статті проаналізовано особливості феномену професійної мотивації персоналу у сфері обслуговування. Здійснено теоретичний аналіз наукових досліджень мотивації й виявлено різноманітність підходів до розуміння її суті, природи та структури. Показано, що професійна мотивація є дією конкретних мотивів, які обумовлюють вибір професії, стратегію поведінки, тривале виконання професійних обов'язків, задоволеність роботою. Відмічено, що професійна мотивація – це спонукка, що викликає активність особистості та визначає її спрямованість щодо професії. Аргументовано, що нехтування мотиваційним чинником у сфері обслуговування призводить до зниження показників продуктивності праці, конкурентноспроможності підприємства, зниження загального рівня задоволеності персоналом роботою, погіршення міжособистісних стосунків у колективі та загального внутрішньо-емоційного стану особистості. Принциповою є позиція, що розглядає мотивацію як багаторівневу систему, в якій мотиви перебувають на різних рівнях усвідомлення – від глибоко усвідомлених до мимовільних та неусвідомлених. Представлено результати проведеного емпіричного дослідження визначення рівня сформованості професійної мотивації персоналу у сфері обслуговування. З цією метою підібрано та використано діагностичний інструментарій, показники якого є структурними компонентами феномену професійної мотивації. За результатами описової статистики виявлено, що більшості респондентів притаманний достатній рівень сформованості професійної мотивації, вони є внутрішньо вмотивованими та мають високий мотиваційний потенціал. Проте частина персоналу є зовнішньо вмотивована, а тому проявляють низьку активність під час виконання своїх обов'язків, мають адаптивну модель поведінки. Констатовано, що домінування внутрішніх позитивних мотивів діяльності над зовнішніми зумовлює зниження емоційної нестабільності у персоналу та підвищує ефективність професійної діяльності в цілому.

Ключові слова: мотив, мотивація, професійна мотивація, потреба в досягненні, задоволеність роботою.

In this article, the author analyzes the peculiarities of the phenomenon of professional motivation among service industry employees. A variety of approaches to understanding motivation's essence, nature, and structure were uncovered through a theoretical analysis of scientific research. Professional motivation can be defined as the action of specific motives that influence professional choice, behavior strategy, long-term performance, and job satisfaction. It is also noted that professional motivation can be described as an incentive that drives people to act and determines their professional orientation. It is argued that the neglect of the motivational factor in the service sector leads to a labor productivity indicators decrease, affects the competitiveness of the enterprise, the overall level of staff satisfaction with work decrease, a deterioration of interpersonal relations in the team and the general inner-emotional state of the individual. Motivation is fundamentally considered as a multi-level system, with motives at various levels of awareness – from deeply conscious to unconscious. A study of the professional motivation of employees in the service sector has been conducted empirically. An indicator toolkit designed to diagnose professional motivation was selected and used for this purpose. According to the results of descriptive statistics, it was found that the majority of respondents have a sufficient level of professional motivation, they are internally motivated and have a high motivational potential. However, some of the staff are externally motivated, and therefore show low activity during the performance of their duties, have an adaptive model of behavior. Research shows that a dominant internal motivation for activity reduces emotional instability in personnel and increases professional activity efficiency as a whole.

Key words: motive, motivation, professional motivation, need for achievement, job satisfaction.

УДК 159.98:001(33.08)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.25>

Андрійчук І. П.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології розвитку
та консультування
Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Постановка проблеми. В конкурентних умовах соціально-орієнтованої ринкової економіки проблема професійної мотивації набуває особливого значення. Відсутність належних стимулів до праці, неможливість досягати поставлених цілей, нереалізовані мрії про підвищення рівня життя зумовлюють виникнення незадоволення людини своєю

роботою та своїм становищем у суспільстві. Нехтування мотиваційним чинником у сфері обслуговування призводить до зниження показників продуктивності праці, штучного заниження вартості робочої сили, конкурентноспроможності підприємства, зниження загального рівня задоволеності персоналу роботою, погіршення міжособистісних стосун-

ків у колективі та загального внутрішньо-емоційного стану особистості. Попередити дані негативні наслідки можна шляхом підвищення рівня професійної мотивації працівників. Саме тому дана тема дослідження є актуальною.

Дослідження мотивації є однією із фундаментальних проблем як вітчизняної, так і зарубіжної психології. Її значення для розробки сучасної психології праці пов'язане з аналізом джерел активності людини, стимулюючих сил її діяльності, поведінки. Складність і багатоаспектність проблеми мотивації зумовлює різноманітність підходів до розуміння її суті, природи, структури, а також до методів її вивчення (Б. Г. Ананьєв, М. Аргайл, В. Г. Асеев, Л. І. Божович, К. Левін, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, З. Фройд та ін.). Серед вітчизняних науковців проблему професійної мотивації розглядали О. І. Андрусь, Д. С. Бутенко, М. Я. Купчак, Т. В. Матієнко, І. В. Нікітіна, С. Л. Парфілова, Л. В. П'янківська, С. Г. Тарасов та інші. Мотивація – це складова система у структурі особистості, що займає важливе місце, а мотиваційна сфера є однією із центральних у психології особистості та діяльності.

Розвинена сфера послуг є обов'язковою складовою сучасного суспільства і важливою передумовою його поступального розвитку. Саме професійно зрілі та мотивовані працівники безумовно відіграють важливу роль у продуктивності суспільної праці та життєдіяльності суспільства в цілому. Цікавість до цієї проблематики стрімко зростає. З огляду на це, **мета статті** – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити особливості професійної мотивації працівників сфери обслуговування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукової літератури показує, що професійна мотивація є дією конкретних мотивів, які обумовлюють вибір професії, стратегію поведінки, тривале виконання професійних обов'язків, задоволеність роботою. Професійна мотивація – це спонука, що викликає активність особистості та визначає її спрямованість щодо професії. Спонукальна функція полягає у тому, що активність особистості обумовлюється мотивами та її поведінкою щодо оволодіння обраною професійною діяльністю. Саме від сили мотивів залежить передусім її успішна реалізація [3].

Варто звернути увагу на те, що рівень сформованості професійної мотивації залежить від рівня зацікавленості роботою, задоволеності від досягнення, взаємовідносин з колегами і з керівництвом, задоволеності професійним статусом, умовами праці, професійною відповідальністю. Адже як показує практика існує тісний взаємозв'язок між професійною мотивацією і задоволеністю від діяльності, яку людина виконує. Також показником сформованості професійної мотивації є готовність до

діяльності, значимість даної сфери самореалізації, мета професійного шляху, перспективи на майбутнє в своїй професійній діяльності, наявність чітко усвідомлених життєвих планів та способів їх досягнення, а також розуміння власних ресурсів, що сприятимуть досягненню поставлених цілей. Домінуючий тип мотивації (мотиваційної стратегії), дозволить визначити який вплив на поведінку, взаємини, продуктивність працівника може нести сприятливе або несприятливе мотиваційне середовище і до яких можливих наслідків це приведе.

Проблема мотивації діяльності є міждисциплінарною, дотична до особистого і професійного життя людини, а тому привертає увагу дослідників різних галузей науки: менеджменту, економіки, психології, медицини, соціології та інших. Існує безліч поглядів на природу мотивації і розуміння її суті. Існуючі концепції мотивації не дають єдиного і чіткого розуміння мотиваційної сфери людини та її складу.

Прихильники теорії функціональних систем пропонують розглядати мотивацію, як специфічний стан організму, який визначає цілеспрямовану поведінку та його реакцію на подразник і триває з моменту початкової дії до одержання перших результатів. Представник гештальтпсихології К. Левін вважає, що цілеспрямовану поведінку людини стимулює і спрямовує актуальний процес, який і є мотивацією [4].

З точки зору концепції Г. Мюррея, потреба є можливістю для людини реагувати на обставини, що склалися і виступає центром категорійного апарату. Вона є тим конструктом який дозволяє організувати сприйняття, мислення, волю і діяльність для того, щоб змінити ситуацію яка не є сприятливою. Мотиви, що відображаються в прагненні досягнення цілі, результатів чи задоволення є одним із найголовніших джерел активності людини. Разом з тим вони складають основу однієї з проблем мотивації – пошуку пояснення прагнення до цілі [5].

Сьогодні є актуальним розгляд досліджень проблеми мотиваційної детермінації професійної діяльності багатьма відомими вітчизняними і зарубіжними вченими. Зарубіжні дослідження розглядають проблему мотивації праці в контексті її вивчення як способу впливу на персонал ціллю якого є підвищення продуктивності праці, ефективності виробничих процесів та підвищення прибутковості підприємства. В даному контексті мотиваційні методи зводяться до впливу на людину через стимули матеріального характеру та їх обмеження. В основному використовуються методи заохочення і покарання [6].

Парфілова С. Л. у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що враховуючи складність особливостей вивчення та певні розбіжності у поясненні суті основних понять з'явилися різноманітні підходи, що аналізують феномен

мотивів. Зокрема, мотиви трактують як почуття і переживання, уявлення та ідеї, потреби та потяги, спонуки і здібності, звички, думки та почуття обов'язку, психічні процеси, стани та властивості особистості, особливості зовнішнього світу, установки та умови існування [7].

Як зазначалось раніше, зважаючи на те, що дослідження мотивації є однією із важливих проблем як вітчизняної, так і зарубіжної психології, її значення для розроблення сучасної теорії та практики пов'язане з аналізом джерел активності людини, що стимулюють сили її діяльності та поведінку. Принциповою є позиція, що розглядає мотивацію як багаторівневу систему, в якій мотиви перебувають на різних рівнях усвідомлення – від глибоко усвідомлених (але, як показує практика здебільшого знаних) до мимовільних, неусвідомлених (які в більшості є реально діючими) [1].

Фахівці сфери управління дотримуються думки, що мотивація – це певна сукупність спонукальних чинників (мотивів, потреб, стимулів), що визначає активність працівника. Як правило мотивація розглядається як складне, особистісне утворення працівника і, одночасно, важлива функція управлінської діяльності організації. Саме мотивація, узагальнюючи сукупність причин і спонукальних чинників, скеровує та структурує світогляд, потреби, ідеали, наміри для заохочення ефективної діяльності персоналу. У науковій літературі акцентується увага на тому, що мотивація працівника – це не лише спонукальні, але й ситуативні чинники (взаємодія між співробітниками, особливості професійної діяльності та ситуації). А вони, як показують спостереження, є досить динамічними та мінливими. Саме це забезпечує можливість впливу на працівників, їх активність. Оскільки інтенсивність актуальної мотивації визначається спрямованістю мотивів та впливом ситуативних змінних (прагненням до виконання певних професійних завдань, їх складністю, цілями діяльності, взаємодією співробітників тощо) [2]. У сфері обслуговування це особливо відчутно.

Як показує теоретичний аналіз літератури, існує два види мотивації: зовнішня – результат впливу ззовні, та внутрішня – відповідає внутрішньому стану індивіда. Внутрішня мотивація має безліч переваг перед зовнішньою: дія виконується легше і швидше, на неї витрачається менше зусиль і людина працює сумлінніше, тому керівнику вигідніше базуватися на внутрішній мотивації підлеглих. У випадках, коли справжні мотиви людей далекі від цілей організації, керівник може шляхом відповідного підкріплення пов'язати цілі організації з внутрішніми мотивами людей [5].

У сучасних умовах гостро постає потреба необхідності підвищення задоволеності персоналу своєю професійною діяльністю. Цього

можливо досягнути за умови побудови своєї діяльності на загальноприйнятих принципах і цінностях, турботи про комфорт працівників, зміцнення психічного здоров'я, а також забезпечення необхідного психологічного клімату і настрою. У контексті підвищення ефективності особистості у соціумі та діяльності особливої актуальності набуває феномен професійної мотивації персоналу, що якісно впливає на результати діяльності.

На наш погляд, важливою передумовою конкурентоспроможності та економічного зростання підприємств у сфері обслуговування є якісне виконання персоналом своїх професійних обов'язків. Окрім визначених вимог до трудової діяльності, кожному працівнику притаманні свої особисті стимули та мотиви, які можуть впливати на успішність виконання ними своїх професійних завдань. Як показує практика бажаний результат підприємство отримує лише за наявності особистої зацікавленості працівників у результатах своєї праці та задоволення нею.

Безперечним є той факт, що трудова діяльність є однією із провідних форм діяльності людини. Вона здатна забезпечити не тільки матеріальні потреби, необхідні для нормального функціонування людини, але є способом пізнання і перетворення навколишнього світу, умовою розвитку особистості, ціллю, потребою, сенсом життя. Важливим показником психічного здоров'я людини є наявність у неї певних особистісних якостей які визначаються саме професійною діяльністю.

Спираючись на одну із теорій професійної діяльності А. Маслоу стимулюючі та мотиваційні заходи будуть ефективні лише за умови задоволення ними домінуючих потреб. Прагнення до самореалізації і розвитку є однією з рушійних сил професійної діяльності. Потреби вищого рівня виникають, коли потреби нижчого рівня цілком задоволені. Жодна з потреб не є ізольованою від інших, а об'єднується в окремі динамічні сукупності. Задоволення домінуючих потреб і мотивів конкретного працівника, може здійснюватись за допомогою матеріальних і нематеріальних заохочень (стимулів) [8].

З прикрістю констатуємо, що існуючі методи стимулювання персоналу в сучасних умовах, не завжди є результативними. Таким чином, важливого значення набуває вивчення професійної мотивації в контексті визначення провідних мотивів людини. З цього випливає, що при розробці заходів удосконалення організації праці на підприємстві, найбільш доречним є підхід, коли керівництвом одночасно розробляється та взаємоузгоджується система мотивації персоналу – як стратегія організації праці та система стимулювання персоналу – як тактика організації праці [3; 9].

З метою визначення рівня сформованості професійної мотивації персоналу у сфері обслуговування, нами було проведено дослідження на базі приватного підприємства: ресторан-закусочна МакДональдз «Файне сіті» м. Тернопіль, за допомогою Google форми у грудні 2021 року. На підприємстві працювало близько 10 тисяч співробітників, з них безпосередньо в ресторані Тернополя на момент проведення дослідження працювало 74 особи, із них 1- менеджер ресторану, 3 – керівники відділу та 7 – начальників дільниці, які не підлягали опитуванню. Загальний обсяг вибірки становив 60 осіб, із них 40 жінок і 20 чоловіків – віком від 19 до 37 років.

На нашу думку, ґрунтовне і комплексне дослідження професійної мотивації можливе лише за умови визначення її конструктивності, врахування задоволеності роботою персоналу, а також наявності потреби в досягненні. Саме тому для реалізації цілей дослідження нами було обрано такий діагностичний інструментарій, показники якого є структурними компонентами професійної мотивації персоналу. А саме: методика «Діагностика професійної мотивації» В. І. Осьодло, опитувальник «Інтегральна задоволеність роботою» (Н. П. Фетискін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов), опитувальник Ю. Орлова «Потреба в досягненні», методика «Конструктивність мотивації», спостереження, бесіди.

Проаналізуємо детальніше отримані результати за трьома методиками із запропонованого діагностичного інструментарію.

Проаналізувавши закономірності результатів за методикою «Діагностика професійної

мотивації» ми отримали наступні показники: 74,4% працівників задоволені оцінкою керівництвом результатів своєї діяльності. Потребу у професійному досягненні відчують 59% опитуваних, 69,3% респондентів готові брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності, у 43,4% досліджуваних простежується зацікавленість у своїй професійній діяльності, наявне стійке мотиваційно-ціннісне значення у їх житті. Чіткі життєві плани і бачення перспектив на майбутнє притаманні 79% опитуваних. Прагнення соціальної бажаності притаманне для 53% опитуваних. Отримані кількісні результати можна зобразити у вигляді діаграми (рис. 1).

Якісний аналіз результатів за даною методикою, дозволив нам дійти висновків, що значна частина опитуваних задоволені мотиваційними заходами, що проводяться на підприємстві та оцінкою керівництвом результатів їх діяльності. Вважають, що менеджери ресторану забезпечують ефективний зворотній зв'язок, внаслідок чого опитувани відчують значимість своєї праці, відповідальність за неї та прагнення досягнути успіху в обраній сфері діяльності. Вони є внутрішньо вмотивованими та мають високий мотиваційний потенціал. Проте частина персоналу є зовнішньо вмотивовані, а тому проявляють низьку активність під час виконання своїх обов'язків, мають адаптивну модель поведінки, можуть не знати і не розуміти наскільки ефективно вони працюють, втрачається відчуття автономності, а тому інтерес до праці досить знижується.

Результати опитувальника Ю. Орлова «Потреба в досягненні» свідчать про те, що

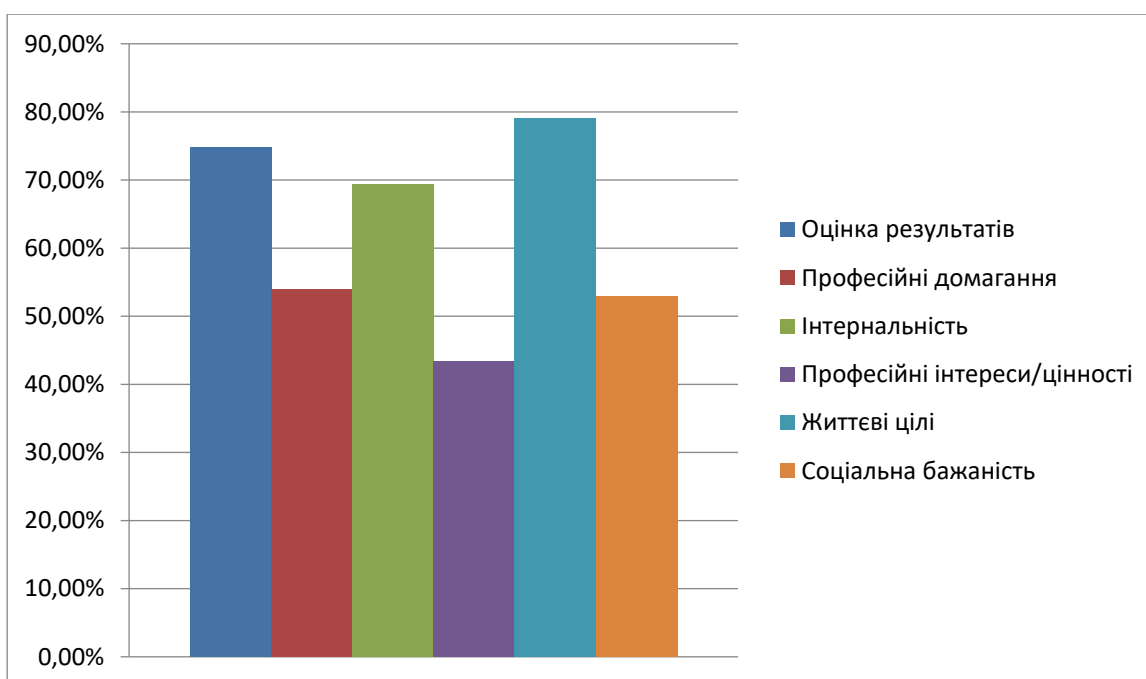


Рис. 1. Співвідношення результатів за шкалами методики «Діагностика професійної мотивації» В. І. Осьодло

високий рівень потреби в досягненні мають 20% чоловіків і 17,5% жінок; середній рівень розвитку потреби в досягненні – 45% чоловіків і 50% жінок; низький рівень – 35% чоловіків і 32,5% жінок. Загальна кількість опитуваних з високим рівнем розвитку потреби в досягненні – 19%. Для опитуваних характерні такі риси як сумлінність в досягненні поставлених цілей, постійна робота над вдосконаленням себе і своєї справи, а отже постійне прагнення досягати нових звершень і отримувати задоволення від цього. Вони схильні сильно заглиблюватись у роботу яку виконують, практично не здатні виконувати свої обов'язки погано, часто впроваджують в діяльність, яку виконують, нові ідеї, технології, підходи. Досягаючи успіху самі вони так само стимулюють до досягнення цілей людей в своєму оточенні, здатні просити про допомогу і допомагати іншим. Щодо працівників з середнім рівнем розвитку досягнення (46,5% респондентів), то для них хоч і наявне прагнення досягати успіху в їх діяльності, проте для цього необхідно створити спеціальні умови, які б мотивували їх до дії. Працівники у яких низький рівень розвитку потреби в досягненні (34,5% респондентів), як правило не ставлять перед собою чітку мету і навіть при досягненні короткострокових цілей проявляють мало зусиль і бажання, в наслідок цього практично ніколи не отримують бажаного результату.

За результатами опитувальника «Інтегральна задоволеність роботою» (Н. П. Фетискін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов) високий рівень загальної задоволеності простежується у 79,2% опитуваних, 79,9% серед жінок та 77,8% серед чоловіків. Результати дослідження демонструють, що працівники сфери обслуговування найбільше задоволені взаєминами із керівництвом (81%) та умовами праці (76,5%), високі показники отримано за шкалою «Професійна відповідальність» (81,5%). Отримані дані свідчать про те, що працівники позитивно оцінюють зворотній зв'язок від керівництва щодо результатів своєї роботи, задоволені системою стимулювання й заохочення в організації, а також розумінням керівництва їх особистісних проблем, мотивів поведінки та діяльності. Працівників влаштовує організація праці й вони схвально оцінюють створені умови на підприємстві. Що важливо, працівники висловлюють схвальне ставлення до даних аспектів професійного життя, що позитивно впливає на загальну задоволеність роботою.

Деяко нижчі результати, але вищі середнього одержано за шкалою «Інтерес до роботи» (75,8%), «Задоволеність взаєминами із співробітниками» (73%) та «Задоволеність досягненнями» (71,6%), що свідчить про хороші стосунки між членами колективу на підприємстві, відсутність конфліктів щодо виконання професійних

обов'язків або ж наявність умінь щодо їх конструктивного вирішення, а також взаємоповагу членів колективу один до одного. Працівники усвідомлюють можливість професійного вдосконалення у професії яку обрали, готові до підвищення кваліфікації й досягнення успіхів у своїй професії. Працівників цікавить те, чим вони займаються на роботі, вони цінують можливість дізнаватися щось нове і отримують задоволення від процесу роботи, проте керівництву слід звертати увагу на сприяння формуванню командного духу в колективі підприємства.

Найнижчий результат отримано за оцінюванням працівників сфери обслуговування задоволеності професійним статусом (62%) та надання переваги роботі, яка виконується, високому заробітку (61%), що свідчить про те, що для працівників високий заробіток і матеріальне забезпечення є досить важливим порівняно із задоволенням, яке вони отримують від роботи. При виборі діяльності працівники надають перевагу високому заробітку. І якщо запропонують більш вигідні умови, то працівник легко змінить вид діяльності.

Жінки-працівники у сфері обслуговування порівняно з чоловіками виявляють більший інтерес до роботи ($X_{сер}=4,75$, $X_{max}=6$, $X_{min}=3$), більше задоволені професійними досягненнями ($X_{сер}=4,42$, $X_{max}=6$, $X_{min}=2$), стосунками з колегами ($X_{сер}=4,15$, $X_{max}=5$, $X_{min}=2$) і з керівництвом ($X_{сер}=4,92$, $X_{max}=6$, $X_{min}=4$); у них вищий показник надання переваги змісту роботи порівняно з її оплатою ($X_{сер}=3,12$, $X_{max}=4$, $X_{min}=2$), а також інтегральний показник задоволеності роботою ($X_{сер}=22,37$, $X_{max}=27$, $X_{min}=15$), професійна відповідальність ($X_{сер}=1,62$, $X_{max}=2$, $X_{min}=1$). Водночас, у чоловіків спостерігається нижча задоволеність умовами праці ($X_{сер}=2,89$, $X_{max}=4$, $X_{min}=2$), проте задоволеність взаємовідносинами з колегами ($X_{сер}=4,89$, $X_{max}=6$, $X_{min}=4$) вища. Отримані дані засвідчують більшу орієнтацію жінок на процес, а не на результат діяльності, більшу чутливість до соціально-психологічного клімату в колективі, що проявляється у потребі вибудовувати гармонійні стосунки з оточуючими, більшу увагу до деталей професійного середовища, що впливає на загальну оцінку роботи.

Висновки з проведеного дослідження. Аналізуючи матеріали, можна дійти висновку, що змістові характеристики професійної мотивації працівників сфери обслуговування складаються з таких компонентів: мотив і його значущість, домінуюча потреба; усвідомлення процесу, змісту і результату діяльності; дієвість домінуючого мотиву; орієнтація на внутрішнє прагнення або вплив зовнішніх факторів на поведінку людини. У більшості респондентів виявлено достатній рівень сформованості професійної мотивації, вони є внутрішньо вмо-

тивованими та мають високий мотиваційний потенціал. Проте частина персоналу є зовнішньо вмотивовані, а тому проявляють низьку активність під час виконання своїх обов'язків, мають адаптивну модель поведінки.

Задоволеність обраною професійною діяльністю працівника, його активність, вмотивованість та прагнення досягти особистих і організаційних цілей, значною мірою обумовлені оптимальним мотиваційним комплексом. Домінування внутрішніх позитивних мотивів діяльності над зовнішніми (прагнення уникнути осуду, страх помилки, потреба в схваленні керівника і співробітників), зумовлює зниження емоційної нестабільності у персоналу та підвищує ефективність професійної діяльності в цілому. У дослідженні досить часто нівелюються часткові, окремі, але не менш важливі тенденції, які дають змогу більш диференційовано проаналізувати отримані результати. Тому подальший аналіз плануємо здійснювати на основі отриманих високих, середніх та низьких значень за складовими задоволеності роботою, а також враховуючи особисті дані респондентів, а саме: стать, вік, стаж роботи та специфіку роботи. Проблема мотивації персоналу є комплексною. Саме тому у подальших дослідженнях доцільно здійснити аналіз проблемного поля, який би базувався на різних підходах до розуміння змісту поняття «професійної мотивації», а не тільки на управлінському.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук І. П. Психологічні особливості розвитку професійної мотивації в майбутніх психологів.

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки, 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 14–19.

2. Андрусь О. І. Мотиваційний аспект управління діяльністю персоналу. *Ефективна економіка : електронний журнал Дніпровського державного аграрно-економічного університету*. 2013. № 6 (3). URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2084>

3. Бутенко Д. С. Мотиваційний менеджмент у підприємницькій діяльності. *Економіка і суспільство*. Мукачеве, 2019. Вип. 20 С. 142–148.

4. Балабанова, Л. В., Сардак О. В. Управління персоналом : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 468 с.

5. Баник О. Сучасні проблеми мотивації праці та їх вплив на ефективну діяльність підприємств. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. Вип. 2. Т. 2. С. 87–91.

6. Грищенко В. Ф., Чернова М. С. Інноваційні підходи до удосконалення системи мотивації персоналу підприємств України у сучасних умовах господарювання. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 1. С. 103–112.

7. Парфілова С. Л. Психологічні підходи до проблеми мотивації. *Науковий часопис : зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 13. С. 25–30.

8. Постоян Т. Г. Психологія управління : навч. посібник. Одеса : Університет Ушинського, 2020. С. 92–96.

9. Sajjab, M., Riaz, A., Orangzab, Chani M., & Hussain, R. Innovations in Human Resources Management: Mediating Role of Intrinsic Motivation. *Marketing and Management of Innovations*. 2020. Issue 1. URL: <http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/en>

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ КОМПЕТЕНЦІЙ МЕНЕДЖЕРІВ ПО РОБОТІ З КЛІЄНТАМИ

MODEL OF THE DEVELOPMENT OF MANAGERS' COMPETENCES IN WORKING WITH CLIENTS

У статті розглядається авторська модель розвитку професійних компетенцій менеджерів по роботі з клієнтами комерційних організацій. Розглядаються суб'єктивні та об'єктивні чинники, які впливають на їх розвиток. Також описані стратегічні дії, які треба виконати задля розвитку компетенцій. На об'єктивному рівні це створення сприятливих психологічних та фізичних умов для праці; застосування різноманітних (матеріальних та нематеріальних) систем стимулювання праці; створення сприятливого мікроклімату в колективі; застосування стилю керівництва колективом, який відповідає рівню розвитку компетенцій менеджерів. На суб'єктивному рівні це впровадження в роботу комерційної організації системи коуч-наставництва для розвитку професійних компетенцій. Описані принципи, за умови яких система коуч-наставництва буде працювати в компанії. Це принципи усвідомленості і відповідальності; принцип відсутності експертної позиції; принцип взаємозв'язку; принцип рівності; принцип поетапного розвитку; принцип ієрархічності розвитку; принцип моніторингу. В зв'язку зі специфікою роботи коуча-наставника до його особистості пред'являються певні вимоги, а саме: ставлення до менеджера як до зрілої особистості, здатної самостійно вирішувати проблеми; терпимість до точок зору, що відрізняється від його власних і щире бажання вислухати і зрозуміти позицію іншої людини, вміння утриматися від передчасних порад, оцінок і рішення проблем за інших; володіння навичками коучингу, розуміння того, коли і як його застосовувати, і усвідомлення того, коли коучинг проводити не потрібно. Описані вимоги до співробітника, який проходить коуч-консультування (бажання вирішити проблему (або досягти мети, розвиватися); готовність брати відповідальність за те, що відбувається, на себе; довіру до коуча як до помічника у вирішенні проблем; наявність базових знань і навичок в тій області, де виявлена проблема.

Ключові слова: коуч-наставник, менеджер комерційної організації, розвиток професійних компетенцій.

The article examines the author's model of the development of professional competencies of managers in working with clients of commercial organizations. Subjective and objective factors affecting their development are considered. It also describes the strategic actions that must be taken in order to develop competencies. At the objective level, this is the creation of favorable psychological and physical conditions for work; application of various (material and non-material) labor incentive systems; creation of a favorable microclimate in the team; application of a team management style that corresponds to the level of development of managers' competencies. At the subjective level, this is the introduction of a coaching-mentoring system into the work of a commercial organization for the development of professional competencies. The principles under which the coach-mentoring system will work in the company are described. This is the principle of awareness and responsibility; the principle of no expert position; the principle of interconnection; principle of equality; the principle of gradual development; the principle of hierarchical development; monitoring principle. In connection with the specifics of the work of a coach-mentor, certain requirements are imposed on his personality, namely: treating the manager as a mature person capable of solving problems independently; tolerance for points of view that differ from his own and a sincere desire to listen and understand the position of another person, the ability to refrain from premature advice, assessments and solving problems for others; having coaching skills, understanding when and how to use it, and knowing when coaching is not necessary. The requirements for an employee undergoing coaching are described (desire to solve a problem (or achieve a goal, develop); readiness to take responsibility for what is happening; trust in the coach as an assistant in solving problems; availability of basic knowledge and skills in the area where the problem was detected.

Key words: coach-mentor, manager of a commercial organization, development of professional competencies.

УДК 159.9:334.012.42(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.26>

Капацна А. О.

аспірантка кафедри психології
ВНЗ «Університет економіки та права
«КРОК»

Вступ. Останнім часом у комерційних організаціях України більш детально і системно почали займатися розвитком професійних компетенцій фахівців. Для цього застосовують різноманітні методи: тренінги, стажування, консультації тощо. Останнім часом все ширше з цією метою застосовується коучинг.

Цілі статті. Ми поставили завдання створити авторську модель розвитку професійних компетенцій менеджерів по роботі з клієнтами; висвітлити суб'єктивні та об'єктивні чинники, що впливають на розвиток компетенцій; докладно описати принципи коуч-на-

ставництва як методу розвитку фахових компетенцій.

Виклад основного матеріалу. Ми вважаємо, що на процес розвитку професійних компетенцій у менеджерів по роботі з клієнтами комерційних організацій впливають декілька груп чинників. Це суб'єктивні (соціально-психологічні) чинники, та об'єктивні (організаційно-управлінські) чинники. До перших ми відносимо психологічні особливості менеджерів, до других – фактори, що безпосередньо від самого менеджера не залежать (достатня заробітна плата, гідне технічне забезпечення праці, умови роботи менеджера, забез-

печення базових потреб, робоче навантаження, стиль керівництва тощо).

Розглянемо розроблену нами модель більш детально. Існують, на нашу думку, *два важливі етапи* у розвитку професійних компетенцій менеджерів у комерційній організації:

1) **ефективна діагностика** суб'єктивних та об'єктивних чинників, які сприяють розвитку професійних компетенцій у менеджерів;

2) **впровадження комплексу заходів** (стратегічні дії), які допоможуть розвинути необхідні професійні компетенції до достатнього рівня, прийнятного для конкретної комерційної організації.

Діагностику можна проводити шляхом спостереження, бесід, психологічного тестування, анкетування, метода експертних оцінок. При діагностиці суб'єктивних чинників важливо знайти відповіді на запитання до кожного компоненту.

1. Операційно-діяльнісний компонент:

– Який рівень розвитку професійних компетенцій є у менеджерів?

– Чи є даний рівень достатнім для прийнятного виконання посадових обов'язків?

2. Мотиваційний компонент:

– Який рівень мотивації досягнення притаманний менеджерам?

– Чи бажають менеджери посилювати бажання досягати вагомих результатів в своїй роботі?

3. Когнітивний компонент:

– Який рівень загальних професійних знань є у менеджерів по роботі з клієнтами?

– Чи бажають менеджери застосовувати існуючі знання на практиці?

4. Емотивний компонент:

– Як менеджери оцінюють існуючу психологічну атмосферу в колективі та її вплив на розвиток компетенцій?

– Який рівень емпатичних здібностей існує у менеджерів сьогодні?

– Який рівень ситуативної та особистісної тривожності притаманний менеджерам?

– Яким чином психологічна атмосфера в колективі, рівень розвитку емпатичних здібностей, ситуативна та особистісна тривожність впливають на рівень розвиненості компетенцій та результат праці?

Таблиця 1

Модель розвитку професійних компетенцій менеджерів по роботі з клієнтами комерційних організацій (авторська розробка)



5. Поведінковий компонент

- Який рівень самоврядування притаманний менеджерам по роботі з клієнтами?
- Яка домінуюча стратегія психологічного захисту у діловій комунікації виявлена?
- Які комунікативні уміння розвинені в достатній мірі у менеджерів по роботі з клієнтами?
- Який виявлений рівень нервово-психічної стійкості?

6. Характерологічний компонент:

- Які акцентуації характеру притаманні менеджерам по роботі з клієнтами?
- Чи усвідомлюють менеджери свої характерологічні особливості та їх вплив на роботу?

Після проведення та аналізу результатів психодіагностики необхідно розпочати стратегічні дії у колективі щодо подальшого розвитку професійних компетенцій менеджерів. Для цього ми пропонуємо використовувати комплексний підхід, *розвиваючи одночасно всі компоненти компетенцій. Комплексний підхід* (від лат. Complexus – зв'язок, сполучення – дослідницький підхід і принцип організації практики професійного росту, що розглядає об'єкт, практику з позицій цілісності і системності [7]).

У разі виявлення недостатнього рівня сформованості всіх компонентів професійних компетенцій важливо впровадити в комерційній організації систему навчання та розвитку персоналу, яка буде функціонувати на постійній основі.

В випадку низького рівня розвитку *операційно-діяльнісного компонента* потрібно впровадити в комерційній організації навчання на робочому місці, спостереження за фаховою діяльністю більш успішних колег. До новачка важливо прикріпити безпосереднього досвідченого наставника. Необхідною умовою вдосконалення компетенцій є впровадження «політики відкритих дверей», тобто, наставник повинен бути доступним для працівника-новачка будь-коли в робочий час. Також доцільне проведення лекцій, семінарів, презентацій, майстер-класів.

Коли ж виявлено недостатній рівень розвитку *мотиваційного компонента*, потрібно проводити з менеджерами тренінги з розвитку мотивації досягнення результату. Необхідними будуть також групові та індивідуальні коуч-сесії стосовно розвитку мотивації досягнення.

В разі виявлення недостатнього рівня розвитку *когнітивного компонента* слід проводити систематичне навчання на робочому місці, до передавати менеджерам знання з економіки, менеджменту, комунікацій, специфічні знання з продажів та інші.

Якщо діагностика показала низький рівень розвитку *емотивного компонента*, важливо проводити тренінги з розвитку емпатії, навчити менеджерів по роботі з клієнтами способам корекції та саморегуляції власного нерво-

во-психічного стану, проводити тренінги із стресостійкості, навчити менеджерів прийомам аутотренінгу, регулярно проводити індивідуальне та групове психологічне консультування.

Недостатньо розвинений *поведінковий компонент* професійних компетенцій менеджерів можна коригувати наступним чином: проводити тренінги з ділового спілкування; регулярно здійснювати психологічне консультування; на рівні організації затвердити «Правила поведінки в організації», де описати детально бажану и небажану поведінку співпрацівників.

Коли ж виявлено певні акцентуації характеру (*характерологічний компонент* професійних компетенцій менеджерів по роботі з клієнтами), важливо приймати рішення на рівні керівництва: чи може взагалі даний менеджер працювати в організації, і які саме посадові обов'язки він здатний виконувати. Така постановка питання важлива тому, що акцентуації характеру, *згідно з дослідженнями К. Леонгарда [3], протягом життя не зникають, а тільки посилюються*. Тому успішна корекція акцентуацій є й досі недостатньо вирішеним питанням психологічної науки.

На об'єктивному рівні для розвитку професійних компетенцій менеджерів важливо також проводити ефективні організаційні заходи. Заробітна плата менеджерів по роботі з клієнтами має бути достатньою для конкретного регіону країни; важливо продумати та ввести дійову систему бонусів та інших винагород за успішну роботу. Доцільним буде введення різноманітних матеріальних та нематеріальних методів стимулювання праці. Приміщення, де проходить робота менеджерів, має бути гарно оформлене, зручне. Також вагомим чинником є введення гнучкого режиму праці та відпочинку. Продумана *кадрова політика* в комерційній організації (система принципів і норм, які усвідомлені і відповідним чином сформульовані, призводять людські ресурси організації у відповідність зі стратегією фірми; у вузькому розумінні кадрова політика — набір конкретних правил, побажань, часто неусвідомлених у взаєминах людей і організації) також є важливою умовою для розвитку професійних компетенцій персоналу.

Сьогодні у вдосконаленні професійних компетенцій фахівців на робочих місцях застосовується велике розмаїття методів: консультування, наставництво, ділові тренінги, коучинг та інші. В бізнес-середовищі найбільш затребувані нині ділові тренінги та коучинг. Слід зазначити, що в комерційних організаціях тренінги та коучинг застосовують з різною метою. Тренінговий формат навчання персоналу передбачає, що тренер є носієм цінних знань і володіє набором стратегій і технологій, які позитивно зарекомендували себе при вирішенні проблем і завдань, аналогічних тим,

що важливі для клієнтів. Завдання тренера не тільки ними поділитися, але і сформувати у клієнтів вміння і навички щодо їх застосування в певній сфері життєдіяльності та праці. При проведенні тренінгів для співробітників будь-якої організації, формування певних умінь і навичок, як правило, відбувається в рамках вимог до особистісних або професійних компетенцій, розроблених зовнішніми або внутрішніми експертами [8].

В коучингу мета, шляхи і засоби її досягнення встановлюються самою особистістю або групою за сприяння коуча. Доцільність коучингу обумовлена тим, що при взаємодії людини з фахівцем в області «активного слухання», рішення розробляти значно краще і швидше, ніж поодиночі. Передбачається, що в процесі коучингу, як вважає Н. Самоукіна, створюються сприятливі умови для спільного розвитку і вільної реалізації потенціалу всіх його учасників (коуча і його клієнтів). У цьому контексті всі учасники коучингу набувають статус партнерів [6].

Необхідно зауважити, що вміння, набуті на тренінгу, далеко не завжди успішно переносяться в професійні або особистісно значущі сфери життєдіяльності (в силу відсутності внутрішньої вмотивованості або контекстуального невідповідності). У той час, як коучинг підвищує успішність людини в результаті формування потужної внутрішньої мотивації до самоврядування і творчого пошуку можливостей для досягнення надихаючих цілей.

Основою будь-якої технології виступають принципи, які обумовлюють її відмінність від інших технологій. В коучингу дослідники до основних принципів відносять такі:

1. Принцип усвідомленості і відповідальності. Коучинг діє на рівні свідомості і служить для розширення меж усвідомлення дійсності в ході аналізу поставленого завдання. Збір всієї необхідної інформації для вирішення завдання і її аналіз виробляються клієнтом самостійно за сприяння коуча. Усвідомленість передбачає відповідальність за свої дії. Людина бере відповідальність на себе за все, що відбувається з нею в житті. І вже через усвідомлення своєї відповідальності знаходить інтерес, внутрішню мотивацію, залученість до процесу, натхненність працею – те, що, по суті, і є кінцевою метою роботи коуча.

2. Принцип відсутності експертної позиції. В ході консультування коуч ніколи не займає по відношенню до клієнта експертну позицію, не переносить свій особистий досвід на клієнта. Це відрізняє коучинг від інших видів консалтингу. Клієнт завжди сам приймає рішення про наступний крок, який він зробить на шляху до своєї мети, сам несе відповідальність за власний успіх чи невдачу. Поради, які дають клієнту,

відбирають у клієнта його свободу і позбавляють його відповідальності.

3. Принцип взаємозв'язку. Позитивні результати в одній сфері діяльності призводять до досягнень в інших. Працюючи над конкретною метою в процесі проведення коучингу, коуч завжди враховує вплив області даної мети на інші сфери життя клієнта.

4. Принцип опору. Як правило, кожна людина відчуває опір (з боку власних внутрішніх обмежень, найближчого оточення) при спробі зробити щось нове в житті, змінити себе. Спільно з коучем клієнт розробляє план поетапного формування нової стратегії і тактики.

5. Принцип рівності. Процес коучингу заснований на співробітництві і спрямований на формування партнерських відносин між коучем і клієнтом. Те саме можна сказати і щодо взаємодії формату «начальник – підлеглий» в коуч-менеджменті.

6. Принцип поетапного розвитку. Кожен крок клієнта на шляху до поставленої мети повинен знаходитися, за визначенням Л. С. Виготського [1], «в зоні найближчого розвитку». Коуч, володіючи професійною мудрістю, не дозволяє клієнту ставити технічно нездійсненні на даному етапі розвитку задачі. Цілі повинні бути великими, сміливими і надихаючими, а кроки на шляху їх досягнення – значними, поступовими, але здійсними.

7. Принцип ієрархічності розвитку. Особистість розвивається поетапно: егоцентричний рівень (сенсація – особиста вигода), групоцентричний (конкуренція, співробітництво), загальнолюдський (діяльність спрямована на благо інших людей, навіть особисто не знайомих: співпраця, в вищому прояві – співтворчість).

8. Принцип моніторингу. Сфера інтересів коуча – конкретна мета клієнта в його майбутньому, кроки по її досягненню в сьогоденні і уроки з минулого, які допоможуть ефективно рухатися до мети зараз.

В ході консультування коуч постійно тримає увагу клієнта в рамках заявленої мети розвитку, перевіряє її важливість і актуальність для клієнта, а також не дозволяє клієнту «перемикатися» на що-небудь інше. В зв'язку з цим до особистості коуча є певні вимоги, а саме: 1) ставлення до менеджера як до зрілої особистості, здатної самостійно вирішувати проблеми; 2) терпимість до точок зору, що відрізняється від його власних і щире бажання вислухати і зрозуміти позицію іншої людини (емпатія). Вміння утриматися від передчасних рад, оцінок і рішення проблем за інших; 3) володіння навичками коучингу. Розуміння того, коли і як його застосовувати, і розуміння того, коли коучинг проводити не потрібно.

Від співробітника, в свою чергу, вимагається: 1) бажання вирішити проблему (досягти мети, розвиватися). Готовність брати відповіді-

дальність за те, що відбувається на себе (хоча б частково); 2) довіру до коуча як до помічника у вирішенні проблем; 3) наявність базових знань і навичок в тій області, де виявлена проблема (при їх відсутності спочатку доцільний інструктаж або тренінг).

Висновки. У розробленій нами моделі розвитку професійних компетенцій ми описали суб'єктивні та об'єктивні чинники, що впливають на вдосконалення компетентності менеджера по роботі з клієнтами. Також детально описали компоненти, які належать до суб'єктивних чинників: операційно-діяльнісний, мотиваційний, емотивний, когнітивний, поведінковий, характерологічний. Виокремили принципи, на яких будується система коуч-наставництва у комерційних організаціях; описали вимоги до особистості коуча-наставника та фахівця, який буде проходити серію консультативних коуч-сесій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва : «Лабиринт», 1999. 352 с.
2. Дауни М. Эффективный коучинг. Уроки коуча коучей. Москва : «Добрая книга», 2008. 288 с.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности. Киев : «Здоровье», 1985. 325 с.
4. Поваренков Ю. П. Проблемы психологии профессионального становления личности. Ярославль : «Канцлер», 2008. 401 с.
5. Рыбкин И., Падар Э.. Системно-интегративный коучинг: концепты, технологии, программы. М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2009. 448 с.
6. Самоукина Н., Туркулец Н. Коучинг – ваш проводник в мире бизнеса. СПб. : Питер, 2004. 192 с.
7. Словник іншомовних слів Мельничука. URL: https://slovnyk.me/dict/foreign_melnychuk (дата звернення: 18.08.2022).
8. Стак Э. Коучинг на предприятии. Станьте менеджером-тренером. Москва : Институт консультирования и системных решений, 2006. 208 с.

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

FACTORS FOR FORMING THE CORPORATE CULTURE OF FUTURE SPECIALISTS

У статті проаналізовано чинники становлення корпоративної культури майбутніх фахівців. Розглянуто наукові підходи вчених щодо визначення поняття «культура» та «корпоративна культура», які досліджують корпоративну культуру особистості, і накопичили цінні емпіричні й теоретичні дані про її становлення, проте, нами було визначено, що наявним концепціям не вистачає системності та глибини в психологічному аспекті. У свою чергу, без належної теоретично-методологічної основи, розуміння сутності досліджуваного феномену, ці пошуки залишаються хаотичними. Відсутність єдиного уніфікованого й чіткого визначення робить неможливою операціоналізацію цього поняття в науковому дослідженні. Педагоги, які роблять це предметом свого дослідження, в якості методів вимірювання рівня розвинутої корпоративної культури студентів використовують анкети, які кожен автор наповнює різним змістом залежно від власного бачення феномену КК. Запропоновані програми розвитку культури студентів, на жаль, часто не ґрунтуються на достовірних емпіричних дослідженнях, психологічних знаннях про природу цього явища та чинники, що на неї впливають.

На основі проведеного дослідження зроблені висновки: корпоративна культура фахівця включає ядерний (когнітивний, ціннісно-смісловий) та поверховий (поведінковий) компоненти.

Серед зовнішніх чинників становлення корпоративної культури майбутніх фахівців в процесі навчання у вищих закладах освіти провідним є вплив освітнього середовища, який у свою чергу, відображає особливості національної, економічної, правової професійної та інших культур вищого порядку. Серед внутрішніх виників, що визначають вплив корпоративної культури університету на особистість студента, слід відзначити суб'єктивність та сформований на попередніх життєвих етапах рівень власної психологічної культури.

Ключові слова: культура, корпоративна культура, майбутні фахівці, заклад вищої освіти, чинники.

The article analyzes the factors of formation of the corporate culture of future specialists. The scientific approaches of scientists to the definition of the concepts of "culture" and "corporate culture", which investigate the corporate culture of an individual, were considered and valuable empirical and theoretical data on its formation were collected, however, we determined that the existing concepts lack systematicity and depth in the psychological aspect. In turn, without a proper theoretical and methodological basis, understanding of the essence of the investigated phenomenon, these searches remain chaotic. The lack of a single unified and clear definition makes it impossible to operationalize this concept in scientific research. Educators who make this the subject of their research use questionnaires as methods of measuring the level of development of the corporate culture of students, which each author fills in with different content depending on their own vision of the CC phenomenon. Unfortunately, the proposed programs for the development of students' culture are often not based on reliable empirical research, psychological knowledge about the nature of this phenomenon and the factors influencing it.

On the basis of the conducted research, the conclusions were drawn: the corporate culture of a specialist includes core (cognitive, value-semantic) and superficial (behavioral) components.

Among the external factors of the formation of the corporate culture of future specialists in the process of training in higher education institutions, the leading one is the influence of the educational environment, which, in turn, reflects the peculiarities of national, economic, legal, professional and other cultures of a higher order. Among the internal factors that determine the impact of the university's corporate culture on the student's personality, one should note subjectivity and the level of one's own psychological culture formed at previous life stages.

Key words: culture, corporate culture, future specialists, higher education institution, factors.

УДК 378:005.35+159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.27>

Некрасов А. Є.

аспірант кафедри

загальної психології та психотерапії

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова

Вступ. Корпоративна культура (далі – КК) є однією з форм суспільної культури, яка існує згідно із загальними законами її формування та розвитку. Разом з тим, вона має власну специфіку, обумовлену професійною діяльністю й організаційним середовищем. В межах конкретної організації культура включає в себе комплекс переконань (уявлень), цінностей та засвоєних способів вирішення типових проблем, що склався протягом історії існування групи та проявляється в різних матеріальних формах, соціальній поведінці та світогляді членів організації. Як і суспільна культура, КК може вивчатися на надіндивідуальному (гру-

повому, соціальному) та індивідуальному рівнях. Особистість фахівця є водночас об'єктом і суб'єктом корпоративної культури.

Крім того, корпоративна культура фахівця – особистісне утворення, що характеризує ступінь включеності в культурний досвід; інтеріоризації норм, цінностей, моделей поведінки, прийнятих у певній організації. Вона виступає внутрішнім регулятором організаційної поведінки та визначає здатність узгоджувати власні цінності та цілі з організаційними.

Подальший розвиток корпоративних цінностей зумовлює необхідність мобілізації її психологічних чинників: ціннісно-світоглядних, пове-

дінкових, освітньо-традиційних та інноваційних підходів, що виступають змістовними компонентами корпоративної культури і є її функціональними складовими. Таким чином, за своїми завданнями вони виступають психологічними умовами розвитку культури корпорації.

Аналіз досліджень і публікацій. Значна кількість зарубіжних та вітчизняних вчених, а саме: М. Баб'як, К. Бровко, Н. Гавкалова, Р. Геллегер, К. Камерон, І. Мажура, Л. Орбан-Лембрик, В. Співак, О. Кузьмін займалися вивченням основних аспектів становлення та розвитку корпоративної культури. У наукових працях зазначених науковців обґрунтовано сутність корпоративної культури та описано її структуру, розглянуто чинники впливу на корпоративну культуру тощо.

Таким чином, проведений детальний аналіз досліджень зазначених вчених дозволив виявити, що недостатньо вивчено чинники становлення корпоративної культури майбутніх фахівців.

Мета статті – проаналізувати чинники становлення корпоративної культури майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою вивчення основних чинників становлення корпоративної культури майбутніх фахівців необхідно проаналізувати наукові погляди вчених, щодо визначення поняття «культура» та «корпоративна культура».

Так, в працях Л. Е. Орбан-Лембрик культура розглядається як компонент структури особистості – її соціально-психологічні особливості (на відміну від фізіологічних особливостей та темпераменту). «Культура особистості є сукупністю соціальних норм і цінностей, якими індивід керується в процесі практичної діяльності, реалізуючи свої потреби та інтереси» [6, с. 111]. Соціально-психологічні властивості особистості проявляються її життєвій позиції, світоглядних установах, переконаннях, інтересах, вольовій активності, ціннісному ставленні до політичних, економічних, й інших культурно-обумовлених явищ і процесів. В соціально-психологічній літературі культура особистості розглядається переважно в національному або етнічному контексті, проте ті самі закономірності стосуються її професійної реалізації в організаційному середовищі.

Так, інші вчені Л. Співак [9] та В. Тернопільська [11] відзначають, що культура є водночас як соціальним, так психологічним (особистісним) конструктом, оскільки вона існує в кожній людині. В антропологічному і соціологічному плані це макроконцепт, в психологічному – індивідуальний конструкт. Як соціальний феномен культура має власне життя і за допомогою зворотного зв'язку посилює поведінку, яку програмує: розуміння культури посилює її, нерозуміння послаблює. Крім того,

В. Співак відзначає, що в людському існуванні не буває відсутності культури, можна говорити тільки про різні рівні розвитку тих чи інших її аспектів та знаходити пояснення цим відмінностям [9, с. 16].

В. Тернопільська розглядає соціально-комунікативну культуру учнів як інтегральне особистісне утворення, що характеризує засвоєння культурних норм, цінностей, моделей поведінки прийнятих у соціумі та забезпечує можливість здійснення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, адаптацію і самореалізацію особистості в суспільстві. Нестача соціально-комунікативної культури, зокрема в юнацькому віці, спричиняє складнощі навчання в освітньо-професійних закладах, а згодом нездатність долучатися до активної та конкурентної участі у професійно-трудова діяльності [11].

О. Папченко та Е. Помігуєва відзначають, що інтелектуально-компетентні засади професіоналізму формуються освітою, а культура спеціаліста розвивається через практичний досвід. Щоб мати узгоджені цілі та впроваджувати оригінальні творчі ідеї, недостатньо орієнтуватися лише на актуальні потреби суспільства – треба розуміти закони та динаміку розвитку конкретного соціуму, прогнозувати його майбутнє. Чим вище місце у професійній піраміді займає фахівець, тим істотніший вплив прийнятих ним рішень на організацію, спосіб і якість життя, освіту та ціннісні пріоритети. Це означає, що власне професійної компетентності може виявитися недостатньо, необхідна соціальна компетентність, яка є передумовою професійної культури фахівця [7, с. 3].

Увага дослідників до проблеми КК студентів обумовлена тим, що при входженні до трудового колективу випускники університетів часто відчують труднощі в адаптації на робочому місці, засвоєнні цінностей, норм і правил поведінки, прийнятих в організації. Найчастіше вони не готові працювати в команді, будувати міжособистісну комунікацію, відповідати за результати своєї праці та спільної діяльності, що негативно позначається на загальній ефективності роботи підприємства та його продуктивності. Освоюючи корпоративну культуру навчального закладу, студенти згодом набагато легше і швидше проходять професійну адаптацію у трудовому колективі, досягаючи особливості корпоративної культури нової організації [12, с. 16].

М. Іонцева вважає, що ефективною КК університету вважати лише тоді, коли вона забезпечує вплив на структурні елементи особистості, що лежать в основі ефективної професійної соціалізації студентів. «Серед багатьох цілей, які ставить перед собою вуз, обов'язковим є формування студента-випускника з високим ступенем готовності до професійної діяльності у сучасних ринкових умовах. Така готовність

визначається високою соціальною та професійною адаптивністю» [3]. Серед особистісних змін, найбільш значущими показниками, що забезпечують успішність адаптації випускника до професійної діяльності, дослідниця називає: відношення до діяльності (привабливість навчання, майбутньої професії), структура цінностей, продуктивна для майбутньої фахової діяльності, структура мотивації з переважанням внутрішніх спонукань до праці, ставлення до закладу вищої освіти та колективу: значущість відносин, сформованих в організації, готовність в майбутньому мати стосунки з університетом, випускаючою кафедрою, викладачами, давати високу оцінку своєму вишу; доросла професійна позиція, адекватне сприйняття переваг та негараздів майбутньої професії.

Ці параметри можуть розглядатися як діагностичні виміри КК студентів. Іншими важливими цілями, які мають досягатися за допомогою КК університету, є швидкість та якість засвоєння знань, формування соціальної позиції студента, а також певна задоволеність від самого процесу навчання та інших форм діяльності у закладі вищої освіти.

Основним чинником, що забезпечує вплив КК на розвиток особистості, виступає включеність студентів в навчально-професійну діяльність. Саме групові форми навчання та взаємодії здатні змінювати структуру мотивації, формувати ціннісні орієнтації. За умови ефективного функціонування системи внутрішньо-корпоративних зв'язків та інформування, забезпечується можливість формування адекватної картини соціальної реальності, пов'язаної з майбутньою професійною діяльністю [3]. Отже, КК університету можна використовувати як ефективний інструмент розвитку особистості студентів, що забезпечує їх професійну адаптацію та соціалізацію в суспільстві.

Дослідниця виділяє стадії перебування у закладі вищої освіти та відповідні типи студентів, що відрізняються один від одного структурою мотивації, ступенем інтеріоризації елементів КК і характером власного впливу на культуру вишу.

1) Студент-адаптапт (першокурсник) має структуру мотивації, відмінну від професійно адаптованої структури, слабо уявляє цінності організації, правила та схвалені зразки поведінки, і, загалом, має мало спільного з КК.

2) Студент середніх курсів, добре адаптований до вишу, але ще не адаптований професійно. В процесі навчання формуються не тільки фахові знання та навички, але особистісні структури: цінності, мотивація, тощо.

3) Студент-випускник, добре адаптований до закладу вищої освіти та майбутньої професійної діяльності, орієнтований більшою мірою не на навчання, а на роботу (часто вже десь працює). Адаптація студентів старших курсів

до майбутньої діяльності за фахом передбачає включення у професійне середовище, формування відносин із членами профспільноти, професійними організаціями (через участь у конференціях, навчальну практику, роботу зі спеціальності), самовизначення в професії та пошук відповідної роботи.

Ці стадії має послідовно пройти студент у процесі професійної соціалізації. М. Іонцева відзначає, що описані типи є ідеальними; в реальності студент випускного курсу може все ще бути адаптантом відповідно до представленої типології. Чим ефективніше корпоративна культура закладу вищої освіти, тим у вузі менша частка студентів першого типу [3]. Важливо розуміти, що взаємодія студентів з КК навчального закладу починається ще раніше – на етапі професійної орієнтації, коли абітурієнт знайомиться з зовнішнім іміджем закладу вищої освіти, формує позитивне ставлення та мотивацію до вступу саме в цей заклад.

С. Ковалевський та Л. Кошева розглядають зміст процесу формування КК студентів як роботу з формування системи цінностей, що декларуються підприємством-роботодавцем та приймаються молодим фахівцем. Відсутність у випускника здатності гармонійно поєднувати особисті якості із колективними цінностями, сприймати принципи корпоративної культури роботодавця й відповідати їм із початку своєї трудової діяльності приводить до труднощів його адаптації до практичної діяльності в ринкових умовах [4].

Л. Кошева вивчала вплив спортивної діяльності на формування корпоративної культури студентів технічних закладів вищої освіти. Важливою умовою професійної самореалізації особистості вчена вважає не тільки освоєння професійних завдань, а й характер їхньої взаємодії з принципами КК середовища. Отже, основна мета виховної роботи – формування здатності випускників закладу вищої освіти відповідати корпоративній культурі організації-роботодавця. Зокрема, в дослідженні показано, що система фізичного виховання (як спорт вищих досягнень, так і систематичні вправи адаптаційної спрямованості) здатна забезпечити розвиток особистісних якостей людини, зокрема її цільових настанов і ціннісних орієнтирів – тобто характерних ознак КК [5]. Серед корпоративних якостей випускників Л. Кошева вивчала вираженість окремих ціннісних настанов, та характер їх системних взаємозв'язків, що, на думку дослідниці, відображає здатність до адаптації в конкретному організаційному середовищі. Найвищий ранг в ціннісній ієрархії студентів має цінність «користь», яка впливає на формування інших цінностей та розглядається ся з позиції корпоративності – як основа власної ідентифікації з організацією де працює людина [5].

В кандидатській дисертації І. Шамова, проаналізовано розвиток КК студентів в освітньому середовищі. Автор виходить з того, що корпоративна культура є невід'ємним елементом організаційного простору установи та відіграє важливу роль в процесі соціальної та професійної адаптації особистості. КК закладу вищої освіти має динамічного сукупного носія, у ролі якого виступають не лише викладачі та співробітники, а й студенти, склад яких постійно змінюється. КК студентів характеризується сукупністю ціннісних уявлень, норм, правил, зразків професійної поведінки та міжособистісного спілкування, які поділяються та підтримуються більшістю. Вона проявляється в прийнятті студентами цінностей освітньої організації, посадової субординації, норм професійної етики та правил ділового етикету, а також у почутті гордості за приналежність до свого закладу, готовності дотримуватися КК у різних ситуаціях. Емпіричне дослідження, в якому прийняли участь студентів приватних та бюджетних університетів показало, що більшість молодих людей мають поверхневий рівень розвитку культури з недостатньо вираженим інтересом до оволодіння нею та підтримання корпоративних цінностей [12].

Представляють практичний інтерес компоненти освітнього середовища закладу вищої освіти, спрямовані на розвиток КК майбутніх фахівців (за І. Шамовим):

- просторово-семантичний, який включає архітектурно-естетичну організацію навчального простору (архітектура вузівської будівлі, дизайн інтер'єру, просторова структура навчальних та рекреаційних приміщень та ін.), символічний простір вузу (герб, гімн, ритуали, традиції);

- змістовно-методичний, що включає концепції навчання та виховання, навчальний план та освітні програми, підручники та посібники, форми та методи організації освіти (в т.ч. нестандартні типи занять, творчі дискусії, конференції, екскурсії тощо), науково-дослідну та проектну діяльність студентів, дослідницькі товариства, структури групового та студентського самоврядування;

- комунікативно-організаційний, що включає суб'єктів освітнього середовища (статеві та національні особливості студентів та викладачів, їх цінності, установки, стереотипи та ін.), комунікативну сферу (суб'єкт-суб'єктна взаємодія та соціальна щільність серед суб'єктів освіти та ін.), організаційно-креативні умови (особливості управлінської культури, наявність творчих груп студентів та викладачів та ін.) [12, с. 11–12].

Подібний підхід представлений в працях К. Бровко, присвячених педагогічним технологіям формування КК студентів. Освітнє середовище університету розглядається як сукупність матеріальних, економічних та

духовно-моральних умов, які забезпечують саморозвиток, самореалізацію, самоорганізацію майбутнього фахівця. В цьому середовищі студент є суб'єктом власного професійного зростання та особистісного розвитку. Навчання дає змогу вдосконалити власні соціальні та професійні компетенції, підготуватись до продуктивної діяльності в суспільстві, всебічно реалізувати свій внутрішній потенціал. Важливою функцією культури університету є зміцнення соціального партнерства професорсько-викладацького складу та студентів, скоординоване об'єднання їх інтелектуального й духовного потенціалу [2, с. 213].

Корпоративну культуру дослідниця описує як сукупність стратегічних цінностей, які підтримуються членами певної організації для досягнення спільної мети. Вона виступає соціальним механізмом, що орієнтує індивіда до вирішення спільних завдань організації, сприяє мобілізації ініціативи й забезпечення ефективності взаємодії всіх членів означеного колективу. Відповідно, КК особистості – це інтегральне особистісне утворення, що характеризує засвоєння індивідом норм, цінностей, моделей поведінки, прийнятих у певній організації [2]. Вона передбачає вироблення лінії поведінки, яка визначатиме траєкторію діяльності суб'єкта в організаційному середовищі.

К. Бровко вважає, що компоненти КК студентів відповідають ряду особистісних характеристик: соціальна активність і готовність до взаємодії задля досягнення спільних цілей, комунікативність і вибудовування конструктивних відносин; креативність, мобільність поведінки (здатність до швидкої зміни стратегії з урахуванням обставин); емпатія, розуміння внутрішнього світу іншої людини; сформованість та стійкість соціально-моральних мотивів; толерантність щодо точки зору інших людей, відмінної від власної; вміння домовлятися. Такий широкий перелік різноманітних якостей, на нашу думку, розмиває бачення та розуміння КК особистості. Крім того, він не є універсальним щодо різних професій та сфер діяльності. В цьому контексті корисно згадати про так звані «м'які навички» (soft skills), які розглядаються в сучасному менеджменті як запорука адаптивності та важлива складова конкурентоспроможності спеціаліста: емоційний інтелект, стресостійкість, самоорганізованість, вміння аналізувати інформацію та інші якості, не пов'язані з конкретною професією.

І. Шамов та К. Бровко виділили компоненти сформованості КК студентів, що відрізняються кількісно, але мають схожий зміст, які представлені у табл. 1.

Окреслені компоненти КК становлять цілісну систему особистісного досвіду студента як суб'єкта життєвого самовизначення.

Критерії сформованості корпоративної культури студентів закладу вищої освіти

| За І. Шамовим [12] | За К. Бровко [1] |
|--|---|
| <i>Мотиваційно-ціннісний компонент:</i> інтерес до оволодіння та підтримання КК закладу вищої освіти, прийняття та пропаганда цінностей, що культивуються корпоративною культурою; | |
| <i>Когнітивний компонент:</i> знання специфіки корпоративної культури закладу вищої освіти та її призначення. | <i>Когнітивний компонент:</i> знання особливостей і складників КК, пов'язаних із процесами спільної діяльності суб'єктів освітнього процесу (засвоєння системи знань, символів, правил, вербальних і невербальних засобів взаємодії в різних ситуаціях); розуміння культурних норм й усвідомлення доцільності їх дотримання, розвинута рефлексія. |
| <i>Емоційно-вольовий компонент:</i> адекватна поведінка в колективі, бажання самостійно вирішувати складні завдання, почуття відповідальності за результати своєї роботи; готовність приймати самостійні рішення у різних професійних ситуаціях; | <i>Емоційно-ціннісний компонент:</i> уміння особистості розуміти та вербалізувати власні почуття; сформованість моральних, комунікативних почуттів; гуманістична установка на спілкування; розвинута емпатія; усвідомленні мотивів власних дій. |
| <i>Поведінковий компонент:</i> здатність адаптуватися до соціально-культурних умов нового колективу; освоєння та реалізація цінностей, норм, правил поведінки та міжособистісного спілкування, прийнятих у вузі; вміння працювати в команді; | <i>Діяльнісний компонент:</i> вміння студентів використовувати здобуті знання про КК для вирішення завдань освітньої діяльності; активність в організації; дотримання норм і правил міжособистісних взаємин, що склалися між суб'єктами освітнього процесу; наявність вмінь і навичок, командної взаємодії, заснованої на принципах корпоративної етики; уміння узгоджувати свої дії з діями оточуючих, вибирати оптимальний стиль спілкування в різних ситуаціях відповідно до вимог КК; уміння підтримувати імідж університету. |
| <i>Рефлексивний компонент:</i> прагнення до самоаналізу, самопізнання й самоконтролю; осмислення своїх дій у колективі; здатність давати собі оцінку очима оточуючих. | <i>Рефлексивний компонент</i> поєднує схильність студентів до аналізу власної діяльності та вчинків інших людей; з'ясування причини та наслідки своїх дій, що характеризується схильністю сприймати всі сторони свого «Я»; приймати себе в усій повноті поведінкових проявів. |

І. Сняданко звертає увагу на організаційну культуру студентської групи, яка може здійснювати позитивний або негативний вплив на кожного члена (залежно від того, які цінності та норми встановлені у групі) [8]. Студентська група розглядається як тимчасовий колектив, що має спільні цілі діяльності. У ній формується власна система цінностей, що, у свою чергу, породжує норми поведінки та санкції. Наявність цих феноменів дає можливість аналізувати організаційну культуру студентської групи. Відносно КК університету вона виступає як субкультура, що формується як під впливом формальних норм і цінностей, так і під впливом неформальних, встановлених самими студентами норм, правил, цілей, цінностей та санкцій.

Крім того, студентська спільнота знаходиться під впливом молодіжної субкультури, їй властиві всі психологічні трансформації цього віку: юнаки та дівчата шукають сенс життя, друзів, кохання, самовизначаються, самостверджуються. Тому студенти, з одного боку, соціалізуються через молодіжну субкультуру, з іншого – через спільну навчальну діяльність в академічній групі. До культурних чинників підготовки до майбутньої професійної діяльності входять також чинники,

пов'язані з забезпеченням умов для навчання: з одного боку, ресурсів університету (умов проживання в гуртожитку, забезпечення літературою, професійно-технологічним обладнанням, науково-дослідними лабораторіями, базами практики), а з іншого – ресурсів самого студента, його родини. Значний вплив на ефективність професійної та психологічної підготовки студентів мають викладачі закладу вищої освіти, або ширше – особливості навчально-пізнавальної взаємодії між студентами та викладачами. Підготовка майбутніх фахівців є цілеспрямованим процесом суб'єкт-суб'єктної взаємодії з науково-педагогічними працівниками, який сприяє реалізації потенційних здібностей, особистісних та інтелектуальних можливостей студентів, спрямовує опанування ними професійних та соціальних компетенцій, самореалізації у майбутній професійній діяльності [8, с. 156]. Окрім перерахованих чинників соціо-культурного середовища вимагає уваги ситуація 2019–2022, пов'язана з соціальним дистанціюванням та переходом навчання в онлайн-формат.

В роботі М. Станіславської розглянуто вплив організаційної культури на вибір майбутнього місця роботи. Пошук роботи є одним із еле-

ментів професійної соціалізації особистості, що засвідчує її суб'єктність. Кожен фахівець є носієм власних уявлень про організаційну культуру і прагне знайти відповідне середовище. Серед характеристик, що впливають на вибір місця роботи, важливу роль відіграють стать, вік, соціально-психологічні установки та ступінь задоволеності провідних потреб (напр., особи з незадоволеною потребою у безпеці прагнуть працювати в організаціях з сильною КК, що піклується про персонал та створює відчуття захищеності). При цьому КК має сприяти задоволенню не лише базових (матеріальних та безпекових) і соціальних, а й «вищих» потреб – у визнанні та самореалізації. Емпіричне дослідження показало, що сучасні спеціалісти шукають роботу, орієнтуючись переважно на продуктивні типи культури: позитивну психологічну атмосферу, демократичний стиль управління, можливості для командної роботи тощо [10]. Ми вважаємо, що усвідомлений вибір майбутніми фахівцями організації відповідно до сформованих професійних компетенцій, власних психологічних особливостей, особистих цілей та цінностей, обумовлює подальший вплив КК на особистість – узгоджений, конструктивний або конфліктний, деструктивний. Це актуалізує необхідність усвідомлення КК особистості на етапі отримання професійної освіти.

Як показав аналіз літературних джерел, науковці з різних сфер активно вивчають корпоративну культуру особистості, і накопичили цінні емпіричні й теоретичні дані про її становлення, проте наявним концепціям не вистачає системності та глибини в психологічному аспекті. У свою чергу, без належної теоретично-методологічної основи, розуміння сутності досліджуваного феномену, ці пошуки залишаються хаотичними. Відсутність єдиного уніфікованого й чіткого визначення робить неможливою операціоналізацію цього поняття в науковому дослідженні. Педагоги, які роблять це предметом свого дослідження, в якості методів вимірювання рівня розвинутої КК студентів використовують анкети, які кожен автор наповнює різним змістом залежно від власного бачення феномену КК. Запропоновані програми розвитку культури студентів, на жаль, часто не ґрунтуються на достовірних емпіричних дослідженнях, психологічних знаннях про природу цього явища та чинники, що на неї впливають.

Висновки. Таким чином, в сучасному психолого-педагогічному дискурсі поняття КК особистості використовується в значенні внутрішнього регулятора організаційної поведінки: здатність усвідомлено узгоджувати власні цінності та цілі з організаційними, культурна компетентність та корпоративна ідентичність. Корпоративна культура фахівця включає ядерний (когнітивний, ціннісно-смісловий) та поверховий (поведінковий) компоненти.

Серед зовнішніх чинників становлення КК майбутніх фахівців в процесі навчання у вищих закладах освіти провідним є вплив освітнього середовища, який у свою чергу, відображає особливості національної, економічної, правової професійної та інших культур вищого порядку. Серед внутрішніх чинників, що визначають вплив КК університету на особистість студента, слід відзначити суб'єктність та сформований на попередніх життєвих етапах рівень власної психологічної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бровко К. А. Змістові характеристики корпоративної культури студентів університету. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. Том 2. № 69. С. 42–46. DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.69-2.7>
2. Бровко К. Феномен корпоративної культури особистості в контексті освітологічних знань. *Освітлологічний дискурс*. 2017. № 3-4 (18-19). С. 213.
3. Ионцева М. В. Социально-психологические основы формирования корпоративной культуры вуза : дис. ... д. психол. наук : 19.00.05. М., 2006.
4. Ковалевський С. В., Кошева Л. В. Управління процесом формування особистісних якостей студентів. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2013. № 2. С. 28–33.
5. Кошева Л. В. Аналіз результатів експериментальних досліджень та методичні рекомендації із забезпечення впливу засобів фізичного виховання на корпоративну культуру студентів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць / гол. ред. Г. П. Шевченко*. 2010. Вип. 3(38). С. 107–118. URL: <http://oaji.net/articles/2014/690-1396863252.pdf>
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник : У 2 кн. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ : Либідь, 2004. 576 с.
7. Папченко Е. В., Помигуева Е. А. Культурологический минимум : учеб. пособ. Таганрог : Изд-во ЮФУ, 2013. 144 с.
8. Сняданко І. І. Чинники організаційної культури студентської групи в контексті психологічної підготовки студентів до майбутньої професійно-управлінської діяльності. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2014. Вип. 121(2). С. 155–159. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2014_121\(2\)_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2014_121(2)_34)
9. Спивак В. А. Корпоративная культура. СПб. : Питер, 2001. 352 с.
10. Станіславська М. В. Організаційна культура як чинник вибору особистістю майбутнього місця роботи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спеціальність 19.00.10 – організаційна психологія; економічна психологія. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2016. 25 с.
11. Тернопільська В. І. Культура особистості школяра: постановка проблеми. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. № 24. С. 130–133. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2629/>.
12. Шаповал І. В. Развитие корпоративной культуры студентов в образовательной среде вуза : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Казань, 2017. 23 с.

ФРУСТРАЦІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРОФЕСІЙНА ВЛАСТИВІСТЬ ОПЕРАТОРА СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ

FRUSTRATION TOLERANCE AS A PROFESSIONAL PROPERTY OF THE OPERATOR OF SPECIAL OPERATIONS FORCES

У статті, на підставі аналізу відкритих джерел, автор зробив висновок про те, що бойова діяльність військовослужбовців Сил спеціальних операцій Збройних Сил України є потенційно фруструючою. Необхідність у стійкості до фруструючих чинників бойової обстановки, витривалості під час подолання перешкод на шляху виконання завдань за призначенням, спроможності швидко реагувати на зміни обстановки, здатності особистості адекватно оцінювати ситуацію та знаходити оптимальний вихід з неї зумовлює, на переконання автора, обґрунтування потреби розвитку фрустраційної толерантності як професійно важливої властивості оператора Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. Виконуючи це завдання автором розкрито психологічний зміст і проаналізовано основні підходи до тлумачення толерантності і фрустраційної толерантності у наукових психологічних працях вітчизняних та зарубіжних вчених. У статті дослідником виокремлено когнітивний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-вольовий та поведінковий компоненти фрустраційної толерантності які є динамічними взаємопов'язаними між собою характеристиками та разом визначають максимальну межу стійкості оператора Сил спеціальних операцій до несприятливих фруструючих чинників виконання завдань за призначенням. На підставі власного досвіду служби в частинах спеціального призначення автор визначив та обґрунтував чотири рівні толерантності до фрустрації: оптимальний, сприятливий, критичний та несприятливий які визначають реакцію на дію різних видів фрустраторів (внутрішніх і зовнішніх) в контексті професійної діяльності військовослужбовців Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. Виокремлення рівнів фрустраційної толерантності дає підстави для внесення змін у професіограму (паспорт спеціальності) зазначеної військової спеціальності та пошук ефективного інструментарію для вимірювання цієї властивості. Для вирішення поставлених у роботі завдань застосовано теоретичні методи дослідження: аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення, експертне опитування, а також узагальнення власного досвіду.

Ключові слова: фрустрація, фрустратор, фрустраційна ситуація, толерантність, фрустраційна толерантність, толерант-

ність до невизначеності, стресостійкість, емоційна стійкість.

In the article, based on the analysis of open sources, the author concluded that the combat activity of the Special Operations Forces servicemen of the Armed Forces of Ukraine is potentially frustrating. The need for resistance to the frustrating factors of the combat environment, endurance when overcoming obstacles on the way to the performance of tasks as intended, the ability to quickly respond to changes in the situation, the ability of an individual to adequately assess the situation and find the optimal way out of it determines, in the author's opinion, the justification of the need for the development of frustration tolerance as a professionally important attribute of the Special Operations Forces operator of the Armed Forces of Ukraine. In carrying out this task, the author revealed the psychological content and analyzed the main approaches to the interpretation of tolerance and frustration tolerance in the scientific psychological works of domestic and foreign scientists. In the article, the researcher singled out the cognitive, value-motivational, emotional-volitional and behavioral components of frustration tolerance, which are dynamic interrelated characteristics and together determine the maximum resistance limit of the Special Operations Forces operator to adverse frustrating factors in the performance of tasks as intended. Based on his own experience of serving in special forces, the author defined and substantiated four levels of frustration tolerance: optimal, favorable, critical and unfavorable, which determine the reaction to the action of various types of frustrates (internal and external) in the professional context activity of the Special Operations Forces servicemen of the Armed Forces of Ukraine. Identifying the levels of frustration tolerance provides grounds for making changes to the professional profile (passport of the specialty) of the specified military specialty and the search for effective methods for measuring this property.

To solve the tasks set in the work, theoretical research methods are applied: analysis of scientific sources on the research problem, synthesis, comparison, generalization, expert survey, as well as generalization of own experience.

Key words: frustration, frustrator, frustrating situation, tolerance, frustration tolerance, uncertainty tolerance, stress resistance, emotional stability.

УДК 355.159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.28>

Павлушенко С. М.
ад'юнкт кафедри
морально-психологічного забезпечення
діяльності військ (сил)
гуманітарного інституту
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського

З появою зброї масового ураження (60-ті роки ХХ ст.) у провідних країнах світу почали створювати військові формування спеціального призначення, щоб своєчасно виявляти і знищувати засоби ядерного нападу противника. Розвідувальні і спеціальні завдання ці підрозділи виконували у глибокому тилу противника в інтересах фронтової операції, в ізоляції від основних сил, в умовах ворожого оточення. В ході сучасних війн та збройних

конфліктів спектр завдань Сил спеціальних операцій (далі – ССО) та їх можливості значно розширилися: проведення спеціальних операцій із запобігання воєнному конфлікту і його стримування, сприяння виконанню завдань угрупованнями військ (сил), участь в інформаційних та психологічних операціях, або їх проведення, залучення до боротьби з тероризмом і піратством, визволення заручників, організація та підтримання дій руху опору тощо [1].

Попри можливість сучасних технічних засобів розвідки для отримання інформації про важливі державні та військові об'єкти противника, новітні зразки озброєння і військової техніки, склад сил і засобів та бойові можливості потенційного противника, неможливо повністю замінити оператора ССО, який, на відміну від технічних засобів, може не тільки спостерігати за потенційно важливим об'єктом розвідки та визначити його координати, а й осмислювати побачене, швидко його оцінювати та приймати рішення для подальших дій. Різноманітність завдань в умовах невизначеності, значні психічні і фізичні навантаження, постійний ризик для життя, екстремальність умов виконання завдань за призначенням показують, що бойова діяльність особового складу ССО є потенційно фруструючою. Через деструктивний вплив фрустрації на ефективність виконання завдань за призначенням виникають особливі вимоги до психічної сфери оператора, рівня його психологічної підготовленості, що зумовлює потребу в розробленні та впровадженні в ході заходів психологічного забезпечення підготовки та виконання завдань за призначенням військ (сил) новітнього інструментарію розвитку стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки (стресу, страху, фрустрації, афекту тощо).

У дослідженні фрустраційного чинника професійної діяльності операторів ССО особливе значення відіграють: евристична теорія фрустрації С. Розенцвейга; тлумачення фрустрації у психології діяльності (В. Бодров, М. Левітов, Л. Божович, Б. Ананьев, Ф. Василюк, Є. Ільїн, А. Налчжанян); поведінкове тлумачення фрустрації (Р. Баркер, Л. Берковіц); розгляд суб'єктивного відображення фруструючих впливів у галузі інженерної психології (Н. Завалов, В. Пономаренко); загальноконцептуальне розуміння фрустрації як соціально-психологічного явища (Д. Маєрс, В. Циба); дослідження фрустраційної толерантності як психічної властивості особистості (Н. Чижиченко, А. Гусєв, С. Литвин, О. Холодова); обґрунтування фрустраційної толерантності як професійної здатності протистояти несприятливим чинникам (А. Большакова, І. Ламаш, Т. Селюкова, С. Кучеренко, М. Мішина, Г. Перевозчук); розроблення засобів емпіричного дослідження фрустрації та фрустраційної толерантності (С. Розенцвейг, Г. Солдатова, Н. Тарабріна, О. Хміляр, М. Кузьменко).

Протистояння несприятливим чинникам сучасного світу і здатність особистості адаптуватися до навколишнього середовища в умовах постійного стресу та фрустрації залежать від рівня фрустраційної толерантності особистості. У психологічних словниках толерантність визначено як відсутність або послаблення проявів реагування на будь-який несприятли-

вий чинник внаслідок зниження чутливості на його вплив [2, с. 388]. У психологічній енциклопедії толерантність трактують як здатність людського організму переборювати труднощі. У толерантних людей спостерігається знижена чутливість до несприятливих чинників внаслідок підвищення порогу емоційного реагування на загрозову ситуацію. У складних ситуаціях вони демонструють витримку, не розгублюються і протягом тривалого часу можуть протистояти деструктивним викликам та загрозам, і найголовніше, здатні адаптуватися до несприятливих умов без зниження ефективності виконання завдань [3, с. 363].

В контексті нашого дослідження розглянемо фрустраційну толерантність військовослужбовця ССО. У наукових працях фрустраційну толерантність визначено так: в АРА Dictionary of Psychology – здатність людини переносити напруження, зберігати відносний спокій у разі зіткнення з перешкодами [4, с. 392]; в Сучасному тлумачному психологічному словнику – стійкість до фрустраторів, в основу якої покладено здатність до адекватного оцінювання фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї [5, с. 576] і у Психологічному словнику – межа допустимого рівня психічного напруження, перевищення якої викликає деструктивні зміни у психіці і поведінці людини [6, с. 323].

Поняття фрустраційної толерантності як стійкості до несприятливих чинників (фрустраторів) ввів американський психолог С. Розенцвейг. Науковець, досліджуючи природу фрустрації, зазначав, що в «кожній людини існує певний граничний рівень напруження, перевищення якого зумовлює зміни психічного стану, поведінки». Цей рівень учений називав фрустраційною толерантністю та визначав її як спроможність індивіда перенести фрустрацію без втрати «психобіологічної адаптації», при цьому стійкість до дії фрустраторів вважав постійною, генетично зумовленою характеристикою індивіда [7, с. 347–349]. На думку М. Левітова, толерантність – це психічний стан у якому фрустратори не викликають фрустрації, а синонімами цього поняття є терплячість, витривалість, відсутність важких переживань та різких поведінкових реакцій. У його дослідженні виокремлено три форми фрустраційної толерантності:

– психічний стан, який незважаючи на наявність фрустраторів, характеризують спокій, розсудливість, готовність використати те, що трапалося, як життєвий урок;

– психічний стан, виражений напруженням, певними зусиллями у стримуванні небажаних імпульсивних реакцій;

– психічний стан у якому замасковано, ретельно приховані озлобленість і пригніченість [8, с. 123].

На переконання дослідника, толерантність можна виховати, а отже сформувати або розвинути у процесі підготовки до професійної діяльності. Учений вважає, що існують різні рівні фрустраційної толерантності, які визначають реакцію та поведінку людини на дію різних видів перешкод або подразників, але не визначає ці рівні.

Вітчизняна психологиня О. Холодова в ході дослідження психологічних засобів та способів корекції фрустрації у професійній діяльності дійшла висновку, що здатність людини протистояти фрустраційним впливам, адекватно їх оцінювати, уникати деструктивних наслідків, рефлексувати, зіставляти із загальним діяльним контекстом та у разі потреби переоцінювати, демонструючи поведінкову креативність, значною мірою залежить від рівня розвитку «індивідуально-психологічної толерантності до фруструючих ситуацій» [9, с. 4]. Цю властивість можна визначити, як психологічну стійкість стосовно певного подразника [9, с. 21], яка залежить від особистих якостей індивіда та досвіду його діяльності. Дослідниця переконана, що проблема фрустрації пов'язана не з блокуванням чинників, які приводять до появи фрустрації, а з формуванням індивідуально-психологічної стійкості до фрустрації. Стійкість до фрустрації, на її переконання, формується і розвивається у процесі становлення особистості, набуття певних форм емоційного реагування на життєві труднощі, здатності до передбачення успішного виходу з фрустраційної ситуації [9, с. 21–22].

Як вважає А. Гусев, толерантність до невизначеності (у професійній діяльності оператора ССО це є фрустратором) слід вважати особистісною властивістю поведінкової, когнітивної та емоційної сфер, що дає змогу особистості протистояти несприятливим чинникам власного існування [10, с. 16]. На думку дослідника, для толерантної до невизначеності особистості характерні: потяг до невизначених ситуацій; їх сприйняття як бажаних; здатність розмірковувати над проблемою; здатність виважено сприймати конфлікт і напруження, що виникають у невизначених ситуаціях; здатність протистояти суперечливій та нелогічній інформації, що надходить; здатність сприймати нові, незнайомі та ризиковані ситуації як стимулюючі. Для інтолерантної до невизначеності особистості, на думку науковця, характерні: сприйняття невизначеної ситуації як загрозливої; намагання приймати поспішні рішення, часто без урахування справжнього стану справ; нездатність до мислення у категоріях ймовірностей, намагання уникати непрозорого та неконкретного; схильність реагувати занепокоєнням на складні ситуації; неможливість припустити наявність позитивних та негативних характеристик всередині одного об'єкта; нездатність сприймати суперечливу інформацію; пошук

безпеки та намагання уникнути невизначеності; надання переваги раніше відомому, відкидання усього незвичного [10, с. 1–2].

У дослідженні А. Большакової, присвяченому вивченню психологічної готовності пожежників до професійної діяльності в екстремальних умовах, наголошено, що рівень розвитку фрустраційної толерантності є одним із чинників впливу на показники професійної діяльності і дає змогу оцінити ступінь їх психологічної готовності до професійної діяльності в екстремальних умовах. Дослідниця визначає фрустраційну толерантність як здатність людини протидіяти фруструючим ситуаціям без деструктивних наслідків, адекватно їх оцінювати, керувати виникненням і динамікою психічного стану фрустрації, демонструвати конструктивну поведінку під час подолання перешкод [11, с. 76]. Високий рівень толерантності до фрустрації дослідниця пов'язує з високою нервово-психічною стійкістю, інтернальністю локус-контролю та низькою особистісною і ситуативною тривожністю пожежників, а на підставі цього стверджує, що фрустраційна толерантність є професійно важливою якістю пожежників.

Деякі науковці ототожнюють фрустраційну толерантність зі стресостійкістю (Л. Мітіна, Д. Семенов, А. Баранов, А. Реан), емоційною стійкістю (Л. Аболін, П. Зільберман, Є. Мілерян, Л. Бадаліна), а також «коупінгом» (Л. Лазарус). Зазначені поняття є синонімічними, але не тотожними.

На наше переконання, фрустраційну толерантність необхідно розглядати як індивідуальну властивість особистості оператора ССО. Залежно від рівня сформованості особистості, її життєвого та службового досвіду, соціального оточення ця властивість може бути стабільною або ситуативною. Щоб оператори ССО набули стабільної толерантності до дії реальних чи потенційних фрустраторів, їм необхідно розвивати під час спеціальної та цільової психологічної підготовки на етапі підготовки до виконання завдань за призначенням.

На підставі аналізу наукових джерел у структурі фрустраційної толерантності оператора ССО можемо виокремити когнітивний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-вольовий та поведінковий компоненти. Усі ці компоненти взаємопов'язані, взаємодіють один з одним та разом визначають максимальну межу стійкості оператора ССО до несприятливих фруструючих чинників бойової обстановки.

В основу когнітивного аспекту фрустраційної толерантності покладено механізм сприйняття та опрацювання інформації оператором ССО. Аналіз отриманої інформації, її розуміння та усвідомлення, своєчасне ухвалення рішення або вирішення проблеми, передання інформації в установленому порядку залежать від розвитку пізнавальних психічних про-

цесів: сприйняття, мислення, пам'яті, уваги, уяви. Крім того, в умовах сприйняття й аналізу різнопланової несприятливої фруструючої інформації від різних джерел (розвідувальних відомостей, результатів спостереження, даних від інформатора, місцевого населення, захопленого полоненого, із засобів масової інформації тощо) провідна роль у прийнятті адекватних рішень та усуненні фруструючих перешкод належить раціональному мисленню. Водночас здатність до нестандартного, креативного мислення дає змогу оператору ССО бути на три кроки попереду від противника. Вирішальну роль у поведінці оператора ССО в умовах фрустраційної ситуації, вибору механізму психологічного захисту, а також стратегії поведінки відіграють знання, вміння, навички і професійний досвід. Головною умовою подолання фрустрації, на переконання О. Холодової, може стати її усвідомлення, тобто перехід від мимовільної реакції на вплив фрустраторів до контрольованої діяльності, насамперед через рефлексію [9, с. 29]. Оператор ССО у ситуаціях невизначеності, стресу завдяки здатності до рефлексії спроможний подивитися на фруструючу перешкоду і на себе з різних боків, вибудувати модель подальшого розвитку ситуації та на підставі переосмислення передбачити оптимальний вихід з неї.

Ефективне виконання завдань за призначенням (максимальний результат з мінімальними втратами) тісно пов'язане з ціннісно-мотиваційним компонентом фрустраційної толерантності. До особливих цінностей, притаманних тільки цьому роду сил, належать: корпоративний дух та гордість за належність до складу ССО, особливе братерство і вірність бойовим побратимам, бойова мотивація та професійна майстерність. Філософія воїна-переможця, безумовна довіра до свого командира, дух братерства та командна робота значно підсилюють ціннісно-мотиваційний компонент фрустраційної толерантності. Уся система підготовки оператора ССО спрямована на формування установок за принципом: «будь-яке завдання в будь-якому місті в будь-який час». Досвід застосування ССО провідних країн світу, власний досвід протистояння російській збройній агресії показують, що мотивація оператора ССО має бути спрямована на засвоєння бойового досвіду та вироблення бойової майстерності [12, с. 306]. Чим вище бойова мотивація оператора ССО до успішного виконання завдань за призначенням, тим нижча його готовність до невиправданого ризику. Якщо ризику уникнути неможливо мотивація до успіху має домінувати над мотивацією до уникнення невдач [13, с. 626–635].

Емоційно-вольовий компонент толерантності визначається схильністю до розумного, виправданого ризику (не випадково ветерани розвідки постійно повторюють, що «ризик – це

батько розвідки»), а також рівнем сформованості емоційно-вольової сфери особистості. Враховуючи, що оператори ССО виконують завдання в умовах невизначеності, то новизну, складність, неточність або неповноту інформації можна розглядати як фрустратор (інтолерантність до невизначеності), що впливатиме на емоційну сферу особистості. Тривожність, байдужість, песимізм, низька активність, провина, гнів, досада деструктивно впливатимуть на діяльність оператора, і навпаки, зібраність, розсудливість в умовах впливу несприятливих чинників, оптимізм, бадьорість, висока активність, адекватне оцінювання фруструючої ситуації, конструктивно впливатимуть на результат виконання бойового завдання.

Підвищення ефективності виконання завдань за призначенням оператором ССО залежить від його спроможності до вольової саморегуляції, яку треба розглядати як свідому цілеспрямовану дію, спрямовану на подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод за допомогою вольових зусиль [14, с. 429]. Базовими вольовими якостями оператора ССО слід вважати: силу волі, високу працездатність на межі людських можливостей, енергійність, наполегливість, витримку. Вольового розвідника вирізняють рішучість, сміливість, мужність, самовладання, впевненість у собі, дисциплінованість, принциповість, обов'язковість, ініціативність. Отже, вольова дія оператора ССО завжди пов'язана з усвідомленням мети ведення спеціальної розвідки або проведення спеціальних заходів та їх значущості. Від спроможності оператора ССО мобілізуватися для подолання численних перешкод завдяки вольовим зусиллям залежить здатність долати перешкоди, які виникають на шляху виконання бойових завдань.

Поведінковий компонент фрустраційної толерантності оператора ССО включає рішення і вчинки, спрямовані на продуктивне подолання фрустраційних ситуацій. Вітчизняні дослідники А. Шамне та С. Прахова, розглядаючи поведінку особистості у фрустраційній ситуації, виокремлюють конструктивну та деструктивну поведінкові реакції [15, с. 39]. Конструктивна реакція оператора ССО на фрустраційну ситуацію спрямована на адекватне оцінювання ситуації, передбачення виходу з неї та досягнення позитивного результату без стороннього втручання. Деструктивна реакція оператора ССО спрямована на самозахист, надмірне звинувачення себе або оточення в ситуації, яка виникла; відмову від пошуку шляхів виходу із фрустраційної ситуації та адекватного вирішення проблеми в ході виконання завдань за призначенням.

У сучасній психології поведінку особистості в разі виникнення фрустраційної ситуації розглядають за двома критеріями: спрямованості і типу реакції. Ці критерії, виокремлені С. Розенцвейгом, підтверджено в експери-

ментальній методиці дослідження фрустраційної толерантності військовослужбовців О. Хміляра та Р. Момота. Залежно від спрямованості реакції особистості оператора ССО на фрустраційну ситуацію виокремлено:

екстрапунітивну реакцію – спрямовану на живе або неживе оточення, засудження зовнішньої причини виникнення ситуації, підкреслення ступеня її прояву, іноді – перекладання відповідальності за вихід із фруструючої ситуації на інших осіб;

інтропунітивну реакцію – спрямовану оператором ССО на самого себе, – взяття на себе всієї провини та відповідальності за виправлення несприятливої ситуації.

імпунітивну реакцію – сприйману оператором ССО як малозначущу, яка виникла не з чіткої вини або може бути вирішена сама собою через деякий час.

За типом фрустраційні реакції особистості операторів ССО поділяються так:

з фіксацією на перешкоду – зосередженість на наявності перешкод, що викликають фрустрацію, незалежно від їх оцінки як сприятливих, несприятливих або малозначущих (характеризують ступінь ригідності оператора ССО на фруструючу ситуацію);

з фіксацією на самозахисті – зосередженість на захисті самого себе, свого «Я», супроводження реакції екзистенційальною тривогою, зосередженість активності на захисті власного життя, заперечення власної провини за ситуацію яка виникла, засудження когось або зняття відповідальності за фрустраційну ситуацію з усіх. В таких випадках оператор ССО часто не знає, як правильно діяти або прийняті ним рішення до кінця не продумані (дають змогу оцінити загальну стресостійкість оператора ССО);

з фіксацією на задоволення потреби – зосередженість на можливості конструктивного виходу з несприятливої ситуації, яка виникла, за допомогою інших осіб або самостійно. Подекуди смисловий зміст поведінки військовослужбовця передбачає високий ступінь значущості екстремальної події, прагнення її прискорити чи вирішити, завдяки нестримній активності і героїзму [16, с. 40–44].

Аналіз результатів діагностики професійно важливих індивідуально-психологічних якостей оператора ССО Збройних Сил України, експертне опитування та власний досвід проходження служби в частинах спеціального призначення дали змогу у процесі дослідження виокремити такі рівні фрустраційної толерантності: оптимальний, сприятливий, критичний та несприятливий. Імовірність прояву кожного рівня залежить від індивідуально-психологічних якостей, рівня професійної підготовки оператора ССО, його бойового досвіду, а також сили фрустратора та значущості наслідків фрустраційної ситуації для військовослужбовця.

Оператор ССО з оптимальним рівнем толерантності до фрустрації демонструє дуже високу стійкість до несприятливих чинників бойової обстановки, наявність фрустратора не викликає у нього фрустрації; емоційна сфера особистості залишається без змін; оператор не докладає вольових зусиль для задоволення потреб, вирішення завдань або досягнення мети; в його діях немає ризику; оператор має дуже високу мотивацію до виконання завдань за призначенням; сприймає, адекватно оцінює інформацію про перешкоду та приймає своєчасні рішення; поведінкова реакція оператора ССО конструктивна, фіксується на перешкоді, але фрустратор сприймається як своєрідне благо, а не перешкода, чи такий, що не має серйозного значення та не впливає на виконання поставленого бойового завдання. У разі такого рівня толерантності фрустраційна ситуація зовсім не впливає на ефективність виконання завдань за призначенням оператором ССО і залишається майже не поміченою.

Оператор ССО зі сприятливим рівнем толерантності до фрустрації демонструє високий рівень стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки; попри наявність фрустраторів психічний стан спокійний, розсудливий; перешкода сприймається як життєвий урок, але без особливих нарікань на себе; оператор не докладає значних вольових зусиль для задоволення потреб, вирішення завдань або досягнення мети; щоб досягнути мети, демонструє розумний, виправданий ризик; має високий рівень мотивації до виконання завдань за призначенням, адекватно сприймає та оцінює інформацію про перешкоду, приймає своєчасні рішення в ситуації невідзначеності; поведінкова реакція спрямована на вирішення проблеми, усунення перешкод, які виникають під час виконання бойового завдання. Фрустраційна ситуація не впливає на ефективність виконання завдань за призначенням оператором ССО.

Оператор ССО із критичним рівнем толерантності до фрустрації демонструє помірний рівень стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки; його психічний стан характеризується напруженням, ситуаційною тривожністю; наслідками фрустрації можуть стати роздратованість, агресія до оточення; оператор докладає вольових зусиль, щоб утримати ситуацію під контролем; для досягнення мети не завжди демонструє розумний, виправданий ризик; мотивація до виконання завдань за призначенням зміщується від мотивації на успіх до мотивації на уникнення невдачі; оператор не в змозі об'єктивно оцінити фруструючу ситуацію, тому помиляється під час оцінювання ситуації та прийняття рішення; його поведінкова реакція зосереджена на перешкоді, але для утримання ситуації під контро-

лем він має докласти значних зусиль; залежно від сили фрустратора може відчувати провину, власну неповноцінність. Фрустраційна ситуація значно ускладнює ефективність виконання завдань за призначенням оператором ССО.

Оператор ССО із несприятливим рівнем толерантності до фрустрації демонструє низький рівень стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки; психічний стан характеризується напруженням, високою тривожністю, неконтрольованою агресією або, навпаки, апатією, ригідністю, байдужістю, за якими замасковані або приховані страх, розгубленість або озлобленість, смуток; оператор втрачає впевненість в успішному виконанні бойового завдання, має низьку мотивацію на успіх; не спроможний адекватно оцінити фруструючу ситуацію та передбачити вихід з неї; його поведінкова реакція зміщується на самозахист і перекладання вини за прорахунки та невдачі на інших, але перед оточенням він може поводитися зухвало, демонструвати високу готовність до ризику. Фрустраційна ситуація перешкоджає ефективності виконання завдань за призначенням оператором ССО.

Виокремлення рівнів фрустраційної толерантності дає підстави для внесення змін у професіограму (паспорт спеціальності) оператора ССО. З огляду на це завданнями нашого подальшого дослідження є з'ясування способу вимірювання рівня фрустраційної толерантності оператора ССО та добір належного діагностичного інструментарію. Тому перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробленні методики для діагностування рівня фрустраційної толерантності, а також опрацюванні та апробації програми розвитку фрустраційної толерантності операторів ССО Збройних Сил України.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Діяльність операторів ССО є потенційно фруструючою. Необхідність у стійкості до фрустраторів, витривалості під час подолання перешкод, спроможності швидко реагувати на зміни обстановки, здатності особистості адекватно оцінювати ситуацію та знаходити оптимальний вихід з неї висувають особливі вимоги до розвитку фрустраційної толерантності, як професійно важливої властивості військовослужбовців ССО.

2. Максимальна межа стійкості оператора ССО до несприятливих фруструючих чинників бойової обстановки залежить від сформованості та розвиненості когнітивної, ціннісно-мотиваційної, емоційно-вольової та поведінкової сфер особистості.

3. Ефективність виконання завдань за призначенням особовим складом ССО в умовах відбиття російської збройної агресії залежить від розвиненості рівня фрустраційної толерантності кожного оператора ССО. Розроблення дієвого інструментарію для його вимірювання і програми розвитку фрустраційної толерант-

ності, її впровадження в систему підготовки фахівців ССО дадуть змогу сформулювати в операторів ССО конструктивну стратегію поведінки в умовах фрустраційних перешкод під час виконання завдань за призначенням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» від 17.09.2020 № 912-IX.
2. Краткий психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 512 с.
3. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
4. APA Dictionary of Psychology. Washington, 2002. 392 с.
5. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2005. 640 с.
6. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова, за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 274 с.
7. Rosenzweig S. Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*. 1941. Vol. 48. № 4. P. 347–349.
8. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний. *Вопросы психологии*. 1967. № 6. С. 118–129. URL: http://pedlib.ru/Books/5/0210/5_021015.shtml#book_page_top (дата звернення: 18.10.2020).
9. Холодова О. О. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : дис. ... канд. психол. наук. Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 200 с.
10. Гусєв А. І. Толерантність до невизначеності як чинник формування ідентичності майбутнього психолога, Кафедра загальної та практичної психології інституту менеджменту та психології Університету менеджменту освіти НАПН України. Київ, 2009. С. 5. URL: https://lib.iitta.gov.ua/8387/1/Гусєв_тези%20ТН.pdf (дата звернення: 13.04.2021).
11. Большакова А. М. Фрустраційна толерантність як складова психологічної готовності пожежних до професійної діяльності в екстремальних умовах : дис. ... канд. психол. наук. Харків, 2000. 191 с.
12. Путь воинов. Этюды по западной военной психологии / сост. и пер. С. Э. Зверева. Санкт-Петербург : Алтея, 2020. 356 с.
13. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методика и тесты : учеб. пособие. Самара : И Д «БАХРАХ-М», 2002. 672 с.
14. Шамне А. В., Прахова С. А. Психологія фрустраційних станів та реакцій підлітків: теорії, проблеми, діагностика : монографія. Київ : НУБіП України, 2018. 278 с.
15. Немов Р. С. Психология : учебник для студентов высших педагогических заведений в 3-х кн. Кн. 1: Общие основы психологии. Изд. центр «ВЛАДОС», 1997. 688 с.
16. Хміляр О. Ф., Момот Р. А. Експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій військовослужбовців, що виконують завдання в екстремальних умовах : навч.-метод. посіб. Київ : НУОУ, 2011. 138 с.

СЕКЦІЯ 8 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ВПЛИВ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ НА САМОАКТУАЛІЗАЦІЮ ЖІНОК INFLUENCE OF GENDER STEREOTYPES ON WOMEN'S SELF-ACTUALIZATION

В статті проведено аналіз поняття самоактуалізації, який розглядається як багатомірний інтегральний процес, для якого характерний найвищий розвиток інтелектуальних, психічних, психологічних, духовних та фізичних здібностей людини. Зазначено, що самоактуалізація – це властивість особистості, яка виражається в її прагненні до самореалізації та самовдосконаленні, звершенні свого покликання, бажанні бути тим, ким вона спроможна бути.

Встановлено, що гендер – це цілісна психічна репрезентація статі, відповідна поняттям «жіноче» та «чоловіче», що здобута індивідом в результаті індивідуального досвіду. Визначено, що гендер відображає «соціальну» стать на відміну від біологічної, та може мати постійний чи змінний характер.

Було проведено емпіричне дослідження особливостей самоактуалізації жінок та їхньої задоволеності роботою у порівнянні із чоловіками. Вибірка складала 83 особи віком від 25 до 45 років, до якої ввійшли представники обох статей. Для дослідження було сформовано дві групи: чоловіча (40 осіб) та жіноча (43 особи). В дослідження були використані наступні методи: діагностика самоактуалізації особистості – «САМОАЛ» (А. В. Лазукіна, в адаптації Н. Ф. Каліної) та опитувальник «Інтегральна задоволеність роботою» (Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов).

Встановлено, що рівень самоактуалізації для досліджуваних жінок вищий ніж для чоловіків. Також представниці жіночої групи на рівні з чоловіками проявляють якості, а за окремими факторами і перевищують їх, направлені на досягнення успіху у власній реалізації та зміцнення соціальних позицій. При такій тенденції водночас спостерігається прагнення жінок до зменшення емпатійності та емоційності як традиційно жіночих якостей задля досягнення успіху у різних сферах суспільного життя. Отримані результати засвідчують про зміну уявлень у поглядах сучасності відносно чоловічого і жіночого образу, які відходять від традиційних ролей та стереотипів.

Ключові слова: самоактуалізація, гендер, гендерні стереотипи, задоволення роботою.

The article analyzes the concept of self-actualization, which is considered as a multidimensional integral process characterized by the highest development of intellectual, mental, psychological, spiritual and physical abilities of a person. It is noted that self-actualization is a quality of the individual, which is expressed in their desire for self-realization and self-improvement, fulfillment of their calling, desire to be what they are capable of being.

It has been established that gender is a holistic mental representation of sex, corresponding to the concepts of «feminine» and «masculine», acquired by an individual as a result of individual experience. It was determined that gender reflects «social» sex as opposed to biological sex, and can be permanent or changeable.

Empirical research was conducted on the characteristics of women's self-actualization and their job satisfaction compared to men. The sample consisted of 83 people aged 25 to 45, which included representatives of both sexes. Two groups were formed for the study: male (40 people) and female (43 people). The following methods were used in the study: diagnosis of self-actualization of personality – «SAMOAL» by A. Lazukina, adapted by N.F. Kalina, and the questionnaire «Integral job satisfaction» by N. Fetyskin, V.Kozlov, G. Manuylov.

It was established that the level of self-actualization for the studied women is higher than for men. Also, representatives of the women's group show qualities on a par with men, and according to certain factors even exceed them, aimed at achieving success in their own realization and strengthening social positions. With such a tendency, there is a desire of women to reduce empathy and emotionality as traditionally female qualities in order to achieve success in various spheres of social life. The obtained results testify to the change of ideas in modern views regarding male and female images, which depart from traditional roles and stereotypes.

Key words: self-actualization, gender, gender stereotypes, job satisfaction.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.29>

Полшкова С. Г.

д. мед. н.,
професор кафедри клінічної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Крайлюк А. І.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Незважаючи на демократичність українського суспільства та забезпечення для обох статей рівних можливостей у доступі до освіти та охорони здоров'я, простежуються деякі тенденції нерівноправності жінок у можливості при виборі майбутньої професії, прийнятті на роботу, винагороді за працю, існує дисбаланс у співвідношенні жінок і чоловіків на керуючих і управлінських посадах, менеджменту та у сфері політики.

Дослідженню самоактуалізації приділено достатньо уваги в роботах вчених, для яких впро-

довж довгого історичного періоду ця тема була приводом широких дискусій. Досить часто науковці співвідносять самоактуалізацію з такими поняттями, як «самоздійснення», «самовдосконалення», «самореалізація», «особистісне зростання», «самоствердження», «саморозвиток», «індивідуалізація» в якості синонімів, схожих понять, але не тотожних одне одному.

Зазначається, що вперше поняття самоактуалізації (самоактуалізації), як постійного чинника прагнення реалізувати свої вроджені

потенції, було введено нейрофізіологом К. Гольдштейном у 30-х роках ХХ століття. Спочатку науковець розглядав самоактуалізацію як активацію деяких внутрішніх ресурсів особистості, результатом дії яких є здатність організму до реорганізації, відновлення властивостей особистості після перенесеного поранення або травми [1]. Згодом, цей феномен був ним розглянутий як «творча тенденція людської природи, основа розвитку і вдосконалення організму». Науковець трактував самоактуалізацію, як основний, і по суті єдиний мотив діяльності людини. І навіть дії, при першому погляді викликані іншими мотивами, це лише прояви головної сили життя – самоактуалізації. Задоволення будь-якої окремої потреби виходить на сцену тоді, коли це є передумовою для самоактуалізації всього організму, яка в свою чергу є творчою тенденцією природи людини. Цей процес є основою розвитку та удосконалення організму [2].

Сучасні українські дослідники у своїх роботах звертаються до феномену самоактуалізації також. О. Яремчук розглядає самоактуалізацію як своєрідну інтеграцію культурно-історичних символів, смислів та міфологію із власним «Я» особистості. Це відбувається для того, щоб вдосконалити мотиваційне поле особистості, пробудити потребу до творчості як метапотребу, реалізувати сутнісну природу людини. Вчена визначає саморозвиток як покращення авторського міфотворення індивіда шляхом діалогу із власним несвідомим та розкриття власної особистості в культурно-історичному просторі [3].

Б. Братиніч та І. Ільченко у своєму дослідженні самоактуалізації особистості прийшли до висновку, що процес самоактуалізації є включеним в соціокультурно-освітню систему та має дві складові: психосоматичну частину та духовно-моральні орієнтації, цілі та установки людини. Самоактуалізація особистості можлива лише тоді, коли існуючий духовний компонент в гармонії особистості [4].

Також серед сучасних вчених слід виділити вченого-гуманіста С.Д. Максименка, який розглядає самоактуалізацію на рівні із саморозвитком, самоздійсненням, самореалізацією та індивідуалізацією. Він вважає людину, що здійснює процес самореалізації, як таку, що відмовляється від конформізму та актуалізує свою Самість, а саме підсвідоме та надсвідоме підґрунтя особистості людини [5]. Дослідник вважає, що самореалізація особистості є, насправді, органічно властивою будь-якій людині (і зовсім недоречними є тези про те, що, нібито, дуже невелика кількість людей самореалізується, оскільки це «роблять всі»). С.Д. Максименко висвітлює процес самоактуалізації у житті людини переважно у загальному психологічному плані, не торкаючись конкрет-

них особливостей самоактуалізації особистості у процесі особистісного чи професійного становлення. Вчений – гуманіст у своїх роботах зосереджується на вивченні категорії «нужди» як первинного енергетичного джерела [6].

Поняття «гендер» було введено сексологом Джоном Мані, який свого часу працював з такими явищами, як гермафродитизм і транссексуалізм. Але научним, у розрізі психологічної науки, воно стало завдяки американському психоаналітику Роберту Столеру, яким у 1968 році було запропоновано вживати граматичну категорію «гендер» для підкреслення подвійності статі людини – як біологічної, з одного боку, та соціокультурного феномену – з іншого. Р. Столер почав розглядати «гендер» як поняття, що виражає психологічні, соціально-культурні відмінності незалежно від біологічної статі, що послужило основою для того, щоб вже на початку 70-их років було започатковано тенденцію розмежування понять «стать» і «гендер» на основі біологічного/соціального [7].

Важливим елементом гендерних відмінностей є протиставлення «чоловічого» і «жіночого», та підкорення «жіночого» «чоловічому» [8].

Гендерні стереотипи – це історично та культурно обумовлені, соціально конструйовані категорії «маскуліності» і «фемінності», що в свою чергу підтверджуються і підтримуються представниками обох статей в поведінці, зовнішньому вигляді, цілями та світосприйняттям, моральними та етичними установками, виражаються у самосприйнятті та взаємовідносинах з іншими. У мовленні гендерні стереотипи, стикаючись з повсякденням, формують буденну свідомість, як «само собою зрозуміле знання», «знання здорового глузду» [9]. Фрази типу «усі знають, що», «це не дивно, тому що», «це для них характерно», – виражають беззаперечність, а також звичну і «зрозумілу» інформацію про людину.

Дослідження впливу гендерних стереотипів на самоактуалізацію жінок було проведено у березні 2021 року у місті Київ. Вибірка склала 83 особи віком від 25 до 45 років, до якої ввійшли представники обох статей. Для дослідження було сформовано дві групи: чоловіча (40 осіб) та жіноча (43 особи).

Для дослідження був обраний вік від 25 до 45 років, проте більша частина респондентів належить до вікової категорії від 36 до 45 років. Саме для цього вікового періоду характерні найвищі показники інтелектуального, психологічного та соціального розвитку особистості. Тому очікуваним є те, що саме в цей період найактивніше відбувається процес самоактуалізації як у чоловіків, так і у жінок.

Було проведено процедури діагностики, застосовуючи методику «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАЛ» (А.В. Лазукіна, в адаптації Н.Ф. Каліної) ат опитуваль-

ник »Інтегральна задоволеність роботою» (Н.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов).

За результатами аналізу описових характеристик за методикою САМОАЛ було встановлено, що для чоловіків характерний такий розподіл по даним: середнє арифметичне – 56.2 бали при стандартному відхиленні 8.43, при цьому максимальне значення – 71, а мінімальне – 36. Для жінок: середнє арифметичне – 61.0 при стандартному відхиленні 8.97, максимальне значення – 77, а мінімальне – 41.

Отже, якщо порівнювати середні значення загальний рівень прояву самоактуалізації у жінок вищий, ніж у чоловіків.

За першою шкалою «Орієнтація у часі», демонструє, наскільки людина живе сьогодні, а не минулим чи майбутнім. Середнє арифметичне для жінок складає 10.3 при стандартному відхиленні 2.30, а для чоловіків 9.64 при стандартному відхиленні 2.88. Максимальне значення – 15.0 для жінок та 13.5 для чоловіків, мінімальне – 4.50 для жінок, 3.00 для чоловіків. Отже, для чоловіків характерний середній рівень прояву за даною шкалою. Для жінок даний показник перевищив межу високого рівня самоактуалізації. Тобто розуміння цінності життя «тут і тепер» і здатність насолоджуватися актуальним моментом для респонденток є більш проявленою ніж для чоловіків.

За другою шкалою «Цінності» високий бал свідчить, що людина поділяє цінності зрілої особистості, характерні також середні показники по обом групам (середнє арифметичне для жінок складає 9.84, а для чоловіків 8.82). Це говорить про середній рівень здатності як чоловіків, так і жінок поділяти цінності особистості, яка самоактуалізується.

Шкала «Погляд на природу людини» описує природну симпатію, довіру до людей. Отримано дещо нижчі, ніж дані за попередніми шкалами, середні показники по обом групам середнє арифметичне для жінок складає 7.50, а для чоловіків 7.24. Це говорить про середній рівень здатності досліджуваних і чоловічої, і жіночої групи до гармонійних міжособистісних стосунків.

За шкалою «Потреба в пізнанні» також відзначаються середні показники і для жінок, і для чоловіків. Це говорить нам, що не залежно від статі, респонденти демонструють середній рівень прагнення до нових вражень, що є характерною рисою для особи, що самоактуалізується.

За п'ятою шкалою «Креативність» прагнення у чоловіків до творчості дещо більше, ніж у жінок. Середнє арифметичне для чоловіків складає 9.91 при максимально отриманому 13.0, а для жінок середнє 8.82, а максимальне значення – 14.0. Проте, для респондентів обох груп загалом характерний середній рівень прагнення до творчості, що є неодмінним

атрибутом само актуалізації. Креативність є складовою дивергентного мислення і є необхідною умовою для виходу за межі встановлених стереотипів. Отже, респонденти обох груп здатні проявляти гнучкість сприйняття і оригінальність у способах самопрояву, однак цей прояв скоріше відбувається в межах встановлених суспільством норм і стандартів.

Зазначено різницю між середніми показниками за шкалою «Автономність»: середнє арифметичне для жінок складає 7.47, а для чоловіків 8.57. Отже, для чоловіків характерний більший прояв за цією ознакою: незалежність, позитивна свобода у регуляції власної поведінки, здатність протистояти соціальному тиску. Автономність вважається важливою складовою загальної характеристики особи, яка самоактуалізується, це здатність бути незалежним, проте, звичайно, це не означає відчуження. Для респондентів обох груп за даною ознакою середній рівень розвитку.

За шкалою «Спонтанність», яка визначає якість, що співвідноситься з такими цінностями, як свобода, природність, середнє арифметичне для жінок складає 7.35, а для чоловіків 6.35. Дані показники свідчать про середній рівень розвитку за даною ознакою. Тобто жінки незначною мірою, але більш здатні до спонтанної поведінки.

Шкала «Саморозуміння» свідчить про чутливість людини до своїх бажань та потреб. За даною шкалою жінки показали значно вищий результат, ніж чоловіки (середнє арифметичне для жінок складає 9.14, а для чоловіків 7.46), проте в межах середнього прояву за даною шкалою.

За шкалою «Аутосимпатія», що дає поняття про цілісність особи, добре усвідомлену «Я-концепцію», отримано дані, які свідчать, що для жінок незначно, але більш характерна дана ознака (середнє арифметичне для жінок складає 8.42, а для чоловіків 8.20). Але загалом для обох груп характерний середній рівень прояву аутосимпатії.

Для шкали «Контактність», що розуміється в опитувачі як загальна схильність до доброзичливих і приємних контактів з іншими людьми, отримано такі дані: середнє арифметичне серед жінок – 7.85 балів при стандартному відхиленні 2.64, при цьому максимальне значення – 13.5, а мінімальне – 1.50. Для чоловіків характерні такі дані: середнє арифметичне – 9.26 балів при стандартному відхиленні 1.31, при цьому максимальне значення – 12, а мінімальне – 7.50. Отже, спроможність до встановлення тривалих товариських стосунків з оточуючими і у чоловіків, і у жінок на середньому рівні. Проте для чоловіків показники значно вищі ніж у жінок, що свідчить про більш розвинуті комунікативні можливості.

Незначна різниця між представниками обох груп за шкалою «Гнучкість у спілкуванні», що

співвідноситься з наявністю або відсутністю соціальних стереотипів та здатністю особи до адекватного самовираження у спілкуванні. Середнє арифметичне для жінок складає 8.34, а для чоловіків 8.70, що знаходиться в межах середнього прояву.

Підсумовуючи, можна сказати, що загалом як для основної частини досліджуваних жінок, так і для чоловіків характерні середні прояви і по загальному рівню самоактуалізації, і по всім шкалам методики «Діагностика самоактуалізації особистості – САМОАЛ» (А.В.Лазукіна, в адаптації Н.Ф.Каліної). Проте необхідно відмітити, що досліджувані жіночої групи показали вищі показники за всіма шкалами САМОАЛ, окрім «Контактність» та «Гнучкість в спілкуванні». Особливо помітна різниця за шкалою «Контактність» – у чоловіків більш проявлене прагнення та здатність до встановлення тривалих доброзичливих стосунків. Представниці жіночої групи показали значно вищі показники за шкалою «Саморозуміння», що свідчить про те, що для респонденток характерне прийняття себе і позитивна, адекватна оцінка власного «Я».

За опитувальником «Інтегральна задоволеність роботою» (Н.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов) виділено основні шкали, що відповідають змісту дослідження: задоволеність досягненнями у роботі, задоволеність професійним статусом, задоволеність змістом роботи порівняно із заробітком. Максимальна сума балів за наведеними шкалами становить 4 бали.

За шкалою «задоволеність досягненнями у роботі» для жінок середнє арифметичне становить 3.51 при стандартному відхиленні 0.703 та максимальному 4. Такі показники свідчать про високий рівень прояву за даною ознакою. У чоловіків дещо нижчі показники: середнє арифметичне 3.17 при стандартному відхиленні 1.06 та максимальному 4.0, однак також відзначається високий рівень задоволеністю власними досягненнями у діяльності.

За шкалою «задоволеність професійним статусом» середнє арифметичне у жінок – 2.37 при стандартному відхиленні 1.07, у чоловіків середнє – 2.65 при стандартному відхиленні 0.864, максимальне значення для обох груп 4.0. Такі показники можна віднести до середнього рівня прояву задоволеністю за професійним статусом.

За шкалою «задоволеність змістом роботи порівняно із заробітком» для жінок характерний середній рівень прояву за даною ознакою (середнє 2.05 при стандартному відхиленні 1.15). Для чоловіків нижче середнього прояв задоволеності: середнє арифметичне 1.48 при стандартному відхиленні 0.874.

Виявлено слабкий позитивний кореляційний зв'язок між самоактуалізацією та рівнем

«задоволеністю змістом роботи порівняно із заробітком» опитувальника «Інтегральна задоволеність роботою»: коефіцієнт Спірмена 0.249 при статистичній значущості 0.023. Що представляється закономірним, адже реалізація у професійній діяльності сприяє особистому розвитку людини і повноцінному розкриттю її можливостей.

Для перевірки рівності середніх значень у двох групах: чоловічої та жіночої за рівнем самоактуалізації було застосовано критерій Уелча, оскільки розподіл у виборці не відповідає нормальному. Нульова гіпотеза припускає, що середні значення в групі жінок та чоловіків рівні, заперечення цього припущення називається альтернативною гіпотезою.

Результати свідчать, що за рівнем прояву самоактуалізації є статистично значима різниця між середніми значеннями двох груп (жіночої та чоловічої) на рівні значущості $p=0.014$. Величина ефекту складає 0.552, що відповідає середньому рівню.

Висновки проведеного дослідження. Самоактуалізація являє собою реалізацію особисті в житті, осягнення власної унікальності і неповторності, розгортання власного природного потенціалу, самосності, передбачаючи тривалість, постійне залучення в роботу, зростання і розвиток власних здібностей до максимально можливого. Тлумачення поняття «гендер» пройшло етап від соціальної «надбудови» над біологічною статтю, суб'єктивним уявленням про те, чим для людини є її стать, та умовного процесу «створення» гендеру від моменту народження, реалізуючи принцип статевої диференціації. Психологія сьогодення вивчає гендер через призму таких характеристик – соціальна обумовленість, багатовимірність, мінливість/контекстуальність та можливість управління гендером. Поняття гендерної ідентичності полягає в усвідомленні і переживанні відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, які є характерними для представників певної статі.

Встановлено, що рівень самоактуалізації для досліджуваних жінок вищий ніж для чоловіків. Також представниці жіночої групи на рівні з чоловіками проявляють якості, а за окремими факторами і перевищують їх, направлені на досягнення успіху у власній реалізації та зміцнення соціальних позицій. При такій тенденції водночас спостерігається прагнення жінок до зменшення емпатійності та емоційності як традиційно жіночих якостей задля досягнення успіху у різних сферах суспільного життя. Отримані результати засвідчують про зміну уявлень у поглядах сучасності відносно чоловічого і жіночого образу, які відходять від традиційних ролей та стереотипів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Серия: Мастера психологии. 3-е изд. СПб. : Питер. 282 с.
2. Холл К., Гарднер Л. Теория личности. М., 1997. С.720.
3. Яремчук О.В. Соціально-психологічна модель саморозвитку суб'єкта культуротворчості. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / за ред. С.Д. Максименка. Т. XIV. Ч. 2. К., 2012. С. 140–151.
4. Братаніч Б. В., Ільченко І. Г. Самоактуалізація особистості та освіта. *ФЛО*. 2011. № 2. С. 13–20.
5. Максименко С. Д. Поняття особистості в психології. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 7. С. 1–6.
6. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі : монографія / за ред. С. Д. Максименка. Кіровоград : ІмексЛТД, 2013. С. 379–399.
7. Гендерна психологія : навч. посіб. О. П. Щотка. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. 359 с.
8. Титаренко Т. М. Соціальна психологія особистості. *Основи соціальної психології*. К. : Міленіум. 2008. С. 397–400.

ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО СІМ'ЯНИНА ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

FORMATION OF THE FUTURE FAMILY AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

У статті розглядається проблема формування майбутнього сім'янина. Обґрунтовано актуальність дослідження та зазначено, що вивчення проблематики формування майбутнього сім'янина постає важливим дослідницьким завданням, оскільки велика кількість подружніх пар має низький рівень готовності до сімейного життя, страждає через поверхове уявлення про сімейні ролі та виявляє негативні моделі поведінки в сімейно-шлюбних взаєминах. Крім того, більшість шлюбів розпадається через розчарування в особистісних властивостях шлюбного партнера, його здатності бути гарним сім'янином. За результатами теоретичного аналізу визначено, що під поняттям «сім'янин» розуміють наявність необхідних рис, які забезпечують успішне сімейне життя, по-друге, звернули увагу, що основа майбутнього сім'янина формується у батьківській родині, яка має безпосередній вплив на формування особистості. Докладно проаналізовано, що формування майбутнього сім'янина здійснюється за такими компонентами: емоційно-вольовий, поведінковий та когнітивний. У статті представлено результати проведеного нами опитування про основні ознаки хорошого сім'янина. У дослідженні взяли участь 50 осіб віком від 17-45 років. Окреслено та обґрунтовано основні ознаки хорошого сім'янина. З'ясовано, що хорошому сім'янину притаманні такі ознаки: відповідальність, надійність, бажання мати сім'ю, прагнення турбуватися про іншу людину, вірність, вміння бути хорошим батьком/матір'ю, взаємоповага, готовність йти на компроміси, вміння контролювати свою поведінку, розсудливість. Окреслено перспективи подальших досліджень, які полягають у розробці практичних рекомендацій батькам, щодо формування особистості майбутнього сім'янина.

Ключові слова: сім'я, формування, сім'янин, партнерські стосунки, ознаки сім'янина, роль сім'янина.

The article examines the problem of forming a future family member. The relevance of the research is substantiated and it is stated that the study of the problems of the formation of the future family member becomes an important research task as young people seek to enter into marriage and family relationships, but Ukraine does not have a certain system of preparing young people for future family life. As a result, we tend to observe a large number of divorces and misunderstandings in the economic, household, financial and educational spheres. According to the results of the theoretical analysis, it was determined that, firstly, many domestic, modern and foreign researchers understand the concept of "family man" to have the necessary traits that ensure a successful family life, and secondly, they drew attention to the fact that the basis of the future family man is formed in the parental family, which has a direct influence on the formation of personality. It has been analyzed in detail that the formation of the future family member is carried out according to the following components: emotional-volitional, behavioral and cognitive. The article presents the results of our survey about the main characteristics of a good family man 50 people aged 17-45 took part in the study. The main characteristics of a good family man are outlined and substantiated. It was found that a good family man has the following characteristics: responsibility, reliability, the desire to have a family, the desire to care about another person, loyalty, the ability to be a good father/mother, mutual respect, the willingness to make compromises, the ability to control one's behavior, prudence. Prospects for further research are outlined, which consist in the development of practical recommendations for parents regarding the formation of the personality of the future family member.

Key words: family, formation, family man, partnership, signs of a family man, role of a family man.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.30>

Потапчук Н. Д.

д. психол. н.,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Карпова Д. Є.

доктор філософії
за спеціальністю 053 – Психологія,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Постановка проблеми. Проблема формування майбутнього сім'янина набуває все більшої значущості тому, що велика кількість подружніх пар має низький рівень готовності до сімейного життя, страждає через поверхове уявлення про сімейні ролі та виявляє негативні моделі поведінки в сімейно-шлюбних взаєминах [2; 3; 10; 11; 18]. Крім того, більшість шлюбів розпадається через розчарування в особистісних властивостях шлюбного партнера, його здатності бути гарним сім'янином.

На жаль, як свідчить практика, в Україні не має чіткої системи підготовки молоді до майбутнього сімейного життя. Формування майбутнього сім'янина відбувається стихійно, переважно під впливом батьківської сім'ї, яка не завжди здатна повноцінно виконувати цю

важливу місію [13; 14]. Тому дослідження проблеми формування особистості майбутнього сім'янина заслуговує на особливу увагу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить, про те, що вивчення окремих питань підготовки молоді до сімейно-шлюбного життя займаються різні вітчизняні та закордонні дослідники, зокрема А. Барбінова (виховання сімейних цінностей учнів у навчально-виховному процесі професійно-технічних навчальних закладів) [2], А. Грітчина (формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина) [3], І. Даценко (досвід і проблеми впровадження курсу «Підготовка молоді до сімейного життя» в школах Польщі) [4], В. Костів (народно-пе-

дагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина) [5], В. Кравець (підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні) [6], О. Оніпченко (підготовка сім'янина як складова статевого виховання у педагогічній спадщині Володимира Костіва) [8], Л. Строкач, Т. Захарчук (вплив батьківської сім'ї на формування статевої установки і уявлень старшокласників про майбутнє сімейне життя) [13], Г. Хархан (підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя) [14], Л. Яворська (підготовка молоді до сімейного життя в США) [17] та інші.

Не зважаючи на значний інтерес до окресленої теми, системні дослідження проблема формування особистості майбутнього сім'янина відсутні.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне осмислення проблеми формування майбутнього сім'янина та емпіричне визначення ознак хорошого сім'янина.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати вивчення наукової літератури свідчать про те, що сім'я, сімейні стосунки були об'єктом багатьох наукових вітчизняних та зарубіжних досліджень, починаючи з ХХ століття. Втім у науковій літературі обмаль досліджень, які повною мірою розкривають проблему формування особистості майбутнього сім'янина. Насамперед, звертає увагу на себе те, що серед сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників існують різні погляди щодо розуміння сутності поняття «сім'янин». Наприклад, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови цей термін стисло інтерпретується як «той, хто має сім'ю. Людина, що має риси, необхідні для родинного життя» [1, с. 1324]. Як бачимо, за тлумачним словником, статус сім'янина визначає така ознака як наявність сім'ї. На нашу думку, це не зовсім правильно виражає сутність поняття, яке ми досліджуємо. Бо таке розуміння цього терміну дозволяє його застосовувати не тільки до шлюбних партнерів, а й до будь-якої особи, що живе з батьками. Крім того, подальша інтерпретація цього слова (людина, що має риси, необхідні для родинного життя) має занадто узагальнений характер його трактування, що, у свою чергу, породжує відсутність розуміння того, які конкретні риси, необхідні для родинного життя. Доцільно зазначити, що «риси, необхідні для родинного життя» та «риси, необхідні для сімейного життя» не завжди співпадають, оскільки родинне життя може відображати життя дорослих (неодружених) дітей в батьківській сім'ї.

Заслугує на увагу тлумачення поняття «сім'янин», що подане у посібнику «Психологія молоді сім'ї». Зокрема, у посібнику зазначено, що сім'янин – це особистість, яка має позитивну мотивацію щодо створення сім'ї,

здатна до розуміння свого партнера, володіє конструктивною поведінкою в сім'ї [11, с. 7]. Така інтерпретація правильно виражає суть поняття та дає чітке розуміння основних ознак особистості як сім'янина.

Що стосується розуміння суті такого словосполучення як «майбутній сім'янин», то нам імпонує думка дослідниці готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина А. Грітчиної, яка визначає його як складне психологічне утворення, яке завбачає активний, життєдіяльний стан особистості, її внутрішнє бажання мати успішне сімейне життя, що ґрунтується на основі думок, переконань, поглядів, ставлень та мотивів [3, с. 14–25].

Необхідно зазначити, що вивчення такої специфічної синтаксичної одиниці мови як «майбутній сім'янин» тісно пов'язане з поняття «формування», яке визначається: Сучасним тлумачним психологічним словником В. Шагара як «підкріплення поведінки, яка все більше і більше наближається до бажаної» [16, с. 198]; Великим тлумачним словником української мови як «надавати, виробляти в кому-небудь певні якості, риси характеру» [1, с. 1544].

У контексті нашого дослідження привертає увагу словосполучення «формування особистості», яке у словнику-довіднику з професійної педагогіки А. Семенової подається як «... процес і результат розвитку та становлення особистості під впливом зовнішніх обставин, як-от: виховання, навчання, соціальне середовище» [12, с. 198]. Таке визначення дозволяє зробити припущення, що формування майбутнього сім'янина буде залежати від відповідного виховання, навчання та соціального середовища. Для підтвердження цієї гіпотези проаналізуємо наукові доробки, присвячені підготовці молоді до сімейного життя.

Автор монографій з теорії і практики дошлюбної підготовки молоді В. Кравець [6; 7] вважає, що формування майбутнього сім'янина є багатограним процесом, що відбувається у ході статевої соціалізації. При цьому вчений вирізняє такі важливі напрямки становлення майбутнього сім'янина: загально-соціальний, моральний, господарсько-економічний, естетичний, психологічний, сексуальний та репродуктивно-педагогічний. Дослідник акцентує особливу увагу на тому, що характерним для формування майбутнього сім'янина є прищеплення молоді відповідальності за себе та свої дії. Науковець наголошує, що найперше батькам потрібно приділяти увагу моральному вихованню дитини, що є основою формування особистості майбутнього сім'янина. Розвиток почуття любові до оточуючих уособлює вміння і прагнення розуміти близьких, враховувати їх інтереси, бажання та звички. Батькам пропонується прищеплювати відповідальність за

допомогою проведення дня сім'ї, бесід на тему сім'ї, батька та матері, робити круглі столи «Твоя сім'я», «Сімейні традиції». Для формування фінансової культури майбутнього сім'янина варто ознайомлювати дитину з сімейним бюджетом, з особливостями його формування і розподілу, продукувати правильне та бережливе ставлення до грошей, матеріальних цінностей та речей [6; 7].

Дослідниця питань, пов'язаних з формуванням готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина А. Грітчина [3] виділяє критерії формування майбутнього сім'янина, зокрема, когнітивний, емоційно-вольовий, поведінковий. Когнітивний критерій сформованості майбутнього сім'янина відображає високий рівень знань особистості щодо розуміння цінності сім'ї, ролі сім'янина, яке проявляється в уявленнях, думках, певних судженнях та у бажанні розвивати якості, що потрібні для ефективного виконання ролі сім'янина. Емоційно-вольовий критерій означає наявність позитивного ставлення до шлюбу, мотивація на його створення, бажання розвивати подружні стосунки, мати уявлення взагалі про сімейне життя та сформованість в свідомості образу «Я-сім'янин» – усе це дозволяє успішно адаптуватися до нової ролі сім'янина. Поведінковий критерій полягає у здійсненні ціннісних сімейних орієнтацій, уміння скористатися наявними знаннями, вміннями та навичками, дотримання норм та правил взаємоповаги, взаємопідтримки, уміння обрати правильний спосіб поведінки в різних сімейних ситуаціях, уміння володіти методикою конструктивної взаємодії у стосунках з партнером [3, с. 42].

За результатами дослідження підготовки дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя Г. Хархан [14] дійшла висновку, що образ «Я-сім'янина» є компонентом образу «Я», який включає уявлення про себе як майбутнього сім'янина, виконує ролі чоловіка/батька, дружини/матері. Особливо варто відзначити, що дослідниця розглядає образ майбутнього сім'янина через структуру особистості у поєднанні когнітивної, афективної та поведінкової сторони та зазначає, що сім'янин формується поступово протягом усього дитинства, підліткового та юнацького віку [14; 15].

Авторський колектив монографії «Психологія молодого сім'янина» (М. Мушкевич, Р. Федоренко, Т. Дучимінська, Л. Магдисюк) розглядає формування майбутнього сім'янина через призму батьківської сім'ї. Дослідники вважають, що сім'я має першочерговий та важливий вплив на становлення та розвиток майбутнього сім'янина, оскільки саме сім'я є першим зразком подружніх взаємин, в яких дитина наглядно бачить приклади того, як проявляти кохання, своє ставлення до партнера, долати конфлікти

та доглядати за дітьми [11, с. 65–78]. Ми погоджуємося з думкою вище вказаних науковців, оскільки вважаємо, що через батьківську сім'ю особистість прямо чи опосередковано засвоює притаманний їй стиль поведінки, який в подальшому буде використаний у власній сім'ї.

Схожу думку має В. Костів, який при розкритті народно-педагогічної ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина відмічає те, що батьки, в більшості випадків не усвідомлюючи того, власним прикладом здійснюють підготовку дитини до сімейного життя, яка полягає у формуванні певного ставлення до своєї майбутньої родини. У своїй праці він наголошує на тому, що саме благополуччя в сім'ї та турбота один про одного і є передумовою створення щасливих родин у дітей [5, с. 45–48].

Варто звернути увагу, що однією не менш важливою умовою успішного формування особистості майбутнього сім'янина є сприятлива психологічна атмосфера між всіма членами родини, злагоджені та погоджені дії батьків дитини, що включає в себе цілеспрямований та демократичний вплив виховання, позитивне ставлення батьків до дитини, а також спільне проведення дозвілля [11].

Крім цього, варто зазначити, що формування майбутнього сім'янина також реалізується через взаємодію з сиблінгами. Зарубіжний вчений Дж. Флемінг звертає увагу на те, що конфлікти з братом чи сестрою є підґрунтям для дисфункційної поведінки у власній сім'ї, що в свою чергу відображається на поведінці сім'янина [18, с. 17–32].

Загалом більшість українських дослідників [6; 7; 9; 10] вважає, що сформованість майбутнього сім'янина включає в себе присутність гнучких навичок комунікації з оточуючими, схожість поглядів на сімейне життя з партнером; готовність до виконання ролі чоловіка/дружини, батька/матері, прагнення їх реалізувати та вміння створити сприятливий психологічний клімат.

Висловлені вище аргументації дають змогу стверджувати, що усі зазначені чинники та умови впливають на уявлення, розвиток, становлення майбутнього сім'янина та психологічну готовність особистості до подружнього життя. Варто підкреслити, що подібні думки висловлюють і зарубіжні вчені.

У різних країнах світу (наприклад, Польща, Франція, Німеччина) особливу увагу у становленні майбутнього сім'янина приділяють формуванню сімейної естетичної культури, що включає в себе виховання шани до сімейних традицій, формування уявлень про естетичну культуру родини, розвитку хорошого смаку [18, с. 17–32].

Американська система становлення майбутнього сім'янина націлена на розширення знань, умінь та навичок щодо виховання й догляду за дітьми та специфіки взаємин «батьки-діти».

Дітям прищеплюють такі ознаки, як активність, здатність до вибору, відповідальність та спонукають до самопізнання та розкриття індивідуальних рис свого характеру [17, с. 14].

Польська система підготовки молоді до сімейного життя спрямована на те, щоб ще в школі дати учням знання про сексуальне життя людини та ознайомити з законами планування сім'ї. За свідченням дослідників, проблематикою польської системи підготовки молоді до сімейного життя була відсутність вчителів з такими знаннями та згоди батьків на такі заняття [4, с. 88–91]. Цілком ймовірно, що схожа проблема є і в українських школах. Тим більше, що в Україні, на жаль, поки ще не має чіткої системи підготовки молоді до майбутнього сімейного життя.

Осмислення результатів вітчизняних та зарубіжних досліджень дозволяє дійти висновку, що психологічна готовність людини до майбутнього сімейного життя відображає сформованість знань, рис та якостей сім'янина. З цього приводу Г. Хархан зазначає, що хороший сім'янин обов'язково повинен мати певний набір якостей, серед яких найважливішим є високий рівень відповідальності за себе та свою сім'ю, гнучкість у сімейній комунікації та добре розвинуті здібності й уміння організувати сімейне життя [14; 15]. Схожої думки притримується і О. Онпченко, вказуючи на такі загальні складові хорошого сім'янина як: вияви чоловічих та жіночих рис, опанування комунікативних установок, готовність, як до відповідального сімейного життя так і до відповідального батьківства, засвоєння подружніх ролей, зорієнтованість особистості на здоровий спосіб життя [8, с. 102].

Дослідники впливу батьківської сім'ї на формування статево-рольових установок і уявлень старшокласників про майбутнє сімейне життя Л. Строкач та Т. Захарчук доповнюють перелік особистісних рис хорошого сім'янина такими якостями як: скромність, вірність, любов до дітей, енергійність, вміння володіти собою, акуратність, щирість, розум, інтелігентність [13, с. 92–97].

Загалом на думку психологів, сформованій особистості майбутнього сім'янина мають бути притаманні певні ознаки, зокрема: вміння відчувати свого партнера, розуміти та емоційно відгукуватися на його актуальний стан, обирати рівноцінні способи поведінки, вміння йти на компроміси та долати стресові ситуації, усвідомлено управляти своїм настроєм, володіти невербальною лексикою, аби розуміти не лише слова партнера, але й його міміку, жести, вираз обличчя, мати вольову готовність до об'єднання в єдине ціле під час труднощів, уміння зберегти романтику у стосунках та уміння розумно поводитися у конфліктних ситуаціях, володіти методикою уміння пси-

хологічно підтримувати, «розвантажувати» та «погладжувати» свого партнера [6; 7; 9].

Зважаючи на сказане вище, виникає потреба в аргументованому обґрунтуванні важливих цінностей, пов'язаних зі шлюбом: кохання, благодіяння, вірність, чесність, турбота, здатність до примирення, щедрість, взаємоповага, співчуття (А. Барбінова) [2, с. 76–77]; терпимість, взаємоповага, взаємопідтримка, вірність, відповідальність, вміння йти на компроміс, почуття обов'язку, бути чуйним, уважним, повага до матер/батька, стриманість, ставлення до сімейних відносин, як до найвищої моральної цінності, здатність турбуватися про іншу людину, здатність співчувати (А. Грітчана) [3, с. 39–40].

Осмислення теоретичного матеріалу дозволило провести емпіричне дослідження з метою визначення ознак хорошого майбутнього сім'янина. Це дослідження було спрямоване на вивчення рейтингу ознак хорошого майбутнього сім'янина, яке здійснювалося за допомогою розробленого нами опитувальника з використанням «Google Forms». Опитувальник містить список із 30 ознак хорошого та поганого майбутнього сім'янина. Вказаний список включає ознаки, які найбільш часто згадуються у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Загальна вибірка дослідження складалася з 50 осіб (33 жінки та 17 чоловіків з досвідом шлюбних стосунків) віком від 18-45 років.

За результатами проведеного нами дослідження було підраховано частоту визначеної ознаки хорошого сім'янина. З'ясувалося, що на думку респондентів нашого дослідження, основними ознаками хорошого сім'янина, (які посідають перших 10 рангів) є: бажання мати сім'ю, відповідальність, надійність, прагнення турбуватися про іншу людину, вірність, вміння бути хорошим батьком/матір'ю, взаємоповага, готовність йти на компроміс, вміння контролювати свою поведінку, розсудливість.

Отримані результати свідчать про те, що 87,9% жінок та 82,4% чоловіків оцінює «бажання мати сім'ю», як першочергову та найпривабливішу ознаку майбутнього хорошого сім'янина. Це може вказувати на те, що якщо людина має щире бажання та адекватну мотивацію створити сім'ю, то вона буде намагатися повною мірою реалізувати себе в ролі гарного сім'янина.

Далі значний відсоток опитаних (81,8% жінок та 76,5% чоловіків) назвали необхідною та важливою ознакою майбутнього сім'янина «відповідальність». Ми поділяємо їхні погляди, адже відповідальність партнера за себе та свою сім'ю сприяє гармонійним стосункам і служить підґрунтям для підвищення якості життя сім'ї.

Досить прогнозовано високий відсоток (81,8% жінок та 70,6% чоловіків) набрала така ознака як «прагнення турбуватися про іншу

людину». Цей вибір свідчить про те, що готовність партнера турбуватися, задовільняти бажання іншого партнера – не лише зближує, але й дарує відчуття потрібності, безпеки, спокою та впевненості у завтрашньому дні. Тому цілком логічно, що подружжя очікує одне від одного взаємної турботи, яка зближує два Я і сприяє появі одного МИ.

Наступними ознаками майбутнього сім'янина більшість опитаних жінок (75,8%) назвали «вірність» та «надійність», пояснюючи свій вибір тим, що шлюбний партнер має бути постійним у своїх поглядах і почуттях, здатним викликати повне довір'я і забезпечити безпеку, спокій та комфорт в родині. Звертає на себе увагу, що серед опитаних чоловіків такі ознаки виділили дещо менший відсоток (64,7% і відповідно 58,9%).

Наступною ознакою хорошого майбутнього сім'янина респонденти (66,7% жінок та 58,9% чоловіків) обрали «готовність йти на компроміси». Ця ознака проявляється в тому, що пара прагне досягати згоди між собою взаємними поступками, може добровільно відмовлятися від чого-небудь на користь шлюбного партнера.

Також 60,7% жінок та 58,9% чоловіків виокремили таку важливу ознаку як «вміння бути хорошим батьком/матір'ю». Очевидно, що народження, догляд, виховання та розвиток дітей потребує від подружжя бути хорошими батьками – це мистецтво та можливість показувати приклад гармонійних стосунків у батьківській сім'ї, піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток та формувати здорову особистість. Зазначимо, що багато науковців вказують на те, що саме приклад батьківської сім'ї є основою формування майбутнього сім'янина.

Далі респондентами (45,5% жінок та 47,5% чоловіків) було визначено таку ознаку як «вміння контролювати свою поведінку». Це важлива характеристикою хорошого сім'янина, адже врівноважений і впевнений у собі сім'янин може тримати під контролем свої емоції, що в свою чергу не призведе до болючих наслідків в сімейних стосунках.

Ще одна ознака хорошого сім'янина – «розсудливість», так вважають 33,3% жінок та 35,3% чоловіків. Учасники опитування свій вибір такої ознаки пояснювали тим, що саме ця якість допомагає хорошим сім'янинам приймати помірковані і розсудливі рішення, які пов'язані з обачністю, практичною мудрістю та розумом.

Таким чином, проведене нами емпіричне дослідження дає змогу уточнити важливі якості (ознаки) хорошого сім'янина та порівняти уявлення про них у чоловіків та жінок. Ці моменти доцільно враховувати при наданні рекомендацій молоді, щодо побудови гармонійних сімейних стосунків.

Для виявлення чинників, що здатні найбільше впливати на уявлення молоді про риси хорошого сім'янина учасники дослідження відповідали на питання «Які, на вашу думку, об'єктивні чинники здатні найбільше впливати на розвиток уявлень молоді про якості (ознаки) хорошого сім'янина?». З'ясувалося, що переважна більшість опитаних 93,9% вважають, що на розвиток їхнього уявлення про сімейні ролі найбільш впливає батьківська сім'я. Такі результати є логічним підтвердженням багатьох наукових досліджень [10; 11; 13]. Саме в сім'ї дитина першочергово засвоює стилі партнерської взаємодії та сімейного виховання, зразки поведінки, погляди на виховання дітей, економічні питання, уявлення стосовно розподілу обов'язків. На жаль, як свідчить практика, більшість батьків не мають необхідних знань та вмінь для того, щоб формувати гарного майбутнього сім'янина. Звідси важливо, щоб батьки володіли необхідною інформацією про стилі виховання дітей, типологію сімейних ролей за різними функціями сім'ї, яка б сприяла поглибленню знань дітей та усвідомленню ними моделей поведінки шлюбних партнерів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами нашого дослідження з'ясовано, що в Україні не має чіткої системи підготовки молоді до майбутнього сімейного життя, що створює проблему формування особистості майбутнього сім'янина. Уточнено, що поняття «сім'янин» означає особистість, яка має позитивну мотивацію щодо створення сім'ї, здатна до розуміння свого партнера, володіє конструктивною поведінкою в сім'ї. Виявлено, що свої перші уявлення про партнерські стосунки діти отримують саме в батьківській сім'ї. Досліджено, що на формування майбутнього сім'янина впливає психологічний клімат в родині, стосунки між батьками, сиблінгами, ролі батька/матері, структура сім'ї. За результатами проведеного нами емпіричного дослідження ми виявили, що важливими та першочерговими якостями майбутнього сім'янина є бажання мати сім'ї, відповідальність, надійність, прагнення турбуватися про іншу людину, вірність, надійність, готовність йти на компроміси, уміння бути хорошим батьком/матір'ю, вміння контролювати свою поведінку, розсудливість. Кожна ознака майбутнього сім'янина відіграє вагомий роль у побудові гармонійного та щасливого сімейного життя. Отримані результати дослідження можуть сприяти більш усвідомленню формуванню майбутнього сім'янина та реалізації своїх наявних якостей у вже побудованій родині.

Перспективи подальших досліджень пов'язані в наданні практичних рекомендацій батькам, щодо формування особистості майбутнього сім'янина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусел В. Великий тлумачний словник української мови. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Барбінова А. Виховання сімейних цінностей учнів у навчально-виховному процесі професійно-технічних навчальних закладів : дис. ... канд. філос. наук : 13.00.07. Полтава, 2017. 296 с.
3. Грітчина А. І. Формування готовності юнаків загальноосвітніх шкіл-інтернатів до виконання ролі майбутнього сім'янина : дис. канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2016. 249 с.
4. Даценко І. Досвід і проблеми впровадження курсу «Підготовка молоді до сімейного життя» в школах Польщі. *Наукові записки. Серія : педагогіка*. 2007. С. 88–91.
5. Костів В. І. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. Івано-Франківськ, 1996. 194 с.
6. Кравець В. П. Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. 584 с.
7. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді : монографія. Київ : Київська правда, 2000. 688 с.
8. Онипченко О. Підготовка сім'янина як складова статевого виховання у педагогічній спадщині Володимира Костіва. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи*. 2019. С. 100–103.
9. Потапчук Є. М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером : довідник сімейного психолога. Хмельницький : PolyLux design & print, 2020. 36 с.
10. Потапчук Є. М., Карпова Д.Є. Моделі поведінки подружжя при реалізації основних сімейних функцій. *Науковий журнал «Габітус» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій*. 2021. Вип. 21. С. 268–274.
11. Психологія молоді сім'ї / М. І. Мушкевич та ін. Луцьк, 2018. 235 с.
12. Семенова А. Словник-довідник з професійної педагогіки. Одеса : Пальміра, 2006. 221 с.
13. Строкач Л. М., Захарчук Т. П. Вплив батьківської сім'ї на формування статево-рольових установок і уявлень старшокласників про майбутнє сімейне життя. *Психологічний часопис*. 2015. № 1. С. 92–97.
14. Хархан Г. Д. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2011. 22 с.
15. Хархан Г. Д. Виховання особистості сім'янина в інтернатному закладі. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика : Зб. наук. пр. Умань. держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини*. 2010. С. 79–90.
16. Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
17. Яворська Л. Підготовка молоді до сімейного життя в США : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2007. 22 с.
18. Fleming J. A family man. The callendar effec. 2007. P. 17–32.

СІМ'Я У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

FAMILY IN THE SYSTEM OF VALUES OF MODERN UKRAINIANS

Стаття містить аналіз результатів емпіричного дослідження уявлень про місце сім'ї та шлюбних стосунків у системі цінностей сучасних українців. В Україні сім'я як соціальний інститут зазнала певної трансформації, що обумовлено соціально-економічними змінами у суспільстві. Аналіз наукової літератури показав, що сім'я є складним соціальним утворенням, що відповідає нормам і цінностям суспільства. У сучасних умовах у сім'ї є особливі, обумовлені часом певні задачі й функції. Функції сім'ї безпосередньо пов'язані із задоволенням певних потреб її членів. Шлюб визначається як укладений та суспільно зареєстрований союз двох людей з метою створення та підтримання родинних взаємин. У сучасному українському суспільстві представлені різні форми сімейно-шлюбних стосунків. Традиційною формою шлюбних відносин в Україні є переважно подружня сім'я. Але відмічається значне поширення альтернативних форм сімейно-шлюбних стосунків. Уявлення людей про сім'ю та шлюб зазнали суттєвих змін у бік їх різноманітності. Емпіричне дослідження уявлень про місце сім'ї та шлюбних стосунків у системі цінностей досліджуваної групи виявило певну суперечливість їх поглядів. Аналіз рангової послідовності термінальних цінностей досліджуваних показав, що цінність сім'ї займає досить високе рангове місце. Але одержані результати за допомогою проективної методики виявили амбівалентні оцінки щодо стану сучасної сім'ї та її перспектив, парадоксальним є ставлення до шлюбу. Досліджуваних мотивує до шлюбу перспектива тепла сімейних стосунків та кохання, духовна та тілесна інтимність подружжя. Разом з тим досліджувані виявили стурбованість щодо складного стану, в якому знаходиться сучасна сім'я, і перспективи її оцінювали досить песимістично. Частина досліджуваних відмічають як більш значущі функції матеріального забезпечення сім'ї та народження дітей. Більша частина респондентів вважають найважливішими любов та піклування один про одного, забезпечення тепла та близькості. Більшість жінок не бачать переваг альтернативних форм шлюбу на відміну від чоловіків.

Ключові слова: сім'я, шлюб, альтернативний шлюб, шлюбно-сімейні стосунки, подружжя, суспільство.

This article analyzes the results of empirical research into the perceptions of the place of the marital and family relations in the system of values of modern Ukrainians. In Ukraine the family as a social institution has undergone a certain transformation due to social and economic changes in the society. An analysis of scientific literature showed that the family is a complex social structure that meets the norms and values of society. In modern conditions the family has time-dependent tasks and functions of special meaning. The functions of the family are indirectly related to the satisfaction of certain needs of its members. Marriage is defined as an arranged and socially registered union between two people for the purpose of creating and maintaining a family relationship. In the modern Ukrainian society different forms of marital and family relations are represented. The traditional form of love affairs in Ukraine is mainly a conventional spouse family. However, there is a significant spread of alternative forms of marital and family relations. People's perceptions of family and marriage have undergone significant changes in terms of their diversity. An empirical study of the ideas about the place of marital and family relations in the system of values of the studied group revealed a certain overlap in their views. The analysis of the rank order of terminal values of the surveyed persons showed that the family values have a rather prominent rank place. But the results obtained with the help of the projective methodology revealed ambivalent assessments of the status of the family and its prospects, and the attitude towards marriage is paradoxical. Those surveyed are motivated to marry by the prospect of a warm family relationship, cohabitation, as well as the spiritual and physical intimacy of the couples. At the same time, the respondents were concerned about the difficult situation in which the modern family is in, and its prospects were estimated in a rather pessimistic manner. Part of the respondents emphasized the most important function of material support for the family and the birth of children. Most of the respondents consider love and caring for one another, ensuring warmth and closeness to one another to be the most important. Most women do not see the benefits of alternative forms of marriage as opposed to men.

Key words: family, marriage, alternative marriage, marital and family relations, spouses, society.

УДК 316.614.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.31>

Сурыкова М. В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів

Учитель І. Б.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів

Постановка проблеми. Психологічні особливості сімейних стосунків завжди привертати до себе увагу дослідників й займали одне з провідних місць у вивченні проблем міжособистісних стосунків. Сім'я як соціальний інститут зазнала значної трансформації в нашій країні протягом останніх десятиліть. Серед дослідників переважає точка зору, що вони є наслідком широкого розвитку індивідуалістично орієнтованої системи цінностей і відповідної зміни норм поведінки, у тому числі й демографічної [9]. Відбувається також значне збільшення ступеня свободи як у виборі індивідуальних цілей,

так і засобів їх досягнення у сімейно-шлюбних стосунках сучасної людини.

Інший чинник трансформації сім'ї – соціально-економічні перетворення, що відбулися в країні останнім часом. Серед них: соціальне та майнове розшарування суспільства; зайнятість в сфері бізнесу великої частки жінок, що обумовило їх економічну незалежність; прагнення чоловіків до свободи від укладання офіційного шлюбу; поява нових форм шлюбу, які відповідають реаліям часу тощо [4; 6].

За останні тридцять років в Україні представлено всі форми шлюбних відносин, що

відбиває світову тенденцію. Найпоширенішою в епоху постіндустріалізму є подружня сім'я. Але у сучасному суспільстві спостерігається значне поширення альтернативних форм сімейно-шлюбних стосунків, а уявлення людей про сім'ю та шлюб зазнали суттєвих змін у бік їх різноманітності. Очевидно, що сучасна людина має більш ширші погляди на індивідуальне сімейно-шлюбне життя, а суспільство допускає певний відхід від традиційної форми подружньої сім'ї, спостерігають дослідники останнім часом [1; 2; 7]. Тому дослідження змісту уявлень сучасних українців про цінність і місце сім'ї та шлюбу є актуальним, а аналіз його результатів має встановити основні тенденції визначення типу сімейно-шлюбного життя у сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень з проблеми.

Вагомий внесок в дослідження психологічних проблем сім'ї внесли такі дослідники, як Ю. Альошина, Т. Буленко, Є. Васильєва, А. Варга, С. Ковальова, В. Кравець, І. Кон, М. Лаврінченко, М. Мацковський, А. Пономарьов, М. Обозов, Н. Рімашевська, А. Співаковська, Л. Шнейдер, Л. Чуйко, Н. Юркевич й ін. Вивчення проблеми функціонування шлюбу висвітлено у роботах А. Антонова, Ю. Солонікова, В. Терьохіна, В. Переведенцева, О. Здравомислової, С. Голод, Н. Трикоз, В. Гаврилюк, О. Гурської, О. Іванової, Л. Карцевої, ін. Психотерапевтичний напрямок досліджень проблем сімейних стосунків представлений дослідженнями В. Сатір, К. Вітакера, Е. Ейдемільера, В. Юстіцкіса, С. Бем, Г. Будинайте, Д. Валлерстайна, Г. Вебера, Т. Парсонса, ін.

Незважаючи на усталений інтерес науковців до проблем розвитку і трансформацій уявлень людей щодо інституту сім'ї, недостатньо вивченим залишається питання, які саме якісні зміни відбуваються в оцінках людей щодо шлюбу і сім'ї у сучасному суспільстві. Численні соціально-економічні, політичні, глобалізаційні, інформаційні та інші фактори визначають трансформацію ціннісно-сміслової сфери сучасної людини, в якій постійно відбувається певна динаміка.

Мета дослідження – висвітлення результатів емпіричного дослідження уявлень про місце сім'ї та шлюбних стосунків у системі цінностей сучасних українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. З соціально-психологічної точки зору, відмічають дослідники, родина є відповідною нормам і цінностям даного суспільства соціальною групою, що об'єднана сформованою в спільній діяльності сукупністю міжособистісних відносин подружжя між собою, батьків до дітей і дітей до батьків і між собою, які виявляються в любові, прихильності, інтимності [5, с. 8]. У сучасних умовах у сім'ї є особливі, обумовлені часом певні задачі й функції. Функ-

ції сім'ї – це сфери життєдіяльності сім'ї безпосередньо пов'язані із задоволенням певних її потреб її членів, основні з яких є виховна, господарська, емоційна, духовного спілкування, первинного соціального контролю, сексуально-еротична функція [8].

Шлюб визначається як укладений та суспільно зареєстрований союз двох людей з метою створення та підтримання родинних взаємин. Шлюбні відносини є дуальними за формою, універсальними за значенням і унікальними за природою [5, с. 9]. Сучасний шлюб – це особистісна взаємодія чоловіка й жінки, регульована моральними принципами й підтримувана іманентними йому цінностями, заснований на емоційних зв'язках. Деякі дослідники вважають, що саме шлюб є основою сім'ї, і без шлюбу родина існувати не може, інші роблять протилежний висновок. Існує гендерне розуміння співвідношення «шлюб – сім'я». Для жінок спільне проживання й ведення спільного господарства, тобто фактично сім'я, ототожнюється зі шлюбом, для чоловіків це є різні явища.

Традиційним типом сім'ї в Україні вважається сім'я-співдружність, яка сприяє індивідуальному розвитку, що здійснюється через розкриття індивідуальної своєрідності кожного з подружжя. Альтернативою подружніх, повних сімей є неповні сім'ї з одним із батьків, що є результатом вдівства або розлучення. Різновидом неповної родини є материнська родина, де жінка зважається на народження й виховання дитини самотійно. Останнім часом, крім материнської сім'ї, широке поширення набули й інші альтернативні шлюбні форми сімейних відносин. Це, насамперед, позашлюбне співжиття, коли подружжя живе разом і веде спільне господарство, але не реєструє свій шлюб або реєструє його через деякий час. Співжиття останнім часом стало настільки розповсюдженим явищем, що одержало статус цивільного шлюбу. Однак такій формі відносин бракує соціального схвалення і узаконених обов'язків традиційного шлюбу, але вона надає більшу свободу партнерам, які можуть виконувати свої ролі так, як вважають за потрібне.

Альтернативним типом шлюбу є гостьовий, що припускає роздільне проживання подружжя, з чим пов'язується можливість реальної рівноправності подружжя, забезпечення духовного простору й побутового розкріпачення жінок. До альтернативного типу шлюбу відносять одностатевий, хоча створити повноцінну родину гомосексуальній парі у багатьох випадках дуже непросто. В Україні кількість гомосексуальних пар, що відкрито позиціонують себе як подружжя, невелика. Ще одна модель альтернативної сім'ї, конкубінат, що означає можливість чоловіка жити в офі-

ційному шлюбі й при цьому мати паралельний союз із іншою жінкою та дитину від неї. При цьому він виконує обов'язки чоловіка та батька стосовно обох родин.

У сучасному суспільстві спостерігається тенденція традиціоналізації сімейних ролей: за чоловіком закріплюється роль добувача, годувальника, а за дружиною роль охоронниці сімейного багаття, матері. В цілому дослідження показують, що привабливість інституту шлюбу у сучасних суспільствах різних країн достатньо висока. Переважна більшість молодих людей усе ще виражають сильне бажання жити в довгому моногамному шлюбі. Але дослідники проблем сім'ї спостерігають певний конфлікт між бажаним та реальним станом речей: між прагненням людини до сімейного способу співжиття та можливістю його реалізації, адже руйнування сімейно-шлюбних стосунків є дуже частим явищем.

Це спонукало нас здійснити емпіричне дослідження уявлень про місце сім'ї та шлюбних стосунків у системі цінностей сучасних українців. Було поставлено за мету дослідити: 1) місце сім'ї в структурі цінностей сучасних українців; 2) ставлення різних вікових груп до традиційного шлюбу; 3) визначити чинники привабливості альтернативних форм сімейно-шлюбних стосунків; 4) визначити домінуючі мотиви одруження жінок і чоловіків.

Досліджувану вибірку склали 78 осіб віку 18-55 років: 46 жінок та 32 чоловіки; 12 пар, які перебувають у традиційному шлюбі, віком 23-50 років; 12 пар, які перебувають у цивільному шлюбі, віком 26-40 років; та 30 осіб, які не перебувають у шлюбі, віком 18-55, з них 22 жінки і 8 чоловіків. Для досягнення цілей дослідження були використані методики: «Ціннісні орієнтації» М. Рокича; модифікована проєктивна методика Ж. Сакса та С. Леві «Незакінчені речення»; ранжирування сімейних функцій; структурована бесіда.

Для визначення місця сім'ї в структурі цінностей сучасних українців було використано методику М. Рокича «Ціннісні орієнтації». Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і визначає основу її ставлень до світу, іншим людям, до себе самої, виступає базисом світогляду. Застосовувалась лише перша група цінностей, термінальні, які розуміються як цінності-цілі. Це переконання людини у тому, що деяка кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути.

Узагальнені показники, що були отримані у дослідженні, виявили такий ранговий список термінальних цінностей досліджуваної групи. Нагадаємо, що йдеться про показники за всією вибіркою, яку склали особи віком від 18 до 55 років, чоловіки і жінки. Метою такого широкого узагальнення стало виявлення тен-

денції щодо визначення місця цінності сім'ї у сучасному українському суспільстві у різних його сферах. Отже, загальний список термінальних цінностей досліджуваних очолили наступні: 1) здоров'я; 2) любов; 3) *щасливе сімейне життя*; 4) наявність гарних друзів; 5) активне діяльне життя; 6) життєва мудрість.

Аналіз рангової послідовності термінальних цінностей досліджуваної вибірки показує: цінність сім'ї займає досить високе рангове місце, а саме третє з вісімнадцяти найважливіших цінностей. При цьому цінність сім'ї поступається лише таким загальнолюдським цінностям, як здоров'я та любов, які в нормі завжди займають виключне місце серед інших життєвих цінностей. Можна відмітити також і той факт, що цінність «любов» є дещо більш привабливою, ніж «щасливе сімейне життя». Пояснення цього факту може полягати в тому, що любов у свідомості людей асоціативно пов'язується з натхненням, романтикою, відчуттям щастя, а сімейне життя скоріше пов'язується зі стабільністю, надійністю, передбачуваністю. Звісно, що ці дві цінності відбивають різні людські потреби, які люди інтуїтивно диференціюють для себе, але не уподібнюють одне другому.

Однак, отримані результати ранжування термінальних цінностей у досліджуваній групі вказують лише на місце значущості цінності сім'ї серед інших цінностей та не уточнюють змістовне значення феномену сім'ї в індивідуальному плані особистості. Поза межами дослідження залишилося також питання, який саме форми шлюбно-сімейних стосунків респонденти визначають для себе як сім'я.

Для вивчення мотивів одруження, а також факторів привабливості традиційного або альтернативних шлюбів для респондентів було розроблено варіант проєктивної методики Ж. Сакса та С. Леві «Незакінчені речення». Оригінальний стимульний матеріал методики було частково доповнено реченнями, що стосуються понять «сім'я», «шлюб» та «мотиви одруження». В дослідженні були проаналізовані із застосуванням методу контент-аналізу індивідуальні висловлення (слова та словосполучення) досліджуваних, що завершують речення та містять асоціації до визначених понять.

Результати дослідження виявили, що загально у респондентів «сім'я» має позитивне забарвлення та асоціюється з *домом, фортецею, осередком держави, батьківським домом*. Водночас з тим, досліджувані вважають, що сучасні сім'ї *розпадаються, нестійкі, тимчасові, ненадійні* тощо. Тобто загальна ідея сім'ї здається респондентам привабливою і бажаною, але вони відмічають кризовий стан сучасного інституту сім'ї. Оцінка поняття «людина у сім'ї» виявилася вкрай суперечливою: з одного боку *людина захищена, частина родини*, з другого боку *у клітці, не така вільна, обмежена*. Отри-

мані результати свідчать про суперечливе ставлення до ролі сім'ї в житті сучасної людини. Вірогідно, сучасна людина схильна вагатися у власному рішенні щодо сім'ї: чи то задовольняти соціальну потребу бути разом у близькому колі, чи то брати добровільну відповідальність на себе на спільне життя з іншими. Постає питання, яка причина неможливості або відмови сучасної людини поєднувати у свідомості ці дві реальності. З цим виявленим фактом узгоджується і наступний: наші респонденти однотайно вважають, що «в наш час для багатьох людей сім'я» *не головне, на другому плані, не має цінності*.

Відносно поняття «шлюб» оцінки досліджуваних розійшлися, в основному, за критерієм віку. Більш молоді респонденти вважають, що він *застарів, нудний, не подобається*; старші респонденти навпаки, вважають, що шлюб *не вичерпав себе, є союзом люблячих сердець, надійний тил*. Незалежно від віку досліджуваних було виявлено також загальне уявлення про особливості шлюбу: *відповідальність один перед одним, опіка та обов'язки, штамп у паспорті, стабільні відносини, спільне проживання чоловіка і дружини, самий вірний шлях розвитку відносин*. Висловлення досліджуваних виявляють позитивну оцінку цьому явищу. Укладання шлюбу вони вважають відповідальною і, в цілому, гарною справою. Питання про почуття, які викликає пара, що збирається одружуватися, виявило, що досліджувані переживають широкий спектр почуттів: від радощів за молоду пару до песимістичних прогнозів про недовготривалість цього шлюбу, від *я їм бажаю.. до я їм співчуваю*. Така парадоксальність оцінки перспектив шлюбу співвідноситься і в оцінці «подружнього життя»: нашим респондентам воно видається *складним, нудним, невизначеним, але разом з тим прекрасним в пізньому віці, мрією*.

На питання, «що примушує людей одружуватися» були отримані також різні відповіді: *кохання, наївність, вагітність; одружуються тому, що прийшов час; так прийнято у суспільстві; це порятунок від самотності*. Досліджувані стверджують, що мотивів для укладання шлюбу багато, і всі вони досить різноманітні, але більшість респондентів (більше 2/3 вибірки) вказують на такий мотив, як любов. Звернемо увагу, що саме «любов», як цінність, у досліджуваній групі була визначена вище, чим «щасливе сімейне життя» у ранговому списку цінностей. Таким чином, виявляється певний зв'язок понять «любов» і «шлюб» у системі цінностей досліджуваних, не зважаючи на деяке негативне окреслення оцінки поняття «шлюб». Ймовірно, що індивідуальна оцінка певних явищ.

На думку респондентів «деякі не бажають реєструвати свої відносини із-за»: *страху відповідальності, невпевненості в партнері, щоб*

не ділитись потім своїм майном, бо шлюб – це пережитки минулого, нав'язана суспільством форма відносин. Закінчуючи речення «якщо чоловік і жінка кохають один одного», досліджувані давали відповіді: *це чудово, вони можуть спробувати цивільний шлюб, щоб в подальшому зареєструвати свої відносини; не обов'язково вступати в шлюб, форма відносин для них не має значення*.

Альтернативний шлюб визначається як *незалежність і свобода, підходить для людей у пошуку, подолання самотності, це добре і зараз нормально, такий же шлюб як і традиційний, тільки без штампів у паспорті, це варіант для людини, яка не перебуває у традиційному шлюбі, за ним майбутнє, в подальшому витіснить традиційні, що призведе до втрати значимості поняття шлюб; розслабляє, не зовсім повноцінні відносини*.

Досить нейтральне речення «я бажав би» респонденти продовжили у контексті опитування: *зареєструвати офіційно свій цивільний шлюб; перебувати і традиційному шлюбі; надіти весільну сукню; кохати і бути коханою все життя; з однією людиною – тільки це важливо; вступити в шлюб з коханою людиною і тільки в традиційному шлюбі мати дітей; мати сім'ю і достаток; щоб була дружна, взаємовідповідальна, щира, вірна сім'я; перебувати в традиційному шлюбі; змінити прізвище*.

Детальний аналіз відповідей показав, що жінки визначають привабливість традиційного шлюбу через такі поняття, як стабільність у відносинах, можливість народження дітей, можливість переживання кохання, захищеності, психологічного комфорту. Найбільш переконливими аргументами проти цивільного шлюбу є те, що *він звільняє від відповідальності, порушує традиції, що цивільний шлюб легше може зруйнуватися*. Найпереконливіші аргументи на користь офіційного шлюбу звучать так: *це краще для дітей, наявність юридичного підтвердження родинності, офіційний шлюб міцніший за цивільний*. Чоловіки часто віддають перевагу альтернативним формам шлюбу, тому що вони надають більше значення особистій свободі. Їх приваблює стан пошуку, не зважаючи на вже отриманий соціальний статус одруженого, відсутність зобов'язань, необхідності піклуватися про утримання сім'ї, ділити своє майно, витратити час та гроші на виконання сімейних зобов'язань. Причому респонденти, які відають перевагу альтернативним формам шлюбу, вважають, що у сучасному світі це нормативно схвалено і не викликає ніякого внутрішнього дискомфорту.

Одержані нами результати за допомогою даної методики дещо суперечливі, респонденти виявляють амбівалентні оцінки щодо стану сучасної сім'ї та її перспектив, амбівалентним є і ставлення до шлюбу. Але майже

всі вони упевнені у тому, що коли люди одружуються, їх пов'язує кохання. Досить помітна різниця у відповідях обумовлена віковою та гендерною характеристиками, тоді як соціальний статус респондентів на результати обстеження майже не вплинув.

Для визначення *мотивів одруження* було застосовано також створену нами методику ранжування сімейних функцій. Оскільки функції сім'ї є вираженням потреб людини, які вона задовольняє у шлюбі, то ми припустили, що ті потреби, які конкретна людина буде визначати як найважливіші, і будуть виявленнями тих потреб, що мотивують до шлюбу.

Аналіз відповідей надав можливість скласти рейтинговий список мотивів одруження: 1) любов та піклування один про одного; 2) забезпечення тепла та близькості; 3) задоволення сексуально-еротичних потреб; 4) матеріальне забезпечення членів сім'ї; 5) народження та виховання дітей; 6) організація відпочинку і розваг; 7) організація побуту. Зі списку видно, що досліджуваних до шлюбу мотивує перспектива тепла сімейних стосунків та кохання, духовна та тілесна єдність подружжя. Це підтверджує думку, що більшість сімей у сучасному українському суспільстві є подружніми сім'ями, в яких основною цінністю є емоційно теплі стосунки між чоловіком та дружиною.

Задля виявлення факторів привабливості альтернативних шлюбів була запропонована структурована бесіда. Виявилось, що уявлення жінок та чоловіків щодо переваг та недоліків альтернативних форм шлюбу значно різняться. Більшість жінок не бачать переваг альтернативних форм шлюбу на відміну від чоловіків. Чоловіки в альтернативних формах шлюбу вбачають сексуальну свободу, фінансову незалежність, відсутність зобов'язань. Але ж і третина жінок також вважає себе вільними від зобов'язань у альтернативному шлюбі. Жінки також виявили думку, що у цивільному шлюбі більш демократичні відносини, на відміну від чоловіків. Певна частина жінок і чоловіків вважають, що альтернативний шлюб сприяє збереженню романтичних стосунків.

Висновки з проведеного дослідження.

В цілому було одержано досить суперечливу картину, що виявляє ставлення досліджуваних до феноменів сім'ї та шлюбу. Більшість респондентів наділяли шлюб та сім'ю досить великою значимістю, оцінюючи створення сім'ї та укладання шлюбу як значну позитивну, бажану для себе, омріяну подію. Але в той же час досліджувані виявили стурбованість щодо складного стану, в якому знаходиться сучасна сім'я, і перспективи її оцінювали досить песимістично. Певна частина респондентів вважають шлюб пережитком та не планують його укладати. Але майже всі, хто планує одружи-

тися, мають романтичні уявлення про шлюб та дещо ідеалізовані очікування від нього.

Серед основних були названі загальнолюдські цінності: любов, здоров'я, щасливе сімейне життя, друзі. Досить різні потреби лежать в основі мотивації шлюбу: частина досліджуваних як більш значимі відмічають функції матеріального забезпечення сім'ї та народження дітей, більша частина найважливішими вважають любов та піклування один про одного, забезпечення тепла та близькості.

Відмінними є і потреби, що людина має задовольнити у шлюбі. Більшість досліджуваних жінок частіше говорять про кохання, народження та виховання дітей, створення сімейного затишку та турботу про чоловіка. Інші розраховують знайти у шлюбі стабільність, яка необхідна для народження дітей та створення справжньої сім'ї. Чоловіки у більшості мають надію реалізувати у шлюбі потребу в теплих близьких стосунках, коханні та організації сумісного побуту та розваг. Деякі вважають, що шлюб надає сенс життю, і що діти мають зростати в повноцінній сім'ї.

Привертає увагу, що дані відмінності обумовлені характером потреб. У частини респондентів вони переважно емоційного характеру, сім'я для них перш за все щось на зразок «терапевтичного простору», наповненого коханням, підтримкою та прийняттям; вибори інших респондентів більш «розсудного» характеру, сім'я для них пов'язана зі стабільністю та обов'язком.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. К., 2001. Т. III. Ч. 4. С. 2024.
2. Карпова Д. Є. Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Випуск 4. С. 41–45.
3. Муляр Н. Актуальні проблеми сучасної української сім'ї у контексті морально-етичного виховання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 16. С. 359–364.
4. Римаренко І.В. Зміна шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Науковий огляд*. 2019. № 6(59).
5. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук, 2015. 136 с.
6. Сучасна українська сім'я. Режим доступу: http://www.novaera.te.ua/article_view.php?article=566
7. Фальова О. Психологічні проблеми сучасної сім'ї. *InterConf*, (39). 2021. Режим доступу: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/7945>
8. Эйдемиллер Е., Юстицкий В. Психология и психотерапия семьи. СПб., 2000.
9. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. *Соціологія*. 2004. № 2 (4). С. 80–84.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФАКТОРІВ НЕВДАЧ В ПСИХОТЕРАПІЇ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF FAILURE FACTORS IN PSYCHOTHERAPY

В статті проводиться теоретичний аналіз загальних факторів психотерапії, невдач в психотерапії та методологічно обґрунтовується визначення факторів невдач, виходячи із інтегративного підходу до процесу змін. Не зважаючи на те, що дослідженню загальних факторів психотерапії приділяється увага дослідників, невдачам, помилкам, їх визначенню в контексті теорії змін, яка тільки почала розроблятися, надається мало значення. Стаття заповнює ці прогалини. За допомогою теоретичного аналізу простежуються зв'язки між загальними факторами (спільними для всіх напрямків психотерапії) та невдачами, їх розумінням в контексті інтегративного підходу. Узагальнюються загальні фактори психотерапії: (1) психотерапевта, (2) клієнта, (3) альянсу та (4) поза психотерапією.

Деталізується визначення невдач в психотерапії.

Новизна дослідження невдач психотерапії полягає у тому, що після узагальнення, синтезу і систематизації детально визначаються фактори невдач і описується зміст кожного з факторів.

Зокрема, ті фактори, що стосуються психотерапевта, описуються як особистісні риси, обмеження чи обставини, які перешкоджають альянсу і результату для змін (браку емпатії, терпіння, високий рівень роздратування, браку досвіду чи знань); фактори клієнта – риси клієнта, які з точки зору теорій змін перешкоджають реалізації запиту (низька мотивація та низький рівень відповідальності, апатія, розчарування, високий рівень очікувань від психотерапевта чи процесу, низька емоційна регуляція, поведінкові прояви агресивного спектру, ворожість); альянсу – це ті, які стосуються помилок і непорозумінь у стосунках, подій, які відносяться до спільного поля співпраці (нестабільність, поверховість, браку довіри); фактори поза терапією – обставини у житті клієнта (фінансові, професійні чи сімейні явища, фізичні обставини).

Ключові слова: загальні фактори психотерапії, невдачі в психотерапії, фактори невдач, процес змін в психотерапії, інтегративний підхід.

The article conducts a theoretical analysis of general factors of psychotherapy, failures in psychotherapy, and methodologically substantiates the definition of failure factors, based on an integrative approach to the process of change. Despite the fact that researchers pay attention to the study of general factors of psychotherapy, failures, mistakes, their definition in the context of the theory of change, which has just begun to be developed, is given little importance. The article fills these gaps. With the help of theoretical analysis, the connections between common factors (common to all areas of psychotherapy) and failures, their understanding in the context of an integrative approach, are traced.

Common factors of psychotherapy are summarized: (1) therapist, (2) client, (3) alliance, and (4) outside of psychotherapy.

The definition of failures in psychotherapy is detailed.

The novelty of the study of psychotherapy failures lies in the fact that, after generalization, synthesis and systematization, the factors of failure are determined in detail and the content of each factor is described.

In particular, those factors relevant to the psychotherapist are described as personal traits, limitations or circumstances that hinder the alliance and outcome for change (lack of empathy, patience, high level of irritation, lack of experience or knowledge); client factors – client features that, from the point of view of theories of change, prevent the implementation of the request (low motivation and low level of responsibility, apathy, disappointment, high level of expectations from the psychotherapist or the process, low emotional regulation, behavioral manifestations of the aggressive spectrum, hostility); of the alliance are those related to mistakes and misunderstandings in the relationship, events related to the common field of cooperation (instability, superficiality, lack of trust); factors outside therapy – circumstances in the client's life (financial, professional or family phenomena, physical circumstances).

Key words: common factors of psychotherapy, failures in psychotherapy, failure factors, process of changes in psychotherapy, integrative approach.

УДК 001.8.159.96
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.32>

Лазаренко О. В.

к. психол. н.,
запрошений науковець
Hochschule Rhein Main

В сучасному світі психотерапія залишається важливим напрямком допомоги при багатьох ментальних порушеннях. В останні роки набирає ваги інтегративний підхід до досліджень і практики психотерапії, де вивчаються загальні фактори взаємодії психотерапевта і клієнта, а також приділяється увага

розробці єдиного розуміння процесу змін особистості в ході психотерапії. Проте все ще мало залишається дослідженням поняття невдач психотерапії (випадків, коли цілі і завдання не досягнуті), а також причин цих невдач, тобто факторів, які спричинили негативний вплив.

Оскільки кожен із напрямків психотерапії пропонує своє визначення невдач, а загальні фактори є спільними в інтегративному підході до дослідження особистісних змін, то необхідним є теоретичне і методологічне визначення факторів невдач психотерапії, дефініції, яка б включала не тільки розуміння, а й контекст загальних факторів психотерапії. Такі теоретичні узагальнення і розробка нових концептів дала б можливість долучитися до розбудови об'єднуючої теорії процесу змін в психотерапії. Зокрема, про розробку і підґрунтя такої теорії дослідники дискутували на щорічних конференціях SEPI (Міжнародної спільноти досліджень інтеграції психотерапії) в 2021 і 2022 роках.

Враховуючи вищезазначене, стаття присвячена теоретичному і методологічному аналізу понять невдач і загальних факторів психотерапії, а також узагальнення окремого визначення факторів невдач та їх деталізації.

Починаючи з 80-х років XX століття дослідники зосереджувались на ефективності тих чи інших методів психотерапії, вивченні окремих технік і прийомів при різноманітних порушеннях психічного здоров'я, то поступово науковий інтерес змістився в площину загальних факторів психотерапії та їх зв'язків із ефективністю результатів. Так, Lambert, проводячи мета-аналіз результатів дослідження, запропонував розподіл факторів, які впливають на успішність терапії, у вигляді діаграми під назвою «пиріг Ламберта». За даними дослідника, фактори клієнта та психотерапевтичні події спричиняють 40% варіативності у терапевтичних результатах, терапевтичні стосунки – 30%, техніки та психотерапевтичні моделі – 15%, а очікування та ефект плацебо займають 15% психотерапевтичних результатів [1, с. 34]. У тому ж дусі, Grencavage і Norcross (1990) виділяють п'ять категорій загальних факторів: характеристики клієнта, якості терапевта, процеси змін, структура терапії та терапевтичні стосунки. Крім того, вони стверджують, що більша частина результатів психотерапії зумовлена терапевтичним альянсом (56%), потім можливостями катарсису (38%), практикою нової поведінки (32%), очікування клієнтів (26%), якості терапевта (24%) та обґрунтування надання дорожньої карти процесів змін (24%) [12, с. 231].

При загальній кількості методів психотерапії, яка становить близько 400, поняття «загальні фактори психотерапії» засноване на фундаменті праці Rosenzweig (1936), в якій він описує Пташку Додо. Суть цього опису полягає в «усі виграють, усі отримують приз», який стосовно психотерапії сформульований як «Додо-ефект» [15, с. 413]. Інші дослідники сперечаються про те, що лише певні напрямки психотерапії ефективніші за решту.

У своїй монографії Mick Cooper запропонував наступний поділ: психотерапевтичний підхід, фактори клієнта, фактори терапевта, фактори терапевтичних стосунків і фактори, пов'язані з технікою терапії та професійним досвідом терапевта [2, с. 127]. Robert Feinstein, Noa Heiman, Joel Yager аналізуючи загальні фактори психотерапії, виділяють 6 таких: (1) характеристики клієнта; (2) Готорнський ефект; (3) надія і позитивні очікування; (4) терапевтичний альянс; (5) характеристики психотерапевта і його поведінка; (6) змінні поза психотерапією [4, с. 185].

Модель загальних факторів, які пропонують Laska KM, Gurman AS, Wampold BE виглядає так: (1) емоційно насичений і терплячий зв'язок між терапевтом і клієнтом; (2) довірливе психотерапевтичне середовище, в якому відбувається терапія; (3) психотерапевт, який надає психологічно та культурно відповідне пояснення емоційного стресу; (4) пояснення, яке є адаптивним і приймається клієнтом; (5) набір процедур або ритуалів, які виконує клієнт і психотерапевт, який спонукає пацієнта втілити в дію щось, що є позитивним, корисним або адаптивним [9, с. 477].

Отже, враховуючи вищезазначене і проаналізувавши різну сутність понять, які вкладають автори в поняття «загальних факторів психотерапії», на наш погляд, можна визначити, що загальні фактори психотерапії зводяться: (1) до факторів психотерапевта (особистісні характеристики, поведінка, транслювання надії клієнту і пояснення концептуальної основи його змін, залучення в альянс, емпатія та інше); (2) факторів клієнта (різні особистісні характеристики, ставлення до психотерапії, спосіб життя, мотивація до змін); (3) факторів психотерапевтичного альянсу (характеристики міжособистісного терапевтичного простору, якому надається особливе значення, цінність, автентичність і унікальний досвід цих стосунків, різні психотерапевтичні «події», які трапляються в цьому просторі і мають специфічне значення для цих стосунків), а також (4) фактори поза психотерапією (в житті клієнта, які суттєво знижують ефективність чи роблять лікування неможливим: переїзди, фінансове становище, вплив третіх осіб, фізична неможливість відвідувати сеанси, хвороби, зміна розкладу чи часового режиму через роботу, догляд за іншими людьми тощо).

В багатьох психотерапевтичних підходах по-різному розглядається поняття невдач в психотерапії або випадків, які не мали успіху. Ці погляди також пов'язані із відмінним розумінням оцінки змін. Так, Фрейд започаткував точку зору на результат психотерапії як на досягнення людиною можливості любити і працювати. Більшість сучасних психотерапевтів, які працюють в психодинамічному підході,

оцінюють ефективність в термінах «інсайт» і «зміни особистості» [5, с. 1100]. Когнітивно-біхевіоральні психотерапевти вимірюють невдачі в тому, наскільки були успішними зміни не адаптивних переконань на адаптивні та наскільки клієнти змінили поведінку на альтернативну. Також психотерапевти цього підходу вимірюють успіх активним прийняттям клієнтом принципів психотерапії і включеністю у виконання домашніх завдань [6, с. 1112]. Гуманістичний підхід пропонує розуміння успіху в психотерапії як створення терапевтичного альянсу, в якому клієнт може відчувати повагу, безпеку, турботу і прийняття, а також дозволяє клієнту досліджувати своє Я, частина якого є прихованою від самого клієнта. Зміни в процесі психотерапії означатимуть редукцію симптомів і перехід до більш гнучких і аутентичних форм поведінки [17, с. 1119]. В інтерперсональній психотерапії особлива увага звертається на міжособистісні стосунки клієнта, його систему соціальної підтримки, досвід, який клієнт отримує в стосунках з психотерапевтом, а також враховується його чутливість в біологічному і психічному аспекті [14, с. 1131]. Визначення невдач в цьому напрямку психотерапії включає також неоптимальні результати (частково відповідь на психотерапію), відсутність відповіді, погіршення симптомів, передчасне припинення лікування. Paula Ravitz та ін. досліджують невдачі інтерперсональної терапії у клієнтів з депресіями. В такому контексті до визначення причин невдач додаються характеристики самої депресії, характеристики клієнта, відповідність психотерапії, характеристики психотерапевта, взаємодія між цими факторами, життєві обставини і варіативність встановлення і можливості підтримки в терапевтичному альянсі [13, с. 1129–1130].

Вивчення невдач в психотерапії проводиться не лише в контексті самовідчуття клієнта і його змін, а також у ракурсі переживань і емоцій психотерапевтів, впливу на їхню впевненість у своїй професійності, здатності в подальшому справлятися із психотерапевтичною невизначеністю.

Невдачі в психотерапії визначаються ще й як розриви чи випадіння із процесу психотерапії (передчасного одностороннього розриву альянсу). Так, Lisa Wallner Samstag (1998) та ін. в своєму дослідженні пов'язують більшу кількість випадів чи розривів з характеристиками стосунків, альянсами клієнтів і психотерапевтів. Ті клієнти, які залишились в психотерапії, описували своїх психотерапевтів як більш дружельбних, також і психотерапевти описували клієнтів як більш ворожих тих, хто рано покинув психотерапію [10, с. 137].

Як ми бачимо, поняття загальних факторів психотерапії та її невдач тісно пов'язане із розумінням того, як взагалі працює психотера-

пія і чому. Останні роки дослідники працювали над розробкою загальної теорії змін в психотерапії. Лише в контексті змін ми можемо визначити, чи працює психотерапія і як описати невдачу. В той час як розвиток загальної теорії змін лише набирає обертів, ми також можемо орієнтуватися на дослідження змін у різних напрямках психотерапії.

В психодинамічному напрямку психотерапії визначення змін пов'язане із модераторами та медіаторами змін. Ідея полягає в тому, що конкретні методи психотерапії працюють для груп людей з конкретними розладами. Ідентифікація модераторів допомагає визначити, для кого і за яких обставин конкретно умови даної психотерапії будуть ефективними [7, с. 850]. Аналізуючи низку досліджень, Mary V. Minges та інші, зміни та результати в психотерапії пов'язують із: розвитком рефлексивної функції (1), інсайтами (2), рівнем розвитку механізмів психічного захисту (3), рівнем терапевтичного альянсу (4), двополярними моделями особистості (5). Наголошується, що зміни в процесі психотерапії залежать також від розвитку здатності до металізації (можливість узагальнювати, розуміти та описувати свій внутрішній досвід). Ймовірно, це відбувається через терапевтичний альянс, показником якого є рівень довіри до психотерапевта [11, с. 199–200]. Falkenström і Larsson наводять за основу досліджень процесу змін, розробку Greenberg (1986), який фактично розпочав дискусію про альянс як джерело процесу змін, і доводив необхідність його дослідження не лише через загальні вимірювання, скільки мікрозміни між сесіями і розглядав їх як ознаку і причину особистісних змін [3, с. 319].

Теорія змін в процесі психотерапії може бути описана через теорію особистості кожного окремого підходу психотерапії, яку цей підхід бере за основу. Так, в психодинамічному підході зміни можуть бути описані через психодинамічну модель особистості, а в інших – через інші теоретичні концепції.

Інтегративна інтерперсональна теорія особистості, запропонована С. Кузіковою, В. Зливковим, С. Лукомською, в унісон із інтегративним підходом може наблизити нас до визначення результатів/невдач в контексті загальних факторів. Ключові визначення цієї теорії особистості включають: копінг-процеси, каталізатори інтерналізації, міжособистісні мотиви, регулятивні метацілі. Копінг-процеси, на думку авторів дослідження, являють собою три процеси розвитку і формуються під впливом досягнення стосунків прихильності, не зважаючи на те, чи безпечна вона, чи небезпечна: ідентифікація, рекапітуляція та інтроекція. Ідентифікація з опікунами, рекапітуляція – це збереження позиції, що доповнює інтерналізованого «іншого» та інтроекція – це

таке ставлення до себе, як ставилися інші значимі люди. Каталізатори інтерналізації: прихильність, безпека, відокремлення-індивідуалізація, позитивні ефекти, гендерна ідентичність, вирішення едипової динаміки, самооцінка, самоприйняття, опанування невирішених конфліктів – теми та динаміка, що стають основою для повторюваних міжособистісних ситуацій, які характеризують все подальше життя людини. Міжособистісні мотиви як копінг-процеси включають мотиви агентності та спільності, а також і мотиви самозахисту. Агентність визначається авторами в ракурсі індивідуалізації, влади, майстерності, асертивності, автономії, статусу. Міжособистісні мотиви спільності описуються через прихильність, близькість, приналежність і любов. Є ще третій вид міжособистісних мотивів – самозахист, який зростає із відчуттям вразливості і одночасно захищає від нього. Регулятивні метацелі включають саморегуляцію (повага, згуртованість, впевненість, контроль, фокус), афективну регуляцію (позитивну та негативну), регулювання поля (поведінка/почуття з іншими людьми, емоційно інтерналізовані інші) [8].

Інтегративний підхід, який обирають психотерапевти в своїй практиці з різних причин, застосовується також і як підхід до досліджень, де розглядаються загальні фактори психотерапії (спільні для всіх напрямків) та теорія змін і головні носії цих змін. Зокрема, Norcross і Goldfried (2005) вважають, що інтеграція психотерапії стала одним із поширених явищ, які характеризує цей спосіб допомоги в сучасному світі. Більшість психотерапевтів, за дослідженнями Lampropoulus, Dixon (2007), вважають, що навчання в одному методі психотерапії – недостатньо для практики і досягнення результату змін. За даними Goldfried (2005), наративи психотерапевтів, які використовують інтегративний підхід, мають такі причини: орієнтація на емпіричні спостереження, наукова позиція, терапевтична скромність, уявна некомпетентність, потреба розуміння та прагнення до конгруентності [16, с. 10–12].

Інтегративний підхід підводить нас до розуміння загальних факторів психотерапії та невдач в більш широкому контексті (різних напрямків психотерапії та різних порушень ментального здоров'я, а також запитів, які не входять в діагностичні клінічні категорії і знаходяться на межі здоров'я та клінічного спектру).

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, можна сформулювати таке узагальнене визначення невдач в психотерапії – невідповідність запиту клієнта, узгоджених цілей і завдань психотерапії до реальних змін й емпіричних результатів, що виражається в дуже широкому колі терапевтичних подій (від пропусків сесій та розривів альянсу до повного випадіння). Відповідно до цього визначення,

факторами невдач в психотерапії будуть ті, які дослідники окреслюють як загальні. Адже вони є підґрунтям, на якому будується співпраця конкретного психотерапевта і клієнта.

Проаналізувавши всі загальні фактори, які впливають на психотерапію відповідно до інтегративної моделі особистості та різних теорій змін, можна зазначити, що є три великих групи таких факторів: (1) психотерапевта, (2) клієнта та (3) альянсу. Четверту групу теж варто внести в список факторів, адже існують й об'єктивні обставини, які заважають проходити психотерапію або суттєво знижують її ефективність – фактори, які знаходяться поза полем стосунків, контракту і домовленостей.

Фактори психотерапевта як причина невдачі психотерапії виражаються у різних особливостях його характеру, особистому та професійному досвіді, конкретних обставинах, в яких знаходиться психотерапевт, а також в певних дефіцитах практичних вмінь, або особистісних обмеженнях, які гостро проявляються в контакті з певним клієнтом і стають перешкодою до налагоджування міцнішого альянсу. До факторів психотерапевта в ракурсі невдач можна віднести і ті події його внутрішнього життя, яким не дуже багато уваги приділялося до сьогодні в літературі. Наприклад, брак безумовного позитивного сприйняття клієнта, симпатії до нього як до людини, а також трансляції йому надії і впевненість у тому, що він зможе подолати свої труднощі, позитивних очікування стосовно роботи з ним тощо. Також коли є дефіцит вміння обходитися з власними негативними почуттями до клієнта таким чином, щоб вони розвивали і зміцнювали альянс, а не спотворювали сприйняття клієнта. Наприклад, чим більше у психотерапевта буде роздратування, до якого він ставить дуже болісно чи не хоче його відчувати, чи навпаки – багато приділяє цьому уваги, тим більшу роль відіграють ці почуття у сприйнятті клієнта «набридлилим», «таким, що викликає роздратування». Велику увагу і роль дослідники приписують емпатії з боку психотерапевта і приймаючим стосункам як необхідній умові для альянсу і терапевтичного прогресу. Тому брак емпатії, захисні механізми від вразливості самого психотерапевта дуже впливають на альянс і на те, чому психотерапія не закінчується успіхом. Різні інші причини психотерапевта – недостатньо професійних знань і досвіду, ставлення до себе в контексті роботи з клієнтами теж відіграє важливу роль.

Фактори клієнта є достатньо значимими: від особистісних рис характеру до рівня організації особистості (за психоаналітичною діагностичною моделлю) та особливостями травматичного досвіду, дефіцитів і рівнем розвитку комунікативних вмінь, рівнем інтелекту, мотивацією до змін (очікувань від психотера-

певта та психотерапії), сприйняттям себе та інших, під яке підпадає афективна організація досвіду, мета-когнітивні уявлення (схеми), ригідність, прагнення зняти відповідальність (інфантильна позиція).

Фактори невдач, які можна виділити в терапевтичному альянсі, включають його ненадійність, поверховий характер стосунків, неможливість вирішувати конфлікти, які назрівають, говорити і заявляти про себе, недостатній рівень кооперації та недостатнє розуміння, як власні почуття і рішення відображаються на спільній справі чи почуттях інших, низький рівень відкритості, що сильно пов'язане з довірою, здатністю до близькості, захисною поведінкою уникання чи самозахисту від вразливості, можливо, почуттям сорому чи провини, високими очікуваннями від себе і захистом від розчарувань і невдач. На альянс чинить вплив також почуття фрустрації, яке прямо пов'язане з очікуваннями від психотерапевта і те, як психотерапевт і клієнт можуть впоратись із цим у стосунках.

Фактори невдач поза психотерапією – це об'єктивні обставини чи події, стосунки в житті клієнта, на які він чи вона має обмежений вплив, в той час як ці фактори вносять вагомий внесок у результати психотерапії. Наприклад, фінанси та професія, сім'я чи сімейний статус. Іноді, фінансовий фактор як можливість оплачувати психотерапію грає головну роль, коли обставини змінюються (клієнт залишився без заробітку чи за психотерапію платили інші люди, а тепер вони відмовляються це робити). Значимі люди в життя клієнта, якщо вони засуджують психотерапію чи критикують клієнта за це, можуть створювати тиск, що в свою чергу посилює стрес кожного разу, коли клієнт звертається. Таким чином йому простіше уникнути тиску і розірвати альянс із психотерапевтом. Проблеми із фізичним здоров'ям, із здатністю пересуватися, наприклад, якщо відстань до офісу психотерапевта є значною, то ці зусилля також можуть перетворитися на джерело стресу. Коморбідні захворювання, проблеми із наркотичними речовинами, залежності, створюють передумови для надання комплексної допомоги в клініці чи в стаціонарному відділенні лікарні, реабілітаційному центрі, і в свою чергу спонукаючи до завершення психотерапії. Мама, які доглядають і виховують самотужки маленьких дітей, також становлять вразливу групу, коли вони не можуть вільно розпоряджатися своїм часом і психотерапія може не застосовуватися в достатньому обсязі чи перериватися. Професія і кар'єра, яка динамічно розвивається, також може слугувати перешкодою, адже змінюється графік роботи або місце проживання.

Подальші перспективи досліджень полягають у тому, щоб емпіричним шляхом пере-

вірити ці теоретичні висновки і узагальнення; скласти опис факторів невдач на основі опитування психотерапевтів та описати їх суть на основі якісного методу досліджень – тематичного аналізу. Описавши таким чином головні теми у факторах невдач психотерапії, ми будемо мати складові, які входять до кожного фактору. Таким чином ми отримаємо з усіх чотирьох факторів невдач головні висновки, які можна внести до навчальних керівництв для психотерапевтів, щоб проводити методичну, практичну і теоретичну підготовку, спрямовану на зменшення кількості невдач і покращення результатів психотерапії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Asay T.P., Lambert M.J. The empirical case for the common factors in therapy: quantitative findings'. In: Hubble M., Duncan B.L., Miller S.D. (Eds.) *The heart and soul of change: What works in therapy*. Washington: DC American Psychological Association. 1999. P. 33–35.
2. Cooper Mick. The challenge of counselling and psychotherapy research. *Counselling and Psychotherapy Research*. 2009. 236 p. ISSN 1473-3145 (in Press)
3. Falkenström, F., F. Granstrom, & R. Holmqvist. (2013), Therapeutic alliance predicts symptomatic improvement session by session. *J. Counsel. Psych.*, 60. P. 317–328. DOI: 10.1037/a0032258
4. Feinstein, Noa Heiman, Joel Yager. Common Factors Affecting Psychotherapy Outcomes: Some Implications for Teaching Psychotherapy. *Journal of Psychiatric Practice*. Vol. 21. No. 3. P. 180–189.
5. Gold J., Stricker G. Failures in psychodynamic psychotherapy. *Journal of Clinical Psychology: In Session*. 2011; 67(11). P. 1096-1105.
6. Hopko D.R., Magidson J.F., Lejuez C.W. Treatment failure in behavior therapy. Focus on behavioral activation for depression. *Journal of Clinical Psychology: In Session*. 2011; 67(11). P. 1106–1116.
7. Kraemer, H. C., E. Stice, A. Kazdin, D. Offord, & D. Kupfer, D. (2001), How do risk factors work together? Mediators, moderators, and independent, overlapping, and proxy risk factors. *Amer. J. Psych.*, 158(6). – P. 848–856. DOI: 10.1176/appi.ajp.158.6.848
8. Kuzikova S., Zlivkov V., Lukomska S.. Contemporary integrative interpersonal theory of personality: key concepts. DOI: 10.15330/ps.9.1.11-16
9. Laska K. M., Gurman A. S., Wampold B.E. Expanding the lens of evidence-based practice in psychotherapy: a common factors perspective. *Psychotherapy (Chic)*, 2014; 51. P. 467–481.
10. Lisa Wallner Samstag, M.A. Sarai T. Bachelder, Ph.D. J. Cristopher Muran, Ph.D. Jeremy D. Safran, Ph.D. Arnold Winston, M.D. Early Identification of Treatment Failures in Short-Term Psychotherapy. *Journal of psychotherapy practice and research*. Vol. 7. No. 2. Spring 1998. P. 126–143.
11. Mary V. Minges M.A., Nili Solomonov M.A. & Jacques P. Barber Ph.D. (2017) What Makes Psychodynamic Psychotherapy Work? A Review of Five Perspectives, *Psychoanalytic Inquiry*, 37:3. P. 191–201.
12. Norcross, J. C., & Grencavage, L. M. Eclecticism and integration in counselling and psychotherapy:

Major themes and obstacle. *British Journal of Guidance & Counselling*, 17. 1989. P. 227–247.

13. Paula Ravitz, Carolina McBride, and Robert Maunder. Failures in Interpersonal Psychotherapy (IPT): Factors Related to Treatment Resistances. *Journal of clinical psychology: in session*, Vol. 67(11), 2011. P. 1129–1139. Wiley Periodicals, Inc. Published online in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com/journal/jclp). DOI: 10.1002/jclp.20850

14. Ravitz P., McBride C., Maunder R. Failures in Interpersonal Psychotherapy (IPT): Factors related to

treatment resistances. *Journal of Clinical Psychology: In Session*. 2011; 67(11). P. 1129–1139.

15. Rosenzweig, S. (1936). Some implicit common factors in diverse methods of psychotherapy. *American Journal of Orthopsychiatry*, 6. P. 412–415.

16. Tomáš Řiháček and Ester Danelova. How Therapists Change: What motivates therapists towards integration? *European Journal Qualitative Research in Psychotherapy*. 2018. Vol. 8. P. 1–12.

17. Watson J.C. Treatment failure in humanistic and experiential psychotherapy. *Journal of Clinical Psychology: In Session*. 2011; 67(11). P. 1117–1128.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

| Терміни і вартість перевірки і надання звіту: | | |
|---|------------------------|-----------------|
| Характер наукової роботи | Терміни (робочих днів) | Вартість |
| Докторська дисертація | 5 – 10 | 5500 грн |
| Кандидатська дисертація | 3 – 7 | 3500 грн |
| Автореферат | 1 – 2 | 500 грн |
| Стаття (обсягом до 12 сторінок) | 1 – 2 | 500 грн |
| Інші види робіт | За домовленістю | За домовленістю |

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 40

Коректура • *В. Ізак*
Комп'ютерна верстка • *В. Удовиченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 22,26. Ум. друк. арк. 23,48.
Підписано до друку 30.08.2022. Замов. № 0922/380. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.